

СТУДЕНТСКИ И
ДОКТОРАНТСКИ
ЧЕТЕНИЯ
2024

Исторически факултет

БРОЙ 11

Редакционна колегия:

гл. ас. д-р Ина Пачаманова-

Главен редактор

доц. д-р Алексей Кальонски

гл. ас. д-р Васил Балтаджиев

доц. д-р Виолета Коцева

доц. д-р Владимир Станев

гл. ас. д-р Илиана Страхилова

доц. д-р Илия Илиев

гл. ас. д-р Кремена Йорганова

гл. ас. д-р Мина Тасева-Бенчева

гл. ас. д-р Петя Василева-Груева

д-р Любомир Кюмюрджиев-

Технически Редактор

**Personal ORCID
identification:**

[0009-0001-1913-2228](https://orcid.org/0009-0001-1913-2228)

[0009-0007-2950-4471](https://orcid.org/0009-0007-2950-4471)

[0000-0002-6752-7689](https://orcid.org/0000-0002-6752-7689)

[0000-0001-9573-7926](https://orcid.org/0000-0001-9573-7926)

[0000-0002-2226-3632](https://orcid.org/0000-0002-2226-3632)

[0000-0002-7405-9828](https://orcid.org/0000-0002-7405-9828)

[0000-0001-5745-7122](https://orcid.org/0000-0001-5745-7122)

[0009-0003-5247-5139](https://orcid.org/0009-0003-5247-5139)

[0000-0002-1769-4120](https://orcid.org/0000-0002-1769-4120)

[0009-0000-3825-9067](https://orcid.org/0009-0000-3825-9067)

[0009-0007-5557-6217](https://orcid.org/0009-0007-5557-6217)

Международен научен съвет:

доц. д-р Алики Ангелигу

[0000-0003-1041-4373](https://orcid.org/0000-0003-1041-4373)

доц. д-р Анелия Касабова

[0000-0002-6849-8218](https://orcid.org/0000-0002-6849-8218)

проф. д-р Горан Шантек

[0000-0003-1232-5454](https://orcid.org/0000-0003-1232-5454)

гл. ас. д-р Иван Соучек

[0000-0001-5170-871X](https://orcid.org/0000-0001-5170-871X)

доц. д-р Ленка Будилова

[0000-0002-4311-6359](https://orcid.org/0000-0002-4311-6359)

проф. д-р Мира Маркова

[0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917)

проф. д-р Миряна Мирчевска

[0009-0008-4387-3393](https://orcid.org/0009-0008-4387-3393)

доц. д-р Оливие Живр

[0000-0002-5889-5041](https://orcid.org/0000-0002-5889-5041)

д-р Сара Крейкрафт

[0000-0002-6308-3275](https://orcid.org/0000-0002-6308-3275)

проф. д-р Теодора Драгостинова

[0000-0002-9181-9905](https://orcid.org/0000-0002-9181-9905)

Editorial Board:

Ina Pachamanova, Assist. Prof, PhD –

Editor in chief

[0009-0001-1913-2228](https://doi.org/10.1007/978-3-319-1913-2_228)

Aleksey Kalyonski, Assoc. Prof, PhD,

[0009-0007-2950-4471](https://doi.org/10.1007/978-3-319-2950-4_471)

Vasil Baltadjiev, Assist. Prof, PhD,

[0000-0002-6752-7689](https://doi.org/10.1000/978-3-319-6752-7_689)

Violeta Kotceva, Assoc. Prof, PhD,

[0000-0001-9573-7926](https://doi.org/10.1000/978-3-319-9573-7_926)

Vladimir Stanev, Assoc. Prof, PhD,

[0000-0002-2226-3632](https://doi.org/10.1000/978-3-319-2226-3_632)

Iliyana Strahilova, Assist. Prof, PhD,

[0000-0002-7405-9828](https://doi.org/10.1000/978-3-319-7405-9_828)

Iliya Iliev, Assoc. Prof, PhD,

[0000-0001-5745-7122](https://doi.org/10.1000/978-3-319-5745-7_122)

Kremena Yordanova, Assist. Prof, PhD,

[0009-0003-5247-5139](https://doi.org/10.1009/978-3-319-5247-5_139)

Mina Taseva-Bencheva, Assist. Prof, PhD,

[0000-0002-1769-4120](https://doi.org/10.1000/978-3-319-1769-4_120)

Petya Vasileva Grueva, Assist. Prof, PhD,

[0009-0000-3825-9067](https://doi.org/10.1009/978-3-319-3825-9_067)

Lyubomir Kyumurdjiev, PhD -

[0009-0007-5557-6217](https://doi.org/10.1009/978-3-319-5557-6_217)

Technical Editor

International Advisory Board:

Aliki Angelidou, Assoc. Prof, PhD

[0000-0003-1041-4373](https://doi.org/10.1000/978-3-319-1041-4_373)

Anelia Kasabova, Prof, PhD

[0000-0002-6849-8218](https://doi.org/10.1000/978-3-319-6849-8_218)

Goran-Pavel Santek, Prof, PhD

[0000-0003-1232-5454](https://doi.org/10.1000/978-3-319-1232-5_454)

Ivan Souček Assist. Prof, PhD,

[0000-0001-5170-871X](https://doi.org/10.1000/978-3-319-5170-8_71X)

Lenka Budilova, Assoc. Prof, PhD

[0000-0002-4311-6359](https://doi.org/10.1000/978-3-319-4311-6_359)

Mira Markova, Prof, PhD

[0000-0002-2891-0917](https://doi.org/10.1000/978-3-319-2891-0_917)

Mirjana Mirchevska, Prof, PhD

[0009-0008-4387-3393](https://doi.org/10.1009/978-3-319-4387-3_393)

Olivier Givre, Assoc. Prof, PhD

[0000-0002-5889-5041](https://doi.org/10.1000/978-3-319-5889-5_041)

Терени (11) 2026 (1)

Sarah Craycraft, PhD, Head Tutor,
Lecturer

[0000-0002-6308-3275](tel:0000-0002-6308-3275)

Theodora Dragostinova,
Professor, PhD

[0000-0002-9181-9905](tel:0000-0002-9181-9905)

Prof. ass. dr. Valon Shkodra

[0009-0001-6753-4627](tel:0009-0001-6753-4627)

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение

Доц. д-р Владимир Станев. Редакторско слово за том 11.....**11**
 [0000-0002-2226-3632](https://orcid.org/0000-0002-2226-3632)

Първа част: Априлски четения

(26 Април 2024 г. Софийски университет „Св. Климент Охридски“)

ЮЛИЯН ТОДОРОВСКИ (докторант) Българо-Византийският договор от 704/705 г. – дипломатически аспекти и политически измерения.....**13**

 <https://orcid.org/0009-0009-3396-6921>

ТЕОДОР КОСТОВ (студент) За отношението на Светополк към дейността на св. Методий и учениците му в Моравия (870 - 886 г.).....**39**

 <https://orcid.org/0009-0004-3671-6040>

ХРИСТО ЙОЦОВ (студент) Иновации в късносредновековното българско въоръжение и снаряжение със западен характер.....**59**

 <https://orcid.org/0009-0009-6809-8976>

МАРИЯ ПАЧЕВА (докторант) Административни и социокултурни последици от ликвидирането на Коларовския български национален район в Таврия през 1939 г.....**87**

 <https://orcid.org/0000-0003-3635-4508>

НЕЗАБРАВКА ХРИСТОВА (студент) Служинството като градски феномен в България (20-те – 40-те години на XX век) **105**

 <https://orcid.org/0009-0007-7302-4707>

Терени (11) 2026 (1)

ХАВА БЕКИР ДЖУНИН (докторант) Специфики на образованието в с. брезница през ХХ
в.....**119**

 <https://orcid.org/0009-0003-7648-7097>

Втора част: Ноемврийски четения:

(22 Ноември 2024 г. Софийски университет „Св. Климент Охридски“)

ВЕНЦИСЛАВ БОНЕВ (докторант) Начало на папските реформи (1049 – 1073 г.).....**150**

 <https://orcid.org/0009-0000-3321-8223>

КРИСТИЯН ВИКТОРОВ (студент) Прабългарската траурна традиция на
самонараняване: същност, паралели, континуитет.....**170**

 <https://orcid.org/0009-0009-5754-3587>

БЕЛОСЛАВА ВЪЧКОВСКА (докторант) Сватбените тържества на българското царско
семејство през управлението на цар Иван Александър (1331–1371).....**205**

 <https://orcid.org/0009-0004-9648-6400>

БОЙКО РАНГЕЛОВ (докторант) Иван Асен II като Владетел на Солун според научните
трудове на Георги Баласчев.....**234**

 <https://orcid.org/0009-0007-3364-141X>

ИЛОНА СТОЯНОВА (докторант) Опазването на Сеславския манастир „Св. Николай
Мирликийски“ **246**

 <https://orcid.org/0009-0005-7603-0569>

Терени (11) 2026 (1)

ГЕОРГ-АЛЕКСАНДЪР СВЕТЛОЗАРОВ ЧЕРНЕВ (докторант) Отношенията между България и Кувейт (1958–1982 г.). Развитие на политическите, търговските и културните връзки.....**271**

 <https://orcid.org/0009-0006-8904-7041>

КРУМ МИТОВ (студент) Фахрета Яхич – последната гама на Югославия.....**297**

 <https://orcid.org/0009-0002-5164-399X>

Трета част: Студентска кръгла маса „История и геополитика през средновековието“

(11 май 2024 г. Софийски университет „Св. Климент Охридски“)

ДОБРОСЛАВ СЛАВОВ (студент) Сермесианите – един пленен народ.....**321**

 <https://orcid.org/0009-0001-8767-6585>

ХРИСТО ЙОЦОВ (студент) Варяжкия контингент – „чукът“ на Византийската армия.....**334**

 <https://orcid.org/0009-0009-6809-8976>

МАРИЯ ТОНЕВА (студент) Кръстоносната дейност на Венеция (XI–XIII век).....**344**

 <https://orcid.org/0009-0001-1075-1735>

СЛАВ МОНЕВ (студент) ОПОЖАРЯВАНЕТО НА МАНАСТИРА ЗОГРАФ – РЕЛИГИЯ, ДИПЛОМАЦИЯ И ПРОПАГАНДА.....**361**

 <https://orcid.org/0009-0002-4593-0466>

CONTENTS

Introduction

Assoc. Prof. Dr. Vladimir Stanev. Editorial Foreword for Volume 11.....**11**
<https://orcid.org/0000-0002-2226-3632>

Part One: April Readings

(26 April 2024, Sofia University “St. Kliment Ohridski”)

*YULIYAN TODOROVSKI (PhD candidate) The Bulgarian-Byzantine Treaty of 704/705 –
Diplomatic Aspects and Political Dimensions* **13**

 <https://orcid.org/0009-0009-3396-6921>

*TEODOR KOSTOV (student) On Svatopluk’s Attitude towards St. Methodius
and His Disciples in Moravia (870–886)*..... **39**

 <https://orcid.org/0009-0004-3671-6040>

*HRISTO YOTSOV (student) Innovations in Late Medieval Bulgarian Weapons and Equipment of a
Western Character*.....**59**

 <https://orcid.org/0009-0009-6809-8976>

*MARIA PACHEVA (PhD candidate) Administrative and Sociocultural Effects of the Liquidation of
the Kolarivka Bulgarian National District in Tavria in 1939* **87**

 <https://orcid.org/0000-0003-3635-4508>

*NEZABRAVKA HRISTOVA (student) Servantship as an Urban Phenomenon in Bulgaria
(1920s-1940s)*.....**105**

 <https://orcid.org/0009-0007-7302-4707>

HAVA BEKIR DZHUNIN (PhD candidate) Specific Features of Education in the Village of Breznitsa in the 20th Century.....**119**

 <https://orcid.org/0009-0003-7648-7097>

Part Two: November Readings

(22 November 2024, Sofia University “St. Kliment Ohridski”)

VENTSISLAV BONEV (PhD candidate) The Beginning of Papal Reforms (1049–1073)..... **150**

 <https://orcid.org/0009-0000-3321-8223>

KRISTIYAN VIKTOROV (student) The Proto-Bulgarian Mourning Tradition of Self-Harm: Essence, Parallels, Continuity.....**170**

 <https://orcid.org/0009-0009-5754-3587>

BELOSLAVA VACHKOVSKA (PhD candidate) The Wedding Celebrations of the Bulgarian Royal Family during the Reign of Tsar Ivan Alexander (1331–1371)..... **205**

 <https://orcid.org/0009-0004-9648-6400>

BOYKO RANGELOV (PhD candidate) Ivan Asen II as Ruler of Thessaloniki according to the Scientific Works of Georgi Balashev.....**234**

 <https://orcid.org/0009-0007-3364-141X>

ILONA STOYANOVA (PhD candidate) The Preservation of the Seslavtsi Monastery of St. Nicholas of Myra.....**246**

 <https://orcid.org/0009-0005-7603-0569>

Терени (11) 2026 (1)

GEORG-ALEXANDER SVETLOZAROV CHERNEV (*PhD candidate*) The Relations between Bulgaria and Kuwait (1958–1982). Development of Political, Commercial and Cultural Ties.....271

 <https://orcid.org/0009-0006-8904-7041>

KRUM MITOV (*student*) Fahreta Jahić – the Last Lady of Yugoslavia.....297

 <https://orcid.org/0009-0002-5164-399X>

Part Three: Student Round Table

“History and Geopolitics in the Middle Ages”**

(11 May 2024, Sofia University “St. Kliment Ohridski”)

DOBROSLAV SLAVOV (*student*) *The Sermesians – a “captive” people*.....321

 <https://orcid.org/0009-0001-8767-6585>

HRISTO YOTSOV (*student*) *The “Hammer” of the Byzantine Army*.....334

 <https://orcid.org/0009-0009-6809-8976>

MARIA TONEVA (*student*) *The Crusades and Venice (11th–13th centuries)*..... 344

 <https://orcid.org/0009-0001-1075-1735>

SLAV MONEV (*STUDENT*) *SETTING THE ZOGRAPHOU MONASTERY ON FIRE – RELIGION, DIPLOMACY AND PROPAGANDA* 361

 <https://orcid.org/0009-0002-4593-0466>

Въведение

доц. д-р Владимир Станев

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

vgeorgievs@uni-sofia.bg

 <https://orcid.org/0000-0002-2226-3632>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.11-12>

Пред вас е новият, единадесети брой на списание „Терени“.

В него са включени статии, явяващи се преработки и допълнения на доклади, представени на цели три научни събития през 2024 г.

Първите две са превърналите се вече в традиция „Априлски четения“ (26 април 2024 г., Софийски университет „Св. Климент Охридски“) и „Ноемврийски четения“ (22 ноември 2024 г., същото място), специално замислени като поле за изява на докторанти и студенти. В настоящия брой на списанието читателят има възможността да се наслади на голямо разнообразие от теми, посветени на проблеми от различни исторически епохи. Още като прочетени доклади те бяха действително вдъхновяващи и показаха високото научно ниво на своите автори.

Третото събитие е студентската кръгла маса „История и геополитика през Средновековието“, състояла са на 11 май 2024 г., отново в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Организаторите ѝ целенасочено потърсиха връзка с празника на светите равноапостолни братя Методий и Кирил. По време на този семинар бяха разгледани различни аспекти от средновековната българска, балканска и европейска история. Представените теми варират от военно-политически до икономически и социокултурни.

Важно е да се отбележи, че и в трите научни форума участваха студенти и докторанти от различни факултети на Софийския университет, а също и от други университети и научни институции. Ето защо в единадесети брой на „Терени“ са намерили място статии от докторанти и студенти (магистри и бакалаври) от различни

специалности, с разнообразни научни интереси – текстове, представящи актуални и интригуващи проблеми. Въпреки младостта на техните автори, публикуваните трудове още на този етап впечатляват с академичен стил, с умение да се поставят важни въпроси и да се търсят техните задълбочени и аргументирани отговори. Всичко това показва, че интересът към историята не стихва – и че на смяна идват нови, достойни изследователи.

Публикуваните в настоящия брой статии са преминали двустранно анонимно рецензиране от двама академични учени и са достъпни свободно за читателите, със запазено авторско право и отговорност за почтеността и оригиналността на предоставената работа.

Хубаво е, че утвърдено списание като „Терени“ дава трибуна на нашите млади колеги. Това се превръща в една чудесна традиция – дано тя продължи да се развива! Още по-хубаво е, че има студенти и докторанти, които се възползват по най-добрия начин от дадения им шанс за научна изява.

На добър час на брой единадесети на списание „Терени“!

Съставител и отговорен редактор на броя:

Доц. д-р Владимир Станев

Терени (11) 2026 (1)

БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИЯТ ДОГОВОР ОТ 704/705 г. – ДИПЛОМАТИЧЕСКИ АСПЕКТИ И ПОЛИТИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ

Докторант ЮЛИЯН ТОДОРОВСКИ

Софийски университет „Св. Климент Охридски,

Исторически факултет, катедра „История на България“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

Todorovski92@abv.bg

 <https://orcid.org/0009-0009-3396-6921>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.13-38>

Резюме: Настоящото изследване има за цел да хвърли повече светлина върху дипломатическите аспекти и политическите измерения на договора, сключен от кан Тервел и император Юстиниан II през 704/705. Основният акцент е съсредоточен върху въпроси като езическата клетвена практика на българите и договорните клаузи. Освен това авторът обръща задълбочено внимание на темата за произхода, значението и мястото на титлата кесар в контекста на византийската политическа доктрина. Направен е опит аргументирано да се докаже несъстоятелността на изказаната от някои учени теза, че Тервел е станал зет на императора. Обърнато е внимание и на важния въпрос дали той е бил християнин. Изследването завършва с кратко обобщение на последиците от договора и неговото значение за политическото и идеологическо развитие на младата българска държава.

Ключови думи: договор, дипломация, данък, клетва, кесар, Тервел, Юстиниан

За да се добие по-ясна представа за обстоятелствата, довели до сключването на договора от 704/705 г., трябва да се опишат причините, подтикнали Юстиниан II да търси помощта на кан Тервел. През 695 г., след десетгодишно управление, императорът бил свален от престола в резултат на преврат, а носът му бил отрязан, след което той бил заточен в Херсон. На негово място за император бил издигнат Леонтий (695-698), който след кратко царуване, заради загубата на Картагенския екзархат от арабите, на свой ред също бил свален и заменен от Тиберий III Апсимар (698-705) (**Острогорски, 2013**, стр. 205-206). За да избегне възможността да бъде предаден от херсонските власти на новия император, Юстиниан избягал при хазарския хаган Ивузир Глиаван (ок. 690 – ок. 715) и се оженил за дъщеря му, която, след като била покръстена, приела името Теодора. Безпроблемното му пребиваване при хазарите обаче не продължило дълго. През 704 г. при хагана пристигнало пратеничество от Тиберий III, което поискало носотрязания бивш император да им бъде предаден, а за да не влоши добрите си отношения с империята, Ивузир Глиаван се съгласил да предаде своя зет (**Острогорски, 2013**, стр. 207). Той изпратил хора, които уж трябвало да се грижат за безопасността на Юстиниан, а всъщност, при първа възможност да го заловят или убият. Ето как Теофан Изповедник и Патриарх Никифор, чиито съчинения стоят най-близо до описваните събития, представят станалото след това:

Теофан: „*[Юстиниан] избягал тайно от Фанагория и пристигнал в Томи. Той се измъкнал невредим от бурята и навлязъл в река Дунав. След като изпратил Стефан при Тервел, господаря на България, [с молба] да му даде помощ, за да завладее царството на предците си, обещал да му даде премного дарове и собствената си дъщеря за жена. А този обещал с клетва да му се подчинява във всичко и да му помага¹, приел го с голяма чест и вдигнал цялата подчинена нему войска от българи и славяни. И през следващата година, като се въоръжили, стигнали при столицата“ (**Theophanis**, стр. 373-374; **ГИБИ III**, стр. 266-267).*

Никифор: „*За това било донесено на Теодора от някой от бащините ѝ слуги. А тя съобщила за заговора на мъжа си. А той, като повикал оня служител, хазарина, и като се отделил настрана с него, удушил го с примка, по същия начин убил и управителя на Босфор. Веднага изпратил жена си Теодора при баща ѝ, а сам, като потеглил, слязъл към крайбрежното селище, което се наричало Томи. И там той се*

---

¹ Курсив и удебелен шрифт мои (Ю. Т.).

качил на кораб с други някои мъже, и плавайки към брега дошъл до Символ, като се приближил до град Херсон. И когато пуснал котва в тамошното пристанище, изпратил един от другарите си в града, а той довел оттам Варасвакурий, неговият брат Саливан и няколко други мъже. Юстиниан отплувал с тях, минал покрай така наречените Некропили и пристигнал при река Истър. **Оттук изпратил един от спътниците си, на име Стефан, при Тервел, който бил тогава господар на тамошните българи, с молба да му помогне да си възвърне императорския престол. Той му обещавал много други дарове и му съобщавал, че ще му даде собствената си дъщеря за жена. Тервел пък с готовност се съгласил на всичко и приел с големи почести Юстиниан. Сетне въоръжил цялата своя войска и се отправил заедно с него срещу Константинопол**“ (Nicephori, стр. 41-42; ГИБИ III, стр. 297-298).

И така, научавайки за грозящата го опасност, Юстиниан избягал и потърсил помощта на новия владетел на българите кан Тервел, наследникът на Аспарух². Прави впечатление, че и двамата хронисти посочват като крайна точка на Юстиниановото пътуване река Дунав, което дава основание на някои изследователи да мислят, че резиденцията на българския владетел по това време може би не е била Плиска, а т. нар. Никулицелски укрепен лагер в дн. Северна Добруджа, близо до Дунавската делта (Атанасов, 2015, стр. 258, 261). Още повече че сведенията на посочените автори косвено потвърждават изказаната към края на миналия век теза, че Онгъла (доколкото той би могъл да се отъждестви с лагера край Никулицел)³ останал главна владетелска

---

² За годините на управление на този български владетел са изказани противоречиви становища. Константин Иречек пише следното: „Приемникът на Исперих, Тервел (Тервеліс, 700 – 720) станал главна опора на Юстиниан II“ (Иречек, 1978, стр. 156). Васил Златарски приема, че той царувал от 701 до 718 г. (Златарски, 2007, стр. 162) – датировка, приета и от Петър Мутафчиев (Мутафчиев, 1943, стр. 142, 151). От друга страна, Георги Баласчев посочва годините 703/4 – 724 (Баласчев, 1898, стр. 53, 61). Според Веселин Бешевлиев Тервел вече не е бил владетел по време на сключването на българо-византийския договор от 716 г., тъй като Теофан, когато споменава за въпросния договор, пише, че е сключен от император Теодосий III Адрамитец (715 – 717) с „Кормесий, господаря на България по онова време“ (Theophanis, стр. 497; ГИБИ III, стр. 285). Той смята, че Теофан погрешно е сложил името на Тервел, когато пише за помощта, която българите оказали на сваления император Анастасий II (713 – 715) през 718 г. (Бешевлиев, 1956, стр. 70 – 72). Използвайки изводите, до които достига Бешевлиев, Геновева Цанкова-Петкова приема, че управлението на Тервел е приключило наскоро след 711 г., когато Теофан съобщава за повторната военна помощ, която той изпратил на Юстиниан II (Цанкова-Петкова, 1960, стр. 618 – 621). Една съвсем различна датировка, базирана на нова интерпретация на „Именника на българските владетели“ предлага Моско Москов, твърдейки, че наследникът на Аспарух е управлявал в периода 695 – 714 г., което резонира със становищата, изказани от Бешевлиев и Цанкова-Петкова (Москов, 1988, стр. 251 – 252).

³ За различните мнения, относно местоположението на Онгъла, вж. И. Божилов. Анонимът на Хазе. София, 1979, стр. 167 – 176, и посочената там литература.

резиденция не само при Аспарух и Тервел, но и до самия край на управлението на династичния род Дуло. След като на престола се възкачил Кормисош (737-754), първият владетел от рода Вокил, съответно и резиденцията била преместена на юг, в Плиска, един акт, който бил в унисон с традициите на тюрко-номадските народи (Гюзелев, 1993, стр. 3-4, 1994, стр. 41; Божилов, 1995, стр. 53-54). Въз основа на тези съображения, би могло да се приеме, че преговорите между двете страни се провели в Никулицелския лагер, където най-вероятно пребивавал кан Тервел.

Що се отнася до самия преговорен процес, изглежда Юстиниан не сметнал за необходимо на този етап да разговаря лично с българския владетел, а прибегнал до употребата на посредник, какъвто в случая се явява въпросният Стефан. За подобно действие може да се изтъкнат две причини: 1) че изпращането на пратеници, които да преговарят от името на владетеля, когото представляват, било обичайна дипломатическа практика не само по това време, но и през цялото Средновековие; 2) възможно е невявяването му в стана на българите да е било предохранителна мярка, тъй като към този момент Носоотрязаният не е знаел дали Тервел ще погледне благосклонно на неговите предложения или няма да го предаде на враговете му, както се опитал да стори хазарският хаган (Ангелов, 2017, стр. 101). Интересни са и самите предложения, които отправил Юстиниановият пратеник. Поднасянето на дарове било един от най-често използваните инструменти на византийската дипломация в отношенията ѝ със заобикалящите я „варварски“ племена и народи. В тогавашната практика даряването имало две основни функции: както проява на уважение към отсрещната страна и подкана за започване на преговори, така и задължително условие за постигане на споразумение (Ангелов, 2011, стр. 264, 271). Ярък пример в това отношение е описаният от Прокопий Кесарийски договор на император Юстиниан I Велики (527-565) с вожда на утигурите Сандилх, на когото той изпратил дарове, за да нападне селищата на опустошаващите по това време Тракия кутригури (Procopius, стр. 582-584). Разбира се, колкото и да били съблазнителни даровете, които Тервел трябвало да получи, те бледнеели в сравнение с чисто политическите ползи, които той щял да извлече от брака си с дъщерята на Юстиниан II. Най-малкото защото това щяло да го превърне в първия „варварски“ владетел след вестготския крал Атаулф (410-415), който щял да стане императорски зет. Подобен акт не само би издигнал неговия авторитет и този на българската държава до невиджани висоти, но и – като част от императорското семейство – пред Тервел се откривала възможност да упражнява силно влияние над

политиката на империята в интерес на България. Естествено, византийското общество едва ли щяло да посрещне радушно подобно бракосъчетание. Византийската политическа доктрина изключвала категорично възможността за женитба между владетел от „варварски“ произход и ромейска принцеса. Достатъчно красноречиво по този въпрос е крайно негативното отношение на император Константин VII Багренородни (913-959) към решението на своя тъст и съимператор Роман I Лакапин (919-944) да ожени внучка си Мария-Ирина Лакапина за българския цар Петър I (927-969) (**Const. Porph.**, стр. 72-74). Това показва, че за да отпрати подобно драстично предложение, с което рискувал да си навлече гнева не само на светското общество, но и на църквата, Юстиниан II наистина се е намирал в патова ситуация, в която е бил принуден да обещава всичко, само и само да постигне целта си.

В крайна сметка Тервел приел отправените му предложения, след което, по думите на Теофан, договорът бил скрепен с клетва. Поради лаконичността на византийския хронист в случая не става ясно какво точно представлявал клетвеният ритуал. Има обаче две известия, въз основа на които може да се направи опит да бъде разгадана тази своеобразна енигма. Първото се съдържа в житието на патриарх Никифор (806-815) от дякон Игнатий, писано в началото на IX в., и се отнася до сключването на 30-годишния мирен договор между кан Омуртаг (814-831) и император Лъв V Арменец (813-820) през 816 г.: *„Тогава можело да се види императорът на ромеите със своите ръце да излива вода от чаши, да обръща собственооръчно конски седла, да се докосва до тройна юзда, да вдига трева нависоко и да се гордее с всички тия неща, а езичници да се докосват с нечестивите си ръце до нашите божествени символи и да се кълнат в силата им“* (**Vita Nicephori**, стр. 207; **ГИБИ IV**, стр. 36-37). Второто представлява един от отговорите (№ 67) на папа Николай I (858-867) относно допитванията, които българският княз Борис I (852-889) му изпратил през 866 г.: *„Вие заявявате, че сте имали обичай, когато сте се решавали да обвържете някого с клетва за някаква работа, да слагате пред себе си меч и в него да става заклеването. А сега изисквате да ви определим в какво трябва да се кълнете. Обаче ние преди всичко считаме за недостойно да се кълне човек не само в меч, но и във всяка друга сътворена вещ“* (**Responsa**, стр. 1005; **ЛИБИ II**, стр. 107). Няма никакво съмнение, че за българите описаните предмети и обредите, с които те били свързани, притежавали голяма сакрална мощ. Култът към тях бил разпространен и сред сродните им конни племена и народи, сред които били хуните, аланите, аварите,

маджарите и др. Така например, между хуните битувала легенда за меч на Арес, който правел притежателя си непобедим, тъй като бил зареден с голяма свръхестествена сила. Аланите пък забивали в средата на една могила меч и го почитали като бог на войната (**Бешевлиев, 1939**, стр. 13). Подобно на българите, и аварите използвали меч като средство за извършване на клетвени ритуали. Византийският историк Менандър споменава, че аварският хаган Баян се заклел над меч, не само от свое име, но и от името на всички авари, че няма да наруши мира с ромеите, а в противен случай, той и народът му щели да бъдат сполетени от най-различни наказания, като огън от небето, приливни води от реките и т.н. (**Menander**, стр. 473).

За значението на останалите описани обреди са изказани различни мнения. Според Веселин Бешевлиев изливането на вода от чаша имало магическо значение и се правело в почит на земните духове или пък с очистителна цел, както при жертвоприношенията на животни, а вдигането на трева символизирило сключването на договор. Що се отнася до ритуалите, свързани с коня, като обръщането на седло и докосването на тройна юзда, за тях той се задоволява да заяви, че въпросът за значението им остава открит (**Бешевлиев, 1939**, стр. 53-54). Подобно е и становището на Гаврил Кацаров (**Кацаров, 1912**, стр. 119). Юрдан Трифонов смята, че споменатите от дякон Игнатий клетвени ритуали имали чисто символично значение. Тройната юзда означавала сближаването на договарящите се страни, водата била пролятата кръв на тези, които нарушат договорната клетва, седлата да останат без ездаци и да се преобърнат, а Бог (или боговете) да отнемат тревата, за да няма с какво да се хранят конете им (**Трифонов, 1937**, стр. 278). Въпросната интерпретация несъмнено е логична, но оскъдните извори не позволяват да се установи доколко е достоверна. При всички положения, липсата на повече сведения у Теофан относно начина, по който Тервел положил клетва, позволява да се правят всякакви предположения. Все пак е много вероятно изказаното от В. Бешевлиев мнение, че клетвата в меч била по-разпространена във всекидневния живот, докато за сключването на международни договори се прилагал вече представеният церемониал (**Бешевлиев, 1939**, стр. 50).

Друг важен аспект от преговорите между Тервел и Юстиниан II, за който византийските хронисти не споменават нищо, бил евентуалното включване на Куберовите българи в проектирания съюз. Те обаче, за разлика от дунавските си събратя, не пожелали да се споразумеят с бившия василевс, защото при единственото

им споменаване във връзка с тези събития, в най-ранния надпис, изсечен при Мадарския конник, се чете следното: „*На носоотрязания император не повярваха чичовците ми от Солунско и в Кисинските (селища) си отидоха*“ (Бешевлиев, 1956, стр. 55). Не е трудно да се отгатне защо Куберовите българи не пожелали да помогнат на Юстиниан II. Именно той бил човекът, който през 688 г., предприел опустошителен поход срещу техните местоживелища (**Theophanis**, стр. 364). Може да се предполага, че и към тях, както и към Тервел, били отправени съблазнителни предложения, но, както показва надписът, те не били убедени в неговата искрена добронамереност и никакви обещания и гаранции не били в състояние да разсеят тяхната мнителност. Сведението, че пратеници на Кубер са участвали в преговорите е важно, тъй като то показва по недвусмислен начин, че двете български общности на Балканите – на Дунав и в Битолското поле и Солунско, поддържали тесни контакти помежду си, може би обусловени с някакъв вид договор. Опитът последните да бъдат привлечени като допълнителен военен партньор в съюза между Тервел и Юстиниан II, би могъл да се тълкува и като желание от страна на българския владетел да координира действията си с тях. Липсата на повече извори обаче не позволява подобно хрумване да бъде подплатено със солидна аргументация, поради което то остава в сферата на вероятностите.

Със или без Куберовото участие, българският кан решил да подпомогне ексимператора да си върне престола. През пролетта на 705 г., заедно с него, той се озовал с войската си пред стените на византийската столица Константинопол и се разположил пред т. нар. Харсийска порта. Оттам в продължение на три дни Юстиниан увещавал столичните жители да му предадат доброволно града, но всичко, което получил от тях, били хули и подигравки (**Theophanis**, стр. 374). Тук е уместно да се обърне внимание на въпроса за числеността на българската войска, явила се пред „градът на царете“. От представения по-горе откъс от хронографията на Теофан става ясен само нейният състав – българи и славяни. Нито той, нито патриарх Никифор, нито пък някой от по-късните автори като Льв Граматик, Георги Кедрин или Йоан Зонара, съобщават каквото и да било в тази насока. Никифор счита за нужно само да заяви, че Тервел въоръжил и повел цялата си войска, но това известие е твърде неопределено, за да бъде от полза в случая. Единствените извори, които съдържат сведения за предполагаемия брой на българската войска, са посоченият вече надпис край Мадарския конник, както и една византийска хроника от края на X и началото на XI в.,

наречена „Старините на Константинопол“ (Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως). От силно повредения надпис В. Бешевлиев е успял да разчете само, че „*чрез договор Тервел архонтът на императора даде... 5 хиляди... императорът с мене победи добре*“. Според него споменатите „5 хиляди“ означава числото на войниците, които българският владетел предоставил на Юстиниан II (Бешевлиев, 1956, стр. 55, 60). От друга страна, в „Старините“ е съобщено, че войската, която подпомогнала императора наброявала петнадесет хиляди души (Πάτρια, стр. 244). Бешевлиев отхвърля това известие като недостовърно заради късната датировка на хрониката (Бешевлиев, 1956, стр. 60), но ако се следва подобна логика, би трябвало и други късни съобщения, касаещи отношенията между Тервел и Юстиниан II, каквито например съдържа енциклопедията „Суда“ (втората половина на X в.), също да бъдат отхвърлени или, най-малкото, да бъдат приети с резерви. Като се вземат предвид тези две сведения, може да се предположи, че армията на Тервел, намираща се пред Константинопол, наброявала между пет и петнадесет хиляди души.

Какъвто и да е бил размерът на съюзната му войска, Юстиниан ясно си давал сметка, че с груба сила няма да успее да преодолее непревземаемите Теодосиеви стени и да влезе в града. Затова той заложил на изненадата. След като неговите опити да се споразумее с гражданите не успели, той се промъкнал през нощта с част от верните си хора през водопровода и влязъл в столицата. Оттам нататък всичко станало лесно. За кратко време Носоотрязаният завладял града и се установил във Влахернския дворец. От този момент той дал воля на своето отмъщение. Както разказват хронистите, Юстиниан избесил на крепостните стени Ираклий, брат на Тиберий III Апсимар и стратег на източните войски, заедно с подчинените му началници, а самият император, както и сваленият от него Леонтий, били доведени пред победителя, оковани във вериги и хвърлени в затвор. Това обаче не бил техният край. Устройвайки конни състезания, Юстиниан ги слагал да лежат край трона му, за да може да ги унижава, стъпвайки върху тях, а когато този вид „забавление“ му омръзнал, просто ги изпратил в т. нар. Кинигий, където им отсекли главите (Theophanis, стр. 374-375; Nicephori, стр. 42). Отмъщението не отминало и вселенският патриарх Калиник, който се осмелил през 695 г. да короняса узурпатора Леонтий – очите му били избодени, а той самият бил заточен в Рим. На негово място за патриарх бил избран монахът Кир (Zonarae, стр. 238-239).

Колкото жестоко и безмилостно се разправил с враговете си, толкова приятелски и благосклонно нововъзцарият се василевс се отнесъл към своя съюзник, който през цялото време, докато траела кървавата разправа във византийската столица, стоял на стан извън стените на града, за да се намеси, ако обстоятелствата го наложат. Ето как патриарх Никифор описва начина, по който Юстиниан наградил Тервел за помощта, която той му оказал: *„Той извънредно любезно се отнесъл с владетеля на българите Тервел, който бил на стан извън Влахернската стена, и най-сетне, когато Тервел дошъл при него, наметнал му царска хламида и го провъзгласил за кесар. И като го поставил да седне до себе си, заповядал на войските да се поклонят на двамата. Надарил го с много дарове и го изпратил в земята му“* (Nisephorī, стр. 42; ГИБИ III, стр. 298). Това, което се забелязва веднага е, че императорът не спазил основното условие на договора си с българите, т.е. не дал дъщеря си за жена на българския владетел, а вместо това го удостоил с кесарско достойнство. Тук е мястото да се дадат някои разяснения относно произхода и мястото на тази титла във византийската рангова йерархия до началото на VIII в. Носена традиционно от императора, със зараждането на Тетрархията по времето на Диоклециан (284-305), с нея започнали да се обозначават младшите императори, за разлика от старшите такива (Августите) (**Oxford Dictionary, 1991**, стр. 363). В следващите столетия тя продължавала да бъде привилегия, запазена за престолонаследника, поне до управлението на Ираклий (610-641). Тогава било поставено началото на съимператорската институция, което отнело от кесарската титла властовите прерогативи и я превърнало в една чисто почетна такава, подобно на патрицианската (**Острогорски, 2013**, стр. 165; **Филипу, 2012**, стр. 44). Дори и при това положение кесарят оставал втората по значимост фигура след императора (и съимператора, естествено), а в някои случаи, като например липса на съвладетел, на него се гледало като на престолонаследник по презумпция. Поради тази причина титлата била давана само на членове на императорското семейство (**Кънев, 2007**, стр. 69). Тук възниква логичният въпрос: защо толкова високо по своето значение и престиж достойнство било дадено на „варварски“ владетел? За да се отговори изчерпателно, трябва да се има предвид влиянието на византийската политическа теория върху взаимоотношенията на Константинопол със заобикалящите го племена и народи. Изградена на основата на християнското виждане за света, според нея Ромейската държава била земна проекция на Небесното царство. Като такава, въпреки политическите граници, империята олицетворявала цялото християнско ойкумене, където царувал установеният от Бог земен порядък (τάξις). В този смисъл императорът

бил Божи поставеник и заемал трона на Земното царство по Негово благоволение (един Бог – една църква – една държава – един владетел). Както той управлявал с Божията благословия и санкция, така според въпросната теория владетелите на останалите страни царували по негова воля (**Кънев, 2007**, стр. 66-67). Бидейки на върха на политическата и идеологическа пирамида, за василевса не било нещо необичайно да включва към византийската рангова йерархия чужди монарси чрез даването на почетни титли (най-предпочитана от ромейската дипломация в такива случаи била патрицианската). За тях те били по-престижни дори и от собствените им кралски или княжески достойнства, тъй като по този начин *de jure* ставали част от византийския *τάξις*. Красноречив пример в това отношение е Одоакър, който в 476 г. детронирал последния император на Западната Римска империя Ромул Августул (475-476) и пленил имперските инсигнии, но вместо да ги задържи за себе си, той ги изпратил в Константинопол, желаейки в замяна да получи титлата патриций и патрициански колан – цингулум (**Атанасов, 1994**, стр. 61-62). Други „варварски“ владетели, които се окичили с това звание, били остготският крал Теодорих Велики (474-526), франкският крал Хлодвиг (481-511) и дори дядото на Тервел – основателят на Стара Велика България кан Кубрат, след като сключил договор с император Ираклий през 635 г. На този фон отдаването на кесарско достойнство на чужд владетел изглежда най-малкото необичайно. Още повече че, както изглежда, българският кан не станал част от императорското семейство – важно условие, за да получи второто по значение отличие в империята. Вярно е, че по време на преговорите Юстиниан му обещал ръката на дъщеря си, но никъде в изворите не се споменава замисляният брак да се е състоял. Въпреки този факт, някои изследователи поддържат тезата, че Тервел все пак е станал императорски зет, посочвайки именно обстоятелството, че той не би могъл да получи легитимно кесарската титла, без да е сроден с императорската фамилия. Като допълнителен аргумент се отбелязва, че *„най-после, има един арменски източник, от който може да се остане с впечатление, че Тервел е бил зет на Юстиниан II“*, без обаче да се конкретизира кой е въпросния източник (**Атанасов, 2015**, стр. 277-278). А той е т. нар. „История на халифите“, написана от арменския монах и книжовник Хевонд (Левонд, Гевонд), живял през втората половина на VIII в.. Известието, отнасящо се до кан Тервел и Юстиниан II, гласи следното: *„Във втората година от управлението на император Юстиниан⁴ и по време на управлението на патриция*

---

⁴ 686 г.

Ашот, [императорът] изпратил голяма войска в Армения. [Императорските войски] опустошили и разграбили страната, подпалили и унищожили много великолепни сгради, преди да се завърнат в земята си. Скоро започнала да нараства враждебността между гръцката аристокрация и самия Юстиниан. След като му отрязали носа, те го изпратили на заточение. Вместо него поставили на трона Лъв (Леонтий), Ансимар-Тиберий и Теодосий. А Юстиниан отишъл в страната на хазарите, където се оженил за дъщерята на хагана, хазарския цар. Той поискал от него и помощ и [хаганът] изпратил голяма по численост войска, предвождана от някой си Труел (Тервел), тъст на Юстиниан и наистина могъщ човек. Достигайки до Константинопол, [Юстиниан] повел война срещу противниците си, победил ги и възобновил царуването си. Но Труел паднал убит на бойното поле. Тогава [Юстиниан] изпратил останалите от хазарите обратно у дома с много дарове и ценни придобивки“ (History of Lewond, стр. 55-56). От цитирания пасаж се вижда ясно, че Хевонд правилно е описал детронирането на Юстиниан II и последвалата му женитба с дъщерята на хазарския хаган, но в текста му се забелязват неточности и противоречия, касаещи кан Тервел и неговото положение спрямо хагана и ексимператора. Така българският владетел е представен погрешно като васал на първия (предвождащ хазарската войска в помощ на Носоотрязания) и тъст на последния, въпреки че изрично е упоменато, че Юстиниан се оженил за дъщерята на хазарския хаган! Освен това, според автора Тервел загинал пред стените на Константинопол, което също не отговаря на истината. От нито едно място в текста не може да се заключи, че Тервел се е оженил за императорската дъщеря. Подобно действие не просто противоречи на държавната идеология на империята, но и със сигурност щеше да намери широк отзвук не само във византийските, но и в западните извори, ако наистина се беше случило. Юстиниан II не е бил от най-обичаните императори и толкова тежко погазване на самите устои на държавно-идеологическия модел едва ли щеше да му бъде простено (както беше показано по-горе, три столетия по-късно това не било простено на Роман Лакапин, а неговата внучка дори не била дъщеря на легитимния император). Такова нещо обаче няма, което показва, че въз основата на наличните извори тази хипотеза не може да се приеме за правдоподобна, колкото и логично да звучи.

След като Тервел не отговарял на такова важно условие за получаване на кесарско достойнство, каквото било принадлежността към императорската фамилия, значи ли това, че известието на патриарх Никифор може да се постави под съмнение?

Съвсем не. То се потвърждава и от Теофан, който е далеч по-лаконичен: „През същата година Юстиниан завзел отново царската власт и като дал на Тервел знаците на царската власт, изпратил го в мир“ (Theophanis, стр. 374-375; ГИБИ III, стр. 267).

Под „знаци на царската власт“ тук вероятно трябва да се подразбират инсигниите, които се връчвали при удостояване с титлата кесар – хламида, фибула и кесарска диадема (στέφανος) (Book of Ceremonies, стр. 218-219). Твърде любопитен в това отношение е и оловният печат на Тервел, където той е представен във войнско облекло – с копие в дясната си ръка и кръгъл щит в лявата, на който е изобразен конник, пробождащ звяр или паднал враг. Облечен е в ризница и наметнат с хламида. Липсва единодушие по въпроса дали носи на главата си шлем (Юркова, 1978, стр. 3; Юркова, Пенчев, 1990, стр. 17; Атанасов, 1994, стр. 63) или кесарска корона (Йорданов, 1991, стр. 40). На обратната страна на печата има кръстовиден монограм, на който се чете: „Θεοτόκε βοήτει“ („Богородице пази“), а от двете му страни е изписано: „Τερβελλίου καίσαρος“ („Тервел кесаря“) (Юркова, 1978, стр. 3-4).

Описаното от патриарх Никифор намятане на българския владетел от императора с пурпурна хламида, както и изобразените върху печата атрибути – копие, щит, хламида, ризница и шлем/кесарска корона – навеждат на мисълта, че Тервел може би е получил кесарското достойнство с гражданска и войнска инвестиция (Атанасов, 1994, стр. 67). Самото споменаване на Богородица в надписа от печата пък поражда дискусии по въпроса бил ли е Тервел християнин или не. Тези, които поддържат тезата, че той е бил християнин, посочват като аргумент обстоятелството, че според имперския церемониал, за да получи чужд владетел византийска титла, той трябвало задължително да изповядва християнската вяра. Това означава, че канът или е бил покръстен непосредствено преди да приеме кесарската титла, или вече е бил християнин, когато се е съгласил да помогне на Юстиниан. В противен случай своеволното даване на такова високо отличие на езичник би срещнало сериозно недоволство и съпротива от страна на Сената, народа и църквата, а изворите не дават индикации за подобно нещо (Атанасов, 1994, стр. 67-69; 2015, стр. 274-279; Кънев, 2007, стр. 70; Гюзелев, 2020, стр. 42). От друга страна, за противниците на това виждане е показателна липсата на каквито и да е известия в изворите, че Тервел е бил покръстен преди да стане кесар. Ето защо едни се задоволяват просто да го определят като „неприемливо“ (Божилков, 2017, стр. 239), а други смятат, че християнските символи върху печата не били свързвани от българския владетел с християнската религия, а като атрибути на държавната власт (Юркова, 1978, стр. 7). Трети дори

стигат още по-далеч, заявявайки, че неговото въздигането за кесар било нелегитимно от византийска гледна точка, тъй като било извън приетите норми (**Филипу, 2012**, стр. 49). Имайки предвид наличната изворова база, би могло категорично да се отхвърли вариантът Тервел да е бил покръстен в Константинопол преди да стане кесар. Подобно нещо едва ли щеше да убегне от полезрението на хронистите, тъй като покръстването на чужд владетел винаги било приемано като огромна дипломатическа победа за империята (достатъчно е да се припомни какъв отзвук е предизвикало кръщението на княз Борис I през 864 г. или на киевския княз Владимир през 988 г.). Това обаче не означава, че трябва да се изключи възможността синът на Аспарух вече да е бил християнин, когато е получил кесарско достойнство. Още повече че има някои основания да се приема, че дядо му Кубрат е бил християнин (**Атанасов, 2015**, стр. 59 и сл.). Подобно обстоятелство би обяснило мълчанието на византийските автори по въпроса, тъй като не е имало нужда да отбелязват нещо, което вече е било факт. Разбира се, печатът не би могъл да служи като достатъчно категорично доказателство за християнската принадлежност на Тервел, тъй като има и по-късни примери от езическия период, когато кан Омуртаг (814-831), който във византийската агиографска книжнина е представян като гонител на християните, бил изобразяван на медальони с християнски символи (**Йорданов, 1976**, стр. 18-19). Докато не се открие по-сигурно доказателство, хипотезата, че Тервел е бил християнин, ще си остане в сферата на пожелателното мислене.

Християнин или не, изворите са категорични, че той станал първият в историята чужд владетел, който бил издигнат за ромейски кесар. Какво е накарало Юстиниан II да наруши традицията и вместо със сан патриций, да удостои българския владетел с втория по значимост ранг в империята? Още Васил Златарски изказва тезата, че инициативата за този акт е принадлежала на самия Тервел (**Златарски, 2007**, стр. 168), а Филипос Филипу я доразвива, посочвайки, че след като Юстиниан отказал да омъжи дъщеря си за него, той поискал като компенсация да бъде провъзгласен за кесар на империята (**Филипу, 2012**, стр. 45). Това становище може да се приеме за възможно, особено като се вземе предвид че, както вече беше отбелязано, в началото на VIII в. кесарската титла, макар и все още да давала на притежателя си невероятен престиж, вече нямала тази тежест, която имала до реформата на Ираклий. В този смисъл за василевса било много по-лесно и несъмнено по-изгодно да награди съюзника си с една почетна титла, която не била свързана с реална власт и не го обвързвала с никакви

задължения, отколкото да му даде за жена дъщеря си и да го направи част от семейството си, което криело голямата опасност „варваринът“ да се сдобие с легитимни права върху престола при евентуални вътрешни междуособици (каквито впрочем се и появили само няколко години по-късно). От гледна точка на византийското разбиране за йерархията в ойкуменето, българският кан се извисил над всички останали владетели в тогавашния свят. Над него стоял само василевсът на ромеите. Самият Тервел обаче гледал на своята нова титла като на равностойна на императорската (**Юркова, 1978**, стр. 6). Към същата мисъл навежда и фактът, че иконографския тип на неговия печат копира този на някои от монетите и печатите на императорите Константин IV (668 – 685) и Тиберий III Апсимар (**Byzantine, Coins**, стр. 515-516; **Юркова, 1978**, стр. 4). Знак за нарасналото самочувствие на владетеля е и констатацията, изразена в надписа край Мадарския конник: „*Императорът с мене победи добре*“ (**Бешевлиев, 1956**, стр. 55).

Получаването на кесарско достойнство не било единственото искане от българска страна, което трябвало да компенсира неспазването на първоначалното споразумение от страна на Юстиниан II. Той се принудил да поднови и изплащането на ежегодния данък към България, съгласуван още с мирния договор от 681 г. Тази теза е изказана за пръв път от В. Златарски (**Златарски, 2007**, стр. 169-170) и впоследствие е подета от Иван Дуйчев (**Дуйчев, 1949**, стр. 5-8). В основата ѝ стоят сведенията от споменатата вече енциклопедия „Суда“, както и от т. нар. „Кратки исторически описания“ (*Παραστάσεις σύντομοι χρονικά*). Според първото известие императорът бил данъкоплатец на българския владетел, а данъкът, в който несъмнено влизали и обещаните дарове, представлявал копирени дрехи, както и златни и сребърни монети, които Тервел натрупвал върху своите военни атрибути – копието, щита и камшика си, докато не ги покриел изцяло (**Suidae**, стр. 483). Второто съобщение не само потвърждава задължението на василевса да плаща данък, но и указва точното място, където бил извършен въпросният акт – в т. нар. Златопокривна базилика в Константинопол, където „*немалки данъци бяха дадени*“ (**Παραστάσεις**, стр. 39-40). От друго съобщение на „Суда“ става ясно, че там Тервел „*държал реч пред народа*“ (**Suidae**, стр. 483; **ГИБИ V**, стр. 309), което от своя страна позволява да се предполага, че може би именно там се състояла церемонията по провъзгласяването му за кесар, след което били поднесени даровете и трибутът (**Бешевлиев, 1959**, стр. 11). „*Съгласието на византийското правителство да плаща данък на българите,*

заклучава Дуйчев, *не е представлявало нищо необичайно за ромейската дипломация. Неведнъж империята прибегвала до това средство, за да усмири едни или други от своите съседи и да си обезпечи мира на тяхните граници. За да се спаси достойнството на империята – *sauver les apparences* – тези данъци били представяни, обикновено, като дарове, ако и да се давали редовно всяка година“ (Дуйчев, 1949, стр. 8). В допълнение към казаното от големия наш учен-медиевист може да се спомене само, че в този случай Юстиниан II нямал особено голям избор, тъй като неговото положение на престола, макар и да укрепнало след разправата с политическите му противници, все още не било толкова стабилно, че да може той да си позволи открит конфронтация с българската войска, стояща пред стените на столицата му. Още повече че в тези първи месеци след повторното си възцаряване той бил, ако не изцяло, то в голяма степен зависим от армията на Тервел. Не би било погрешно да се мисли също, че с изискването да се поднови плащането на годишния данък, българският владетел целял не само да унижи императора, но и да му напомни, че само благодарение на него той отново носел императорската корона и седял на трона на предците си.*

Освен даването на кесарска титла и подновения изплащане на ежегодния данък, имало още една клауза от българска страна, за която Теофан и патриарх Никифор мълчат, и това била тази свързана с територията. Според нея Византия трябвало да отстъпи на България областта Загоре. За нея пишат по-късните хронисти Георги Монах (**Georgius Monachus**, стр. 905), Лъв Граматик (**Leonis Grammatici**, стр. 168), Симеон Логотет (Дуйчев, 1943, стр. 120) и Георги Кедрин. Известието е доста лаконично: „Юстиниан за втори път царувал 6 години. Като завзел царската власт, той дал на Тервел много дарове и царски вещи, *отрязал [му] и част от ромейската земя, така наричаната днес Загора, и го изпратил с мир“* (Cedrenus, стр. 780; ГИБИ VI, стр. 216). Според В. Златарски с името Загоре била наричана областта на юг от Източна Стара планина, между Месемврия, Сливен и пограничния окоп „Еркесия“ (Златарски, 1972, стр. 441-448). Не е трудно да се отгатне защо Тервел поискал да му бъде отстъпена въпросната област. Освен, че Загоре била ценна от стопанска гледна точка, тя имала и много важно стратегическо значение, тъй като била най-прекият път към вътрешността на българската държава. Осигурявайки си контрол над нея, той ограничавал достъпа на ромейците към източните старопланински проходи, които били най-невралгичната точка на българската гранична защита. Разбира се, не е изключено териториалната отстъпка да е била договорена още при началните преговори между

българския владетел и императорския пратеник Стефан, като един вид зестра на бъдещата му съпруга (**Атанасов, 2015**, стр. 288; **2017**, стр. 170). Ако случаят е бил такъв, самото обстоятелство, че замисляният брак не се състоял и въпреки това Тервел получил въпросната област, показва не само какъв прозорлив стратег бил той, но също така навежда на мисълта, че може да се говори и за дипломация от позиция на силата. Предпоставки за това, както беше пояснено, съществували, макар и формално двете страни да се намирали в съюзни отношения. От цитираното съобщение не става ясно каква била съдбата на черноморските пристанища Месемврия и Анхиало, но като се има предвид фактът, че през 708 г., след като нарушил мира с българите, Юстиниан II разположил войската си в близост до последния град, а след претърпяното от Тервел поражение, използвал пристанището му, за да се върне в Константинопол (**Theophanis**, стр. 376), може със сигурност да се твърди, че те останали във византийски ръце.

С въпросния договор, освен всичко друго, се създаде и прецедент владетелите не само на Дунавските, но и на Куберовите българи, да се намесват във вътрешните работи на Византия. Като се изключат събитията от 705 г., за периода до 718 г., имало още три подобни намеси: 1) през 711 г., когато Юстиниан II отново повикал стария си съюзник кан Тервел на помощ, за да потуши избухналия в Херсон войнишки бунт. И макар, че той за пореден път откликнал, изпращайки 3000-на войска, императорът отново бил свален от трона и ако първия път загубил само носа, сега се разделил с главата си; 2) през 717 г., по време на втората арабска обсада на Константинопол. Както разказва Михаил Сирийски, българите, повикани от император Лъв III Сириец (717-741), нападнали внезапно част от арабската армия, избивайки мнозина и принуждавайки арабския главнокомандващ Маслама да воюва на два фронта. В крайна сметка постоянните атаки по суша откъм българите и по море от ромейските кораби принудили арабите да вдигнат обсадата и да се оттеглят, след като претърпели катастрофални загуби (**Michel le Syrien**, стр. 485); 3) през 718 г., когато сваленият и заточен в Солун император Анастасий II (713-715) потърсил, по примера на Юстиниан II, помощта на Куберовите българи, за да се върне обратно на престола в Константинопол. За разлика от предшественика му, неговият опит не бил успешен, тъй като заговорът бил разкрит, най-близките му сподвижници, сред които патрицият Сисиний Рендакий и магистър Никита Ксилит, били убити, а той самият бил предаден от българите на Лъв III (**Nicephori**, стр. 55-56). Разбира се, действията на Дунавските и Куберовите българи в тази посока били значително улеснени от

перманентната политическа криза, в която се намирала Византия в този период, когато само за шест години (711-717) на престола се изредили цели четирима императори. С възцаряването на Лъв III Сириец дошла така нужната стабилизация, с което опитите за външно вмешателство спрели или поне изворите не предлагат сведения за такива.

Българо-византийският договор от 704/705 г. бил без аналог в дотогавашните отношения на империята с „варварския свят“ За първи път ромейски василевс търсел помощта на чужд владетел, за да се върне на престола. Притиснат от обстоятелствата, Юстиниан II обещал повече, отколкото можел впоследствие да даде – династичен брак между дъщеря си и българския кан, но и това, което Тервел получил, не било никак малко. Като се оставят настрана чисто материалните и териториални придобивки, той станал първият (и единствен) чужд владетел, който получил престижната титла кесар. Чрез този акт Тервел извел държавата, която олицетворявал, от варварската *αταξία* (безредие, хаос) и не просто я въвел в идеологическите граници на цивилизования свят, но и я издигнал до най-високото възможно по онова време равнище на идеологическата йерархия – над нея стояла само Ромейската империя. Прав е Васил Гюзелев, когато констатира че *„благодарение именно на него в най-голяма степен историята на България се свързала и споила с Балканския полуостров, Византийската империя и югоизточните славяни. С активната си и дълбокомъдрена политика този български хан направил широкоизвестно не само своето име, но и това на ханството и на българите в целия тогавашен средновековен свят. Чрез неговите деяния българите завинаги и трайно навлизат в европейската история и аналитика“* (Гюзелев, 2020, стр. 35).

Цитирана литература:

Ангелов, П. (2011) *Средновековната българска дипломация*. изд. София: Парадигма, 2011. ISBN: 978-954-326-144-4

Ангелов, П. (2017) Военните договори на Първата българска държава. В: *Средновековна България и нейните съседи. Дипломация и взаимни представи*, стр. 99 – 116. изд. София: Парадигма. ISBN: 978-954-326-313-4

Атанасов, Г. (1994) За кесарската промоция и владетелските инсигнии на хан Тервел. В: *Епохи*, бр. 3/1994, 61 – 72. изд. Велико търново: Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. ISSN: 2534-8418 (Online); ISSN: 1310-2141 (Print)

Атанасов, Г. (2015) *Първостроителите на българската държавност (619 – 721). Органа, Кубрат, Аспарух, Тервел*. изд. София: Изток-Запад, 2015. ISBN 9786191526147

Баласчев, Г. (1898) Българският господар Тервел. В: *Периодическо списание на българското книжовно дружество*, т. 55-56/1898, 49 – 61.

Бешевлиев, В. (1939) Вратата на първобългарите. В: *Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет*, т. 35/1939, 3 – 62. изд. София: Академично издателство на СУ.

Бешевлиев, В. (1956) Надписите около Мадарския конник. В: *Мадарският конник (Проучвания върху надписите и релефа)*, ред. Бешевлиев, В., 51 – 76. изд. София: Българска академия на науките.

Бешевлиев, В. (1959) К вопросу о награде, полученной Тервелем от Юстиниана II в 705 г. В: *Византийский Временник*, т. 16/1959, 8 – 13. изд. Санкт-Петербург: Императорская академия наук.

Божилков, И. (1995) *Седем етюда по средновековна история*. изд. София: Анубис, 1995. ISBN, 954-426-106-0

Божилков, И. (2017) *История на средновековна България*, т. I. изд. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“. ISBN: 9789548536240

Гюзелев, В. (1993) Отново за столиците на средновековна България (Някои нови гледища и хипотези). В: *Studia Protobulgarica et Mediaevalia Europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев*, ред. Гюзелев, В., Тъпкова-Займова, В., 3 – 11. изд. Велико

Терени (11) 2026 (1)

Гърново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 1993 / изд. София: Тангра ТанНакРа, 2003, ISBN: 9789549942552.

Гюзелев, В. (1994) Столици, резиденции и дворцова култура в средновековна България. В: *Известия на Националния исторически музей*, т. 10/1994, 39 – 66. изд. София: НИМ /Полипрес Габрово/. ISBN 978-954-2953-86-9

Гюзелев, В. (2020) Ханът кесар Тервел (701 – 721) в светлината на изворите. В: *Седмоязичие за средновековната история на България, т. 3. Българи и другоземци от средновековното време*, 34 – 66. изд. София: „Проф. Марин Дринов“ - БАН, 2020. ISBN: 9786192450410

Дуйчев, И. (1949) Проучвания върху българското средновековие. I. Император Юстиниан II Ринотмет данник на хан Тервеля. В: *Сборник на Българската академия на науките, клон Историко-филологичен*, т. 41/1949, 5 – 8. изд. София: Печатница "9 Септември".

Златарски, В. (1972) Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет. В: *Избрани произведения в четири тома*, т. I, ред. Петров, П., 359 – 573. изд. София: Наука и изкуство.

Златарски, В. (2007) *История на българската държава през средните векове*, том I. Първо българско царство, част 1. Епоха на хуно-българското надмощие. изд. София: „Захарий Стоянов“ / Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006, ISBN-10: 954-07-2445-7; ISBN-13: 978-954-07-2445-4.

Иречек, К. (1978) *История на българите*. изд. София: Наука и изкуство.

Йорданов, И. (1976) Едностранни златни монети-медальони с името на хан Омуртаг (Предварително съобщение). В: *Нумизматика*, 4/1976, 18 – 32. изд. София.

Йорданов, И. (1991) Сфрагистични паметници на ранната българска държава. В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, т. 2, ред. Рашев, Р., 36 – 42. изд. София: БАН, АИМ филиал Шумен, Аргес.

Кацаров, Г. (1912) Клетвата у езическите българи. В: *Списание на Българската академия на науките, клон Историко-филологичен и философско-обществен*, т. 3/1912, 113 – 120. изд. София: Държавна печатница. Достъпен на:

<https://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/27755> (посетен: 5.12.2025).

Terreni (11) 2026 (1)

Кънев, Н. (2007) За значението на кесарската титла на българския владетел Тервел. В: *Исторически*, т. 2, 65 – 75. изд. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2007. ISBN 978-954-577-493-5

Москов, М. (1988) *Именник на българските ханове (Ново тълкуване)*. изд. София: Държавно издателство „д-р Петър Берон“.

Мутафчиев, П. (1943) *История на българския народ*, т. I. Първо българско царство. изд. София: Издателство „Българска книга“.

Острогорски, Г. (2013) *История на византийската държава*. изд. София: Прозорец. ISBN 978-954-733-503-5

Трифонов, Ю. (1937) Към въпроса за византийско-български договори с езически обреди. В: *Известия на Българския археологически институт*, т. XI, 1/1937, 263 – 282. изд. София: Придворна печатница.

Филипу, Ф. (2012) *Първата българска държава и Византийската ойкуменическа империя (681 – 852)*. изд. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, Държавна агенция „Архиви“, ISBN 978-954-07-3165-0

Цанкова-Петкова, Г. (1960) Българо-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий. В: *Изследвания в чест на Марин С. Дринов*, 615 – 625. изд. София: Българска академия на науките.

Юркова, Й. (1978) Оловен печат на Тервел. В: *Нумизматика*, бр 2/1978, 3 – 8. изд. София.

Юркова, Й., Пенчев, В. (1990) *Български средновековни печати и монети*. изд. София: Български художник.

The Oxford Dictionary of Byzantium (1991), vol. 1. Ed. Alexander Kazhdan. изд. New York, Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/acref/9780195046526.001.0001. eISBN: 9780195187922.

Извори:

Терени (11) 2026 (1)

ГИБИ III: *Гръцки извори за българската история*, т. III. изд. София: Издание на Българската академия на науките, 1960.

ГИБИ IV: *Гръцки извори за българската история*, т. IV. изд. София: Издание на Българската академия на науките, 1961.

ГИБИ V: *Гръцки извори за българската история*, т. V. изд. София: Издание на Българската академия на науките, 1964.

ГИБИ VI: *Гръцки извори за българската история*, т. VI. изд. София: Издание на Българската академия на науките, 1965.

Дуйчев, И. (1943) *Из старата българска книжнина*, т. I. Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство. изд. София: Хемус, 1943.

ЛИБИ II: Латински извори за българската история, т. II. изд. София: Издание на Българската академия на науките, 1960.

Book of Ceremonies (2012) Constantine Porphyrogenetos: The Book of Ceremonies. Translated by Ann Moffatt, Maxeme Tall. изд. Leiden, Boston.

Byzantine Coins (1968) Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in Whittemore Collection, vol. 2, part 2. Ed. Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, Dumbarton Oaks Research Library and Collection. изд. Washington D. C.

Cedrenus (1838) Georgius Cedrenus. Compendium Historiarum, I. Ed. Immanuelle Bekkero. изд. Bonnae.

Const. Porph. (1967) Constantine Porphyrogenitus. De administrando Imperio. Ed. Gyula Moravcsik, Romilly Jenkins. изд. Dumbarton Oaks – Washington D. C.

Georgius Monachus (1863) Georgius Monachus. Chronicon. In: Patrologia Graeca, vol. 110. Ed. Jacques Paul Migne. изд. Paris.

History of Lewond (1982) History of Lewond The Eminent Vardapet of the Armenians. Translation, Introduction and Commentary by Zaven Arzoumanian. изд. Wynnewood, Pennsylvania.

Leonis Grammatici (1842) Leonis Grammatici. Chronographia. Ed. Immanuelis Bekkeri, изд. Bonnae.

Menander (1903) Menander. Excerpta de Legationibus. Ed. Carolus de Boor. изд. Berlin.

Michel Le Syrien (1901) Chronique de Michel le Syrien, II. Ed. Jean Baptiste Chabot. изд. Paris.

Nicephori (1880) Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani. Opuscula Historica. Ed. Carolus de Boor. изд. Leipzig.

Procopius (1905) Procopius Caesariensis. Opera Omnia, vol. II. Rec. Jacobus Haury. изд. Leipzig.

Responsa (1880) Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum. In: Patrologia Latina, vol. 119. Ed. Jacques Paul Migne, 978 – 1016. изд. Paris.

Suidae (1928) Suidae Lexicon, vol. I. Ed. Ada Adler. изд. Leipzig.

Theophanis (1883) Theophanis Chronographia, vol. I. Rec. Carolus de Boor. изд. Leipzig.

Vita Nicephori (1880) Vita Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani auctore Ignatio Diacono. In: Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani. Opuscula Historica. Ed. Carolus de Boor, 139 – 217. изд. Leipzig.

Zonarae (1897) Ioannis Zonarae. Epitomae Historiarum Libri XIII – XVIII. Ed. Theodor Büttner-Wobst. изд. Bonnae.

Παραστάσεις (1901) Παραστάσεις σύντομοι χρονικάί. In: Scriptores Originum Constantinopolitanarum, vol. I. Rec. Theodorus Preger, 19 – 73. изд. Leipzig.

Πάτρια (1907) Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως. In: Scriptores Originum Constantinopolitanarum, vol. II. Rec. Theodorus Preger, 135 – 289. изд. Leipzig.

Транслитерирана литература / Translitterirana literatura:

Angelov, P. (2011) *Srednovekovnata balgarska diplomatsia*. изд. Sofia: Paradigma, 2011. ISBN: 978-954-326-144-4

Angelov, P. (2017) Voennite dogovori na Parvata balgarska darzhava. V: *Srednovekovna Bulgaria i neynite sasedi. Diplomatsia i vzaimni predstavi*, str. 99 – 116. изд. Sofia: Paradigma. ISBN: 978-954-326-313-4

Atanasov, G. (1994) Za kesarskata promotsia i vladetelskite insignii na han Tervel. V: *Epoхи*, br. 3/1994, 61 – 72. izd. Veliko tarnovo: Velikotarnovskia universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. ISSN: 2534-8418 (Online); ISSN: 1310-2141 (Print)

Atanasov, G. (2015) *Parvostroitelite na balgarskata darzhavnost (619 – 721). Organa, Kubrat, Asparuh, Tervel.* izd. Sofia: Iztok-Zapad, 2015. ISBN 9786191526147

Balaschev, G. (1898) Balgarskiyat gospodar Tervel. V: *Periodichesko spisanie na balgarskoto knizhovno druzhestvo*, t. 55-56/1898, 49 – 61.

Beshevliev, V. (1939) Vyarata na parvobalgarite. V: *Godishnik na Sofiyskia universitet, Istoriko-filologicheski fakultet*, t. 35/1939, 3 – 62. izd. Sofia: Akademichno izdatelstvo na SU.

Beshevliev, V. (1956) Nadpisite okolo Madarskia konnik. V: *Madarskiyat konnik (Prouchvania varhu nadpisite i relefa)*, red. Beshevliev, V., 51 – 76. izd. Sofia: Balgarska akademia na naukite.

Beshevliev, V. (1959) K voprosu o nagrade, poluchenny Tervelem ot Yustiniana II v 705 g. V: *Vizantiyskiy Vremennik*, t. 16/1959, 8 – 13. izd. Sankt-Peterburg: Imperatorskaya akademia nauk.

Bozhilov, I. (1995) *Sedem etyuda po srednovekovna istoria.* izd. Sofia: Anubis, 1995. ISBN, 954-426-106-0

Bozhilov, I. (2017) *Istoria na srednovekovna Bulgaria*, t. I. izd. Plovdiv: Fondatsia „Balgarsko istorichesko nasledstvo“. ISBN: 9789548536240

Gyuzelev, V. (1993) Otnovo za stolitsite na srednovekovna Bulgaria (Nyakoi novi gledishta i hipotezi). V: *Studia Protobulgarica et Mediaevalia Europensia. V chest na profesor Veselin Beshevliev*, red. Gyuzelev, V., Tapkova-Zaimova, V., 3 – 11. izd. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 1993 / izd. Sofia: Tangra TanNakRa, 2003, ISBN: 9789549942552.

Gyuzelev, V. (1994) Stolitsi, rezidentsii i dvortsova kultura v srednovekovna Bulgaria. V: *Izvestia na Natsionalnia istoricheski muzey*, t. 10/1994, 39 – 66. izd. Sofia: NIM /Polipres Gabrovo/. ISBN 978-954-2953-86-9

Gyuzelev, V. (2020) Hanat kesar Tervel (701 – 721) v svetlinata na izvorite. V: *Sedmoknizhie za srednovekovnata istoria na Bulgaria*, t. 3. Balgari i drugozemtsi ot srednovekovnoto vreme, 34 – 66. izd. Sofia: „Prof. Marin Drinov“ - BAN, 2020. ISBN: 9786192450410

Duychev, I. (1949) Prouchvania varhu balgarskoto srednovekovie. I. Imperator Yustinian II Rinotmet dannik na han Tervelya. V: *Sbornik na Balgarskata akademija na naukite, klon Istoriko-filologichen*, t. 41/1949, 5 – 8. izd. Sofia: Pechatnitsa "9 Septemvri".

Zlatarski, V. (1972) Izvestiyata za balgarite v hronikata na Simeon Metafrast i Logotet. V: *Izbrani proizvedenia v chetiri toma*, t. I, red. Petrov, P., 359 – 573. izd. Sofia: Nauka i izkustvo.

Zlatarski, V. (2007) *Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove*, tom I. Parvo balgarsko tsarstvo, chast 1. Epoha na huno-balgarskoto nadmoshtie. izd. Sofia: „Zahariy Stoyanov“ / Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2006, ISBN-10: 954-07-2445-7; ISBN-13: 978-954-07-2445-4.

Irechek, K. (1978) *Istoria na balgarite*. izd. Sofia: Nauka i izkustvo.

Yordanov, I. (1976) Ednostranni zlatni moneti-medalyoni s imeto na han Omurtag (Predvaritelno saobshtenie). V: *Numizmatika*, 4/1976, 18 – 32. izd. Sofia.

Yordanov, I. (1991) Sfragistichni pametnitsi na rannata balgarska darzhava. V: *Problemi na prabalgarskata istoria i kultura*, t. 2, red. Rashev, R., 36 – 42. izd. Sofia: BAN, AIM filial Shumen, Arges.

Katsarov, G. (1912) Kletvata u ezicheskite balgari. V: *Spisanie na Balgarskata akademija na naukite, klon Istoriko-filologichen i filosofsko-obshtestven*, t. 3/1912, 113 – 120. izd. Sofia: Darzhavna pechatnitsa. Dostapen na: <https://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/27755> (poseten: 5.12.2025).

Kanev, N. (2007) Za znachenieto na kesarskata titla na balgarskia vladetel Tervel. V: *Istoriikii*, t. 2, 65 – 75. izd. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“, 2007. ISBN 978-954-577-493-5

Moskov, M. (1988) *Imennik na balgarskite hanove (Novo talkuvane)*. izd. Sofia: Darzhavno izdatelstvo „d-r Petar Beron“.

Mutafchiev, P. (1943) *Istoria na balgarskia narod*, t. I. Parvo balgarsko tsarstvo. izd. Sofia: Izdatelstvo „Balgarska kniga“.

Ostrogorski, G. (2013) *Istoria na vizantiyskata darzhava*. izd. Sofia: Prozorets. ISBN 978-954-733-503-5

Trifonov, Yu. (1937) Kam vaprosa za vizantiysko-balgarski dogovori s ezicheski obredi. V: *Izvestia na Balgarskia arheologicheski institut*, t. HI, 1/1937, 263 – 282. izd. Sofia: Pridvorna pechatnitsa.

Filipu, F. (2012) *Parvata balgarska darzhava i Vizantiyskata oykumenicheska imperia (681 – 852)*. izd. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, Darzhavna agentsia „Arhivi“, ISBN 978-954-07-3165-0

Tsankova-Petkova, G. (1960) Balgaro-vizantiyskite otnoshenia pri upravlениeto na Tervel i Kormesiy. V: *Izsledvania v chest na Marin S. Drinov*, 615 – 625. izd. Sofia: Balgarska akademia na naukite.

Yurukova, Y. (1978) Oloven pechat na Tervel. V: *Numizmatika*, br 2/1978, 3 – 8. izd. Sofia.

Yurukova, Y., Penchev, V. (1990) *Balgarski srednovekovni pechati i moneti*. izd. Sofia: Balgarski hudozhnik.

Izvori:

GIBI III: *Gratski izvori za balgarskata istoria*, t. III. izd. Sofia: Izdanie na Balgarskata akademia na naukite, 1960.

GIBI IV: *Gratski izvori za balgarskata istoria*, t. IV. izd. Sofia: Izdanie na Balgarskata akademia na naukite, 1961.

GIBI V: *Gratski izvori za balgarskata istoria*, t. V. izd. Sofia: Izdanie na Balgarskata akademia na naukite, 1964.

GIBI VI: *Gratski izvori za balgarskata istoria*, t. VI. izd. Sofia: Izdanie na Balgarskata akademia na naukite, 1965.

Duychev, I. (1943) *Iz starata balgarska knizhnina*, t. I. Knizhovni i istoricheski pametnitsi ot Parvoto balgarsko tsarstvo. izd. Sofia: Hemus, 1943.

LIBI II: *Latinski izvori za balgarskata istoria*, t. II. izd. Sofia: Izdanie na Balgarskata akademia na naukite, 1960.

Терени (11) 2026 (1)

**THE BULGARIAN-BYZANTINE TREATY OF 704/705 –
DIPLOMATIC ASPECTS AND POLITICAL DIMENSIONS**

PhD student YULIYAN TODOROVSKI

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, Department of "Bulgarian History"

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

todorovski92@abv.bg

<https://orcid.org/0009-0009-3396-6921>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.13-38>

Abstract: This study aims to shed more light on the diplomatic aspects and political dimensions of the treaty concluded by Khan Tervel and Emperor Justinian II in 704/705. The main focus is on issues such as the pagan oath-taking practice of the Bulgarians and the treaty clauses. In addition, the author gives in-depth attention to the topic of the origin, meaning and place of the title Caesar in the context of Byzantine political doctrine. An attempt is made to argue the untenability of the thesis put forward by some scholars that Tervel became the emperor's son-in-law. Attention is also drawn to the important question of whether he was a Christian. The study concludes with a brief summary of the implications of the treaty and its significance for the political and ideological development of the young Bulgarian state.

Keywords: treaty, diplomacy, tribute, oath, Caesar, Tervel, Justinian

ЗА ОТНОШЕНИЕТО НА СВЕТОПОЛК КЪМ ДЕЙНОСТТА НА СВ. МЕТОДИЙ И УЧЕНИЦИТЕ МУ В МОРАВИЯ (870 - 886 Г.)

Студент ТЕОДОР КОСТОВ

Софийски университет „Св. Кл. Охридски“,

Исторически факултет, специалност „История“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

tpkostov@uni-sofia.bg

<https://orcid.org/0009-0004-3671-6040>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.39-58>

Резюме: В историографията е застъпено мнението за отрицателното отношение на Светополк към Методий или най-малкото за слабата подкрепа на този владетел за солунчанина. Все пак има аргументи в обратната посока. Най-вероятно след задържането на св. Методий от баварското духовенство, тъкмо Светополк информира папството за случилото се. След завръщането си Панонският архиепископ участва в политиката на Светополк за увеличаване на моравското влияние в Бохемия и района около Висла. През 879 г. латинските духовници се оплакват пред папата от Светополк заради подкрепата му към св. Методий, смятан от тях за еретик. Пътуването на св. Методий до Константинопол е съгласувано с папството и Светополк. Може да се предполага, че след смъртта на архиепископа Горазд поема ръководната роля в Моравската църква до връщането на Вихинг от Рим с подправено папско писмо. Отказът на последователите на св. Методий да приемат допълненията към Символа на вярата, защитени в папското писмо, води до последвалите гонения.

Ключови думи: Св. Методий, Светополк, Моравия, Ранно средновековие

Желанието на владетелите да използват църковната уредба на земите си, за да постигат различни политически цели, често пъти бележи развитието на средновековните църковно-административни структури. Такъв е случаят и с ранносредновековна Моравия, където пристигането на Солунските братя, изпратени от Византия, става след молба от Ростислав при опит от страна на последния да ограничи франкското влияние в територията, която владее (**Dittrich, 1968**, стр. 1135-36; **Dvornik, 1970**, стр. 102). В обкръжението на враждебно настроеното франкско духовенство за успеха на дейността на св. св. Кирил и Методий като византийски пратеници и впоследствие за св. Методий като архиепископ и папски легат е важно застъпничеството на местните владетели. В тази светлина от особено значение е противоречиво представеното в изворите отношение на Светополк към св. Методий и неговата дейност. В това изследване чрез анализ на наличните изворови данни ще бъде направен опит за реконструкция на политиката и позицията на Светополк по отношение на църковната уредба на Моравия с излагане на хронологически различните сведения по този въпрос от възкачването на Светополк (870 г.) до разправата с учениците на св. Методий (886 г.). Ще се търси има ли промени в позицията на Светополк в споровете между франкското и славянското духовенство, както и какво влияние оказва самият той върху дейността на св. Методий.

Светополк идва на власт чрез преврат. В началото на 870 г. племенникът на Ростислав, който по-рано е получил от последния възможността да управлява като негов подчинен част от Моравия⁵, залавя чичо си и го предава на Карломан (най-големият син на Людовик Немски, който тогава управлява Карантания). Последният нахлува в бившите земи на Ростислав и ги подчинява без съпротива. В края на годината на събор в Регенсбург в присъствието на франкски, баварски и славянски благородници Ростислав е осъден на смърт, но впоследствие е помилван от Людовик Немски, ослепен и пратен в

---

⁵ Няма преки данни коя точно територия тогава управлява Светополк. Част от изследователите приемат, че това е районът на Нитра (**Dvornik, 1970**, стр. 146), но липсват категорични доказателства за това. Zd. Dittrich приема, че Светополк в този момент управлява земи в Западна Моравия. Неговите основни аргументи са свързани с кампанията на Людовик Немски срещу лужицките сърби, Светополк и Ростислав през 869 г. – изреждането на враговете в тази поредност във Фулденските анали (**MGH Ss. I**, стр. 381; Reuter, 1992, стр. 60) според него отразява географското им разположение от запад на изток. Това изреждане обаче може и да е провокирано от възходяща градация, както по отношение на силата на опонентите, така и спрямо йерархията на тези, които са начело на войските изпратени срещу тях – съответно малкият син на Людовик Луи Млади, големият му син Карломан и самият източнофранкски крал – и да не е обвързано с географски реалии. Другият му аргумент е, че конкретно Карломан се изправя срещу Светополк. Карломан е поставен начело на Карантания и воюва на широк фронт срещу Моравия и Бохемия, така че това също не е категоричен аргумент за локализирането на територията на Светополк в този момент. По този начин и твърдението на Dittrich остава само хипотеза (**Dittrich, 1962**, стр. 183-84).

манастир (MGH Ss. I, стр. 382, 383; Reuter, 1992, стр. 62, 64). Така св. Методий, по това време вече папски пратеник и Панонски архиепископ, губи един от основните поддръжници на дейността си.

През следващата година и самият Светополк е заловен и затворен от Карломан. Това води до въстание сред моравците, които постигат частични успехи⁶ срещу настанените в Моравия франкски войски. Това кара Карломан да освободи Светополк и да го постави начело на войската, изпратена срещу бунтовниците. Последният обаче се присъединява към тях и разгромява лагера на франкската войска (MGH Ss. I, стр. 383, 384; Reuter, 1992, стр. 65, 66). През 872 г. военните действия продължават с променлив успех, като все пак Карломан не успява да постигне решителна победа (MGH Ss. XXX, II, стр. 744; MGH Ss. I, стр. 385; Reuter, 1992, стр. 68). През 873 г. и 874 г. са регистрирани пратеничества от страна на Светополк до Людовик Немски, като второто такова изразява клетва от негова страна, че ще се подчинява и ще плаща данък до края на дните си (MGH Ss. I, стр. 386, 388; Reuter, 1992, стр. 70,75). С това се поставя край на тази страница от конфликта между Моравия и Източнофранкското кралство.

Както е видно от житието на св. Методий (Дуйчев, 1943, стр. 27; Киселков, 1923, стр. 47; Dvorník, 1933, стр. 388) и от писмата на папа Йоан VIII до Херманарих, епископ на Пасау, и Анон, епископ на Фрайзинген, св. Методий е съден от епископски събор в присъствието на Людовик (ЛИБИ II, стр. 142,143). Папските писма, изпратени през май 873 г., дават сведение, че той е прекарал три години във от диоцеза си (ЛИБИ II, стр. 142,143), а житието на св. Методий определя периода, прекаран от него в Швабия, на 2,5 години. Това означава, че през 870 г., вероятно при нахлуването на франкската войска в земите на Ростислав, той е отвлечен и вероятно е съден на същия събор, на който и Ростислав в Регенсбург, тъй като присъствието на Людовик Немски е засвидетелствано от агиографа (Dvorník, 1970, стр. 153). Няма сведения дали Светополк взема някакво отношение при задържането на св. Методий. Дори то да е станало в Моравия⁷, това не

---

⁶ Във Фулденските анали пише, че бунтовническите войски изгонват Енгелскалк и Вилхелм, командири на Карломан, от окупираните вероятно през предходната година територии, но след това са на свой ред победени и изгонени. Така обаче би било трудно да обясним защо Карломан пуска Светополк – още повече, че с поверената му армия той тръгва да обсажда „стария град на Ростислав“, което ще рече, че към този момент бунтовниците имат контрол върху (поне част от) окупираните през предходната година територии (MGH Ss. I, стр. 383, 384; Reuter, 1992, стр. 65,66).

⁷ Писмото на папата до Херманарих дава сведения, че най-вероятно тъкмо епископът на Пасау задържа св. Методий (ЛИБИ II, стр. 142). Това е аргумент, че задържането е станало тъкмо в Моравия (Grivec, 1953, стр. 161), където духовниците от епископията на Пасау са особено активни в мисионерската си дейност и вероятно са започнали изграждането на църковна организация (Dvorník, 1970, стр. 80; Steinhübel, 2014, стр. 228).

означава, че Светополк е съгласен с това деяние, тъй като от сведенията във Фулденските анали е видно, че след разправата с Ростислав в Моравия са настанени франкски войски поне до въстанието през 871 г. и вероятно част от нея преминава под франкски контрол (MGH Ss. I, стр. 383; Reuter, 1992, стр. 65).

Писмото до Анон Фрайзингенски, както и бързата развързка след писмата, пратени от папа Йоан VIII през май 873 г. показват, че чак тогава папството разбира за случилото се със св. Методий, макар вероятно и по-рано да повдига въпроса, както свидетелстват запитванията към епископ Анон, отразени в писмото до него (ЛИБИ II, стр. 144) (може би папата е уведомен за липсата на архиепископа от Коцел⁸ (Dittrich, 1962, стр. 195). Възниква въпросът как така папството не е разбрало по-рано и от кого разбира детайлите за случилото се със солунчанина. Житието на св. Методий съдържа сведения за изгонване на франкското духовенство от моравците и отправяне на писмо до папата да им върне св. Методий (Дуйчев, 1943, стр.28; Киселков, 1923, стр. 48; Dvornik, 1933, стр. 389). Възможно е при някой от конфликтите въстаниците⁹ от 871 г. (Dvornik, 1970, стр. 156) или Светополк (Hetényi, 2016, стр. 240) да са предприели изгонване на франкското духовенство и да са уведомили папата за случилото се със св. Методий, макар да изглежда, че това сведение в житието е поставено след освобождаването на солунчанина. Последната част от наставлението на папата до пратеника му епископ Павел, където се казва той и св. Методий на всяка цена да стигнат до земите на Светополк, също предполага такава възстановка на събитията (ЛИБИ II, стр. 142;

---

⁸Писмата, отправени от папата до Херманарих и Анон, свидетелстват, че този, който уведомява Йоан VIII, има информация за събитията на събора в Регенбург и за малтретирането преди това на св. Методий от свитата на епископа на Пасау. Във Фулденските анали е записано, че в събора в Регенбург участват и славяни, носещи дарове на Людовик Немски (MGH Ss. I, стр. 383; Reuter, 1992, стр. 64). Възможно е част от тях да са пратеничества на Светополк и/или Коцел. Съответно има вероятност и двамата владетели да са запознати със случилото се там. Ако се приеме обаче, че Коцел след залавянето на св. Методий не допуска отново франкското духовенство в земите под негов контрол (вж. бел. 6), изглежда нелогично той да е запознат със събитията в Регенбург и да не предоставя тази информация на папството още през 870 г./871 г. Освен това споменаването на Светополк в края на наставлението към епископ Павел Анконски води към заключението, че информацията за случилото се достига до папа Йоан VIII точно от Моравия (ЛИБИ II, стр. 142).

⁹ Начинът, по който са представени тези действия в житието без споменаване на Светополк, води към подобно предположение. Ако обаче още през 871 г. бунтовниците, които би следвало да са запознати с отвличането на св. Методий, уведомяват папството за него, възниква въпросът защо Йоан VIII отправя писмата си по този въпрос чак през май 873 г. От тази гледна точка изглежда по-възможно Светополк, който вероятно също е запознат с детайлите за малтретирането на св. Методий, споменати в писмата на Йоан VIII (вж. бел. 4), след връщането си в Моравия да отправя пратеничество до папата (Dittrich, 1962, стр. 196). Може би отглас от това е и сведението в Моравската легенда за пратеничество от Светополк в Рим с искане към св. Методий да се завърне в Моравия (Chaloupecký, 1939, стр. 520). Разбира се, този извор е късен, с множество пораждани съмнение твърдения и използването му в случая не е решителен аргумент в полза на тази хипотеза.

Dittrich, 1962, стр. 196). Мерките на папа Йоан VIII водят до освобождаването на папския легат и той скоро е приет отново в Моравия. Франкското духовенство обаче съхранява позициите си в региона. То предупреждава Коцел¹⁰ да не допуска св. Методий в своите земи (**Дуйчев, 1943**, стр. 27; **Киселков, 1923**, стр. 48; **Dvorník, 1933**, стр. 389), а фактът, че с това е свързано последното споменаване на Коцел в житието на св. Методий насочва към предположението, че той се съобразява с предупреждението (**Dittrich, 1962**, стр. 199). От друга страна може да се допусне, че латинските духовници от Италия са останали в Моравия и са продължили традицията на латинската литургия там (**Dittrich, 1968**, стр. 1141). Към тях се числи и презвитер Йоан от Венеция¹¹, засвидетелстван през 874 г. като водач на пратеничеството на Светополк при Людовик Немски (**MGH Ss. I**, стр. 388; **Reuter, 1992**, стр. 75). Може би част от договорените тогава

---

¹⁰ Поради това, че към май 873 г. Коцел води пряка кореспонденция с папата по църковноправни въпроси (**MGH Epp. VII**, стр. 282, 283), се предполага, че в периода, когато св. Методий е затворен, панонският управник не е допуснал отново в територията си франкското духовенство подчинено на архиепископа на Залцбург (**Dvorník, 1970**, стр. 154). Част от изследователите твърдят, че Залцбургската архиепископия отново поема църковното администриране на земите на Коцел скоро след задържането на св. Методий (**Steinhübel, 2014**, стр. 233) и че с двете писма, които са пратени до Коцел от Йоан VIII през 873 г., последният цели да порицае първия вероятно в следствие на обвинения към Коцел, отправени от баварското духовенство за липсата на морал в територията, която контролира (**Hetényi, 2016**, стр. 240). Самите писма обаче не насочват към подобно порицаване (Коцел е наречен „Prudentissime vir“) и интерпретацията, че става дума за отговор след запитване от страна на панонския управник, е много по-вероятна. Писмата от 873 г. – назоваването на св. Методий епископ на Панонската църква (за разлика от писмото от 880 г. до Светополк, когато вече Панония е администрирана от Баварското духовенство и той е назован архиепископ на Моравската църква (**Betti, 2014**, стр. 214), в съчетание с отправянето на писма до Мутимир, залцбургския архиепископ Адалвин и Карломан свидетелстват, че папата, очевидно добре осведомен за ситуацията в църковно-административно отношение в територията на Коцел, е смятал за напълно реалистично св. Методий пак да упражнява църковната си власт в този район. След предупреждението на франкските духовници за Коцел не се споменава повече в житието, а през 874 г. новият архиепископ на Залцбург освещава църква в Petove/Bettove, владян от comes Gozwin (**MGH Ss. IX**, стр. 565, 770) (това селище е споменато в *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* като част от владенията на Прибина, предшественикът на Коцел (**MGH Ss. XI**, стр. 12). Въпреки това част от изследователите отхвърлят предположението, че панонският управник се е съобразил с предупреждението на франкските духовници. Остава открит и въпросът за края на управлението на Коцел (**Dvorník, 1970**, стр. 155-156).

¹¹ Съществува спор по отношение на това дали този презвитер Йоан е идентичен с презвитер Йоан от Венеция, който според Фулденските анали е пратеник на Светополк при Людовик Немски през 874 г. Според **Dittrich** Йоан от Венеция е изпратен от папата като посредник между Светополк и Източнофранкското кралство при сключване на мира от Форхайм (**Dittrich, 1962**, стр.196). Фулденските анали не оставят такова впечатление, нищо по тази тема не се споменава и в препоръките към епископ Павел Анконски и в макар и частично запазената кореспонденция между папата и Людовик Немски. В две писма на папата от 879 г. също се споменава за двама презвитери с това лично име – пратеник на Светополк до папата (**MGH Epp. VII**, стр. 160) и пратеник на папата при хърватския владетел Бранимир (**MGH Epp. VII**, стр. 152), които няма как да се отъждествят помежду си. Макар теоретично да изглежда възможно Йоан от Венеция да е участвал при сключването на мира от Форхайм преди юли 874 г. и след това да е споменат в друго папско писмо от 874-началото на 875 г. (**MGH Epp. VII**, стр. 295) като презвитер Йоан, завърнал се от земите на Домогой (ако се приеме възможно най-късна дата за това писмо), то много по-вероятно е това да са две различни личности и съответно презвитер Йоан от Венеция да е идентичен с пратеника на Светополк до папата от 879 г.

условия включват и завръщане на франкското духовенство (**Dvornik, 1970**, стр. 160), което впоследствие играе важна роля в църковните дела на Моравия.

Често се твърди, че Светополк е имал по-скоро отрицателно отношение към св. Методий и славянското богослужение след завръщането на архиепископа в Моравия или най-малкото го е подкрепял в много по-малка степен спрямо Ростислав (**Dittrich, 1962**, стр. 209; **Dvornik, 1970**, стр. 161; **Micheva, Mircheva, Tsibranska-Kostova 2018**, стр. 9; **Vlasto, 1970**, стр. 71). Изворите, които обаче показват пряко това отрицателно отношение, са късни (напр. житието на св. Климент от Теофилакт Охридски и Бохемската легенда). Съответно те не пропускат да припишат на Светополк и различни неморални деяния, за които според тях е упрекван от св. Методий. За сметка на това житието на Св. Методий представя управлението на Светополк и неговата личност в добра светлина. То не го упреква, както Бохемската легенда (**Peřař, 1906**, стр. 91) и Моравската легенда (**Chaloupecký, 1939**, стр. 518), в незаконно заемане на престола или в разврат както житието на св. Климент от Теофилакт (**ГИБИ IX**, стр. 17). При това положение възниква въпросът дали съвременният на Светополк агиограф на св. Методий не прикрива (например, за да не настройва допълнително владетеля срещу кръга на св. Методий малко след смъртта на последния (**Dittrich, 1962**, стр. 210) неговата неприязън към св. Методий и ответните действия на светеца – или повлияни от участието на Светополк при разправата с учениците след смъртта на св. Методий, по-късните извори пренасят тази представа за владетеля и към периода преди 885 г. Ясно е, че Светополк предпочита за себе си латинската литургия (**ЛИБИ II**, стр. 173; **ГИБИ IX**, стр. 17), а латинските свещеници Йоан от Венеция и Вихинг са сред неговите съветници в политическото управление на страната. Няма категорични сведения обаче, че управникът е ограничавал дейността на св. Методий. Изглежда, че Светополк след завръщането на солунчанина заема неутрална позиция по отношение на езика на богослужението и това е осигурило продължителен период на нарастване на влиянието на св. Методий. Чрез дейността на последния е била осигурена църковната независимост на Моравия, а влиянието на франкското духовенство, използващо латински език в литургията, е отслабнало. Още по-явна става подкрепата на Светополк за св. Методий, ако се приеме, че Коцел вследствие на заплахите на франкското духовенство не допуска отново св. Методий в Панония. Впрочем и по-късните извори не са категорични по отношение на начините, по които Светополк се противопоставя на дейността на св. Методий. Макар в житието на св. Климент да се твърди, че Светополк се отнася към св.

Методий като към враг и не слуша предупрежденията на последния по отношения на покварения живот, който води (**ГИБИ IX**, стр. 17, 18), по-нататък в същия извор се казва, че до смъртта на светеца владетелят прикривал реалното си отношение към дейността на солунчанина (**ГИБИ IX**, стр. 18). В бохемската легенда се твърди, че Светополк заедно с войската си не слушал проповедите на св. Методий (и в други извори се споменава, че за себе си той предпочитал латинската литургия) (**Peкаř, 1906**, стр. 91). Липсват обаче ясни сведения за пряко възпрепятстване на дейността на св. Методий. И не само това. В бохемската легенда откриваме разказ за покръстването на бохемския княз Борживой, извършено от св. Методий в двора на Светополк, след което Борживой е изпратен с мисия, начело със свещеника Kaich от кръга на св. Методий, която да продължи християнизацията на страната (**Dvornik, 1970**, стр. 206-7; **Peкаř, 1906**, стр. 92). В житието на светеца преди посещението му в Константинопол се говори за пратеничество от страна на св. Методий до княза на висляните, което предлага на последния да се покръсти доброволно, за да не бъде принуден насила, както и се случва след отказа на княза (**Киселков, 1923**, стр. 49; **Dvornik, 1933**, стр. 389). Най-вероятно това пратеничество е опит на Светополк да постигне доброволното подчинение на княза на висляните, а формалното признаване на върховенството на Светополк е включвало изискването този владетел да се покръсти¹². Покръстването на Борживой също е свързано с подчиненото положение на последния спрямо Светополк. Това означава, че Светополк търси разпростиране на моравското влияние над елита на околните славянски племена чрез християнизацията му с посредничеството на св. Методий и учениците му. Налагането на Моравия в районите на север от нея има важно икономическо значение, тъй като оттам моравците си набавят онова, с което основно се включват в международната търговия в този период – роби (**Štefan, 2011**, стр. 342). По отношение на Бохемия може да се каже, че опитът за разпростиране на славянското богослужение там е допълнителна стъпка към политиката, провеждана от Ростислав още в разгара на неговата борба с Източнофранкското кралство (**MGH Ss. I**, стр. 370; **Reuter, 1992**, стр. 39), на нарастване на влиянието на Моравия в тази територия и ограничаване на франкското влияние.

---

¹² Dittrich разглежда този епизод като самостоятелна инициатива от страна на св. Методий без връзка с политическите начинания на Светополк (**Dittrich, 1962**, стр. 205). Така обаче трудно може да се обясни, защо архиепископът заплашва княза на висляните с пленяване и насилствено покръстване.

След завръщането си в Моравия франкското духовенство обвинява св. Методий както в неправомерността на употребата на славянски език в богослужението, така и в грешно произнасяне на Символа на вярата¹³ (**Dvornik, 1970**, стр. 163). Вероятно при тази ситуация Светополк, както и при възникналия подобен спор след смъртта на св. Методий, е заявил, че не може да бъде арбитър при подобно противоречие от богословско естество и се е обърнал към папата за разрешаването му.

През 879 г. в Рим пристига като пратеник на Светополк презвитер Йоан. За това пратеничество дава сведение запазено писмо на папа Йоан VIII до Светополк от края на юни-юли 879 г. В него основните акценти са два. Първият е обвинение срещу Светополк за колебания в правата вяра, което с оглед на по-нататъшния тон на писмото може да се тълкува като обвинение от презвитер Йоан, че владетелят не се противопоставя на нововъведенията в богослужението, извършени от св. Методий¹⁴. Вторият акцент е обвинение срещу архиепископа (**ЛИБИ II**, стр. 167-168). Заедно с това писмо е пратено и второ такова до самия св. Методий, с което папата го призовава незабавно да се яви пред апостолическия престол (**ЛИБИ II**, стр. 168).

В рамките на една година въпросът е разрешен. За това става дума в следващото писмо на папата до Светополк от юни 880 г. Двете страни на спора – славянските и латинските свещенослужители – са представени в Рим съответно от св. Методий и Вихинг. Св. Методий е успял да защити дейността си. Обвинението, че изповядва по грешен начин символа на вярата е премахнато, както и забраната на славянското богослужение. За разлика от предишното писмо, в което се твърди, че презвитер Йоан съобщава за колебания във вярата на Светополк, тук се казва, че чрез речта на св. Методий папата е узнал искрената любов на последния и народа му към апостолическия престол. Това е още един аргумент, че обвиненията на презвитер Йоан са свързани с толерантността на Светополк към славянското богослужение. Папата потвърждава

---

¹³ Твърдението, че Св. Дух произлиза и от Сина през IX в. е възприето от франкското духовенство. Папството признава тази добавка към Символа на вярата чак през XI в. и от това следва, че св. Методий, произнасяйки Символа на вярата, както е приет от Първия вселенски събор и вероятно допълнен от Втория, не е в нарушение според папството (**Dvornik, 1970**, стр. 163; **Vlasto, 1970**, стр. 73).

¹⁴ Тази възстановка на събитията вероятно се подкрепя и от факта, че презвитер Йоан не се споменава повече в изворите и не той, както би могло да се очаква, е ръкоположен за епископ на Нитра (още повече, ако се приеме, че въпросният е идентичен с презвитер Йоан от Венеция и в продължение на поне половин десетилетие изпълнява висока длъжност в двора на Светополк), може би вследствие на недоволството на Светополк срещу отправените упреци пред папството. Разбира се, това е само предположение и истинската причина може да е коренно различна, например преждевременна смърт на презвитера или изместването му като водач на латинското духовенство в Моравия от амбициозния и безскрупулен Вихинг.

архиепископския сан на св. Методий, но и уведомява Светополк за ръкополагането за епископ на Нитра¹⁵ на изпратения от него Вихинг (**ЛИБИ II**, стр. 173-176). С този акт е търсено може би изравняване в положението на двете фракции, което не е позволено от папата. С издигането на Вихинг Светополк цели намаляване на недоволството на латинското духовенство¹⁶. Като се има предвид близките връзки впоследствие между Вихинг и Арнулф (**Kalhous, 2014**, стр. 44), който в този период се налага в Карантания и Панония, може да се предполага, че това е свързано с политиката на Светополк за поддържането на мира с представителите на Източнофранкското кралство в този регион в период, когато Моравия осъществява своята експанзия на север (**Dittrich, 1962**, стр. 220). За да ограничи нарастването на влиянието на франкското духовенство, папата насърчава Светополк – със съгласието на св. Методий – да изпрати друг свещеник, който да бъде издигнат за епископ, което ще рече, че при нужда вече тримата епископи ще могат да ръкополагат допълнителни епископи, а това би затвърдило водещата позиция на славянското духовенство в моравската църква и би разрешило евентуални проблеми, свързани с онаследяването на архиепископския ранг след смъртта на св. Методий. Със същата цел Йоан VIII постановява всички свещеници в Моравия да са подчинени на архиепископа, а непокорните да бъдат гонени от страната (**ЛИБИ II**, стр. 175).

---

¹⁵ Dvornik предполага, че още в началото на IX в. в Нитра има франкска общност от търговци, за които Залцбургският архиепископ освещава църква в този център и това е причината и по времето на Светополк Нитра да се проявява като средище на франкското духовенство (**Dvornik, 1970**, стр.167). Това предположение се базира на едно изречение от *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, което обаче е със спорен характер в странен контекст и е възможно да е по-късна добавка, направена за да се оправдаят претенциите на Залцбургската църква за тези територии срещу епископа на Пасау и да не отговаря на истината (**MGH Ss. XI**, стр. 14).

¹⁶ В писмото на папа Йоан VIII до св. Методий от юни-юли 879 г. (**ЛИБИ II**, стр. 168, 169) пише за забрана за извършване на служба на славянски, наложена някъде в периода 873-879 г. с писмо, пратено по епископ Павел Анконски. Това заедно с начина, по който се съобщава за ръкополагането на Вихинг, кара част от изследователите да смятат (**Garzaniti, 2015**, стр. 57), че в този период има изостряне на отношението на папството към св. Методий, поради нарасналите връзки между него и Константинополската патриаршия и че всъщност папа Йоан VIII на своя воля извършва ръкополагането на Вихинг за епископ. Множество факти обаче противоречат на тази възстановка и потвърждават подкрепата на папата за солунчанина – енергичните му действия за освобождаването на св. Методий, премерените стъпки на Йоан VIII след оплакванията на презвитер Йоан през 879 г., потвърждаването на архиепископския сан и на правотата на доктрината, изповядвана от св. Методий, позволеното отново да извършва литургия на славянски, препоръката Светополк след съгласуване с архиепископа да прати други свещеници, които да бъдат ръкоположени за епископи, както и това, че солунчанинът се оплаква именно на папата след извършените от Вихинг машинации при завръщането в Моравия през 880/881. Римският понтифик изрично посочва в споменатото писмо от юни-юли 879 г., че литургията на гръцки е позволена (**Dvornik, 1970**, стр. 77), което противоречи на идеята, че нарастването на гръцкото влияние и проникването на елементи на византийския ритуал са причина за някакво изостряне в отношенията. Ако се приеме, че колекцията от канони *Dionysiana adaucta*, съставена във византийската част на Италия, е предадена от папата на св. Методий (**Dvornik, 1970**, стр. 177), това би било допълнителен аргумент в тази насока, въпреки че солунчанинът може да е получил тази колекция и от друг източник, например гръцките манастири в Рим.

Житието на св. Методий (**Киселков, 1923**, стр. 50; **Dvornik, 1933**, стр. 390) и писмото, пратено до по-големия Солунски брат от папата от 23.V.881 г. (**ЛИБИ II**, стр. 177-178), индикират, че Вихинг пристига в Моравия преди архиепископа (**Dvornik, 1970**, стр. 166) и чрез подмяна на папското писмо цели zlepоставянето и изгонването на св. Методий. Няма данни обаче Светополк да предприема действия преди пристигането на солунчанина. В писмото, изпратено до св. Методий (**ЛИБИ II**, стр. 177-178), папата отново засвидетелства подкрепата си към архиепископа. Думите му биха могли да означават, че Вихинг се е опитал чрез фалшифицирането да постигне независимост спрямо св. Методий, а според сведенията в житието – вероятно и правомощия по-големи от тези на архиепископа, както и да надзирава дейността му, за което претендирал, че е положил клетва пред папата (**Dvornik, 1970**, стр. 166).

В споменатото писмо употребата на *futurum perfectum* („reversus fueris“) (**ЛИБИ II**, стр. 178; **Dvornik, 1970**, стр. 171) индикира за бъдещо пътуване, за което св. Методий е уведомил папата. От житието на св. Методий става ясно, че това пътуване е до Константинопол. То се случва, след като византийският император с писмо е изразил желанието си да го види. Житието на св. Методий въвежда това пътуване по странен начин. Според него то е предшествано от нападки на противниците на архиепископа, твърдящи, че византийският император е настроен срещу него (**Дуйчев, 1943**, стр. 28-29; **Киселков, 1923**, стр. 50; **Dvornik, 1933**, стр. 390-91).

Важен е въпросът защо императорът прибегва до това пратеничество до Моравия. То не е известно от византийските извори. Предоставянето на двама души от кръга на св. Методий на императора (**Дуйчев, 1943**, стр. 28; **Киселков, 1923**, стр. 50; **Dvornik, 1933**, стр. 391), както и спасяването на част от учениците на архиепископа от византийския представител във Венеция след смъртта на солунчанина (**Дуйчев, 1943**, стр. 60-61) свидетелстват, че отчасти то е свързано с интереса на императора към дейността на св. Методий в Моравия (**Dvornik, 1970**, стр. 173). От друга страна фактът, че св. Методий се завръща в Моравия с византийско пратеничество до Светополк, а също и този, че императорът, а не патриархът при това посещение е главната фигура (**Dittrich, 1962**, стр. 251), свидетелстват, че размяната на пратеничества има и политически аспект. Възможно е да търсим връзка между тях и нападението, извършено от българите върху Моравия през 882/883 г. според Баварското продължение на Фулденските анали (**MGH Ss. I**, стр. 400; **Reuter, 1992**, стр. 109). Ако комуникацията с Константинопол е свързана с тези военни действия, то вероятно самият Светополк е започнал размяната на

пратеничества с идеята, че – както и 20 години по-рано – Моравия би могла да отклони нападенията на българите с византийска помощ. Дори да е така, това няма как да бъде отразено в житието на св. Методий, тъй като политическите събития излизат извън рамките на самото агиографско съчинение (**Dvornik, 1970**, стр. 361). Като се има предвид практиката на Светополк да използва църковни лица за пратеници, е възможно да се допусне (разбира се, това е само хипотеза, за която и срещу която няма категорични сведения в изворите), че самият св. Методий е изпратен и с политически поръчения от Светополк. Може би нападите на франкските духовници, че византийският император е настроен срещу св. Методий отразяват техните аргументи, че последният, след като е напуснал византийска служба, не е подходящ за такова политическо поръчение. Намерението на архиепископа да замине означава или че въпреки споровете с франкското духовенство, той чувства сигурност за своя пост и структурите, които е изградил, или че това пътуване няма как да бъде избегнато, какъвто би бил случаят, ако Светополк е настоял св. Методий да участва в него.

След завръщането си от Константинопол св. Методий, според биографа му, се заема предимно с книжовна дейност (**Дуйчев, 1943**, стр. 29; **Киселков, 1923**, стр. 51; **Dvornik, 1933**, стр. 391). Липсват повече сведения за конфликти между него и немските духовници, което може да е породено от ограничаването на влиянието им след подновения през 882 г. конфликт с Източнофранкското кралство (**Dvornik, 1970**, стр. 174).

За да осигури господстващото положение в моравската църква на славянската фракция и след смъртта си, св. Методий, противно на каноните (нов архиепископ би следвало да бъде избран и ръкоположен от поне трима епископи) посочва Горазд за свой наследник на архиепископския пост (**Дуйчев, 1943**, стр. 30; **Киселков, 1923**, стр. 52; **Dvornik, 1933**, стр. 392). Има податки в изворите, че вероятно със същата цел солунчанинът отлъчва епископ Вихинг (**Dittrich, 1962**, стр. 260-61; **Vlasto, 1970**, стр. 77). След смъртта на св. Методий (06.04.885 г.) споровете между франкското и славянското духовенство се подновяват. Основните извори за тези моменти са писмото на папа Стефан V до Светополк и наставлението до епископ Доминик и презвитерите Йоан и Стефан, пратени от папата в Моравия (**ЛИБИ II**, стр. 289-93), както и житието на св. Климент Охридски от архиепископ Теофилакт Охридски (**ГИБИ IX**, стр. 20-30). Според житието на св. Климент двете фракции, спорещи отново за начина на произнасяне на символа на вярата, потърсили арбитража на Светополк. Той обяснил, че не е компетентен

и заявил, че която от двете страни първа положи клетва, че изповядва правилно вярата, ще бъде облагодетелствана. Според предварителна уговорка с франкското духовенство то се заклело и получило правото да се разправи, както реши, с тези, които не споделят неговото учение. Трудно е да си представим, че спорът е решен по толкова примитивен начин, най-малкото поради данните от писмата на папа Стефан V. Като се използват техните сведения, може да се предполага, че малко след смъртта¹⁷ на св. Методий епископът на Нитра Вихинг поема към Рим. Там обвинява св. Методий, че използва литургия на славянски език, в противовес на клетва, която е дал пред папа Йоан¹⁸, че изговаря неправилно Символа на вярата и че въвежда византийски практики по отношение на постите (**ЛИБИ II**, стр. 290-291). В частично запазените наставления, които дава на пратениците си в Моравия, папата възприема франкската гледна точка по отношение на Символа на вярата и постановява да не се извършват литургии на славянски, но позволява да се дават разяснения на славянски след четенето на евангелието. Той също нарежда Горазд да се яви пред него, за да даде обяснения (**ЛИБИ II**, стр. 291). По-различни са решенията на папата, изразени в писмото му до Светополк. Този факт, както и приликата на най-спорните пасажи с части от писмото на папата до владетеля от 880 г. (**ЛИБИ II**, стр. 173-176) (също подложено на фалшификация от Вихинг), води до предположението, че това писмо е преиначено от епископа на Нитра с идеята той да се завърне преди пратениците на папата и да използва подмененото писмо¹⁹ (**Dvornik, 1970**, стр. 192). В него след дълго въведение за връзката между Отца, Сина и

---

¹⁷ Ако се приеме, че Вихинг е бил отлъчен, то е възможно той да е поел малко след това (и евентуално преди смъртта на св. Методий) към Рим, за да бъде реабилитиран от папата. В такъв случай обаче възниква въпросът кой осведомява папството за смъртта на св. Методий, тъй като от съдържанието на писмото до Светополк и наставлението на папските пратеници е видно, че Стефан V е уведомен за кончината на моравския архиепископ (**Dittrich, 1962**, стр. 278). Не изглежда логично Светополк, който до връщането на Вихинг изглежда, че не е против онаследяването от Горазд на ръководната позиция в Моравската църква, да е предприел нещо такова. От друга страна липсват и подобни насоки в писмата.

¹⁸ В наставлението до папските пратеници се твърди, че тази клетва е положена по времето на папа Йоан VIII (**ЛИБИ II**, стр. 291), а в писмото до Светополк – пред тялото на св. Петър (**ЛИБИ II**, стр. 292). Теоретично изглежда, че няма как папа Йоан VIII да е поискал такава клетва от св. Методий при престоят му в Рим през 880 г. Ако предположим, че това се е случило в периода 873 – 879 г. (например, ако се приеме буквално хронологическата последователност в житието на св. Методий (**Дуйчев, 1943**, стр. 28; **Киселков, 1923**, стр. 48; **Dvornik, 1933**, стр. 389) и се допусне, че след освобождаването си през 873 г. архиепископът първо се насочва към Рим), то възниква въпросът защо папата не се позовава на това в писмото си до солунчанина от 879 г. (**ЛИБИ II**, стр. 168-169). Най-вероятно твърденията в наставлението и писмото от 885 г. са следствие на фалшива информация или на документи, представени от Вихинг пред папата (**Dvornik, 1970**, стр. 393; **Vlasto, 1970**, стр. 81).

¹⁹ **Dittrich** отрича фалшифицирането на документа и твърди, че разликите между писмото, пратено на Светополк по Вихинг, и наставлението до епископ Доминик и презвитерите Йоан и Стефан се дължат на по-късната дата на написване на наставлението (**Dittrich, 1962**, стр. 274). Като се има предвид фактът, че и двете писма са писани, след като папството е известно за смъртта на св. Методий, изглежда странно, че папата не само не споменава нищо за Горазд в писмото до Светополк (**Dittrich, 1962**, стр. 278), но и не взима никакво отношение по въпроса за избирането на нов предстоятел на моравската църква.

Св. Дух (**MGH Err. VII**, стр. 354-356) Стефан V убеждава Светополк да приеме Вихинг като духовен баща и собствен пастир, повтаря се решението на папата за славянското богослужение и се утвърждава, че който му се противопостави трябва да бъде изгонен (**ЛИБИ II**, стр. 291-293). Не се споменава нищо за пратениците на папата. Може да се предполага, че чрез това писмо Вихинг издейства от Светополк положението, което преди св. Методий е имал в моравската църква и съответно налага разбирането, което франкското духовенство има за Символа на вярата. Трябва да се подчертае, че данните в житието на св. Климент оставят впечатлението, че за даден период от време Горазд е упражнявал ролята на предстоятел²⁰ (**ГИБИ IX**, стр. 20) на моравската църква и очевидно Светополк не се е противопоставил на избора му до завръщането на Вихинг (**Dittrich, 1962**, стр. 264). Като се използват данните от същия извор може да се заключи, че след заемането от последния на ръководното положение в Моравската църква, франкските духовници с оглед на скорошното пристигане на папските пратеници инициират спорове и сблъсъци със славянското духовенство и в крайна сметка предизвикват арбитража на Светополк, като освен това обвиняват последователите на св. Методий в подготовка на преврат²¹. Най-вероятно владетелят е поискал от двете страни да се закълнат в положенията, залегнали в папското писмо (**Dittrich, 1962**, стр. 288), за да помири двете фракции и да намали напрежението в обществото – на което последователите на св. Методий отказват. В житието на св. Климент след разказа за разрешаването на спора от Светополк се говори за мъченията, понесени от учениците и след това изгонването им (**ГИБИ IX**, стр. 25-27), което е потвърдено, макар и в по-кратка форма, от първото житие на св. Наум, писано от ученик на св. Наум и св. Климент (**Дуйчев, 1943**, стр. 60-61). Част от учениците са продадени като роби, а друга част са затворени²². Прави впечатление, че според житието на св. Климент, макар Светополк да

---

²⁰ Dittrich твърди на база на данните от житието на св. Климент, че Горазд е бил ръкоположен за архиепископ най-вероятно в България (**Dittrich, 1962**, стр. 271). Към аргументите, че тази реконструкция е нереалистична (**Dvornik, 1970**, стр. 392) и че подобни сведения не трябва да бъдат приемани без съмнение, може да се прибави и фактът, че в житието, писано от Теофилакт Охридски, се твърди също, че Вихинг е бил ръкоположен след това за архиепископ, което е малко вероятно (**ГИБИ IX**, стр. 21), тъй като заемането от един свещеник последователно на две епископски катедри (т.нар. translatio) противоречи на каноните. Най-вероятно и в двата случая става дума не за ръкополагане, а за фактическо господстващо положение в църковната структура.

²¹ Дори да е имало такива обвинения, Светополк вероятно не ги е взел под внимание. Към това насочва фактът, че след разрешаването на спора не той се заема с наказването на славянските духовници, а франкското духовенство.

²² Въз основа на споменаването на Теофилакт, че по-младите са били продадени в робство, може да се предполага, че по-възрастните последователи на св. Методий, поради по-лошото си физическо състояние не са били продадени, а затворени (**McCormick, 2001**, стр. 766). Дори това отчасти да е така, Теофилакт по-нататък свидетелства, че затворени са били по-изтъкнатите ученици. Както е известно св. Климент и св. Наум завършват живота си съответно 30 г. и 24 г. след тези събития, което е в полза на

не възразява против държането на учениците в затвор и подлагането им на телесни наказания, той е против изгонването им (**ГИБИ IX**, стр. 27). Именно поради това то е извършено от Вихинг в отсъствието на владетеля²³. Изглежда странно, че Светополк, който според съвременните на събитията извори в продължение на 12 г. не е възпрепятствал дейността на св. Методий както в територията си, така и в близките славянски земи, сега променя отношението си в толкова крайна насока. Спорна е и ролята на споменатите в житието на св. Климент войници Νεμιτζοι, действащи по заповед на Вихинг (**ГИБИ IX**, стр. 27). Развоят на геополитическите събития не дава възможност да се смята, че изгонването на учениците става под източнофранкски политически натиск. Светополк още през 884 г. потвърждава васалната си зависимост към император Карл III Дебели (**MGH Ss. I**, стр. 400-401; **Reuter, 1992**, стр. 110). Според житието на св. Методий (**Дуйчев, 1943**, стр. 29; **Киселков, 1923**, стр. 51; **Dvornik, 1933**, стр. 392) при тази среща (тя е предадена от късен преписвач всъщност като среща между светеца и унгарски крал (**Dvornik, 1970**, стр. 184; **Vavřínek, 1964**; **Vlasto, 1970**, стр. 77) присъства и солунчанинът, а императорът засвидетелства уважението и благосклонността си към него. Помирението с Арнулф Каринтийски от 885 г. (**MGH Ss. I**, стр. 402; **Reuter, 1992**, стр. 111) също не би следвало да е катализатор за промяна в отношението на Светополк. Дори споменатият владетел, който е в близки отношения с Вихинг, да повдига въпроса за бъдещето на Моравската църква, то Светополк, който в предходните години навлиза няколко пъти без съпротива в земи, подчинени под една или друга форма на Арнулф (**MGH Ss. I**, стр. 401; **Reuter, 1992**, стр. 110), в този момент действа от позицията на силата и не е задължен да се съобразява с исканията на последния. Несъмнено подробният разказ на Теофилакт за продажбата на част от учениците, мъченията и осведомеността на Светополк за тях отговаря на истината, тъй като за продажбата и мъченията споменава и първото житие на св. Наум, а ако всичко

предположението, че не толкова възрастта, колкото позицията сред славянското духовенство е водещият фактор в отделянето на тези ученици.

²³ Коментирайки този извор, някои автори повдигат въпроса и за евентуалната резиденция на Светополк (**Dittrich, 1962**, стр. 272, 286; **Vlasto, 1970**, стр. 70). Трябва обаче да не се забравя възможността в този момент в Моравия да не е имало утвърдена единствена владетелска резиденция и именно на постоянното движение на владетеля да се дължи отсъствието му по време на изгонването на учениците от Вихинг. Такова е положението в повечето европейски общества в този период (**Кирилов, 2014**, стр. 148; **Reyer, 1964**). Въпреки обилната информация за конфликтите с Източнофранкското кралство, липсват данни за териториалното деление на Моравия и участието на управата на териториалните единици (ако е имало такива) във военните сблъсъци, с изключение на краткия период, когато има сведения, че Светополк администрира част от Моравия под върховната власт на Ростислав. Това свидетелства за слабите правомощия на евентуалната провинциална управа и е в полза на предположението за голямата роля в управлението на страната на постоянно движещия се владетел.

става без знанието на Светополк, то Вихинг би се опитал максимално бързо да се отърве от учениците, за да превари пристигането на папските пратеници. Изглежда възможно споменатите войници да са от свитата на Вихинг и задържането и изгонването на учениците да се случва в резиденцията на епископа (**Dvornik, 1970**, стр. 193). Вероятно след прочитането на преправеното папско писмо и отказа на учениците да се закълнат, последните, третиранни като еретици, причинители на напрежение в моравското общество и заради неотстъпчивостта им да се подчинят на заповедта на владетеля, са предадени от Светополк на франкското духовенство. Част от тях са затворени с идея, след като бъдат убедени да приемат доктрината, застъпена от папата в писмото, да продължат да служат на църквата в държавата му, ала впоследствие Вихинг се възползва от ситуацията и се отървава от тях. Такава възстановка на събитията би била потвърдена или отхвърлена, ако имаше сведения и за реакцията на Светополк непосредствено след изгонването на учениците, с което според житието на св. Климент владетелят не е съгласен. Такава информация обаче липсва в изворите.

Посоченият разбор на сведенията поставя под въпрос приеманото в множество изследвания отрицателно отношение на Светополк към славянското богослужение и дейността на св. Методий. Светополк допуска отново дейността на солунчанина в Моравия, която осигурява църковна независимост на страната му и вероятно е използвана от него за увеличаването на влиянието на Моравия над околните славянски общности. Реконструкцията на събитията след смъртта на св. Методий, познати ни за жалост най-вече от късни извори, все още повдига много въпроси.

Цитирана литература:

Кирилов, Ч. (2014) Столичният проблем в ранносредновековна България в общоевропейска перспектива. В: *Studia Archaeologica Universitatis Serdicaensis*, Томе 4 (2008), стр. 145-166. изд. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. ISSN 1312-7284

Betti, M. (2014) The Foundation of Sancta Ecclesia Marabensis: Letters of Pope John VIII (872–882). В: *The Cyril and Methodius Mission and Europe – 1150 Years Since the Arrival of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia*, 212-215. изд. Brno: The Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. ISBN 978-80-86023-51-9

Dittrich, Z. (1962) *Christianity in Great Moravia*. изд. Groningen: J.B. Wolters. ISBN 13: 9781014745446.

Dittrich, Z. (1968) The Historical Background of the Church Conflict in Great Moravia. В: Volume 2 *Essays on the arts and sciences*, 1122-1142. изд. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. ISBN: 9783111191539 <https://doi.org/10.1515/9783111562575>

Dvornik, F. (1970) *Byzantine missions among the slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*. изд. New Brunswick, New jersey: Rutgers University press.

Garzaniti, M. (2015) The Constantinopolitan Project of the Cyrilo-Methodian Mission According to the Slavonic Lives of the Thessalonican Brothers, В: *Cyril and Methodius: Byzantium and the World of the Slavs*, 51-67. изд. Thessaloniki: Thessprint A.E. ISBN 978-618-81018-1-4.

Grivec, F. (1953) Prepir o Metodovih ječah. В: *Zgodovinski Časopis*, VI-VII (1952-1953), pp. 158-170.

Hetényi, M. (2016) Mission of Saints Cyril and Methodius and their contacts with Kocel, duke of Pannonia. В: *European Journal of Science and Theology*, 12(6), pp. 233–243. ISSN 1842 - 8517 (online)ISSN 1841 - 0464 (printed)

Kalhous, D. (2014) Some observations on the social structure of Great Moravia. В: *The Cyril and Methodius Mission and Europe – 1150 Years Since the Arrival of the Thessaloniki Brothers*

Терени (11) 2026 (1)

in *Great Moravia*, 40-47. изд. Brno: The Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. ISBN 978-80-86023-51-9

McCormick, M. (2001) *Origins of the European Economy: Communications and Commerce AD 300-900*. изд. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0521661021

Micheva, V., Mircheva, E., Tsibranska-Kostova, M. (2018) Bulgaria and the beginning of Slavic literature. B: *Papers of BAS. Humanities and Social Sciences*, Vol. 5, No. 1, pp. 3–19. ISSN (print) 2367-6248. ISSN (online) 2603-4832

Peyer, H. (1964) Das Reisekönigtum des Mittelalters. B: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Einundfünfzigster Band*, pp. 1-21.

Štefan, I. (2011) Great Moravia, Statehood and Archaeology. The ‘Decline and Fall’ of One Early Medieval Polity. B: *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa, Studien zur Archäologie Europas*, 333-354. изд. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH. ISBN 978-3-7749-3730-7

Steinhübel, J. (2014) Methodius’ conflict with the Bavarian bishops. B: *The Cyril and Methodius Mission and Europe – 1150 Years Since the Arrival of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia*, 228-233. изд. Brno: The Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. ISBN 978-80-86023-51-9

Vavřínek, V. (1964) *Угърският Королъ dans la vie vieux-slave de Méthode*. in: *Byzantinoslavica*, 25, pp. 261–69.

Vlasto, A. (1970) *The Entry of the Slavs into Christendom. An introduction to the medieval history of the Slavs*. изд. Cambridge: Cambridge University Press.

Извори:

ГИБИ IX: *Гръцки извори за българската история*, т. IX. изд. София: Издателство на БАН, 1994. ISBN 954-430-153-4

Дуйчев, И. (1943) *Из старата българска книжнина, I. Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство*. изд. София: Хемус.

Киселков, В. (1923) *Панонските жития или пространните жития на славянските просветители Кирил и Методий*. изд. Ямбол: Печатница „Просвета“.

ЛИБИ II: *Латински извори за българската история*, т. II. изд. София, 1960.

Chaloupecký, V. (1939) *Svatováclavský Sborník. Na památku 1000. výročí smrti knížete Václava Svatého. II*2. Prameny X. století. Legendy Kristiánovy o Svatém Václavu a Svaté Ludmile.* изд. Praha: Tiskla Dyrynkovatiskárna v Praze.

Dvorník, F. (1933) *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance.* изд. Prague: Imprimerie de L'état à Prague.

MGH Epp. VII: *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Epistolarum. Tomus VII,* Ed. Erich Caspar. изд. Berolini, 1928.

MGH Ss. I: *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. Tomus I,* Ed. Georgius Pertz. изд. Hannoverae, 1826.

MGH Ss. IX: *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. Tomus IX,* Ed. Georgius Pertz. изд. Hannoverae, 1851.

MGH Ss. XI: *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. Tomus XI,* Ed. Georgius Pertz. изд. Hannoverae, 1854.

MGH Ss. XXX, II: *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. Tomi XXX. Pars II,* Ed. Adolf Hofmeister. изд. Lipsiae, 1934.

Pekař, J. (1906) *Die Wenzels- und Ludmila-Legenden und die Echtheit Christians.* изд. Prag: Alois Wiesner.

Reuter, T. (1992) *The Annals of Fulda.* изд. Manchester and New York: Manchester University Press. ISBN-13 978-0719034589

Транслитерирана литература / Transliterated literature:

Kirilov, Ch. (2014) Stolichniyat problem v rannosednovekovna Bulgaria v obshtoevropska perspektiva. V: *Studia Archaeologica Universitatis Serdicaensis*, Tome 4 (2008), 145-166. izd. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. ISSN 1312-7284

Izvori:

GIBI IX: Gratski izvori za balgarskata istoria, t. IX. izd. Sofia, 1994. ISBN 954-430-153-4

Duychev, I. (1943) Iz starata balgarska knizhnina, I. Knizhovni i istoricheski pametnitsi ot Parvoto balgarsko tsarstvo. izd. Sofia: Hemus.

Kiselkov, V. (1923) Panonskite zhitia ili prostrannite zhitia na slavyanskite prosvetiteli Kiril i Metodiy. izd. Yambol: Pечатnitsa „Prosveta“.

LIBI II: Latinski izvori za balgarskata istoria, t. II. izd. Sofia, 1960.

Терени (11) 2026 (1)

ON SVATOPLUK'S ATTITUDE TOWARDS ST. METHODIUS AND HIS DISCIPLES IN MORAVIA (870-886)

Bachelor student **TEODOR KOSTOV**

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, program "History"

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

tpkostov@uni-sofia.bg

<https://orcid.org/0009-0004-3671-6040>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.39-58>

Abstract: Svatopluk's negative attitude towards Methodius or, at least the weak support of the ruler for him, is widely accepted in historiography. However, there are arguments in the opposite direction. Most likely, after the imprisonment of St. Methodius (870), it was Svatopluk who informed Pope John VIII about what had happened. After the return of the Pannonian archbishop in Moravia, he was part of the policy of increasing the influence of Moravia in Bohemia and in the area around the Vistula. In 879, the Latin clergy complained to the Pope about Svatopluk's support for St. Methodius. St. Methodius's journey to Constantinople was coordinated with Svatopluk and the papacy. After the death of St. Methodius, Gorazd assumed the leading position in the Moravian Church, until Wiching returned from Rome with a forged papal letter. The refusal of the followers of St. Methodius to consent to the additions to the Nicene Creed, advocated in the papal letter, led to the following persecutions.

Keywords: St. Methodius, Svatopluk, Moravia, Early Middle Ages

ИНОВАЦИИ В КЪСНОСРЕДНОВЕКОВНОТО БЪЛГАРСКО ВЪОРЪЖЕНИЕ И СНАРЯЖЕНИЕ СЪС ЗАПАДЕН ХАРАКТЕР

студент ХРИСТО ЙОЦОВ

Софийски университет „Св. Кл. Охридски“,

Исторически факултет, специалност „История и геополитика на Балканите“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

hyotsov@uni.sofia

<https://orcid.org/0009-0009-6809-8976>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.59-86>

Резюме: Обект на настоящото изследване е българското въоръжение и снаряжение в периода XIII – XIV в. и западноевропейските влияния върху него. За целта най-напред е разгледано развитието на западното военното дело, а след това – пътищата на европейското „желязо“ до Балканите и България. Основната цел е преодоляване на устойчивата представа за липсата на модернизация във войската на Втората българска държава. Като основни източници са ползвани археологически паметници, фрески от църкви и манастири от XIII и XIV в., някои стилизирани рисунки от средновековните скриптории в Македония, както и от Четвероевангелие на цар Иван Александър. Тъй като все още няма цялостни монографии, които да са фокусирани само върху защитното облекло и въоръжението на Второто българско царство, използваната научна литература се състои предимно от статии.

Ключови думи: снаряжение, тенденции, оръжие, наемници, войска

Обект на изследването са навлезлите западни тенденции в българското въоръжение и снаряжение в периода XIII – XIV в. Ще се опитаме да проследим техния път до Балканите и как са проникнали в България. Този труд си поставя за цел да пребори закостенялата представа за българския воин, който до края на Втората българска държава носи само ризница и коничен шлем, като авторът ще представи различни видове находки, които показват българското военно дело в съвсем различна светлина. За Западна Европа периодът XIII – XIV в. е изключително динамичен в резултат на кръстоносните походи и промяната на военното дело на континента. След като ясно се вижда, че феодалната система не може да осигури дълги настъпателни военни кампании, започват масово да се използват наемнически армии, което допринася за подобряването на екипировката на пехотата и превръщането ѝ в равностоен противник на тежкия конник. Балканите в този период се отварят заради кръстоносните походи и в следващите няколко века отново са активно бойно поле, на което се използват различен вид оръжия. Това води до нови военни пазари за снаряжение и въоръжение. Наемници започват да идват от Запада и да служат на латинските държави, Византия, Сърбия и вероятно България. След като разгледаме западното развитие на военното дело, ще обърнем внимание и на пътищата на европейското „желязо“ до Балканите и България. За създаването на този труд, освен археологически паметници, ще ползваме и фрески от църкви и манастири от XIII и XIV в., някои стилизирани рисунки от средновековните скриптории в Македония, както и от Четвероевангелие на цар Иван Александър. Средновековните автори използват тогавашните тенденции в облеклото и въоръжението при изобразяването на светци или сюжети от Библията. Последните двадесет години са изключително ползотворни за българската археология по отношение на въоръжението и снаряжението. За жалост, все още няма цялостни монографии, които да са фокусирани само върху защитното облекло и въоръжението на Второто българско царство. За да се изготви този труд, най-вече са ползвани статии.

За да разберем по-добре промените, които ще настъпят на Балканите и по-конкретно в България, първо трябва да обърнем внимание на започналите през XIII и XIV в. процеси в сферата на военното дело в Западна Европа. През XIII в. в Западна Европа тежката конница, в лицето на добре снаряжени рицари, е основен играч на бойното поле. Това се доказва в началото на века, когато малки военни части, съставени от нормански рицари, разбиват много по-големи византийски части в Южна Италия. В началото на походите към Светите земи рицарите са непобедими. Сарацините обаче

бързо успяват да измислят начин за противодействие на западните рицари. Щом тежката конница се впусне в атака, сарацините ги примамват, обстрелвайки ги със стрели, докато отстъпват. Така тежките воители се изморяват и когато вече не са в състояние да отвърнат на удара, сарацините се възползват и ги унищожават. Рицарите си взимат поука от несполуките в Близкия изток и вкарват леко въоръжена кавалерия или ползват византийски „спомогателни“ части, т.нар. тюркополи, които да противодействат на подобен тип тактики. Този вид практика бавно ще навлиза до края на века в Западна Европа. Тогава също ще се усети и основният проблем на феодализма – възможността за разцепление и претендиране за повече власт, което ще доведе до поредица от вътрешни конфликти като Войната на бароните в Англия, борбата за короната на Свещената римска империя и др.

По това време въоръжението на рицарите не се различава много – дълга кавалерийска ризница, към която са прикачени качулка от халки (hauberk) и ръкавици от халки. Към ризницата се добавят халчести чорапи (chausse) затворен шлем, щит, копие и меч (избр.1). Затвореният шлем (enclosed helmet) във времето ще се превърне в т.нар. голям шлем (Great Helm), като ще се удължи и ще се уголеми, така че да предпазва врата от удари, а горната му част ще стане по-обла, така че чрез нанасяне на удар с меч да не се разцепва, както се наблюдава в Библията на Морган (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 50). Големият шлем се носи с малка метална каска – сервелиере (servelliere), която се носи под него, прикрепена към халчестата качулка (coif). За да могат рицарите да се разпознават на бойното поле, върху шлема започва да се поставя гребен или вид украшение, което служи за създаване на по-страшен вид (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 53-54). Друг тип шлем, който се появява в разглеждания период, е „желязната шапка“ (kettle helmet) (изобр. 3). Този шлем (capel de fer или kettle helmet,) представлява най-общо широкопола шапка, която покрива ушите и ги предпазва от сечащи удари, нанесени отгоре. Шлемът е направен от няколко части, скрепени чрез нитове или ковашка заварка. „Желязната шапка“ е лесен за изработка, има ниска стойност, възможност за широк обзор и добро проветряване на лицето по време на бой. Шлемът се носи най-често с халчестата качулка от пехотата, като остава любим избор на пехотинците до XV в. (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 55). В Библията на Морган, изработена в Париж около 1250 г., този шлем е изобразен в няколко миниатюри. Там е носен от пехотинците и от конните сержанти – рицарите винаги са изобразени с т.нар. конични шлемове или с голям шлем. В италиански договор от 1260 г. е записано, че наемниците трябва да притежават, освен останалите доспехи, и

„шлем с периферия“. През XIV в. желязната шапка (carpel de fer) постепенно се превръща в символ на ниския клас бойци (Димитров, Хрисимов, 2007, стр. 84-86).

Основна защита на тялото през този период остава ризницата. Върху нея обаче започва да се носи нагръдник, който в началото се изработва от варена кожа. Друг тип защита на тялото е сюркотът, подплатен с пластини, които пазят гърба и гърдите. Пластини от този тип са намерени при разкопки на крепостта Монтфорт в Светите земи (изобр. 4). Вероятно са попаднали там преди 1257 г., когато крепостта пада в ръцете на сарацините (Edge, Paddock, 1993, стр. 57). Сама по себе си ризницата спира сечащия удар да осакати тялото, но въпреки това ударът причинява тъпа травма – счупени кости и пр. – затова под ризницата се носят акетони или гамбезони, които да пазят от подобен тип наранявания.

Друг важен елемент на бойното поле по това време е все по-усиленото използване на арбалет. Това оръжие се доказва в битката при Арсуф през 1191 г. Ричард I побеждава сарацините, като разделя пехотата на две части (арбалетисти и копиеносци) и поставя копиеносците пред арабалетистите, така че да бъдат пазени, докато стрелят по сарацинската кавалерия. Тази практика е бързо усвоена в Европа. През 1259 г. флорентинската пехота е разделена на две части от копиеносци и арбалетисти. Вследствие в Европа започва да се появява огромно количество наемници арбалетисти, които стават важен елемент за всяка европейска армия по онова време (Edge, Paddock, 1993, стр. 62-66).

В края на XII в. и началото на XIII в., редовият пехотинец в Европа става изключително добре екипиран и дисциплиниран – главно в резултат на опита, придобит от походите към Светите земи. Така тежкият конник вече се изправя на бойното поле срещу почти равен опонент от по-нисшата класа. Известен пример за това е Ричард I. Прочутият с уменията си крал-рицар губи живота си от прост арбалетист, който го ранява при обсадата на замъка Шалю-Шаброл (Франция) през 1199 г., вследствие на което Ричард умира от гангрена. Изравняването на пехотата, съставена от ниските социални слоеве, с тежката кавалерия, съставена от висшите, ще доведе до нещо много важно – наемническите армии ще станат основният начин за водене на война. През XIV в. ще се усети много ясно, че феодалният режим не работи добре за средновековната военна машина. Силно разчленени, феодалните връзки се губят и рицарите не винаги знаят на кой лорд трябва да се „стекат“ под знамената. Трябва също да се отбележи, че

феодализмът не благоприятства дълги офанзивни операции, защото системата снабдява владетеля с рицари, но не предоставя адекватна логистика за дадената кампания. Поддържането на опълчение, събрано от кралството, било до 40 дни, което връзвало ръцете на кралете за операции. Това било ключово за започването на масово ползване на наемническите армии (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 67-68).

Динамичното развитие на западното военно дело поставя сложна задача пред европейските оръжейници (**Рабовянов, Димитров, 2010**, стр. 81). Еволюцията на меча, започналото масово ползване на арбалета и подобряването на неговата конструкция прави неефикасна ризницата – основен елемент на защитното облекло до края на XIII в. Както може да се види по-долу, за да се справят с този проблем, рицарите започват да добавят различни видове защита – от китова кост, кожа и метал. През този период се появяват и развиват „масивните“ доспехи, които до началото на XVI в. ще станат лицето на Западното средновековие – т.нар. plate armor. Този тип броня се състои от различни видове нагръдници, наколенници, нараменници, метални ръкавици, шлемове със забрала и пр. Така през XIV в. се наблюдава процес на усложняване на защитното облекло, което често се състои от многопластова отбрана. Все повече започват да се ползват пластинчати доспехи (**Рабовянов, Димитров, 2010**, стр. 82-83).

Рицарите вече поставят правоъгълни пластини, прикрепени с нитове към сюркота, носен над ризницата. Това вероятно е началото на т.нар. пластинчат доспех (coat of plates). За първи път може да се види изобразен на статуята на Св. Маврикий в катедралата в Магдебург (Германия) ок. 1250 г. (изобр. 5). Към 1330 г. този тип доспех става основна защита за тялото, като под него се е носела ризница. За разлика от ламелара и люспестата ризница, закопчаването било разположено на гърба, което предпазвало воина по време на сражение (**Рабовянов, Димитров, 2010**, стр. 83). Най-важното място, което ни носи материални сведения, са масовите гробове след битката при Висби (Швеция) през 1361 г., защото убитите са били погребвани със снаряжението им. До нас са достигнали пластини, които са били прикрепени с нитове към някакъв вид плат (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 57). Повечето воители, взели участие в битките при Поатие и Креси (Франция), са носели този тип доспехи. Средата на века вижда и друг нов вид – нагръдник, изработен от едно желязно парче, като към него са се прикрепяли нараменници.

След като обърнахме внимание на защитата за тялото, сега ще разгледаме генезиса на шлемовете през XIV в. Рицарите наследяват от предходния век т.нар. голям шлем, който е тежък, затруднява виждането и дишането, затова при атака се слага, а след нея се сваля. Под него се носи халчеста качулка с шлема сервелиере, който представлява метална шапка. Големият шлем често има различни видове украса – гребени, рога и пр. Към началото на XIV век този шлем става по-дълбок, а към него се добавя още един пласт халчеста защита за врата, спускащ се до гърдите и раменете. Това го прави на практика неефикасен и досегашният господар на бойното поле спира да се ползва масово във военните кампании, превръщайки се в част от турнирния инвентар на рицарите, въпреки че е изобразяван в бойните сцени в различни ръкописи чак до XV в. Големият шлем е изместен от базцинета (Bascinet), към който се прибавя голяма триъгълна плочка (наносник) за защита на лицето. Около 1370 г. за по-добра защита на лицето се прикачва забрало, което може да се вдига и сваля по желание на воина (Димитров, 2009, стр. 300). Това позволява на рицарите, без да свалят шлема, да могат да откриват лицето си, когато е нужно, а при възникване на заплаха бързо да го покриват. За да се завърши окомплектоването на бронята, воините започват да ползват бойни ръкавици, като в началото те наподобяват състава на пластинчатата броня, но по-късно се правят от две части – горна, изработена от метал, покриваща дланта и заемаща нейната форма, и долна – платнена ръкавица. Що се отнася до краката, в началото на века се използват прости халчести чорапи, а върху тях понякога се поставят малки метални наколенки. Към 1330 г. започват да се появяват по-големи наколенници, състоящи се от две части – предна и задна. Този тип защита може да се види в абатство Тюксбъри (Англия), изобразена върху статуята на лорд Гай Браян, взел участие в битката при Креси (Edge, Paddock, 1993, стр. 79-81).

След като описахме различните видове промени през XIII в. и XIV в., можем да заключим, че европейското военно изкуство значително се усложнява.

След един общ преглед как се развива военното дело – снаряжението и въоръжението – в Западна Европа в периода XIII-XIV в., сега ще видим как всичките тези тенденции достигат до Балканите, за да разберем и пътищата им към българските земи.

След консолидирането на властта си на континента западните сили като Англия, Франция и Свещената римска империя обръщат поглед към богатия Левант, където се

намира Божи гроб. Под претекст за освобождението на Светите земи „божиите воители“ потеглят на поход „в името Господне“. Някои от участниците в Първия кръстоносен поход минават по Via Militaris, пресичащ Балканския п-в. Ако до XII в. все още Западът и Изтокът живеят откъснати заради Българо-византийските войни, то след консолидацията на Византия в региона през XI в. вече Балканите се превръщат в транзитно преминавана територия, а Ориентът – в често бойно поле за западните воители.

Най-важният кръстоносен поход за нашето изследване е Четвъртият, който се отклонява заради венецианските стремежи към Византия и се насочва към Константинопол. През 1198 г. на Апостолическия престол се възкачва амбициозният папа Инокентий III, който, за да консолидира своята власт, решава да обяви нов кръстоносен поход за освобождението на Йерусалим. С цел да избегнат Балканския п-в, труднопроходимата Мала Азия и да изненадат арабите, рицарите решават да направят десант в Египет. Но това би нанесло вреди на венецианската търговия, а без флота на Венеция кръстоносците няма как да извършат десанта. В този момент на историческата сцена се появява дожът Енрико Дандоло, който успява да отклони похода. Тъй като рицарите няма с какво да платят договорената сума за превозването си с венециански кораби до Египет, те потеглят по избрания от него маршрут и в крайна сметка, към Константинопол.

Дванадесети век е турбулентен за властта на Източната римска империя. Прогоненият Алексий IV привиква рицарите на помощ, обещавайки, че ще им плати дълга към венецианците, но след като не успява да им изплати обещаното, отношенията им се развалят. През 1201 г. кръстоносците и венецианецът организират среща, на която решават как да си разделят териториите на Византия, след като ги завладеят и кой ще е следващият император. На 13 април 1204 г. рицарите превземат града. На мястото на Византия ще изгрее за кратко Латинската империя – Латинска Романия, както рицарите наричат земите на Византия. Това ще доведе до трайно установяване на западния елемент на Балканите в следващите няколко века. След падането на Константинопол вратите към Балканите са отворени от Латинската империя, което довежда до преселването на голям човешки ресурс от Запада, като преселниците избират най-често континентална Гърция и Пелопонес, където латинската власт е по-силна (Маганов, 2005, стр. 219-226) (изобр. 6).

На Балканите се установяват три големи латински държави – Солунското кралство, Ахейското княжество и Атинското херцогство. Солунското кралство издържа най-малко, въпреки големия си териториален растеж. То покорява земи от Северна Гърция до Пелопонес и остров Евбея (Негропонте), който скоро след това преминава в териториите на Венецианска Романия. След загубата на кръстоносците при Адрианопол (1205 г.) цар Калоян се отправя към Солун. Когато владетелят на Солунското кралство научава за българското нападение, поема към столицата си, но близо до крепостта Месинопол попада на засада – главата му е отсечена и изпратена на цар Калоян. Това довежда до бавното разложение на държавата му, която през 1228 г. е официално заличена от Теодор Комнин (**Матанов, 2005**, стр. 225).

Атинското херцогство е създадено през 1204 г. и просъществува до 1458 г. През херцогството преминават наварци, каталани и други наемници от западни народности – то е една от най-активните за времето си латински държави (**Матанов, 2005**, стр. 229-300).

Ахейско княжество (1205-1430) се отличава с икономическа и военна стабилност. Територията му обхваща почти цял Пелопонес.

В Егейско море се установяват оръжейни пазари, които са жизнено важни за поддържането на влиянието и властта на кръстоносците. Находки от подобен тип дейност са намерени при разкопки на крепостта в Халкис – важен венециански център. Открити са парчета от италианска пластинчата броня и други образци на защитно облекло. Предполага се, че са били включени няколко производствени работилници от различни области от Италия. Най-близката област според проучването е Ломбардия. Следователно стотиците брони, открити в Халкис, представляват ценно доказателство за документиране на източния средиземноморски пазар на оръжия.

Освен изградените морски пазари на оръжие, за континентален пример може да дадем Сръбското кралство, което чрез пет големи поръчки между 1341 и 1349 г. внася през Венеция 1700 брони тип „кораца“ и впечатляващ брой друго защитно въоръжение. Това превъоръжаване води до промяна в ударното ядро на сръбската армия – появата на многобройна тежка кавалерия, съставена в по-голямата си част от западноевропейски наемници (**Рабовянов, Петрунов, 2021**, стр. 312). Запазен е археологически паметник на дръжка от меч на испански наемник, най-вероятно от каталанските части, които побеждават българите в битката при Велбъжд (1330 г.). В изследването на Йордан

Николов и Константин Захариев „Въоръжение и снаряжение на българския елит от XIV в.“ (Николов, Захариев, 2014) от направените справки²⁴ и откритите документи за периода 1329–1349 г. най-отличително е следното:

Бройки	Видове
Ок. 1300	Пластинчати брони
Ок. 800	Barbute
Ок. 400	Bascinet
Ок. 250	наколеници
Ок. 250	Пълни комплекти броня
Ок. 50	Kettle hat

Тези процеси по обмен на западно оръжие се засилват през XIV век – латинските държави, които се задържат в района, постоянно влизат в сблъсъци и вътрешни конфликти, в района на Черно море се разразява активна борба между Генуа и Венеция, а Венеция води активна отбранителна политика срещу идващите селджукски турци (Матанов, 2005, стр. 331). Западното оръжие спомага за проливането на кръв почти на всяко балканско крайбрежие.

Освен появата на държави, проводници на западно влияние, или изградена от тях оръжейна търговска мрежа, друг елемент, който потенциално може да донесе или пренесе западното оръжие, са наемниците от XIV в. Каталански, италиански, германски и други дружини се бият по бойните полета на Западна Европа. Балканите не остават по-назад. Латинските държави в Южна Гърция ползват услугите на подобни наемници. Пример за това е пристигането на наварската дружина в Пелопонес, извикана от великия магистър на хоспиталиерите. Византия, която не може да организира силен отпор срещу османските турци и техните бейлици, повиква на помощ западни наемнически части – каталанската дружина е такъв пример, повикана е от Андроник II Палеолог (Матанов, 2005, стр. 377).

²⁴ Авторите цитират и две югославски изследвания – Petrovic Durdica „Dubrovačko oružje“, Beograd, Vojni muzej (1976) и Gavro A. Skrivanic „Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku“, SAN, Beograd (1957) (Николов, Захариев, 2014).

За да видим примерно разпространение на оръжие със западен характер на Балканите, ще разгледаме това на арбалета. За ползване на арбалет са нужни инженерни и технически знания за направата му, като оръжието е предназначено за защита и атака на защитни укрепления (**Матанов, 2005**, стр. 379). Арбалетът е нетипичен за византийската армия и се свързва със западните войски. Най-ранното свидетелство за прототип на арбалет на Балканите имаме от Скопие – датирано е около 1085 г., когато градът попада в ръцете на норманския благородник Боемунд Тарентски. То предшества Анна Комнина в „Алексиада“ (**Божински, 2013**, стр. 87). Оръжието масово навлиза в Западните Балкани, в Далмация и Унгария. В крепостта Добор в Босна са открити върхове на стрели от края на XIV – средата на XV в., като те са само арбалетни, което говори за по-масово използване. А на изток оръжието е внесено от генуезците на Крим, откъдето имаме находки. Кантакузин го нарича „латински лък“. В съседна Сърбия има свидетелства за употребата на арбалет от Рашката крепост. Открити са върхове за арбалетни стрели (10% от всички), два ореха и кука за натягане от края на XII до началото на четвъртото десетилетие на XIII в. Стенописите от 1316-1324 г. в черквата „Св. Димитър“ в Печ също показват арбалет. И латинските държави в Южна Гърция са източник на новото оръжие. В селището Панактон, което е било населено от XIV до XV в., са намерени 26 арбалетни стрели. Във византийските извори се среща названието „дангра“ или „цагра“ (τζάγρα). В сръбските документи от XIV – XV в. е наричан „самострел“ (**Рабовянов, 2010**, стр. 563).

След Четвъртия кръстоносен поход Балканите са изключително гореща точка и контактна зона на различни интереси. Освен чрез кръстоносците, западно влияние навлиза и през Сърбия и Унгария, които са постоянни съперници на България. Както се вижда, оръжейната търговия не познава граници и балканските държави често се възползват от опитните западни оръжейници. Обобщено, тук се срещат източните и западните оръжия. Небезизвестната куманска конница, руски наемнически отряди, татарски наемни части, алани, по-късно и селджуци, каталани, наварци и др. воюват на Балканския полуостров под един или друг флаг. Това дава изключително голямо разнообразие при въоръжението на местните феодали.

Оръжието прониква по два начина – война и търговия. По отношение на войната трябва да се отбележат кръстоносните походи, които оставят трайна следа по българските земи. За българските контакти със западните воители типичен пример са активните преговори с германския император Фридрих Барбароса за обща военна

операция срещу Византия. През XIII в. други държави, воюващи с България, са Унгария и Сърбия. Освен западно въоръжение, те ползват и много наемници – каталани и германци. През XIV в. българските земи стават още по-разгорещена точка на конфликти, в които се включват и западни войници – унгарската окупация през 1365 г., походът на граф Амадей Савойски по черноморския бряг през 1366 г., конфликтът на деспот Иванко с Генуа (1373-1387 г.), кръстоносният поход от 1396 г., воден от император Сигизмунд.

Първият случай, който ще разгледаме, е оръжието да се придобие като плячка или трофей след военна кампания. Едно от най-важните събития за този период е битката при Адрианопол през 1205 г. (**Матанов, 2005**, стр. 171). Тук Жофроа дьо Вилардуен, френски рицар и свидетел на събитията, отбелязва, че след поражението на латинците, куманските съюзници на българите се радвали много на западните бойни коне на убитите рицари, които останали в кумански ръце. В книгата си „Забравеното Средновековие“ Пламен Павлов отбелязва и нещо друго – археологическо откритие в Лукоморието. В гроб на кумански военначалник, участвал в кампаниите на Калоян, са намерени западни предмети, явно плячка. Анри дьо Валансиен отбелязва, че са ползвани бохемските копия от българските войски през 1208 г. Всички тези кампании показват, че един от пътищата на западното „желязо“ е трофейното оръжие или по-просто казано плячката, както се вижда в случая с битката при Адрианопол (**Павлов, 2019**, стр. 183).

Другият канал за проникването на западните тенденции са наемниците. Както видяхме, те активно са ползвани на Балканите от латинските държави в Южна Гърция, Византия и Сърбия. Този обръч от държави около България ни подсказва, че сигурно западните воители са били част и от редовете на българската войска. Според д-р Александър Стоянов българската държава ползва основно наемници с номадски характер от Изток – татари, алани, кумани, контингенти руски наемници от Волиния, власи и др. Пак според него отсъствието на западни наемници в България най-вероятно е породено от прекия контрол на пазарите за този тип военни части от Византия, невъзможността те да бъдат транспортирани, както и вече намаляващите финанси на България (**Стоянов, 2014**). Но според Пламен Павлов, имайки предвид, че точно Византия създава военен корпус Латинон със западни рицари, едва ли България е останала по-назад и не е потърсила подобни умели бойци. След гибелта на Латинската империя вероятно част от военния ѝ потенциал се е насочил към България. Историята ни пази следните спомени за наемници – унгарецът Инас, вероятно участвал със свой отряд в редовете на Михаил III Шишман, и Мартин, началник на тежковъоръжената

кавалерия при Теодор Светослав, както отбелязва Константин Иречек (**Павлов, 2019**, стр. 184).

След като разгледахме военните пътища, ще обърнем внимание на втория метод – търговия и културен обмен. В това отношение е важна ролята на българската търговия с Венеция и Генуа през Черно море, а с Дубровник по суша. Главен експорт на тези държави е оръжието. Италианското оръжие, както се видя по-горе, е купувано и от Сърбия, което кара Стефан Душан да забрани търговията с други страни, в които влиза и България. В онлайн статията „Въоръжение и снаряжение на българския елит от XIV в.“ се отбелязва следното сведение от късносредновековната венецианска хроника „Cronaca Carrarese“:

*„В земята унгарска имало голямо сражение между Негово величество крал Людовико (Лайош) и Радано – княз от/на България, схизматик. На всяка една от страните имало по 40 000 души и имало голямо избиване на християни и схизматици, а кралят почти изгубил от схизматиците и причината била, че схизматиците закупили 10 000 рицарски брони от нашето господарство и почти погубили крал Людовико. Но Божията помощ внезапно дошла и схизматиците изгубили битката и мнозина били убити или взети в плен. И за тази победа кралят на Унгария писа на господаря на Падуа, защото беше сигурен, че той щеше да се радва много на тези победи. Писмото, което той е написал, е тук, в четвъртия екземпляр“ (**Николов, Захариев, 2014**).*

Този извор ни представя колосална оръжейна поръчка от българите.

По отношение влиянието на културния обмен и развитие, важно е да отбележим развитието на рударското дело по българските земи. Пристигат саксонски рудари, които възобновяват рудните залежи край Чипровци, около Етрополе и Кратово. Подемът на занаятчийството също допринася за производството на западно оръжие. Като заключение можем да кажем следното – благодарение на контактите с търговци, моряци и наемници България не е изолирана от военната търговия със Запада (**Rabovyanov, Dimitrov, 2017**, стр. 50). Археологията ни дава следните сведения за арбалета: върхове са намирани при Червенската цитадела, Шуменската крепост, Мезек, Търново и др. В изследването си за използването на арбалета по българските земи доц. Деян Рабовянов дава много важна информация – при разкопки близо до цитаделата на Царевец са намерени няколко върха за арбалетни стрели, части от спусков механизъм и кука за натягане на арбалет. Арбалетът е описан в единствения, макар и късен, домашен извор

„Българската анонимна хроника“ от XV в. При описанието на първата турска обсада на Константинопол се посочва, че франките стрелят с „цагри“ и „ломбарди“: „...стреляха със своите самострели и цагри“. Затова е много вероятно българите да са използвали за название на арбалета както славянското „самострел“, така и заетата от византийците дума „цагра“ (чангра). Трябва да се посочи, че поради своите качества арбалетът е типично оръжие за наемнически формирования и опълчение. Предимството е сравнително лесното обучение в стрелбата с арбалет и по-малките физически изисквания към стрелеца в сравнение със стрелбата с лък. Това обяснява широката му популярност сред градските милиции и в някои селски райони. Според доц. Рабовянов, откриването на свидетелства за арбалета в градската среда на Царевец позволява да се изкаже следната хипотеза – има евентуален зачатък в създаването на гражданска милиция, която да помага в защитата на града. Друг вариант за защита на града е наемането на западни стрелци, които да са част от отбранителните сили (**Рабовянов, 2010**, стр. 564).

До нас са достигнали както археологически образци, така и рисунки и част от стенописи на западноевропейския меч. Изображение, което ще разгледаме по-подробно, е от Четвороевангелие на цар Иван Александър. В изследването си „Воините и въоръжението в миниатюри от Лондонското четвороевангелие“ проф. д-р Ивелин Иванов обяснява, че тенденция при мечовете в средата на XIV в. е преминаване към клиновидна форма и заострен връх на острието, което е логично следствие от подобряването на защитното въоръжение и от масовото въвеждане на ковани елементи на броня, поставяни над ризницата. Такъв нарисован образец имаме на Fol. 212 v. в Четвороевангелие (**Иванов, 2019**, стр. 8). Археологически образци от този тип мечове са намерени в Североизточна България и са част от колекцията на НИМ с инв. No 33851/1 и 33851/3 (**Кънев, 2017**, стр. 19).

След като разгледахме по-изразените примери за оръжия, които идват от Западна Европа, нека обърнем внимание и на защитното облекло. За да видим какви типове брони е имало в България, ще ползваме както археологически паметници, открити при разкопки, така и стенописи в църквите от XIII – XIV в., в които художниците изобразяват светци в доспехи, показващи тогавашните военни тенденции, което остава ценно свидетелство. Ще се опрем и на илюстрации в различни книги от периода.

При описване на западното защитно облекло, използвано в България, ще започнем отгоре-надолу – с шлемовете. Първият шлем, на който ще обърнем внимание, е kettle helmet. За жалост, в България за периода XIII – XIV в. са запазени само илюстративни материали. Имаме един запазен материален образец, който вероятно е бил част от снаряжението на воин, участвал в похода на Владислав III, но тъй като е попаднал в Българските земи след окончателното падане под османска власт, няма да му отделим внимание. Цялостно kettle helmet се е запечатал в стенописния канон за представа за шлем. Тук на помощ идват изображенията от Драгалевския манастир, където Св. Меркурий е изобразен със стилизиран kettle helmet, (изобр. 8) и от манастира „Св. Прокопий“ (изобр. 9) в Лесново, където виждаме подобен стилизиран шлем върху Архангел Михаил (**Божиноски, 2013**, стр. 188). Освен запазен в канона, друго място, в което Ивелин Иванов е открил подобна рисунка, е в Четвороевангелие на цар Иван Александър (fol. 200r) (изобр. 10) (**Иванов, 2019**, стр. 9). Не е чудно, че този шлем се е запазил, както го описахме в началото на изследването – той е удобен за носене от пехотата и лесно изработваем, а имайки предвид, че България преживява няколко сериозни кризи, този шлем би бил изключително улеснение за армията ѝ. Шлем от типа Bascinet (изобр. 11), който има запазен археологически паметник, случайно открит в района на м. Узана в Стара планина. Вероятно шлемът е бил носен от царския елит. Друг важен елемент от защитата за лицето е забралото, като то също е намерило своето място в стенописния канон. Имаме запазени изображения, които са стилизирани канонично от манастир „Високи Дечани“ и манастир „Св. Арахангел Михаил“ (изобр. 12). Единият образец на забрало е намерен в района на Кърджали (изобр. 13), като в унгарската хроника „Пиктум“ (изобр. 14) откриваме запазено стилизирано изображение, много подобно на това забрало. Другият археологически паметник е от Велико Търново, където имаме запазен образец на забрало от типа „кучешка муцуна“ (на немски hansgugel), който се отличава със заострения си връх (изобр. 15). По своите характеристики забралото от Велико Търново стои най-близо до шлем, съхраняван в Германския исторически музей в Берлин, датиран ок. 1390 г. Подобен тип забрало е открито при разкопки в Халкис, Гърция, като шлемът от Гърция е изработен в Италия ок. 1400 г. (**Николов, Захариев, 2014**). Тъй като за търновското забрало липсва информация как е стигнало до колекцията на музея, това затруднява обяснението и за попадането му в България. Хронологически най-близък е кръстоносният поход от 1396 г., от който може да е останал по нашите земи. По-склонни сме да смятаме, че предметът е попаднал в България по други пътища – военен трофей или чрез внос на оръжие, подобно на

Сърбия. Имайки предвид случая от Халкис, вероятно е ползван от някой висш аристократ в последните отпори срещу османските турци.

След като разгледахме шлемовете, идва ред на доспехите, предпазващи тялото. В България имаме много запазени елементи от пластинчатата броня, като те са откривани в Царевец, Никопол, Лютица, Русокастро и Храстово (**Рабовянов, Петрунов, 2021**, стр. 311). По запазените метални пластини има следи от тъкан по лицевата и тилната страна. Някои пластини ясно показват, че са били прикрепени върху текстилна основа и покрити с плат, което е типично за вида нагръдници от този тип (**Рабованяв, Найденов, 2014**, стр. 620). От археологическите разкопки се вижда, че тези брони са съхранявани в крепостите, което говори, че са били ползвани от най-високите български ешелони. Пример за този тип съхранение може да се види в Царевец, където бронята е открита в помещение, долепено до югоизточната стена на крепостта. Заедно с нея са намерени и каменни топки – снаряди за метателни машини, и други железни предмети, което свидетелства, че най-вероятно става въпрос за склад за оръжие. Най-близък аналог до българския случай са находките от масовия гроб при Висби на о. Готланд. Елементите от брони, намерени в Никопол и Царевец, също са близки до тези от Халкистр. Както бе споменато, Халкис е център, който явно е бил важен за оръжейната търговия. Тази близост между находките от България и Гърция показва, че стоките от латинските оръжейни пазари в Егейско море са достигали до Второто българско царство (**Рабовянов, Димитров, 2010**, стр. 170).

Относно защитата на ръцете трябва да споменем стилизирана рисунка на бойна ръкавица, наподобяваща по изработка пластинчат доспех от фреска от Марковия манастир, Македония (изобр. 16).

Последният тип защитно облекло, което ще разгледаме, е за краката, като в България имаме само един запазен археологически паметник – т. нар *chausse*, или халчест чорап, който произхожда от Брацигово, Пловдивско (изобр. 17). Тази защита за краката е изработена от метални халки. „Чорапът“ може да бъде само приблизително датиран и поставен в периода XIII – първата половина на XIV в. Като художествен паметник може да ползваме пак една стилизирана рисунка на кована броня за крака от Марковския манастир (изобр. 18).

В допълнение бих искал да покажа схематична рисунка, която ще добавим към илюстративния материал – част от монографията на Николай Овачаров „Проучвания върху Средновековието и по-новата история на Вардарска Македония“ (1994). Там

виждаме рисунка на рицар, който носи пластинчатата броня, докато в ръката си държи голям перест шлем (изобр. 19) (**Овчаров, 1994**, стр. 30).

Второто българско царство е важен културен и военен фактор и със сигурност се е възползвало от всяко едно предимство, което имат неговите съседи – било то наемници, оръжия, защитно облекло и пр. Следователно са се търсили начини за закупуването, пленяването или изработването на западен тип снаряжение и въоръжение. След целия преглед на исторически събития, факти, археологически и художествени паметници можем да направим следния извод: в българската средновековна армия са проникнали западните тенденции и в някои аспекти тя не се е различавала от западните. Намерените находки в България показват ясно, че българските воители не са носили само плетена ризница и коничен шлем.

Археологическите паметници в два центъра, свързани с централната власт, показват образци на западно снаряжение и въоръжение, които се доближават до други намерени на Балканите (Халкис, Евбея). Това доказва следните предположения: Първо, че латинските оръжейни пазари в Егейско море са достигали до Второто българско царство. Второ, че българските боляри, като част от елитната тежка кавалерия, са ползвали западно оръжие. Използваният аргумент, че балканският климат не позволява този тип „тежки доспехи“, се опровергава от находките от Халкис. Също така българската историография погрешно схваща западното защитно облекло за неудобно, поради неговата тежест и трудното движение с него.

Като заключение може да се каже следното – българската войска се развива активно през XIII в., а през XIV в., въпреки че българската държава започва бавно да запада, армията ѝ продължава да търси начини за подобрения, включително и чрез тенденциите, които описахме.

Цитирана литература:

Божиноски, Гл. (2013) *Ръчно метателно оръжие от XIII и XIV век на територията на Република Македония.* изд. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. ISBN 9789543226245

Военна история (2007) *История на българите V.* изд. София: Труд. ISBN 9789545287527

Димитров, Ст. (2003) Западноевропейски шлем от Великотърновския археологически музей. В: *Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов*, стр. 299-308. изд. Велико Търново: Регионален исторически музей. ISBN 954-427-536-3

Димитров, Ст., Хрисимов, Н. (2007) Една реликва от паметната битка на народите край Варна (10 ноември 1444 г.). В: *Известия на народния музей Варна, XLII (LVII) 2006*, стр. 84-95. изд. Варна: Зограф. ISSN: 3033-0491

Иванов, Ив. (2019) Войните и въоръжението в миниатюри от Лондонското четвроевангелие. В: *Търновската книжовна школа – пространства на паметта*, 11, стр. 489-504. изд. Велико Търново: Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий“: ФАБЕР. ISBN 978-619-208-181-2. DOI: <https://doi.org/10.54664/BOSB7094>

Кънев, Ив. (2017) *Колекция средновековно въоръжение VII–XVII в.* изд. София: Чудомира ЕООД, ISBN 9786199085301

Николов, Йо., Захариев, К. (2014) *Въоръжение и снаряжение на българския елит от XIV в.* Достъпен от: <https://terrazagora.blogspot.com/2014/08/> (прегледан: 20.04.2024)

Овчаров, Н. (1994) *Проучвания върху Средновековието и по-новата история на Вардарска Македония.* изд. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. ISBN 9540701341, 9789540701349

Павлов, Пл. (2019) *Забравеното Средновековие.* изд. София: Българска история. ISBN 9786197688320

Рабовянов, Д. (2010) За употребата на арбалета в Средновековна България. Във: *Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология.* 1. стр. 561-570. изд. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. ISBN 978-954-524-743-9

Терени (11) 2026 (1)

Рабовянов, Д., Димитров, Ст. (2010) Средновековното защитно въоръжение от царския дворец в Търновград. В: *Археология* (1-2), стр. 77-89. изд. София: БАН. ISSN 0324-1203

Рабовянов, Д., Найденов, Вл. (2014) Средновековна броня от разкопките на Никополската крепост. В: *България в световното културно наследство*. стр. 619-637. изд. Шумен. ISBN 978- 954-577-869-8.

Рабовянов, Д., Петрунов, Ф. (2021) Елемент от пластинчатата броня от средновековния град Лютица. В: *Лютица Известия на националния исторически музей* том XXXV, стр. 297-314. изд. София: Уникарт. ISSN 1311-5219

Стоянов, Ал. *Наемниците на Второто българско царство*. Достъпен от: <https://bulgarianhistory.org/naemnitsi-vtoro-bulgarsko-tsarstvo/> (посетен: 20 април 2024 г.).

Bérard, Emilie, Carò, Federico, Dillmann, Philippe. *War and commercial exchanges in the late medieval Aegean: Investigating the metal provenance of the Chalcis Hoard*. Достъпен от: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2352409X24000932> (Прегледан: 20.04.2024).

Cervelliere. Достъпен от: <https://en.wikipedia.org/wiki/Cervelliere> (Прегледан: 20.04.2024).

Edge, D., Paddock, J. (1993) *Arms & Armor of the Medieval Knight: An Illustrated History of Weaponry in the Middle Ages*. New York: Crescent. ISBN-10: 0517103192, ISBN-13: 978-0517103197

If armor developed faster in Europe during the Middle Ages, full-body plate armor popularized knights in the early 13th century. How influential is it to history? Достъпен от: <https://www.quora.com/If-armor-developed-faster-in-Europe-during-the-Middle-Ages-full-body-plate-armor-popularized-knights-in-the-early-13th-century-How-influential-is-it-to-history> (Прегледан: 20.04.2024).

Kettle hat Достъпен от: https://en.wikipedia.org/wiki/Kettle_hat (Прегледан: 20.04.2024).

Latin Empire Достъпен от: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:LatinEmpire-fr.png> (Прегледан: 20.04.2024).

People of Color in European Art History Достъпен от: <https://medievalpoc.tumblr.com/post/141491176022/im-still-outside-though-cos-on-the-left-pillar> (Прегледан: 20.04.2024).

Rabovyanov, D., Dimitrov St. (2017) Western European Armour from Bulgaria. *Acta Militaria Mediaevalia*, 13. Kraków – Sanok – Wrocław 2017, pp. 37-53.

Транслитерирана литература / Transliterated literature:

Bozhinoski, G. (2013) Rachno metatelno orazhie ot XIII i XIV vek na teritoriyata na Republika Makedonia. izd. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“. ISBN 9789543226245

Voenna istoria (2007) Istorija na balgarite V. izd. Sofia: Trud. ISBN 9789545287527

Dimitrov, St. (2003) Zapadnoevropeyski shlem ot Velikotarnovskia arheologicheski muzey. Yubileen sbornik v chest na prof. Yordan Yordanov, s. 299-308. izd. Veliko Tarnovo: Regionalen istoricheski muzey. ISBN 954-427-536-3

Dimitrov, St., Hrisimov, N. (2007) Edna relikva ot pametnata bitka na narodite kray Varna (10 noemvri 1444 r.). Izvestia na narodnia muzey Varna, XLII (LVII) 2006, s. 84-95. izd. Varna: Zograf. ISSN: 3033-0491

Ivanov, Iv. (2019) Voynite i vaorazhenieto v miniatyuri ot Londonskoto chetveroevangelie. Tarnovskata knizhovna shkola – prostranstva na pametta, 11, s. 489-504. izd. Veliko Tarnovo: Velikotarnovski universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, FABER. ISBN 978-619-208-181-2. DOI: <https://doi.org/10.54664/BOSB7094>

Kanev, Iv. (2017) Kolektsia srednovekovno vaorazhenie VII – XVII v. izd. Sofia: Chudomira EOOD, ISBN 9786199085301

Nikolov, Yo., Zahariev, K. (2014) Vaorazhenie i snaryazhenie na balgarskia elit ot XIVv. Dostapen ot: <https://terrazagora.blogspot.com/2014/08/> (Pregledan: 20 april 2024 g.)

Ovcharov, N. (1994) Prouchvania varhu Srednovekovieto i po-novata istoria na Vardarska Makedonia. izd. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 9540701341, 9789540701349

Pavlov, Pl. (2019) Zabravenoto Srednovekovie. izd. Sofia: Balgarska istoria. ISBN 9786197688320

Rabovyanov, D. (2010) Za upotrebata na arbaleta v Srednovekovna Bulgaria. Velikotarnovskiyat universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ i balgarskata arheologia. 1. s. 561-570.

Терени (11) 2026 (1)

izd. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. ISBN 978-954-524-743-9

Rabovyanov, D., Dimitrov, St. (2010) Srednovekovnoto zashtitno vaorazhenie ot tsarskia dvorets v Tarnovgrad. Arheologia (1-2), s. 77-89. izd. Sofia: BAN. ISSN 0324-1203

Rabovyanov, D., Naydenov, Vl. (2014) Srednovekovna bronja ot razkopkite na Nikopolskata krepost. Bulgaria v svetovnoto kulturno nasledstvo. s. 619-637. izd. Shumen. ISBN 978- 954-577-869-8.

Rabovyanov, D., Petrunov, F. (2021) Element ot plastinchata bronja ot srednovekovnia grad Lyutitsa. Lyutitsa Izvestia na natsionalnia istoricheski muzey tom HHHV, s. 297-314. izd. Sofia: Unikart. ISSN 1311-5219

Stoyanov, Al. Naemnitsite na Vtoroto balgarsko tsarstvo. Dostapen ot: <https://bulgarianhistory.org/naemnitsi-vtoro-bulgarsko-tsarstvo/> (Pregledan:20 april 2024 g.).

ПРИЛОЖЕНИЯ

(изобр. 1) Възстановка на рицар с показани различни образци шлемове и оръжия от XIII в. (<https://www.quora.com/If-armor-developed-faster-in-Europe-during-the-Middle-Ages-full-body-plate-armor-popularized-knights-in-the-early-13th-century-How-influential-is-it-to-history>)

(Изобр. 2) Шлем тип servelliere
<https://en.wikipedia.org/wiki/Cervelliere>

(изобр. 3) Шлем тип kettle helmet, XIV в.

https://en.wikipedia.org/wiki/Kettle_hat

FIG. 55. ARMOR AND ARMS OF 1270, MAINLY FROM SPECIMENS FROM CRANBURY. C OBJECTS ABOUT ONE THIRD NATURAL SIZE EXCEPT HELMETS (100% REDUCTION) AND CROSSBOW (50% REDUCTION)

(изобр. 4) Изображения на находките от археологическите разкопки на крепостта Монтфорт.

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=689977633228895&id=100066499938265&set=a.325936446299684&locale=fi>

FI

(изобр. 5) Статуя на Св. Маврикий, катедралата в Магдебург.

<https://medievalpoc.tumblr.com/post/141491176022/im-still-outside-though-cos-on-the-left-pillar>

(Изобр 6.)

Карта на Балканите XIIIв.

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:LatinEmpire-fr.png>

(изобр. 7) Български воин изобразен върху съд, съкровището от Наг Сент Миклош .

<https://offnews.bg/kultura/zlatnoto-sakrovishhte-ot-nag-sent-miklosh-v-balgaria-prez-april-646163.html>.

(изобр. 8) Стилизиран kettle helmet, Лондонско четвроевангелие (Иванов, 2019, стр. 8).

(изобр. 9) Св. Меркурий, манастир „Св. Архангел Михаил“, Лесново след 1347 г. (Божиноски, 2013, стр. 188).

Терени (11) 2026 (1)
(изобр. 11) Базинет, намерен до Кюстендил
(Николов, Захариев 2014).

(изобр 12.) Забрало, Дечански манастир
(Николов, Захариев, 2014).

(избор. 13) Забрало, открито край Кърджали (Николов, Захариев 2014).

(изобр. 14) Хроника Пиктум, в ляво се вижда забрало, подобно на кърджалийското (Николов, Захариев, 2014).

(изобр.15) Забрало тип "кучешки череп", Търновски музей (Николов, Захариев, 2014).

(изобр. 16) Пластинчат доспех от фреска от Марковия манастир, Македония (Николов, Захариев, 2014).

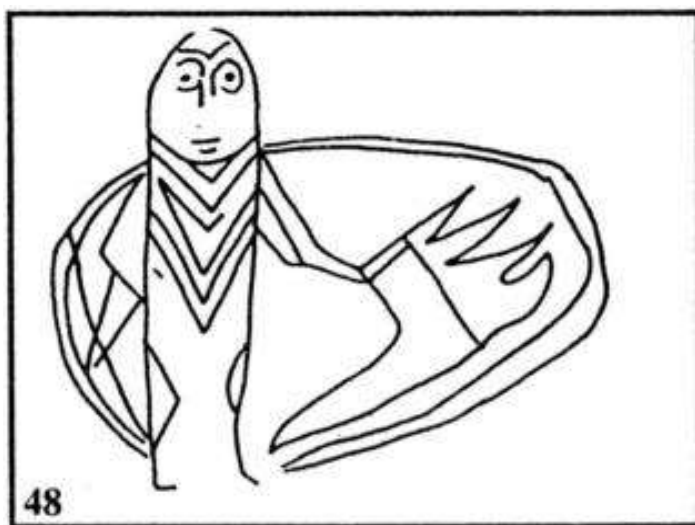

(изобр. 17) Халчест чорап, Брацигово (Николов, Захариев, 2014)

(изобр .18) Ковани защиты за крака, Марков

манастир, Македония (Николов, Захариев, 2014).

(изобр. 19) Рисунка на рицар, който носи пластинчатата броня, докато в ръката си държи голям перест шлем (Овчаров, 1994, стр. 30).

INNOVATIONS IN LATE MEDIEVAL BULGARIAN WEAPONS AND EQUIPMENT OF A WESTERN CHARACTER

Bachelor student HRISTO YOTSOV

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, program "History and Geopolitics of the Balkans"

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

hyotsov@uni.sofia

<https://orcid.org/0009-0009-6809-8976>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.59-86>

Abstract: The object of the study are the western trends that entered Bulgarian armaments and equipment in the period XIII-XIV centuries. We will try to trace their way to the Balkans and how they penetrated into Bulgaria. This work sets itself the goal of overcoming the ossified idea of the Bulgarian warrior, who until the end of the Second Bulgarian State wore only a chainmail and a conical helmet, and the author will present different types of finds that show the Bulgarian military work in a completely different light. For Western Europe, the period XIII-XIV c. was extremely dynamic as a result of the Crusades and the change of warfare on the continent. After it was clearly seen that the feudal system was not suitable for long offensive military campaigns, mercenary armies began to be used massively, which contributed to the improvement of the equipment of the infantry and turning it into an equal opponent of the heavy cavalry. The Balkans in this period opened up due to the Crusades and in the next few centuries were again an active battlefield where different types of weapons were used. This leads to new military markets for equipment and armaments. Mercenaries began to come from the West to serve the Latin states, Byzantium, Serbia and possibly Bulgaria. After looking at the western development of military affairs, we will also pay attention to the routes of the European "iron" to the Balkans and Bulgaria. For the creation of this work, in addition to archaeological monuments, we will also use frescoes from churches and monasteries from the 13th and 14th centuries, some stylized drawings from the medieval scriptoria in Macedonia, as well as from the Four Gospels of Tsar Ivan Alexander. Medieval authors used contemporary trends in clothing and weaponry to depict saints or scenes from the Bible. The last twenty years have been extremely fruitful for Bulgarian archeology in terms of armaments and equipment. Unfortunately, there are still no comprehensive monographs focused only on the protective clothing and armaments of the Second Bulgarian Empire.

Keywords: gear, trends, weapons, mercenaries, army

АДМИНИСТРАТИВНИ И СОЦИОКУЛТУРНИ ПОСЛЕДСТВИЯ ОТ ЛИКВИДИРАНЕТО НА КОЛАРОВСКИЯ БЪЛГАРСКИ НАЦИОНАЛЕН РАЙОН В ТАВРИЯ ПРЕЗ 1939 г.

докторант МАРИЯ ПАЧЕВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“,

Исторически факултет, катедра „История на България“

бул. "Цар Освободител" 15, 1504 София, България

mpacheva@clio.uni-sofia.bg

<https://orcid.org/0000-0003-3635-4508>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.87-104>

Резюме: Една от най-многобройните български диаспори е тази на таврийските българи, живеещи по северното крайбрежие на Азовско море (Запорожка област, Украйна) още от 1861 г. Социокултурното им развитие е повлияно от множество различни фактори, включително и промените в административно-териториалното деление. В частност, през 1925–1939 г. съществена роля в живота на таврийските българи играе Коларовският български национален район, създаден по време на провежданата от съветската власт политика на „коренизация“ и обединяващ повече от половината български села в региона. Политиката на „коренизация“ обаче се оказва краткосрочна и в края на 30-те години е прекратена. През 1939 г. всички национални райони, включително Коларовския, са ликвидирани като „изкуствено създадени“.

Целта на настоящото изследване е да се установят причините за ликвидирането на Коларовския район и последствията на това решение за по-нататъшното социокултурното развитие на таврийските българи.

Ключови думи: Коларовски район, Таврия, таврийски българи, българи в Украйна, българска диаспора, административно-териториални промени, социокултурно развитие.

Историята на българските диаспори е неразделна част от историята на българския народ. Поради това културните, политически и социални процеси, протичащи в тях, са особено важни за етнологичните проучвания. Една от най-старите и най-многобройните български диаспори е тази на таврийските българи, живеещи по северното крайбрежие на Азовско море (Запорожка област, Украйна) – територия, известна в научната литература и като Северна Таврия или Северно Приазовие.

Социокултурното развитие на таврийските българи, както и на всяка друга етническа група, намираща се далеч от историческата си родина, е повлияно от множество различни фактори. Едни от най-важните сред тях са промените в административно-териториалното деление в мястото на компактното им пребиваване. Тази година се навършват 75 години от ликвидирането на Коларовския български национален район – административно-териториална единица, която обединява повече от половината български села в региона и оказва позитивно влияние върху живота на таврийските българи през 1925-1939 г.

В настоящата статия се прави опит за изясняване на причините за ликвидирането на Коларовския район и последствията от него за по-нататъшното социокултурното развитие на таврийските българи.

Проблемът се поставя за първи път в такъв ракурс, въпреки че някои от неговите аспекти са отразени в трудове на редица изследователи: М. Д. Дихан (**Дихан, 2004**), А. В. Дизанова (**Дизанова, 2003**), Ж. В. Пеева (**Пеева, 2003**) и В. И. Милчев (**Милчев, Пеева, 2006**), Ю. В. Гришченко (**Грищенко, 2016**), В. В. Калоянов (**Калоянов, 2022**) и други.

Изворовата база на настоящото проучване включва комплекс от различни източници – нормативни актове, статистически и картографски източници: постановления на ВУЦИК и на СНК на УССР (**Постанова ВУЦВК та РНК УСРР, від 02.09.1930; Постанова ВУЦВК та РНК УСРР, від 03.06.1925; Постанова ВУЦВК та РНК УСРР, від 31.03.1926; Постанова ВУЦВК та РНК УСРР, від 10.03.1934; Постанова ВУЦВК та РНК УСРР, від 17.02.1935**), както и на Политбюро на ЦК на ВКП(б) (Постановление Политбюро ЦК ВКП(б), 20 февруля 1939 г.), статистически сборници, отразяващи административното деление на Украйна през 1920-те – 1930-те години (**Адміністративно-територіальний поділ УСРР, 1925; Адміністративно-територіальний поділ УСРР, 1930; Адміністративно-територіальний поділ УСРР,**

1933; Адміністративно-територіальний поділ УСРР, 1936), данните от Всесъюзното преброяване на населението през 1926 г. (**Перепись населения 1926, Т. 13**), а също и картографски материали (**Карта Мелітопольської округи, 1930; Карта Дніпропетровської області, 1935; Историко-картографічний атлас, 1995**, стр. 101).

Българските села в Северна Таврия възникват през 1861 – 1863 г. в резултат на масовата миграция на българи предимно от Бесарабия и отчасти директно от българските земи, намиращи се на територията на Османската империя. В региона са основани общо 36 български села с население около 16 хил. души (**Пачев, 2007**, стр. 14). Към началото на 20-те години на ХХ в. броят на българските села в Северна Таврия намалява до 31, обаче числеността на населението им, регистрирана през 1926 г., е около 52 хил. души (**Перепись населения, 1926, Т.13**, стр. 16-22).

Главна особеност на териториалното разположение на българския етнически масив в Северна Таврия се изразява в това, че той не е цялостен: има един основен компактен масив, към който се отнасят близка и по-отдалечена периферия.

Основният масив се състои от 17 села, разположени по бреговете на реките Корсак, Лозоватка и Обиточная. Това са селата Цареводаровка (Ботево), Строгановка, Богдановка, Степановка Втора, Райновка, Анновка, Първо-Николаевка, Петровка, Мануйловка, Зеленовка, Романовка (Коларовка), Вячеславка, Мариино (Мариновка), Диановка. В границите на този масив има само 2 небългарски села – Орловка и Новоалексеевка, заобиколени с български.

Още 10 села, отнасящи се към близката периферия, са разположени сравнително недалеч до главния масив – Радоловка, Гюневка, Софиевка, Полоузовка, Андровка, Трояни, Луначарское, Федоровка, Гирсовка и Надеждино – но са отделени от него от небългарски села.

Накрая, 4 български села (от по-отдалечената периферия) са разположени на значително разстояние от главния масив. Това са Велика Терновка (Терновка Втора) и създадената през 20-те години на ХХ в. Малка Терновка (Терновка Първа), а също и българо-гагаузките села Александровка и Дмитровка.

Изложените данни свидетелстват, че българските села в региона не са териториално монолитен масив. Затова за запазване на българското социокултурно пространство в региона е било особено важно да има коректно административно

деление, при което българските села да бъдат максимално събрани под едно териториално управление. Трябва да се отбележи, че през първото десетилетие от съществуването на българските колонии в Северна Таврия това условие е изпълнено: до 1871 г. те са обособени в т. нар. „колонистски окръзи“ (околии). Последвалите административни реформи обаче водят до нарушаването на административното обединение на българските села в региона (**Пачев, 1999**, стр. 174).

Ситуацията се промени в средата на 20-те години на XX век по време на относително краткия период на т. нар. „коренизация“ – политика на СССР, насочена към развитието на езика и културата на етническите малцинства. Основната цел на тази политика е да се улесни комунистическото влияние върху националните малцинства. Една от мерките ѝ е създаването на т. нар. „национални райони“ (общини) и „национални селски съвети“ (кметства) в местата, където етническите малцинства живеят плътно, като деловодството и училищното образование се провежда на родния им език.

На 3 юни 1925 г. с декрет на ВУЦИК и СНК на УССР за таврийските българи е създаден Романовски български национален район, обединяващ в границите си повече от половината (17) от български села в региона: Романовка, Преслав, Диановка, Зеленовка, Вячеславка, Мариновка, Бановка, Гюневка, Радоловка, Трояни, Андровка, Полоузовка, Луначарское, Анновка, Първо-Николаевка, Петровка, Мануйловка (**Постанова ВУЦВК та РНК УСРР, від 03.06.1925**). В района са включени и няколко небългарски села. През 1926 г. районът е преименуван на Коларовски (**Дихан, 2004**, стр. 44-45).

През 1926 г. се създава още един „район с преобладаващо българско население“ – Цареводаровски, включващ 9 български села: Цареводаровка, Строгановка, Богдановка, Райновка, Степановка, Федоровка, Инзовка, Преслав и Диановка (последните 2 села са прехвърлени от Коларовски район) (**Постанова ВУЦВК та РНК УСРР, від 31.03.1926**). През 1927 г. Цареводаровски район е преименуван на Ботевски (**Дихан, 2004**, стр. 44-45).

Извън двата „национални района“ остават 7 български села в Северна Таврия: Гирсовка, Надеждино, Дмитриевка, Александровка, Велика Терновка, Малка Терновка и Софиевка. В тези села са създадени български „национални селски съвети“ (кметства).

През 1930 г., по времето на новата административно-териториална реформа в Украинската ССР двата български района в Северна Таврия са обединени: Ботевски район е присъединен към Коларовски според Постановлението на ВУЦИК и СНК УССР от 2 септември 1930 г. (**Постанова ВУЦВК та РНК УСРР, від 02.09.1930**).

Така за кратък период преобладаващата част от българските села в Таврия са обединени в един административен район. След няколко години обаче територията му започва да се съкращава. Първо, по силата на Постановлението на ВУЦИК и СНК на УССР от 10 март 1934 г., село Луначарское е прехвърлено в Бердянски район, а село Федоровка – в Ново-Василевски (**Постанова ВУЦВК та РНК УСРР, від 10.03.1934**). По-късно, с Постановлението на ВУЦИК и СНК на УССР от 17 февруари 1935 г., селата Андровка, Бановка, Палаузовка и Трояни са прехвърлени в Бердянски район, а селата Гюневка и Радоловка – в Андреевски район. Властите оправдават това решение с необходимостта *„да се подобри административно-териториалното устройство на районите в областта и да се доближат селсъветите и колхозите до районните центрове“* (**Постанова ВУЦВК та РНК УСРР, від 17.02.1935**, превод М. П.).

Но и след това Коларовският район остава най-големият български район в Украинска ССР. Освен 16-те български села, на територията му са разположени 5 украински и 2 руски. Според информацията на Секретариата на Президиума на ЦИК на СССР „За българското население на УССР“ от 26 август 1935 г. в района живеят около 34 000 души, от които около 22 500 души са българи, около 7 500 души – украинци и около 3 500 души – руснаци (**Справка секретариата Президиума ЦИК СССР, 26.08.1935**, стр. 133). За сравнение – в Благоевския български национален район (Одеска област) по това време са живели около 26 500 души, а в Олшанския български национален район (Одеска област) – 13 000 души. (**Справка секретариата Президиума ЦИК СССР, 26.08.1935**, стр. 133).

Обединяването на българските села от Северна Таврия в един административен район оказва положително въздействие върху социокултурното им развитие. В границите на района българите от етническото малцинство се превръщат в мнозинство. Това дава възможност за активно включване на представители на българския етнос в органите на местната власт и в партийното ръководство, осигурява подходящо ниво на функциониране на българския език (не само в бита, но и в публичната сфера, включително използването му в официалните документи).

„Коренизацията“ създава благоприятни условия за развитието на културата на етническите малцинства, възможност за образование на роден език, при това не само училищно, но и професионално, и висше. Към 1935 г. в Коларовски район съществуват 11 начални и 19 средни български училища (**Справка секретариата Президиума ЦИК СССР, 26.08.1935**, стр. 135), а също и 2 български професионални учебни заведения – Преславският педагогически техникум за бъдещите учители в българските училища и Преславско земеделско училище за бъдещи агрономи в българските села (**Грищенко, 2018**, стр. 179-184), (**Мильчев, Пеева, 2006**, стр. 48-50). На най-добрите възпитаници от педагогическия техникум се дава възможност да продължат своето образование на родния си език в българския факултет на Одеския педагогически институт (**Грищенко, 2018**, стр. 182), (**Мильчев, Пеева, 2006**, стр. 48).

В педагогическия техникум в стр. Преслав преподават и редица български политически емигранти, избягали в Съветския съюз в средата на 20-те години, между които Марко Марков, Васил Димитров, Николай Грънчаров, Теодора Шехавцова, Невена Генчева, Райна Кандева и др. (**Калоянов, 2005**, стр. 85).

По времето на „коренизацията“ в Украйна се издават учебници, художествена, научнопопулярна, пропагандна и друга литература, както и периодични издания на езиците на етническите малцинства. В Харков се издават републиканският български вестник „Сърп и чук“ и няколко български списания, а в Коларовски район – районният вестник „Колективно поле“, в който се отразяват новини от местния икономически, политически и културен живот (**Грищенко, 2018**, стр. 204-205), (**Мильчев, Пеева, 2006**, стр. 52).

В Коларовски район (в село Преслав) се създава аматьорска българска подвижна театрална трупа, съставена предимно от студенти и преподаватели от педагогическия техникум, която поставя пиеси на български език (**Калоянов, 2005**, стр. 107-109).

Така в границите на един административен район се изгражда социокултурно пространство, в което българското население може да реализира своето етническо развитие. Влиянието на това социокултурно пространство се разпростира и върху български села извън района, чиито жители също имат възможност да получат професионално образование на родния си език в българския педагогически техникум и в земеделско училище. Възпитаници на Преславския педтехникум заемат длъжности в

училища, които не са в района, Преславската подвижна театрална трупа изнася представления в различни български села и т.н.

Политиката на „коренизация“ обаче се оказва доста краткотрайна. През втората половина на 30-те години съветската власт постепенно се отказва от нея. Всички училища на етническите малцинства са реорганизирани в руски и украински. Преславският педагогически техникум и земеделското училище са преобразувани в десетгодишни училища с редовно общо образование. Издаването на българска периодика също е прекратено. Засилва се идеологическият натиск, борбата с „буржоазния национализъм“ особено ясно се проявява по време на мащабната вълна от сталинските репресии през 1937 – 1938 г. През този период много представители на етнически малцинства са фалшиво обвинени в шпионаж. Това засяга и политемигрантите от средата на 20-те години на ХХ в.

Логичен резултат от тази нова политика е ликвидирането на всички „национални райони“, включително и на българските. На 20 февруари 1939 г. се издава постановление на Политбюро на ЦК на ВКП(б) „За ликвидирането и преобразуването на изкуствено създадените национални райони и селсъвети (Постановление Политбюро ЦК ВКП(б), 20 февруари 1939 г., превод М. П.), в което се разпорежда: *„Да се ликвидират следните изкуствено създадени национални райони: Коларовски, Люксембургски, Молочански и Ротфронтовски райони от Запорожка област на Украинска ССР“* (Постановление Политбюро ЦК ВКП(б), 20 февруари 1939 г., превод М. П.) . Според постановлението, територията на Коларовския район се разпределя между Приазовски, Андреевски, Ново-Василевски и новосъздадения Приморски район на Запорожка област (**Постановление Политбюро ЦК ВКП(б), 20.02.1939**).

Така ликвидирането на Коларовски район е оправдано от комунистическите власти с аргумента, че той е „изкуствено създаден“, поради което е необходимо да се подобри административно-териториалното деление. Но това оправдание не издържа на критика. Както бе споменато по-горе, към средата на 30-те години на ХХ век първоначално определената територия на Коларовски район, която не е била сметена за достатъчно рационална, вече е била намалена и станала доста компактна. Този масив с 16 български села би могъл да се запази като отделна административна единица, ако властите не са си поставили за цел изкуственото разделяне на българите.

При това и новото административно деление трудно може да се определи като рационално. В частност Андреевски район, допълнен с няколко български села, след трансформацията му изглежда доста странно като териториална конфигурация. Така измислените от властите оправдания са само опит да се завоалира асимилационната политика срещу българите.

След ликвидирането на Коларовския район всичките български села в Таврия са разпределени между шест района на Запорожка област: Приморски (включва 7 български села), Приазовски (също 7 села), Андреевски (6 села), Бердянски (4 села), Акимовски (4 села) и Ново-Василевски (3 села). Във всеки един от тези райони българите вече са числено малцинство.

Ликвидирането на Коларовския район има отрицателни последствия за българското етническо малцинство в Северна Таврия. Коларовският район всъщност е представлявал узаконена, административно установена защитна обвивка на социокултурното пространство – ала тя бива разрушена. Увеличава се зоната на междуетническо културно взаимодействие, в която българите се намират в слаба позиция. Българският език е отстранен от обществената сфера – администрация, образование, културен живот – и е заменен с руски. И езикът, и българската култура изкуствено са маргинализирани. Стига се дотам, че на учениците не се позволява да общуват на български език в училище – дори и по време на междучасията. В органите на местната власт репресираните български партийни и държавни служители са заменени с небългари, които не разбират националните потребности на българското население и волно или неволно се превръщат в проводници на асимилацията.

Следователно ликвидирането на Коларовски район не е продиктувано от необходимостта да се подобри административно-териториалното деление. То е предизвикано от асимилационната политика на съветското ръководство по отношение на етническите малцинства, тенденция към която се проявява още от средата на 1930-те години. Последствията от ликвидирането на Коларовски район оказват негативно влияние върху социокултурното развитие на таврийските българи, като засилват процеса на тяхната асимилация.

Цитирана литература:

Грищенко, Ю. (2016) Адміністративно-територіальні зміни в місцях компактного розселення болгар радянської України у 30-ті рр. ХХ ст. В: Регіональна історія України, випуск 10/2016, 221-230. изд. Київ: Інститут історії України НАН України. ISSN 2519-2760

Грищенко, Ю. (2018) Болгари в Україні 1920-х — 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018.

Дизанова, А. (2003) Деятельность болгарских национальных районов и советов в Украине в 20-е гг. ХХ ст. В: Българска Бесарабия (страници от историята на българите в Бесарабия и Приазовието), випуск 2/2003, 134-139. изд. Київ: Інститут історії України НАН України. ISSN 25192760

Дихан, М. (2004) Българските национални райони в Украина през 1920-1930-те години (Кратък исторически очерк). изд. Одеса: «МАЯК». ISBN 9665871145

Калоянов, В. (2005) Българската просвета през 20-те и 30-те година на ХХ век. изд. София: Софттрейд. ISBN 954-334-003-Х

Калоянов, В. (2022) Цената на българщината в Таврия (1917-1945). изд. София: БАН „Проф. Марин Дринов“. ISBN 978-619-245-207-0

Мільчев, В., Пєєва, Ж. (2006) Ренесанс та репресії: болгари Таврії у перші два десятиріччя радянської влади (1920 – 1939 рр.). В: Джерела з історії Південної України. Том 9/2006. Мемуари та щоденники. Частина 2, 27-81. изд. Запоріжжя: Тандем-У.

Пачев, С. (1999) Адміністративний устрій болгарських колоній Приазов'я у другій половині ХІХ ст. та проблема етнічної асиміляції. В: Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, VII/1999, 174-177. изд. Запоріжжя: "Тандем-У", 1999.

Пачев, С. (2007) Возникновение болгарских сел в Северном Приазовье (1861-1863). изд. Мелитополь: МГПУ.

Пєєва, Ж. (2003) Адміністративно-територіальний устрій та система управління Ботієвського та Коларівського національних районів у 1924-1939. В: Българска

Извори:

Документални източници:

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 02.09.1930. Постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і Ради народніх комісарів УСРР від 2 вересня 1930. «Про ліквідацію округ та перехід на двоступневу систему управління». В: Вісті ВУЦВК, № 205/1930, 5 вересня 1930. Достъпен от: <https://uk.wikisource.org/wiki/33PPСУУ/1930/1/23/Про_ліквідацію_округ_та_перехід_на_двоступневу_систему_управління> (прегледан: 11.04.2024)

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 10.03.1934. Постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і Ради народніх комісарів УСРР від 10 березня 1934 р. «Про розформування Божедарівського, Лихівського, Михайлівського, Ново-Миколаївського, Перриківського районів та часткові зміни районних меж Дніпропетровської області». В: Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України : за 1934 рік, Т. I, Вип. 1-16, № 8 від 10 березня 1934 року. Київ: Видавництво ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1934, Достъпен от: <<https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000582>> (прегледан: 11.04.2024)

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 17.02.1935. Постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і Ради народніх комісарів УСРР від 17 лютого 1935 р. «Про склад нових адміністративних районів Дніпропетровської області». В: Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України : за 1935 рік, Т. 1, Вип. 1-47, № 5 від 31 лютого 1935 року. Київ: Видавництво ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1935. Достъпен от: <<http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000685>> (прегледан: 11.04.2024)

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 31.03.1926. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народніх Комісарів УСРР від 31 березня

Терени (11) 2026 (1)

1926 р. «Про утворення на території Мелітопільської округи Цареводарівського району з переважною болгарською людністю й інші зміни адміністративно-територіального поділу тої самої округи». В: Вісті ВУЦВК, № 77/1926, 6 квітня 1926. Достъпен от: <https://uk.wikisource.org/wiki/ЗЗРРСУУ/1930/1/23/Про_ліквідацію_округ_та_перехід_на_двоступневу_систему_управління> (прегледан: 11.04.2024)

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 03.06.1925. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 03 червня 1925 р. «Про скасування Бердянської округи й інші зміни в адміністраційно-територіальному поділі Катеринославщини». В: Вісті ВУЦВК, ч. 129/1925, 10 червня 1925. Достъпен от: <https://uk.wikisource.org/wiki/ЗУРРСУУ/1925/1/29-30/Про_скасування_Бердянської_округи_й_інші_зміни_в_адміністраційно-територіальному_поділі_Катеринославщини> (прегледан: 11.04.2024)

Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) от 20.02.1939. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) 20 февраля 1939 г. «О ликвидации и преобразовании искусственно созданных национальных районов и сельсоветов». В: ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933-1945, сост. Л.С. Гатагова, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая, Дж. Кадио, стр. 451-460. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. Достъпен от: <<https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/123908-postanovlenie-politbyuro-tsk-vkp-b-locale-nil-o-likvidatsii-i-preobrazovanii-iskusstvenno-sozdannyh-natsionalnyh-rayonov-i-selsovetov-locale-nil-20-fevralya-1939-g>> (прегледан: 11.04.2024)

Справка секретариата Президиума ЦИК СССР 26.08.1935. Справка секретариата Президиума ЦИК СССР «О болгарском населении УССР». 26 августа 1935 г. В: ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933-1945, сост. Л.С. Гатагова, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая, Дж. Кадио, стр. 132-137. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. Достъпен от: <<https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/123776>> (прегледан: 11.04.2024)

Статистически сборници:

Перепись населения 1926, Т.13. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XIII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон: народность, родной

Теренив (11) 2026 (1)

язык, возраст, грамотность. Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 1929. Достъпен от: <http://resource.history.org.ua/item/0009792> (прегледан: 11.04.2024)

Адміністративно-територіальний поділ УСРР 1925. Адміністративно-територіальний поділ У.С.Р.Р. при 3-х ступеневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року). Харків: Видання Центральної Адміністраційно-Територіальної комісії, 1925.

Адміністративно-територіальний поділ УСРР 1930. Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник. Харків: Держвидав «Господарство України», 1930.

Адміністративно-територіальний поділ УСРР 1933. Адміністративно-територіальний поділ УСРР За станом на 1 грудня 1933 року. Харків: Видавництво ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933.

Адміністративно-територіальний поділ УСРР 1936. Довідник адмінтерподілу УСРР. Київ: Видавництво ЦВК УСРР «Радянське будівництво і право», 1936.

Картографски източници:

Карта Мелітопольської округи 1930. Карта Мелітопольської округи 1930. Достъпен от: <https://maps.southklad.ru/forum/thumb/984.webp> (прегледан: 11.04.2024)

Карта Дніпропетровської області 1935. У.С.Р.Р. Карта Дніпропетровської області. Адміністративні межі на 31 січня 1935 р. Склав інженер-картограф Савчук О. І. Видання Дніпропетровської Обласної Планової Комісії та Відділу Зкмлевпорядження Обл. З.У. Достъпен от: http://www.etomesto.ru/map-ukraine_dnepr_dnepropetrovskaya-obl-1935/ (прегледан: 11.04.2024)

Історико-картографічний атлас 1995. Болгарські національні райони та сільські ради на 1931 р. (Карта). В: Панчук М. І., Ковальчук О. П., Чирко Б. В. *Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки: Історико-картографічний атлас*, Київ, „Четверта хвиля“, Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1995, 101.

Съкращения:

Терени (11) 2026 (1)

ВУЦІК на УССР (укр. ВУЦВК УСРР) – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет на Українській ССР

СНК на УССР (укр. - РНК УСРР) – Совет на народними комісари на Українській ССР

ЦК на ВКП(б) – Центральний комітет на всесоюзната комуністическа партия (болшевики)

ЦИК на ССРСР – Центральний виконавчий комітет на ССРСР

Transliterated literature:

Hryshchenko, Yu. (2016) Administratyvno-terytorialni zminy v mistsiakh kompaktnoho rozselennia bolhar radianskoi Ukrainy u 30-ti rr. KhKh st. V: Rehionalna istoriia Ukrainy, vypusk 10/2016, 221-230. izd. Kiiv: Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni. ISSN 2519-2760

Hryshchenko, Yu. (2018) Bolhary v Ukraini 1920-kh — 1930-kh rr.: mizh natsionalnymy proektamy vlady y realiiamy zhyttia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2018. izd. Kiiv: Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni. ISSN 25192760

Dizanova, A. (2003) Deyatelynosty bolgarskih natsionalnykh rayonov i sovetov v Ukraine v 20-e gg. HH st. V: Balgarska Besarabia (stranitsi ot istoriyata na balgarite v Besarabia i Priazovieto), vipusk 2/2003, 134-139. izd. Kiiv: Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni. ISSN 25192760

Dihan, M. (2004) Balgarskite natsionalni rayoni v Ukrayna prez 1920-1930-te godini (Kratak istoricheski ocherk). Odesa: «MAYaK», 2004. izd. Odesa: «MAYaK». ISBN 9665871145

Kaloyanov, V. (2005) Balgarskata prosveta prez 20-te i 30-te godina na HH vek. izd. Sofia: Softtrejd. ISBN 954-334-003-X

Kaloyanov, V. (2022) Tsenata na balgarshtinata v Tavria (1917-1945). izd. Sofia: BAN "Prof. Marin Drinov". ISBN 978-619-245-207-0

Milchev, V., Pieieva Zh., (2006) Renesans ta represii: bolhary Tavrii u pershi dva desiatyrichchia radianskoi vlady (1920 – 1939 rr.). V: Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. Tom 9/2006. Memuary ta shchodennyky. Chastyna 2, 27-81. izd. Zaporizhzhya: Tandem-U.

Pachev, S. (1999) Administratyvnyi ustrii bolharskykh kolonii Pryazovia u druhi polovyni KhIKh st. ta problema etnichnoi asimiliatsii. V: Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu, VII/1999, 174-177. izd. Zaporizhzhya: Tandem-U.

Pachev, S. (2007) Vozniknovenie bolgarskikh sel v Severnom Priazovye (1861-1863). Melitopoly: MGPU.

Peeva, Zh. (2003) Administratyvno-terytorialnyi ustrii ta systema upravlinnia Botiievskoho ta Kolarivskoho natsionalnykh raioniv u 1924-1939. V: Balgarska Besarabia (stranitsi ot istoriyata na balgarite v Besarabia i Priazovieto), Vipusk 2/2003, 139-148. ISBN: 966-95853-1-7

Izvori:

Dokumentalni iztochnitsi:

Postanova VUTsVK ta RNK USRR vid 02.09.1930. Postanova Vseukrainskoho tsentralnogo vykonavchoho komitetu i Rady narodnikh komisariv USRR vid 2 veresnia 1930 «Pro likvidatsiiu okruh ta perekhid na dvostupnevu systemu upravlinnia». V: Visti VUTsVK, № 205/1930, 5 veresnia 1930
<https://uk.wikisource.org/wiki/33PPCYU/1930/1/23/Про_ліквідацію_округ_та_перехід_на_двоступневу_систему_управління> (dostapen: 11.04.2024)

Postanova VUTsVK ta RNK USRR vid 10.03.1934. Postanova Vseukrainskoho tsentralnogo vykonavchoho komitetu i Rady narodnikh komisariv USRR vid 10 bereznia 1934 «Pro rozformuvannia Bozhedarivskoho, Lykhivskoho, Mykhailivskoho, Novo-Mykolaivskoho, Perrykivskoho raioniv ta chastkovi zminy raionnykh mezh Dnipropetrovskoi oblasti». V: Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy : za 1934 rik, T. I, Vyp. 1-16, № 8 vid 10 bereznia 1934 roku. Kyiv: Vydavnytstvo VUTsVK «Radianske budivnytstvo i pravo», 1934. <<https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000582>> (dostapen: 11.04.2024)

Postanova VUTsVK ta RNK USRR vid 17.02.1935. Postanova Vseukrainskoho tsentralnogo vykonavchoho komitetu i Rady narodnikh komisariv USRR vid 17 liutoho 1935 «Pro sklad novykh aadministratyvnykh raioniv Dnipropetrovskoi oblasti». V: Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy : za 1935 rik, T. 1, Vyp. 1-

Теренів (11) 2026 (1)

47, № 5 vid 31 liutoho 1935 roku. Kyiv, Vydavnytstvo VUTsVK «Radianske budivnytstvo i pravo», 1935. <<http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000685>> (dostapen: 11.04.2024)

Postanova VUTsVK ta RNK USRR vid 31.03.1926. Postanova Vseukrainskoho Tsentralnogo Vykonavchoho Komitetu y Rady Narodnikh Komisariv USRR vid 31 bereznia 1926 «Pro utvorennia na terytorii Melitopilskoi okruhy Tsarevodarivskoho raionu z perevazhnoiu bulharskoiu liudnistiu y ynshi zminy administratyvno-terytoriiialnogo podilu toi samei okruhy». V: Visti VUTsVK, № 77/1926, 6 kvitnia 1926 <https://uk.wikisource.org/wiki/33PPCYU/1930/1/23/Про_ліквідацію_округ_та_перехід_на_двоступневу_систему_управління> (dostapen: 11.04.2024)

Postanova VUTsVK ta RNK USRR vid 03.06.1925. Postanova VUTsVK ta RNK USRR vid 03 chervnia 1925 «Pro skasuvannia Berdianskoi okruhy y ynshi zminy v administratsiino-terytoriiialnomu podili Katerynoslavshchyny». V: Visti VUTsVK, ch. 129/1925, 10 chervnia 1925 <https://uk.wikisource.org/wiki/3УРРСУУ/1925/1/29-30/Про_скасування_Бердянської_округи_й_інші_зміни_в_адміністраційно-територіальному_поділі_Катеринославщини> (dostapen: 11.04.2024)

Postanovlenie Politbyuro CzK VKP(b) ot 20.02.1939. Postanovlenie Politbyuro CzK VKP(b) «O likvidacii i preobrazovanii iskusstvenno sozdanny`x nacional`ny`x rajonov i sel`sovetov». 20 fevralya 1939 g. V: CzK VKP(b) i nacional`ny`j vopros. Kn. 2. 1933-1945, sost. L.S. Gatagova, L.P. Kosheleva, L.A. Rogovaya, Dzh. Kadio, str. 451-460. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e`nciklopediya (ROSSPE`N), 2009. <<https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/123908-postanovlenie-politbyuro-tsk-vkp-b-locale-nil-o-likvidatsii-i-preobrazovanii-iskusstvenno-sozdannyh-natsionalnyh-rayonov-i-selsovetov-locale-nil-20-fevralya-1939-g>> (dostapen: 11.04.2024)

Spravka sekretariata Prezidiuma CIK SSSR 26.08.1935. Spravka sekretariata Prezidiuma CIK SSSR «O bolgarskom naselenii USSR». 26 avgusta 1935 g. V: CzK VKP(b) i nacional`ny`j vopros. Kn. 2. 1933-1945, , sost. L.S. Gatagova, L.P. Kosheleva, L.A. Rogovaya, Dzh. Kadio, str. 132-137. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e`nciklopediya (ROSSPE`N), 2009. <<https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/123776>> (dostapen: 11.04.2024)

Statisticheski sbornitsi:

**Perepis` naseleniya 1926, T.13.** Vsesoyuznaya perepis` naseleniya 1926 goda. Tom XIII: Ukrainskaya Socialisticheskaya Sovetskaya Respublika. Stepnoj podrajon. Dnepropetrovskij podrajon. Gornopromy`shlenny`j podrajon: narodnost`, rodnoj yazy`k, vozrast, gramotnost`. Moskva: Izdanie CzSU Soyuzsa SSR, 1929.] <<http://resource.history.org.ua/item/0009792>> (dostapen: 11.04.2024)

Administratyvno-terytoriiialnyi podil USRR 1925. Administratyvno-terytoriiialnyi podil U.S.R.R. pry 3-kh stupenevii systemi vriaduvannia (za danymy na 1 zhovtnia 1925 roku). Kharkiv: Vydannia Tsentralnoi Administratsiino-Terytoriiialnoi komisii, 1925.

Administratyvno-terytoriiialnyi podil USRR 1930. Novi administratyvni raiony USRR. Statystychnyi dovidnyk. Kharkiv: Derzhvydav «Hospodarstvo Ukrainy», 1930.

Administratyvno-terytoriiialnyi podil USRR 1933. Administratyvno-terytoriiialnyi podil USRR Za stanom na 1 hrudnia 1933 roku. Kharkiv: Vydavnytstvo VUTsVK «Radianske budivnytstvo i pravo», 1933.

Administratyvno-terytoriiialnyi podil USRR 1936. Dovidnyk adminterpodilu USRR. Kyiv: Vydavnytstvo TsVK USRR «Radianske budivnytstvo i pravo», 1936.

Kartografski iztochnitsi:

Karta Melitopolskoi okruhy 1930. Karta Melitopolskoi okruhy 1930. <<https://maps.southklad.ru/forum/thumb/984.webp>> (dostapen: 11.04.2024)

Karta Dnipropetrovskoi oblasti 1935. U.S.R.R. Karta Dnipropetrovskoi oblasti. Administratyvni mezhi na 31 sichnia 1935 r. Sklav inzhener-kartohraf Savchuk O. I. Vydannia Dnipropetrovskoi Oblasnoi Planovoi Komisii ta Viddilu Zkmlvporiadzhennia Obl. Z.U. <http://www.etomesto.ru/map-ukraine_dnepr_dnepropetrovskaya-obl-1935/> (11.04.2024)

Istoryko-kartohrafichnyi atlas 1995. Bolharski natsionalni raiony ta silski rady na 1931 r. (Karta). V: Panchuk M. I., Kovalchuk O. P., Chyrko B. V. Natsionalni menshyny v Ukraini, 1920-1930-ti roky: Istoryko-kartohrafichnyi atlas, Kyiv, „Chetverta khvyliia“, Holovna spetsializovana redaktsiia literatury movamy natsionalnykh menshyn Ukrainy, 1995, 101.

Sakrashtenia:

Терени (11) 2026 (1)

VUTsIK na USSR (ukr. VUTsVK USRR) – Vseukrainski tsentralen izpalnitelen komitet na Ukrainskata SSR

SNK na USSR (ukr. - RNK USRR) – Savet na narodnite komisari na Ukrainskata SSR

TsK na VKP(b) – Tsentralen komitet na vsesayuznata komunisticheska partia (bolsheviki)

TsIK na SSSR – Tsentralen izpalnitelen komitet na SSSR

ADMINISTRATIVE AND SOCIOCULTURAL EFFECTS OF THE LIQUIDATION OF THE KOLARIVKA BULGARIAN NATIONAL DISTRICT IN TAVRIA IN 1939

PhD student MARIYA PACHEVA

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, Department of "Bulgarian History"

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

mpacheva@clio.uni-sofia.bg

<https://orcid.org/0000-0003-3635-4508>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.87-104>

Abstract: One of the most numerous Bulgarian diasporas is that of the Tavrian Bulgarians, living along the northern coast of the Sea of Azov (Zaporizhzhia Oblast, Ukraine) since 1861. Their sociocultural development was influenced by many different factors, including changes in the administrative division. In 1925–1939 an important role in the life of the Tavrian Bulgarians is played by the Kolarivka Bulgarian national district, created during the Soviet policy of "korenizatsiia", uniting more than half of the Bulgarian villages in the region. However, the policy of "korenizatsiia" turned out to be short-lived and was discontinued at the end of the 1930s. In 1939 all national districts, including Kolarivka district, were liquidated as "artificially created".

This study is an attempt to specify the reasons for the liquidation of the Kolarivka district and the effects of this decision for the further sociocultural development of the Tavrian Bulgarians.

Keywords: Kolarivka Raion (Kolarivka district), Tavria, Tavrian Bulgarians, Bulgarians in Ukraine, Bulgarian diaspora, changes in the administrative division, sociocultural development.

Терени (11) 2026 (1)

СЛУГИНСТВОТО КАТО ГРАДСКИ ФЕНОМЕН В БЪЛГАРИЯ

(20-ТЕ – 40-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК)

студент НЕЗАБРАВКА ХРИСТОВА

Софийски университет „Св. Кл. Охридски“,

Исторически факултет, специалност „Етнология и културна антропология“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

nezi.a.hristova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-7302-4707>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.105-118>

Резюме: Настоящата статия разглежда някои аспекти на чистотата на дома, но основният фокус е върху слугинството като градски феномен в периода между 20-те и 40-те години на ХХ в. Акцент са измененията във възрастта и задълженията на слугините. Придобитата опитност води до професионализация на труда. Разглеждат се дейностите, които изпълняват слугините, както и взаимоотношенията между стопаните и домашните помощници. Анализът стъпва върху преглед на научната литература, архивни документи, както и информация от етнографски интервюта, проведени от авторката в последните две години.

Ключови думи: домашна помощница, задължения на слугините, почистване

Темата за чистота на дома е многопластова, широко застъпена в медицината, но недостатъчно добре разработена в етнологията. В средата на ХХ в. антропологичните изследвания в сферата на чистотата и хигиената са фрагментарни, „вероятно поради възприемането ѝ като твърде делнична и злободневна тема“ (Гребенарова, 1999, стр. 77). Чистотата има както физически проявления, така и изцяло морални, защото „телесно чистият човек има чиста душа, върши и чисти, добри дела“ (Дочев, 1939, стр. 114 цит. по Коцева, 2012: 186). Статията има за цел да обърне внимание на някои от аспектите на физическата чистота, защото тя има пряка връзка с тази на дома и на обживяното пространство, а момичетата от селата, които са първите представители на слугинството още от края на ХІХ в., в повечето случаи са носители на качества като трудолюбие, честност, непорочност. Поддържането на хигиената на дома в традиционното българско общество е задължение на жената. Спретнатият и подреден дом е огледало за женската сръчност, широко застъпена и във фолклора. Общеизвестна е приказката „Сливи за смет“, където бащата иска да намери съпруга на своя син и по нестандартен начин избира най-добрата къщовница.

През последните две десетилетия темата за слугинството буди все по-голям интерес сред българските етнологи. Изследванията са в сферата на градската етнология и основният поглед е съсредоточен върху миграционните процеси от селото към града в периода веднага след Освобождението, а икономическите причини се посочват като водещи. Следосвобожденска България търпи интензивни промени във всички аспекти на социалния живот. Модернизацията на българското общество води до навлизането и възприемането на нови модели на поведение в българските градове. Трансформациите, които настъпват в градското семейство, водят до опити за преодоляване на традиционните патриархални ценности и изменения в социалните роли в семейството. Процесите следват естествения ход на историята – старите народни вярвания отстъпват място на новите потребности. Появата на слугинството е типичен пример за промените, които настъпват в този период. Ясно дефинирано е, че слугинството е един от мостовите в културния обмен между града и селото и оказва силно влияние при модернизацията на българското аграрно общество.

Слугинството е феномен, регистриран трайно в градовете след Освобождението. Настоящото изследване има за цел да обърне внимание на някои промени, които настъпват в него в периода от 20-те до 40-те години на ХХ в., когато то вече е затвърдило своето място в градската среда.

На първо място ще обърна внимание на настъпващите промени във възрастта на слугинчетата през изследвания период. Слугинството се превръща от временна заетост за млади и бедни момичета в постоянна работа за все повече жени дори и в напреднала възраст. Друг аспект на изследването са дейностите, които изпълняват домашните помощници. Интерес представляват и взаимоотношенията между семейството и слугинчето. По-конкретно кой възлага дейностите, които слугинчето трябва да изпълнява? Дали става въпрос за инициативност от страна на слугинчето или стопанката на дома играе активна роля, а слугинчето е само изпълнител и я подпомага в реализирането на домашните задължения?

Методите за постигане на гореспоменатите цели в настоящата работа са: съпоставителен, аналитичен метод и добре познатите на етнологите полуструктурирани интервюта, проведени с хора, които имат спомен за присъствието на слугините в техните домове. Събеседници по темата са лица родени през 30-те години на XX в., както внуци и правнуци на момичета, които са били слугини в София в периода до 40-те години на XX в. Това води със себе си редица предизвикателства пред изследването. Малко са „живите извори“, от които може директно да почерпим информация. Освен това хората, които могат да споделят своите спомени, във въпросния период са били деца – а колкото и да е наблюдателно едно дете, със сигурност има детайли, с които то няма да е запознато²⁵. Към настоящото изследване са приложени и архивни единици от Централен държавен архив. С оглед на началния етап на изследването, трудно могат да бъдат направени категорични изводи.

Още през 30-те години на XX в. географът и етнолог Гунчо Гунчев прави изследване на слугините от Вакарелско, Софийска област. Събраните материали му позволяват да обобщи, че момичета попадат в четири възрастови категории. Първата група *„обхваща момичета от 10 до 13 години“*. [...] Втората група се образува от слугините между 14 и 20 години [...] Третата група, между 20 – 25 г., е групата на *закъснелите със женитбата си или отказали се от такава поради недостатъци*“ и *„четвъртата група от 26 год. и нагоре, такава на слугини, които са обърнали слугуването от временно на постоянно занятие.“* (Гунчев, 1933, стр. 98). Обобщението, което прави Гунчев през 1930 г. се потвърждава и направените от мен теренни проучвания. Моя

---

²⁵ Например: Събеседниците не могат да дадат информация за възнагражденията, които са давани на „момичетата“.

събеседничка споделя своите детски спомени за слугинчето в дома им. *„Тя беше млада, от някакво село. Баща ѝ я беше довел и си живееше при нас и беше като член от семейството [...] Леля Йонка е била на 14 години. Значи момичето, на което никой не казваше „слугинята“, аз ѝ казвах „леля“, леля ми Йонка. Аз я наричах само „леля“ без името ѝ.“* (В.М, ж., 79 г.). От казаното черпим информация за близостта на събеседничката със слугинята. Емоцията ѝ не личи от по-горния цитат, но усмивка грейна на лицето ѝ, а гласът ѝ осезаемо се промени от събудения приятен детски спомен за общуването с *„леля Йонка“*. Освен за близките отношения, от получените сведения черпим информация и за социалния статус на слугинчето. В конкретния случай бащата сам довежда дъщеря си. След Освобождението до началото на 20-те години на ХХ в. по-бедните семейства сами предлагат децата си за слугинчета.

Друг мой събеседник споделя за съдбата на своята *„прабаба²⁶ – Велика, която е изпратена в София на 8-9 годишна възраст като слугинче детегледачка.“* (А.И. м., 22 г.). Момичето е изпратено малко след като баща ѝ е убит на фронта, а овдовялата майка не може да се справи сама с отглеждането на всички деца. *„Приета е от семейство евреи, които са шапкари... Стопанката, домакинята обаче е била изключително любвеобилна и мила. Прабаба е била със скъсани дрехи... Изкъпали са я, изчистили са я от въшки, дори са ѝ осигурени нови дрехи.“* (А.И. м., 22 г.). И при този разказ проличават взаимоотношенията между стопанка и слугинче. Събеседникът ми говореше с уважение към семейството, което е приело прабаба му и се е погрижило за нея. Въпреки че разказът е предаден през две поколения, емоцията е запазена и също се предава.

През 30-те години на ХХ в. започват да се наблюдават някои промени, които са свързани с процеса на развитие на слугинството като професия. В *„редица големи градове са открити общински бюра за наемане на слугини, а в столицата се появява емблематичният Слугински пазар.“* (Христов, 2020, стр. 210). На слугинските пазари, организирани в градовете по Гергьовден и Димитровден, се спазаряват слугините, водени от родителите си или от драгоманина. Там, където го има, драгоманинът е посредникът, който гарантира за честността и коректността на взаимоотношенията между семейството и слугинчето. Той отговаря пред семейството, че помощницата е трудолюбива, изпълнителна и почтена. Същевременно отговаря и пред родителите на

---

²⁶ От с. Мухово, Ихтиманско.

момичето, че ще ѝ бъде заплатено и няма да бъде злоупотребено по какъвто и да било начин с нея. Всичко това все още не е законово регулирано, а проблемите са от най-различно естество. Наравно с пазарите за наеман труд започват да се развиват различни организации, които да подпомагат дейността на слугините и да се опитват да съдействат при разрешаването на произтичащите проблеми. „През 1931 г. при Дирекция на полицията се формира Служба за борба със социалните злини, която проучва положението на домашните прислужници и се опитва да изработи и въведе процедури и стандарти при наемането им на работа.“ (Стоянова, 2021, стр. 350). Две години по-късно полицейските власти и Столична община инициират учредяването на „Комитет за закрила на младото момиче“. Към Комитета е прехвърлен отворилият врати през 1932 г. „Приют за закрила на младото момиче.“ Направен е опит за събиране на средства, с които да бъде открит „Дом на домашната прислужница“ (Стоянова, 2021, стр. 351) – място, което да бъде използвано за ношуване при необходимост, да оказва съдействие за здравното обслужване на работещите жени, както и да им осигурява правна защита. Обмисля се и просвещаването на работодателите. Комитетът не успява да се популяризира достатъчно и прекъсва своята работа през 1936 г. Въпреки краткото му съществуване, всички опити за сформирание на различни организации и дейности в помощ на домашните помощници говорят за професионализиране на сферата и за все по-голямата популярност на професията в градска среда.

През 30-те години в Русе е открито Слугинско бюро, чиито главни организатори са „дамите от дружество „Закрила“ (Стоянова, 2021, стр. 351). Основна задача на организацията е да бъдат съхранени „нравствено и материално девизици и жени, които учат и работят извън родния дом и живеят в неблагоприятни условия“ (Николова, 2002, стр. 288-301 цит. по Стоянова, 2021, стр. 352). Дейността на дружеството е насочена към запазване на морала и доброто поведение на младите и неопитни момичета. Дружеството полага усилие да въздейства и върху гражданите, които наемат домашни помощници. Така Бюрото извоюва своето доверие и започва да изпълнява посредническа дейност срещу минимална такса. Събира информация за опита, знанията и уменията на момичетата, според които да им бъде намерена най-подходяща работа. Предоставя стая за живеене на слугините, които чакат да бъдат наети. Влиза в ролята на медиатор при конфликти между работодатели и прислужници.

През „втората половина на 30-те и 40-те години на ХХ в. „слугинският въпрос“ вече се мисли и осъзнава като съществен социален проблем“ (Стоянова, 2021, стр. 351), а наболялостта му налага взимане на мерки от властите на всички нива. Издадена е специална наредба, в която се упоменава, че 14 години е минималната възраст на момичетата, които могат да бъдат „домашни помощници“ – термин, който заменя досега използвания „слугиня“. В наредбата са вписани задълженията на домашната помощница, както и тези на работодателите. Вече се говори за време за почивка, начин на напускане, безплатен достъп до медицински грижи и лечение. Някои от пунктовете на наредбата не успяват да бъдат приложени и остават само на хартия, поради недостиг на средства и образовани кадри, които да се включат активно. Материалите в пресата, посветени на домашната помощница, стават все повече. Място намират статии, които обръщат общественото внимание към проблемите на домашната помощница.

Публикуват се текстове, с които се цели повишаването на знанията и уменията на прислужницата; те са пряко насочени към развитието на нейния професионализъм.

Друг аспект на настоящото изследване е заетостта и дейностите, които изпълняват слугините. В своята посветена на слугинството статия Н. Ненов (2010) пише, че „заетостта на слугините се изразява в подпомагане домашната работа на стопанката на дома, която всъщност е основния фактор при готвене, пазаруване, чистене, пране, отглеждане на деца.“. За подробности от работата на прислугата споделят и моите информатори. Една събеседничка разказва, че в техния дом помощницата не е миела прозорци, „не переше и не готвеше, но помагаше на мама в подготовката на продуктите и помагаше за нас“ (В.М, ж., 79 г.). За тежката работа като пране веднъж седмично е идвала друга по-възрастна жена – „една Фатма“ (В.М, ж., 79 г.). Казаното кореспондира и със задълженията, вписани в наредбата от 1934 г., определяща, че за по-тежката работа трябва да бъдат наемани допълнително други работници.

Друга събеседничка споделя, че слугинчето, което е обслужвало дома на баба ѝ, е имало задължение „да донесе дърва и въглища от мазето. Да почисти. Да нареже зеленчуците. Да сложи масата. Щото печките тогава са били на дърва и въглища.“ (Я.Д., ж., 55 г.). Друг акцент от този разговор е, че за помощния персонал и за изпълнението на домашните задължения е имало втори вход на жилището, който се отличава с по-малките размери от официалния вход, използван от семейството. За обособени помещения за прислугата споделят и други респонденти.

За видовете дейности, изпълнявани от домашните прислужници, може да разберем и от някои художествени произведения от края на XIX и началото на XX в. Такъв пример е „Кой ще цивилизува шопско“, където Вазов прави красноречиво описание на външния вид на слугините от началото на XX в., дошли в столицата по различно време и от различни села около София. В разказа патриарха на българската литература ни рисува картини както на отношенията между слугините, така и на тези с войниците. Тук ясно може да видим и част от задълженията на момичетата. Слугинята Елена, докато изпълнява едно от задълженията си – да носи вода – се среща с войници, а на един от тях обяснява какви задължения има вечерта. След вечеря ще бъде заета да претапя маслото, което е купено през деня, а другата слугиня – Стояна, с която работят заедно в една къща „*ще ми паниците*“ (Вазов, 1895, стр. 205) Образът на господарката също присъства. Стопанката на дома определя в каква последователност да бъдат изпълнявани задачите. Дейностите, които двете слугини изпълняват по свое усмотрение, трябва да бъдат прекъснати и довършени на следващия ден. От разказа проличава покорното подчинение на прислугата, въпреки че е в разрез с плановете им за вечерта. По настояване на господарката трябва да вземат „*двата юрганя, да им пришиете чистите чаршафи, които днеска съхнаха.*“ (Вазов, 1895, стр. 206).

В едноименния разказ „Слугиня“ на Вазов ни се представя потребността от слугиня, трудностите по намирането на такава, а също и отношението на господарите към слугинята. В настоящата работа се пресъздава само малък откъс от Вазовата творба. Без да се почука, при семейство Ракови влиза шоп, който предлага дъщеря си за слугиня. В разговора се разбира, че тя досега не е слугувала и няма опит. Главната героиня госпожа Ракова я приема с лукавата мисъл „*баре вода да ми носи, докато си намера по-свясна слугиня, на щъ му дам пътя*“ (Вазов, 1895, стр. 12). От казаното проличава, че една от простите дейности на помощниците е да носят вода. От разказа обаче разбираме и за част от взаимоотношенията господари – слуги и за нелоялните практики, които налагат нуждите от законови разпоредби за социалната група на домашните помощници.

За близки отношения между стопаните и момичетата свидетелстват разкази от направените интервюта: „*Между другото тя идваше с нас в Кричим лятно време, въобще като член от семейството. Иии тя в Кричим се ожени. Като за сватбата ѝ целия чеиз баба ми и мама, и дядо поеха. Все едно беше роднина.*“ (В.М. 79 г). Друга

респондентка сподели, че *две от момичетата, които са помагали на семейството ѝ, „след това като се ожениха, кръстиха децата си на мен и на мама“ (В.Х., ж., 86 г.).*

Въпросът за домашната помощница е застъпен и в кореспонденцията между Борис Вазов и неговата съпруга Елисавета Консулова-Вазова²⁷, докато отсъства от дома. В писмо от 5.IV.1951 г. четем, че помощницата *„Минка върши великденското чистене. Тя е лъснала твоите сребърни и посребрени неща, че не можеш ги познаеш. Казах ѝ, че много ще се зарадваш, като ги видиш... Изобищо Минка си върши всичко, без да ѝ казва някой нещо“ (ЦДА – 12 ф. 2087 К, опис 1, АЕ 280).* Цитираната архивна единица излиза от времевата рамка на разглеждания период – 20-те – 40-те години на ХХ в., но кореспондира с два аспекта от настоящата работа. Слугинята сама инициира какво да свърши и никой от членовете на семейството не я напътства. Това говори за опитност, която се придобива или с натрупан стаж като домашна помощница, или с посещения на курсове по домакинство, които са много популярни през периода. Има изградена добра организация, така че по време на предпразничното почистване може да изпълни в дълбочина своите задължения. Отбелязано е, че са лъснати *„сребърни и посребрени неща“*. Наличието на сребърна посуда ни дава информация както за социалния статус на семейството, така и за детайлната работа на слугинята. От казаното може да обобщим, че помощницата е превърнала слугинството в своя професия и попада в четвъртата група от класификацията на Гунчев. Всичко това ми дава основание да заключа, че колкото повече се професионализира слугинството, толкова повече се покачва възрастта на заетите в сферата. Във всички проведени до момента интервюта се затвърждава тенденцията на покачване на възрастта на помощниците и след настъпването на социалистическия режим. Помощта в домакинството става работа за по-възрастни жени: *„Тя беше вдовица с две деца“ (В.М, ж., 79г.).* Освен това жените, които помагат в домакинството, вече имат свои домове и семейства и не живеят в къщата на семейството, за което работят. За това свидетелстват и направените интервюта: *„След 50-та година имахме една леля Надка, която не живееше с нас, но идваше всеки ден.“ (В.М, ж., 79 г.).* През следващия период се променя честота на

---

²⁷ Видна художничка и общественичка, която през април 1939 г. в София основава дружество „Български дом“. „В продължение на много години тя издава списание и е председателка на дружество, което ратува за повдигане на домашната култура у нас.“ (Николова, Лавренов 1956, стр. 33).

посещенията за почистване. Поддръжката на дома се прави два пъти седмично, веднъж седмично, на две седмици веднъж, помощ само за сезонно почистване или след ремонт. Всички респонденти споделят, че по времето на социализма тази дейност е извършвана тайно, скрито. Домашните помощници официално са работили на *„директорските етажи в предприятията и училищата, но са си тръгвали по-рано от работа, за да почистят на шефа, чието доверие е спечелено в съвместната им работа.“* (Н. К., ж., 53). Някои респонденти изказват мнение, че помощта в домакинството е била привилегия само на партийни функционери и едва след промените през 1989 г. става достъпна за всички с финансови възможности и без предразсъдъци.

Слугинството през 20-те и 40-те години на ХХ в. търпи интензивни промени във всички аспекти от своето развитие. Променя се възрастта на момичетата, които помагат в домакинството. Отношенията са на база икономическа изгода, а получаването на заплата за положен труд е водещо. Важен момент от живота на слугините се оказва придобитата в града опитност и нови знания. Всичко това ги издига на по-високо стъпало в социалната стълбица в родните села и ги прави желани партньори. Те стават проводник на нови модели, характерни за града и оказали силно влияние в развитието на българското село. Помощниците, които превръщат слугинството в професия, трупат опит, а чрез препоръките се превръщат в желани кадри сред елита на големите градове дори и след промените през 1944 г.

Цитирана литература:

Георгиева, И. (1993) *Българска народна митология*. изд. София: Наука и изкуство. ISBN 9789543225682

Гребенарова, С. (1999) Народна хигиена. В: *Българска етнология* 1999, 3-4, стр. 77 – 100. изд. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“. Print ISSN: 1310-5213, Online-ISSN: 2367-6892

Гунчев, Г. (1933) Слугинството във Вакарелско, В: *Списание на Българското икономическо дружество*, год. 32, кн. 2 стр. 93 -103. изд. София: Придворна печатница.

Коцева, В. (2012) *Честита баня! Етнологически поглед към хигиената на българите*. изд. София: РААБЕ. ISBN: 978-954-9619-60-72.

Николаева, А. (2002) Елисавета Консулова-Вазова и присъствието ѝ в общественото пространство през първата половина на ХХ в., В: *Проблеми на изкуството* №4, стр. 54-59. Изд. София: Институт за изследване на изкуствата. ISSN: 0032-9371

Николова, Б. Ц. Лаврентов (1956) *Елисавета Консулова-Вазова.*, изд. София: Български художник.

Стоянова, Р. (2021) „Слугинският въпрос“ в големите български градове (30-те – 40-те години на ХХ век). В: *Миграции, общности и културно историческо наследство*, стр. 344 – 364. изд. София: „Проф. Марин Дринов“. [ISBN \(print\) 978-619-245-131-8, ISBN \(online\) 978-619-245-173-8](#)

Христов, П., Н. Спасова (2020) Продължаваща мобилност: случаят на слугинчетата от Тузлука. В: *Българска етнология* Год. XLVI Кн. 2, стр. 210 – 226. изд. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“. Print ISSN: 1310-5213, Online-ISSN: 2367-6892

Интернет ресурси

Вазов, И. (1895) Кой ще цивилизува шопско. В: *Драски и шарки*, стр. 201 – 208. Достъпно на: <https://chitanka.info/book/493-draski-i-sharki> (прегледан: 4.10.2024)

Ненов, Н. (2010) „Бях слугиня, живот си живеех“. Всекидневие и биографични разкази. В: *Арnaudов сборник*, т. 6. Изд. Русе: Лени-Ан. Достъпен на:

https://www.academia.edu/45624885/_%D0%91%D1%8F%D1%85_%D1%81%D0%BB%D

Терени (11) 2026 (1)

[1%83%D0%B3%D0%B8%D0%BD%D1%8F_%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%82_%D1%81%D0%B8_%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B5%D1%85_%D0%92%D1%81%D0%B5%D0%BA%D0%B8%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%B5_%D0%B8_%D0%B1%D0%B8%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8_%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B8](#) (прегледан: 15.10.2024)

Архивни единици:

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 2087 К, опис 2, архивна единица 280

Личен теренен материал:

А.И., мъж, роден през 2002 г., живее в с. Григорево, общ. Елин Пелин. Събеседване проведено на 26.04.2024 г.

В. М., жена родена през 1943 г. в Пловдив, след това до момента на разговора (10.02.2024 г.) живее в гр. София, прекарва летата „на село“ в Кричим, селище със статут на град от 1969 г. Събеседване проведено на 15.02.2024 г.

В. Х., жена родена през 1938 г. и до момента на разговора (31.07.2024 г.) живее в гр. София

Я. Д., жена родена през 1969 г. в гр. София – до момента на разговора (12.02.2024 г.) живее в София

Н. К., жена, родена през 1971 г. в гр. София – до момента на разговора (10.02.2024 г.) живее в гр. София

Transliterated literature

Georgieva, I. (1993) *Balgarska narodna mitologia*. izd. Sofia: Nauka i izkustvo. ISBN 9789543225682

Grebenarova, S. (1999) Narodna higiena. V: *Balgarska etnologia* 1999, 3-4, str. 77 – 100. izd. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“. Print ISSN: 1310-5213; Online-ISSN: 2367-6892

Gunchev, G. (1933) Sluginstvoto vav Vakarelsko, V: *Spisanie na Balgarskoto ikonomichesko družhestvo*, god. 32, kn. 2 str. 93 -103. izd. Sofia: Pridvorna pechatnitsa.

Kotseva, V. (2012) *Chestita banya! Etnolozhki pogled kam higienata na balgarite*. izd. Sofia: RAABE. ISBN: 978-954-9619-60-72.

Nikolaeva, A. (2002) Elisaveta Konsulova-Vazova i prisastvieto y v obshtestvenoto prostranstvo prez parvata polovina na HH v., V: *Problemi na izkustvoto №4*, str. 54-59. Izd. Sofia: Institut za izsledvane na izkustvata. ISSN: 0032-9371

Nikolova, B. Ts. Lavrentov (1956) *Elisaveta Konsulova-Vazova.*, izd. Sofia: Balgarski hudozhnik.

Stoyanova, R. (2021) „Sluginskiyat vapros“ v golemite balgarski gradove (30-te – 40-te godini na HH vek). V: *Migratsii, obshtnosti i kulturno istorichesko nasledstvo*, str. 344 – 364. izd. Sofia: „Prof. Marin Drinov“. ISBN (print) 978-619-245-131-8, ISBN (online) 978-619-245-173-8

Hristov, P., N. Spasova (2020) Prodalzhavashta mobilnost: sluchayat na sluginchetata ot Tuzluka. V: *Balgarska etnologia* God. HLVI Kn. 2, str. 210 – 226. izd. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“. Print ISSN: 1310-5213, Online-ISSN: 2367-6892

Internet resursi

Vazov, I. (1895) Koy shte tsivilizuva shopsko. V: *Draski i sharki*, str. 201 – 208. Dostapno na: <https://chitanka.info/book/493-draski-i-sharki> (pregledan: 4.10.2024)

Nenov, N. (2010) „Byah sluginya, zhivot si zhiveeh“. Vsekidnevie i biografichni razkazi. V: *Arnaudov sbornik*, t. 6. Izd. Ruse: Leni-An. Dostapen na: https://www.academia.edu/45624885/%D0%91%D1%8F%D1%85_%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B3%D0%B8%D0%BD%D1%8F_%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%82_%D1%81%D0%B8_%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B5%D1%85_%D0%92%D1%81%D0%B5%D0%BA%D0%B8%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%B5_%D0%B8_%D0%B1%D0%B8%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%80

Терени (11) 2026 (1)

[84%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8 %D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B8](#) (pregledan: 15.10.2024)

Arhivni edinitsi:

TsDA: Tsentralen darzhaven arhiv, fond 2087 K, opis 2, arhivna edinitsa 280

Lichen tereneni material

A. I., mazh, roden prez 2002 g., zhivee v s. Grigorevo, obsht. Elin Pelin. Sabesedvane provedeno na 26.04.2024 g.

V. M., zhena rodена през 1943 g. v Plovdiv, sled tova do momenta na razgovora (10.02.2024 g.) zhivee v gr. Sofia, prekarva letata „na selo“ v Krichim, selishte sas statut na grad ot 1969 g. Sabesedvane provedeno na 15.02.2024 g.

V. H., zhena rodена през 1938 g. i do momenta na razgovora (31.07.2024 g.) zhivee v gr. Sofia

Ya. D., zhena rodена през 1969 g. v gr. Sofia – do momenta na razgovora (12.02.2024 g.) zhivee v Sofia

N. K., zhena, rodена през 1971 g. v gr. Sofia – do momenta na razgovora (10.02.2024 g.) zhivee v gr. Sofia

Терени (11) 2026 (1)

SERVANTSHIP AS AN URBAN PHENOMENON IN BULGARIA

(1920s – 1940s)

Bachelor student NEZABRAVKA HRISTOVA

Sofia University “St. Kl. Ohridski”,

Faculty of History, program “Ethnology and Cultural Anthropology”

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

nezi.a.hristova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-7302-4707>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.105-118>

Abstract: This article examines some aspects of home female servants, but the main focus is on servanthship as an urban phenomenon in the period between the 1920s and 1940s. The emphasis is on the changes in the age and duties of maids. The acquired experience leads to the professionalization of labor. The activities performed by maids are examined, as well as the relationships between owners and domestic helpers. The analysis is based on a review of the scientific literature, archival documents, as well as information from ethnographic interviews conducted by the author over the past two years.

Keywords: domestic helper, maid duties, cleaning

СПЕЦИФИКИ НА ОБРАЗОВАНИЕТО В с. БРЕЗНИЦА ПРЕЗ ХХ в.

докторант ХАВА БЕКИР ДЖУНИН

Софийски университет „Св. Климент Охридски“,

Исторически факултет, катедра Архивистика и методика на обучението по история

Бул. "Цар Освободител" 15, 1504 София, България

havadjunin@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-7648-7097>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.119-149>

Резюме: Статията разглежда развитието на образованието в село Брезница през ХХ век, като акцентира върху предизвикателствата, пред които са се изправяли ученици и учители. Чрез проведени интервюта с жители на региона се разкриват социално-икономическите трудности, липсата на учебни ресурси и ограниченията, наложени от традиционните патриархални нагласи, особено спрямо момичетата. Въпреки тези бариери, училището се утвърждава като ключов фактор за социална мобилност и интеграция. Особено внимание е отделено на ролята на учителите, които не само предават знания, но и служат като вдъхновители и възпитатели от една страна, а от друга се превръщат в авторитети извън семейно-родовата система, характерна за обществата, по-близки до традиционния модел. В статията се поставя акцент върху мултикултурната образователна среда в училището. Въпреки липсата на ресурси и трудните битови условия, учениците проявяват устойчив стремеж към образование, възприемайки го като единствения път към по-добро бъдеще. Проучването разкрива как, въпреки финансовите ограничения и обществените нагласи, първите завършили висше образование ученици от селото проправят пътя за бъдещите поколения. Анализът подчертава значението на образованието не само като инструмент за личен напредък, но и като средство за укрепване на общността и съхраняване на националната идентичност.

Ключови думи: образование, етническа толерантност, културна интеграция, социална мобилност, национална идентичност.

Развитието на едно общество е тясно свързано с достъпа до образование, но този достъп невинаги е равнопоставен – особено в по-отдалечените и социално-икономически маргинализирани райони. Село Брезница, намиращо се в подножието на Пирин планина, представлява характерен пример за предизвикателствата, пред които са изправени малките населени места в опитите си да изградят устойчива и достъпна образователна среда (**Серафимова, Мельов, Пандев, 1988**, стр. 54–55).

Образованието в такива села не може да се разглежда само като институционална практика. То е дълбоко преплетено със социалната тъкан на общността, с културните модели и религиозните норми, които определят мястото на детето, на мъжа и най-вече на жената в обществото. Особено в райони с преобладаващо мюсюлманско население, каквото е това в Брезница, достъпът до образование за момичетата често е бил ограничен от традиции, социални очаквания и икономически реалности.

Изследванията по темата за образованието в смесени етнически и религиозни общности в България се развиват активно през последните десетилетия. Особено важен в контекста на настоящото проучване е трудът на Михаил Груев (2003) „*Между петолъчката и полумесеца*“, в който се разглежда политиката на БКП спрямо българите мюсюлмани. В уводната част на изследването Груев пояснява употребата на термини като „българи мюсюлмани“ и „помаци“, които често се използват като тъждествени – не толкова в етнически, колкото в административен и политически смисъл. Това изясняване е важно за настоящата работа, където терминологията следва логиката на ползваните източници и историческата перспектива. Настоящото изследване има за цел да проследи развитието на образованието в село Брезница през ХХ век. Фокусът пада върху влиянието на етническия и религиозния контекст, върху участието на жените в образованието, както и върху социално-икономическите препятствия пред продължаващото обучение. Особено внимание се отделя на взаимодействието между училището и местната общност – връзка, която в малките населени места е далеч по-интензивна и многопластова в сравнение с градската среда.

Населението на село Брезница е преобладаващо мюсюлманско (помаци), като етническият състав на селото е хомогенен и с дълбоки културни и религиозни традиции. В исторически план селото е част от т.нар. Неврокопска кааза по време на Османската империя, а по-късно – от Пиринска Македония. До 1944 г. образованието в селото е предимно религиозно, организирано около джамията. Светското образование навлиза постепенно, като начално училище започва да функционира през първата

половина на XX век. След социалистическите реформи през 50-те и 60-те години се наблюдава разширяване на образователната мрежа – изграждат се нови училищни сгради, въвеждат се задължителни класове, а след 1970-те години все повече деца, включително момичета, продължават обучението си в гимназиите на Гоце Делчев и съседни градове.

Селото традиционно се характеризира със земеделски поминък, като тютюнопроизводството заема водеща роля в икономиката на местното население още от първата половина на XX век. Този трудоемък поминък изисква участието на цялото семейство, като често в него се включват три поколения едновременно – баби, родители и деца. По данни от местни жители активното участие на учениците в работата по отглеждане на тютюна – особено в периода на събиране и нанизване – води до чести отсъствия от учебни занятия, а понякога и до преждевременно напускане на училище, особено сред момичетата. Този процес е отразен и в първата училищната летописна книга.

На този фон образованието винаги е възприемано като ключов фактор за социален напредък. Обръщането към образованието като към възможност за обществена реализация е труден процес, който изисква промяна в мисленето и отношението към труда като цяло. Съчетаването на традиционен поминък с желание за по-високо образование прави труден пътя към знанието за мнозина. В условията на ограничени ресурси и постоянна необходимост от физически труд, достъпът до качествено образование в село Брезница е затруднен не само от икономически предизвикателства, но и от социални бариери, свързани с традиционния начин на живот. Въпреки това много семейства изпращат децата си на училище, виждайки в образованието надежда за по-добро бъдеще.

В тази статия ще проследим трудностите, но и успехите, които оформят образователния път на село Брезница през миналия век. Статията разглежда връзката между националния дух на образованието и мотивацията на учениците и учителите, с фокус върху примери от региона на Гоце Делчев и по-конкретно Брезница.

Образованието играе ключова роля в процесите на изграждане на национална идентичност, социална интеграция и гражданска отговорност, особено в контекста на многоетнически и културно разнообразни общества. Както подчертават Мария Бойчева (Бойчева, 2010, стр. 23) и Светла Бобева (Бобева, 2015, стр. 17), образователната

система не трябва да се възприема само като средство за предаване на знание, а и като социална институция, която формира културни модели, ценности и идентичности.

Учителите заемат централно място в този процес – те са не само носители на образователни норми, но и медиатори между семейството, институцията и културната среда. Според Михаил Груев (**Груев, 2003**, стр. 13), именно в условията на политически и социални предизвикателства просветната дейност и фигурата на учителя придобиват ново, стратегическо значение за културното оцеляване на различни общности. На свой ред Георги Илчев (**Илчев, 1995**, стр. 16) акцентира върху ролята на училището като инструмент за модернизация и социално издигане, особено в селските и периферни райони на страната. Настоящото изследване ще се опита да провери доколко тези зависимости намират отражение в конкретния случай на село Брезница – населено място с многопластова етническа и религиозна структура, в което образованието има не само образователна, но и социално-културна функция. Този въпрос ще бъде разгледан чрез теренни интервюта, анализ на архивни и публикувани източници и етнографски наблюдения.

Настоящата статия е посветена на темата за развитието на училищното образование в Неврокопския регион, като особено внимание се обръща на локалната специфика в село Брезница. Темата е актуална както в исторически, така и в социокултурен план, тъй като образованието е един от ключовите механизми за изграждане на идентичност, социална мобилност и межкултурно съжителство в райони с етническо и религиозно разнообразие. Подобна проблематика се разглежда и в контекста на дисертационен труд, който изследва училищното образование в Неврокопско от 1912 до 2020 г., като настоящата статия не е негов фрагмент, а самостоятелен научен опит да се анализира локален случай в по-широката рамка на образователната история на региона.

В процеса на проучване бяха използвани различни източници – архивни документи, научна литература, нормативна уредба и статистически данни. В допълнение към тях, с цел по-задълбочено и човешки ангажирано разбиране на социалния контекст, бяха проведени и няколко качествени интервюта с жители на село Брезница, както и на съседни населени места – Дъбница, Баничан и град Гоце Делчев. Респондентите бяха избрани така, че да представят различни възрастови, етнически, религиозни и социални профили. Въпреки че интервютата не се използват като основна емпирична база, техният принос е съществен за онагледяването и потвърждаването на тенденции, очертани от документалните източници.

Развитието на образователната система в България през XX век преминава през няколко етапа, свързани с политически и социално-икономически промени. Според Петър Георгиев (**Георгиев, 2002**, стр. 109) началото на века е белязано от неравномерното разпределение на училищата, като достъпът до образование в селските райони е силно ограничен. В тези области често липсват квалифицирани учители, а училищата функционират при недостиг на учебни материали и слабо финансиране.

След Втората световна война настъпват значителни промени в образователната политика на България. Николай Митров (**Митров, 2010**, стр. 22) подчертава, че след 1944 г. социалистическата държава се стреми да въведе масово образование, но социално-икономическите бариери остават, особено за децата от селските райони. В село Брезница тези трудности се проявяват чрез високата степен на отпадане от училище, особено сред момичетата, поради патриархалните традиции и необходимостта от работа в земеделието – това твърдение се базира на наблюдение, интервюта, доклади от теренни проучвания в региона. Специално внимание заслужава етническият и религиозен аспект на образованието в региона. Мария Иванова (**Иванова, 2015**, стр. 34) отбелязва, че в Югозападна България училищата често са средище на взаимодействие между ученици от християнски и мюсюлмански семейства. Въпреки наличието на различни културни и религиозни традиции, училищната среда в по-ново време (след 1944 г.) започва да допринася за социалното сближаване. Подобни тенденции се наблюдават и в село Брезница, където съвместното обучение на деца от различни групи – предимно българи християни и българи мюсюлмани – спомага за изграждането на взаимно уважение и разбирателство.

След Втората световна война, с въвеждането на държавната образователна система и секуларизацията на училищата, започва по-силно интегриране на децата от различни етноси в общи учебни заведения. Това дава възможност за формиране на съвместни социални и културни преживявания и постепенно води до повече разбирателство между различните общности.

Кирил Стоянов (**Стоянов, 2018**, стр. 67) акцентира върху значението на училището за формирането на националната идентичност в малките населени места. В село Брезница учителите играят ключова роля не само като носители на знания, но и като възпитатели, които мотивират учениците да преодоляват трудностите и да се стремят към образование. Въпреки ограниченията, наложени от бедността и традиционните

разбирания за ролята на жената в обществото, много ученици продължават обучението си с надеждата за по-добро бъдеще. Традиционната роля на жената в някои общности – свързана основно с домакинството, семейството и ранния брак – често поставя ограничения пред момичетата. Обикновено част от тях прекъсват образованието си след 7-ми или 8-ми клас, като по-малък процент продължава в гимназия или университет. В последните години на изследвания период обаче се наблюдава положителна тенденция – все повече момичета избират да останат в училище и да се стремят към професионална реализация извън традиционните рамки.

През ХХ век местните жители се сблъскват с редица предизвикателства, свързани с достъпа до образование. В началото на века и до 1944 г. образователната инфраструктура в много села е слабо развита – липсват достатъчно учебни заведения, учители и учебни материали. Това научаваме от запазените документи в Държавен архив Благоевград²⁸. Все пак стремежът към знание и желанието за по-добро бъдеще не угасват, а напротив – стават двигател за промени и развитие. След 1944 г., с установяването на социалистическата власт, започва процес на секуларизация и разширяване на държавната образователна система. В много населени места се изграждат нови училища, осигуряват се учители и се въвеждат единни учебни програми. Въпреки това през 50-те и 60-те години все още съществуват социално-икономически бариери – главно в по-отдалечените и бедни райони – които затрудняват редовното посещение на училище, особено за момичетата. След 1989 г., с прехода към демокрация и пазарна икономика, системата преживява нови трудности – обезлюдяване на някои райони, закриване на училища и емиграция. От друга страна се появяват и нови възможности – достъп до различни образователни форми, езиково обучение и стипендии за уязвими групи. Тези промени обаче невинаги достигат равномерно до всички населени места, особено в по-малките и етнически смесени села.

От 70-те години на миналия век нататък образователната мрежа започва да се стабилизира – училищата се модернизират, създават се възможности за извънкласни дейности и професионална насоченост. Все повече ученици, включително момичета, продължават образованието си.

---

²⁸ ДА – Благоевград, Ф. 164 К, оп. 1, А. е. 45, л. 3,4,6.

В процеса на проучването са използвани и няколко качествени интервюта с респонденти от село Брезница. Разказите на участниците открояват важни аспекти от функционирането на образователната система в селския контекст, като акцентират върху ролята на учителите не само като преподаватели, но и като важни социални фигури в общността. В малки населени места като Брезница формалните граници между институционалното и неформалното общуване често се размиват – ученици и учители споделят едно и също обществено пространство, което поражда специфична динамика на доверие, взаимна отговорност и социален контрол. Именно тази близост улеснява и диалога между представители на различни етнически и религиозни групи, което превръща училището в място на съвместно съществуване и културна интеграция.

Спомените на респондентите очертават още трудностите, свързани с материалните условия на обучение, липсата на учители, недостига на учебни ресурси и социално-икономическите ограничения, които често възпрепятстват по-нататъшното образователно развитие на учениците, особено на момичетата. Заедно с това обаче се проявява и устойчивата ценност на образованието като път към лично и социално израстване, въпреки препятствията на традиционния бит и икономическите ограничения. Така чрез съчетаването на документални и устни източници настоящото изследване се стреми да представи цялостна и нюансирана картина на образованието в един специфичен културно-исторически контекст.

На всички интервюирани са задавани едни и същи въпроси. Интервютата са записвани чрез аудио запис на мобилен телефон със съгласието на интервюираните, което осигури точност и автентичност на разговорите, позволявайки последващо подробно транскрибиране и анализ на събраните данни. Въпросите в интервютата обхващат четири основни теми, които осигуряват дълбочина и контекст на изследването:

- **Лични данни** – възраст, пол, професия, степен на образование и място на обучение. Тази информация е необходима за общото ситуиране на интервютата и осигурява контекст за личните разкази.

- **Отношение към ученето** – задават се въпроси като: „Учеше ли Ви се? С удоволствие ли ходехте на училище? Къде беше по-приятно – в село или в града, и защо?“.

Респондентите споделят кои са били любимите и най-неприятните им предмети, както и дали са имали любим учител, който се е откроявал и е оставил траен отпечатък в съзнанието им. Целта на тези въпроси е да се изследват взаимоотношенията между

учениците и образователната система – дали тя е била възприемана като нещо положително и желано, или като наложено задължение.

- **Мотивация за учене** – респондентите отговарят на въпроси като: „*Другите деца като Вас ли бяха? На кого от връстниците/роднините не му се учеше най-много? Кой беше най-ученолюбив? Кой отпадна от училище и защо? А кой продължи?*“. Особено внимание се обръща на ролята на семейството – „*Вашиите близки окуражаваха ли Ви да учите? Кой най-много настояваше? Имаше ли такива, които смятаха, че не е необходимо да се ходи на училище и защо?*“. Тези въпроси целят да разкрият мотивацията за учене – кои фактори са оказвали най-голямо влияние върху решенията на учениците и какви нагласи са съществували в обществото по отношение на образованието.

- **Сравнение между миналото и настоящето** – респондентите споделят мнението си за промените в образователната система през годините. Въпроси като „*Сега различно ли е в сравнение с Вашето детство? Какво се е променило и защо? Какво може да стане по-добре?*“ позволяват да се проследи еволюцията на образованието през поколенията и да се направят изводи за неговото развитие.

Образованието в региона на Гоце Делчев има над 150-годишна история, датираща от времето на Възраждането, когато килийните училища полагат основите на българската просвета. През този период учителите са възприемани не просто като преподаватели, а като будители, чиято мисия е да съхранят националната идентичност и да подготвят младите за активно участие в обществото.

Третата българска държава продължава добрите традиции, заложили в образованието през Възраждането, но го поставя на съвсем нови основи. Има национални програми за образование, а след 1944 г. се акцентира върху масовото ограмотяване на момчета и момичета и училището се възприема с пълна сила като средство за постигане на социално равенство и просперитет.

Според данни от летописната книга на местното училище, учителите не изпълняват единствено преподавателски функции – те са сред основните двигатели на културното развитие на общността. Един от тях е господин Иван Фирков, за когото в летописната книга се посочва, че още през 60-те години на XX век е организиран учебни и извънкласни дейности, свързани с българската история, култура и традиции. По негов пример в селото редовно се провеждат тържества по случай 24 май и други важни

национални празници, а читалището се превръща в средище на културна и образователна активност. Тези инициативи допринасят за изграждането на усещане за общност, отговорност и стремеж към знание. Самият господин Фирков е цитиран в училищната хроника с думите, че за него и колегите му „учителството не е само работа, а дълг към родината и бъдещето на децата“.

Темата за училището и учителите разкрива не само институционалните аспекти на образованието, но и неговото човешко измерение – взаимодействието между социалните агенти (в случая учителите) и местната общност. В теоретичната рамка на Пиер Бурдийо учителите могат да бъдат разглеждани като носители на социален и символен капитал, който те използват и възпроизвеждат в рамките на образователното поле. През втората половина на ХХ век, особено в села като Брезница, учителят не е само посредник на знание, а фигура с висок социален статус, възприеман като авторитет, към когото се отправят очаквания за морално и културно лидерство. Това не се дължи единствено на неговата образователна функция, а на съвкупност от социални, културни и идеологически фактори, които изграждат образа му като носител на държавната идеология, морални ценности и културен напредък. След 1944 г. и утвърждаването на социалистическата система, учителят се превръща в проводник на новия обществен ред. Както подчертава Михаил Груев в изследването си „Между петолъчката и полумесеца“, в райони с компактно мюсюлманско население, каквото е Брезница, учителите често са били първите представители на държавната власт, които влизат в пряк контакт с местното население. Това им придава допълнителна тежест и символична власт (Груев, 2003, стр. 28–30).

Учителят се проявява не само в позицията на преподавател, но и в ролята на организатор на културни събития, на медиатор между семействата и институциите, а често – и като неофициален съветник в лични и обществени въпроси. Данни от летописната книга на училището в Брезница и от устни разкази сочат, че фигури като г-н Фирков са не просто учители, а „движещи сили“ в местната общност – те организират читалищна дейност, инициират ученически представления, участват в чествания на национални празници и дори създават местна библиотека.

Чрез тази активност учителите натрупват социален капитал, който се изразява в мрежа от доверие, уважение и влияние. Това им позволява не само да предават знания, но и да формират нагласи, ценности и стремежи сред учениците и техните семейства – особено

в контекст на икономическа несигурност и социална мобилност. Както подчертава Бурдийо: „...Социалният капитал е съвкупност от реални или потенциални ресурси, свързани с притежанието на устойчива мрежа от повече или по-малко институционализирани отношения на взаимно познаване и признаване...“ (**Bourdieu, 1986**, стр. 248). В този смисъл учителите в Брезница могат да бъдат разглеждани като ключови социални агенти, които чрез своята дейност формират и легитимират културния и образователния капитал на общността.

През целия изследван период (XX век) мюсюлманските и християнските деца в село Брезница и околните населени места учат заедно, като между тях царят разбирателство и взаимно уважение. Това е едно от най-ценните заключения, направени въз основа на проведени проучвания в селото, включващи интервюта с местни жители. Разказите на възрастните хора, които са били ученици през различни периоди на XX век, разкриват как образованието е било не само средство за знание, но и фактор за изграждане на сплотена общност.

През различните исторически периоди на XX век местните ученици често се сблъскват с трудности, както ни показва разказа на К. Г.²⁹. Тя споделя своите спомени от ученичеството през 70-те години на миналото столетие. В интервюто К. Г. описва как социалните и икономическите условия, заедно с участието на децата в трудови дейности като тютюнопроизводство, значително са затруднявали достъпа до качествено образование. Разказът ѝ, който ни връща в конкретен период, илюстрира реалностите на училищния живот в Брезница, когато социалистическата система все още упражнява силно влияние върху образованието. През този период се наблюдава както подобряване на инфраструктурата в някои села, така и продължаваща борба с икономическите бариери, които често поставят образованието на заден план за много семейства:

„...По времето, когато ходех на училище, имаше и български и помашки³⁰ деца – и учехме заедно на едно място. Общувахме си без проблем с тях...“³¹

---

²⁹ Жена, родена през 1966 г., шивачка и тютюнопроизводител, основно образование, мюсюлманка.

³⁰ В настоящия текст термините „българи мюсюлмани“ и „помаци“ се използват като тъждествени, съобразно официалната терминология, приета от българската държава след 1944 г., която подчертава българския етнически произход на тези мюсюлмански общности. (Вж.: **Груев, 2003**, стр. 12–13).

³¹ Жена, родена през 1966 г., шивачка и тютюнопроизводител, основно образование, мюсюлманка.

Разбирателството и съжителството между различните религии вървят ръка за ръка от десетилетия назад във времето. Във всички околности на град Гоце Делчев села, с много малки изключения, живеят както християни, така и българи мюсюлмани. Децата от цялата Гоцеделчевска околия ходят на училище с огромно желание. До 1989 г. голяма част от момчетата избират да продължат образованието си в гр. Г. Делчев. По-малък процент момичета избират този път. Това е допълнителна финансова тежест за семействата им, но тесният социален кръг на рода се обединява, за да подпомогне завършването на образованието на децата. Децата от по-далечните села са принудени заради липса на ежедневен транспорт да останат на квартира в града. Квартирата е с висока цена и много често на учениците се случва да се лишават от основни битови потребности, за да си платят наема. Някои семейства, за да си позволят квартирата и пътните на децата си „...ядат по цяла седмица само хляб...“³². В условията на такава немотия и липса на финансови средства децата имат още по-голяма мотивация да се образуват, да завършат висше образование и да се реализират в населеното място, от което са. Залогът е много голям, защото те подлагат на лишения не само себе си, но и семействата си. Това показват и думите на цитираната по-горе К. Г.

„... По мое време (70-те години на XX век) бяха рядкост тези, които продължаваха своето образование. От моят клас 3-4 момчета отидоха да учат нагоре (става въпрос за Гоце Делчев – б.м Х.Дж.), а от момчетата само една Биляна Маджарова завърши. Останалите знаеха много и бяха отличници, но не ни пускаха да продължим своето образование, бяхме бедни и трябваше да се работи на тютюна...”

С други думи, затруднения определено съществуват, но те не са свързани с характера на образованието, а с неговата достъпност от една страна и от друга – с традиционните социални роли на момичета и момчета. Тези роли предполагат момчетата да се държат по-близо до семейството и рода, докато момчетата могат да извършват дейности и далеч от него. Те улесняват и продължаването на образованието за момчетата извън родното населено място, ала ограничават момичетата в това отношение.

---

³² Мъж, роден през 1964 г. по професия е майстор фаянсджия и активно се включва в социално-културния живот на селото, мюсюлманин.

От интервюираните разбираме, че никој от родителите не помага на децата си за самото обучение и уроците:

„...Който си се беше родил надарен, „самоук“ – той си знаеше всичко. Който внимаваше в час – той запомняше, родителите бяха заети с работата на полето и не са ни помагали в уроците никога, пък и не знаеха нищо...”³³

Не без значение за нивото на образование на децата е и икономическата (не)стабилност на семействата. Немотията е била голяма. Повечето помашки семейства в село Брезница са имали по 3-4 деца – приоритет е те да бъдат нахранени и облечени, за друго не са оставали финансови средства. Масово през 70-те години на XX век по селата се строят нови къщи, в които се влагат много от печалбите на селяните. Твърде често по-малките деца износват старите дрехи на своите по-големи братя и сестри.

„...Имало е случаи, когато съм бил в първи/втори клас, когато сме ходили на училище боси, няхах обувки, много добре си спомням този момент...”³⁴

Предимно земеделският поминък на селото предполага включване на всяка една работна ръка в обработката на земята и продукцията, включително и на децата. Това е част и от семейно-възпитателния модел, който чрез пряко участие на всеки един член на домакинството в производството, възпроизвежда знанието за поминъка и оцеляването. Всяко едно дете на село след училище трябва да иде на нивата при своите родители, за да им помага, а след това да учи. Въпреки работата на полето, децата винаги отиват на училище с написана прилежно домашна работа. Дали на нивата, или късно вечер у дома, те винаги успяват да напишат домашната си:

„...За да постигна високи успехи в училище, аз учех по цели ноци, защото през деня помагах на полето. Но това не ме отказа от това да се образовам, а напротив – даде ми стимул да завърша и да се освободя от тютюна...”³⁵

Децата учат с желание, но амбициите им да продължат напред често са спирани от техните родители, когато има много работа на нивата. Всяко едно дете е от голяма

---

³³ Жена, родена през 1966 г., шивачка и тютюнопроизводител, основно образование, мюсюлманка.

³⁴ Мъж, роден през 1964 г. по професия е майстор фаянсаджия и активно се включва в социално-културния живот на селото, мюсюлманин.

³⁵ Жена, родена през 1985 г., завършила публична администрация, мюсюлманка, работник в Кметство с. Брезница.

помощ за обработването на тютюна и нивите. Това е по-близко до традиционното общество, в което оцеляването на семейството е поставено на изпитание, зависи от природа и реколта и затова всяка ръка е от помощ. Когато говорим за образованието в село Брезница, е важно да представим в контекст напрежението между утвърдените социални и културни традиции – като ранните бракове, традиционната роля на жената в семейството и ограниченията върху публичното присъствие на момичетата – и усилията на държавата да наложи универсален достъп до светско образование. Тези традиции често възприемат училището като „чуждо пространство“ – особено за момичетата – и така поставят бариери пред тяхното включване в образователния процес. Това напрежение между местните норми и държавната политика по линия на образованието формира една от ключовите опозиции в културния и социален живот на селото. Според Роланд Барт, границите, които се поставят между различни етнически и религиозни групи, не са просто физически или социални бариери, а също и културни конструкции, които формират възприятията и идентичността на хората. Барт разглежда границите не само като географски или политически раздели, но и като символични и културни такива, които обуславят социалните взаимоотношения и възможностите за включване или изключване от различни социални полета. В контекста на село Брезница, родителите се страхуват децата им „да не се омъжа за християнин“ – те изразяват не само страх от религиозно противопоставяне, но и опасения за нарушаване на дълбоките културни граници, които разделят общността. В социален контекст този страх е свързан с дълбокото уважение към традициите и културните норми, които се основават и на религиозната принадлежност. Ролята на образованието тук не е само да обучава, но и да предизвиква трансформация на тези граници – да показва, че знанието не е път единствено към личен успех, но и към преодоляване на исторически и културни различия. В контекста на Брезница, разказът на А. Г., (която е сред първите момичета в селото, завършили висше образование) – „...Семейството ми се страхуваше да не се омъжа за християнин...“ подчертава как културните и социални бариери са не само пречки за образованието, но и за социалната мобилност. Роланд Барт (**Barthes, 1972**) в своята работа по *етническите граници* подчертава, че съществуването на такива културни разделения не е просто политически въпрос, а символичен акт, който маркира социалното приемане на едни и отхвърлянето на други. В случая на Брезница родителите, страхувачи се от „омъжване за християнин“, не само изразяват социално-консервативна нагласа, но и демонстрират културна бариера, която поставя образованието и това кой ще бъде „приет“ в обществото в контекста на емоционални и

исторически разбирания, формирани с поколения. Можем да обобщим, че според теорията на Барт толерантността и разбирателството се поставят пред сериозно предизвикателство в контекста на етническите и културни бариери. Въпреки стремежа към личен успех, както е в случая с образованието на А. Г., тези културни стени не се рушат лесно. Преодоляването на цитираните бариери изисква не само образователни усилия, но и промяна на културните нагласи към другия, което може да се случи едва след време и в контекста на социална мобилност и активни усилия на индивидите и общността.

Родителите се страхуват да не се задоми тяхното момиче в християнска къща, ако реши да следва. Религиозните и културни различия между мюсюлманската и християнската общност в село Брезница през 70-те години на ХХ век значително ограничават възможностите за образование, особено за момичетата. В традиционните мюсюлмански семейства съществува силно табу по отношение на браковете между мюсюлмани и християни, което създава културни бариери и социална изолация. Различия в религиозните норми се проявяват и в практиките на социализация и празнични обичаи. В допълнение, често се очаква момичетата и момчетата от мюсюлмански семейства да участват в трудовия процес още от ранна възраст, което води до ограничен достъп до образование. Тези културни и социални норми формират бариери, които затрудняват социалната мобилност, особено на момичетата, въпреки личното желание за напредък.

Теорията на културните граници и социалния капитал обяснява как гореописаните различия създават символични и реални бариери пред образованието, като същевременно показва, че образованието може да бъде мощен инструмент за социална трансформация и личностно израстване за тези, които успяват да ги преодолеят. По думите на М. Б.³⁶, помашката общност в околията все още не е била готова да позволи на момичетата си да продължат образованието си:

„...Имаше малко момичета, които продължаваха да учат, но това беше проблем, защото нашите хората знаеха, че като момичетата отиваха да учат в града, те нямаше да имат контрол върху тях. Нашата общност не беше готова да се справи с този проблем и затова момичетата не продължаваха да учат. Момичетата там бяха

---

³⁶ Мъж, роден през 1964 г., по професия е майстор-фаянсджия и активно се включва в социално-културния живот на селото, мюсюлманин.

беззащитни и уязвими и нормално беше родителите до някаква степен да бъдат консервативни относно образованието...”

Важно е да се отбележи, че освен финансовите трудности и опасенията от религиозно неприемлив брак, традиционните социални роли, които се отреждат на жените в тези общности, също играят ключова роля. В много традиционни общества, включително в село Брезница, момчетата се възприемат като носители на семейните ценности и морал. Целомъдрието и скромността са основни добродетели, които се насаждат от ранна възраст в съзнанието на момчетата и определят бъдещото им социално поведение. Същевременно момчетата са тези, които се очаква да напуснат дома, за да търсят възможности извън селото и да играят по-активна роля в общественото и икономическо развитие на семейството. Това е един класически модел, основан на морални и етически норми, които ограничават социалните възможности за момчетата.

През 70-те години на XX век, когато много момчета от мюсюлманските семейства в Брезница не завършват висше образование, този модел е силно изразен. Съществува сериозна културна бариера по отношение на образованието на жените, в която социалните и религиозни норми се преплитат с икономическите затруднения. Освен това, патриархалната структура на общността отдава по-малка стойност на образованието за момчетата в сравнение с това на момчетата, като насърчава първите да останат в домашната среда и да поемат традиционните роли в семейството.

Тези фактори създават комплексна ситуация, в която момчетата от мюсюлманските семейства се сблъскват с културни и религиозни ограничения. Те се превръщат в пречки пред социалната мобилност и развитие, които трудно могат да бъдат преодолені без значителни промени в обществените и индивидуалните възприятия.

Все пак като цяло в изследвания период образованието има традиционно висока ценност в българското общество и родителите често са готови да мизерстват, но да осигурят образование на децата си. Това се потвърждава и в изследването на Колюв Колев, Андрей Райчев и колектив – „Училището и социалните неравенства“ (Колев, Райчев и др., 2000, стр. 27).

Дори и след 70-те години на XX век нагласите към образованието спрямо момчетата не се променят и броят на завършилите средно образование девойки остава изключително малък. Сред момчетата – особено от помашката общност – съществува силно желание за учене и напредък. Те по-често напускат селото, за да продължат

образованието си, включително и да завършат висше. Основната пречка обаче не е само липсата на финансови средства в тесния смисъл, а цялостната икономическа структура на домакинствата. В традиционното стопанство на селото всяка ръка е ценна – работната сила на младите е необходима не само за изкарване на доход, но и за поддържане на ежедневието поминък. Ако някой напусне, за да учи, това води до „двойна загуба“ – семейството не само трябва да намира пари за издръжката му в града, но и губи активен участник в домашния труд. Често това се отразява тежко, особено когато в домакинството има възрастни хора, които не могат да допринасят с труд. В този смисъл социално-икономическият контекст значително възпира образователната мобилност на младежите. С огромни усилия и лишения през 1985 г. първите момчета от помашката общност в околията успяват да завършат висше образование. В повечето случаи, ако продължат образованието си във висше учебно заведение, те се издържат сами, работейки. Специалностите, които завършват момчетата, са „учител“ или „агроном“, защото те им дават възможност за добра работа в тяхното родно място – в училище или свързано с традиционния земеделски поминък на населението. Първите помашки момчета от село Брезница, успели да завършат висше образование, вече достигат пенсионна възраст – част от тях се пенсионира през 2023 и 2024 година. По сходен начин и първите жени от селото с висше образование – обикновено със специалности като „детски учител“ или „медицинска сестра“ – също навлизат в този етап от живота си. Усилията на тези пионери в образователната реализация отразяват дългогодишния процес на преодоляване на социални, културни и икономически бариери, който започва още в средата на XX век. Успехът им е не само личен и семеен, но и бележи важна трансформация в нагласите към образованието в местната общност.

Този напредък обаче не може да бъде разгледан извън контекста на по-широката образователна политика в България преди 1989 г. Именно тогава училищната система играе ключова роля в изграждането на чувството за национална идентичност и културна принадлежност. В учебните програми и възпитателните практики се залагат ценности, които целят формирането на „единна социалистическа нация“ чрез различни акценти върху българската история, език, традиции и културно наследство. Така образованието става не само средство за лична реализация, но и важен инструмент за социална интеграция и национално единство, особено в многоетнически региони като

този около Гоце Делчев. Така етническите и религиозните различия не се явяват пречка пред мотивацията на учениците да се образават.

Примерите на интервюираните ни показват, че образователната система е успяла да създаде среда, която обединява учениците, независимо от техния произход.

Съвместното учене е възможно и успешно. Учениците възприемат училището като място, където могат да се изявят, без да се притесняват от различията. Често бедността и липсата на ресурси, вместо да демотивират учениците, стават стимул за тяхното развитие. Желанието да избягат от тежкия труд на полето или бедността ги кара да се стремят към образование, което възприемат като път към по-добър живот.

Няколко примера от събраните интервюта могат да илюстрират както основните затруднения, с които се сблъскват, така и високата мотивация на учениците и ролята на учителите:

„...Начинът на отношение към всеки един ученик беше уникален. Госпожа Гудева знаеше семейното положение на всеки и усещаше притесненията на учениците. Тя ме е привиквала и ме е питала защо съм разстроена...“³⁷

Споменът на А. Г. подчертава не само личните качества на учителката, но и спецификата на образователния процес в малките населени места като Брезница. В такава среда границата между формалното училищно пространство и ежедневието живот е неясна – учители и ученици често се познават извън институционалния контекст, споделят общи улици, празници, грижи и истории. Тази непрекъсната комуникация извън класната стая води до по-дълбоко взаимно познаване, изгражда доверие и позволява по-чувствителен и човешки подход от страна на учителите. В същото време тази близост действа и като социален контрол – поведението на ученика или учителя не се измерва само по училищните правила, а и по обществените норми на местната общност. Това неформално общуване е и един от факторите, които улесняват съвместното обучение на християни и мюсюлмани в селото. Общият живот, съвместните социални реалности и взаимното познаване смекчават религиозните различия и създават основа за разбирателство.

---

³⁷ Жена, родена през 1963 г., учител, дългогодишен директор на Детската градина в с. Брезница, мюсюлманка.

Докато образователната политика поставя акцент върху националната принадлежност и дисциплината, личната мотивация на учениците често се оказва водещият фактор за успех. Документите от периода преди 1989 г., включително учебните програми и официалните изказвания на Министерството на народната просвета, ясно показват стремежа към изграждане на национална идентичност чрез образованието. В центъра на тази политика стои културната и езиковата интеграция, дисциплината, както и възпитанието в духа на социалистическите идеали. Например в учебната програма по история от 1974 г. се акцентира върху героичните борби на българския народ и ролята на работническата класа, а в часовете по родинознание се насърчава уважението към символите на българската държавност и колективния труд. Тази институционализирана рамка обаче не изключва ролята на личната мотивация – напротив, в много случаи тя се оказва решаващ фактор за образователния напредък. Особено в по-бедните райони като село Брезница, успехът на учениците често е резултат не само от външни усилия за интеграция, но и от вътрешното им желание да се реализират, да преодолеят социалните ограничения и да допринесат за просперитета на семейството си. Примерите от интервютата показват, че учениците възприемат образованието като средство за социална мобилност, независимо от идеологическия му контекст. Както казва А. Д., една от малкото успешно завършили млади жени от мюсюлманската общност:

„... За да постигна високи успехи в училище, аз учех по цели нощи, защото през деня помагах на полето. Но това не ме отказа, напротив, даде ми стимул да завърша и да се освободя от тютюн... В гимназията в град Гоце Делчев си спомням часовете по история. Преподаваше ни настоящият директор на гимназията госпожа Елка Божикова. Спомням си, че беше първият ни час в една сряда и аз припаднах в часа от страх. Историята я знаех наизуст, макар че не ми беше от профилиращите предмети. Много усилия полагах, за да ми пише отлична оценка...“³⁸

Разказът за госпожа Божикова показва колко значимо може да бъде присъствието на строг и вискателен учител за ученическото преживяване. Елка Божикова е пример за учител, който държи на висок стандарт. Тя е дългогодишен директор на училище и

---

³⁸ Жена, родена през 1985 г., завършила публична администрация, мюсюлманка, работник в Кметство с. Брезница.

преподавател по история. Понастоящем е пред пенсия. Ученикът се стреми да знае материала до съвършенство, дори когато историята не е профилиращ предмет. Това подчертава ролята на учителите в подтикването на учениците да полагат повече усилия, което често води до повишаване на академичната мотивация. Припадането от страх в първия час с госпожа Божикова е ясен индикатор за психологическия натиск, който понякога се свързва със строгия подход. Макар това да подчертава значението на дисциплината, такъв подход може да има и негативни последици, включително тревожност и прекомерен стрес. Ученичката споделя, че полага „много усилия, за да получи отлична оценка“. Този стремеж към признание подчертава колко важно е за учениците да докажат своята стойност пред високотелни учители. Това може да има положителен ефект върху академичните резултати, но същевременно да създаде усещане за несигурност.

Анализът показва, че мотивацията на учениците е многопластова, като включва социално-икономически, културни и лични фактори. Учениците от различни групи демонстрират устойчиво желание за знание, като често преодоляват значителни трудности. В този контекст учителите играят решаваща роля – те могат да бъдат както катализатори на успеха, така и пречка, ако липсват разбиране и подкрепа.

Познавайки изнурителния труд на нивата, децата намират в училището своето избавление. Повечето с нетърпение чакат всеки един училищен ден. Те са скромни, послушни, мотивирани и жадни за нови знания и приключения. Училището за децата в селото не е само място за учене, а и пространство за социализация и освобождаване от тежкия труд на полето. Въпреки физическата умора, те често се мотивират да учат, защото училището им дава възможност да бъдат част от по-голямо социално общество, където могат да се чувстват значими и уважавани. В същото време селската йерархия ги учи да спазват авторитети, което се пренася и в училище, където трябва да уважават учителите и съучениците си. Училището е не само „избавление“ от ежедневните трудности, но и място за изграждане на социален статус и личностно развитие.

В рамките на изследването се потвърждава, че образованието е възприемано като инструмент, чрез който ученикът получава възможност да стане част от една по-голяма и по-престижна общност – общността на образованите хора в една модерна държава. Учебните програми в България успяват да обединят учениците около идеята за обща културна идентичност, като не създават противоречия между различните етнически и

религиозни групи. Например в учебниците по история и литература се подчертават общите моменти в българското минало, които обединяват, а не разделят.

Съвместното съжителство и ежедневната комуникация между християнски и мюсюлмански деца играят също важна роля за създаването на толерантност и взаимно уважение. Образованието, макар и основен фактор, е само част от цялостния процес на интеграция и взаимодействие между различни религиозни и етнически групи. Както подчертава Цветана Георгиева (Георгиева, 1981, стр. 56) в своите изследвания, „*комшулукът*“ – ежедневното съжителство на хора с различни етнически и религиозни принадлежности в България – създава естествени и органични взаимодействия, които надхвърлят формалното обучение. Георгиева разглежда как в различни региони на страната (включително в Гоце Делчев и околните села) ежедневната комуникация, основана на взаимното уважение и дълбокото разбиране на съседските отношения, укрепва социалната тъкан. Примерите за съвместна работа на нивата, участие в местни празници и обичаи показват как толерантността не се изгражда само в училище, а и във всекидневните взаимодействия между християни и мюсюлмани. Тези отношения са не само символ на културно съжителство, но и на практическо разбиране на различията и приемането им в рамките на локалните общности. В този контекст образованието и ежедневният живот взаимно се подсилват, като училището предлага формални рамки за взаимодействие, докато комшулукът създава неформални условия за укрепване на тези социални връзки.

Възпитанието в училище не само изгражда академични знания, но и способства за социалната интеграция и изграждането на умения за съвместен живот в мултикултурна среда. Тази особеност е значима както за региона, така и като пример за добри практики в по-широк национален и международен контекст.

Фактът, че до края на социалистическия период момчетата преобладават сред учащите се, отразява патриархалните нагласи и културните особености на региона. Семействата често инвестират в образованието на момчетата, докато момичетата остават встрани от този процес, най-вече заради ограничения финансов ресурс и традиционните роли, които се очаква да изпълняват.

Готовността на някои семейства да направят значителни жертви – като описаната от Б. К.³⁹ ситуация с лишенията, при която се „яде хляб цяла седмица“, за да се осигури квартира и пътни на дете, учещо в Гоце Делчев – подчертава колко високо е ценено образованието като възможност за бъдещ успех. Все пак този ентузиазъм не е универсален и се проявява по различни начини, в зависимост от семейната структура, икономическите възможности и културните нагласи. Много разкази сочат, че момичетата често са възпрепятствани да продължат образованието си, дори при наличие на желание и способност. Причините варират от необходимостта да участват в семейния труд, особено в тютюнопроизводството, до обществените представи за ролята на жената. Отделни интервюта посочват, че част от родителите са влагали наличните средства в строителство или други инвестиции, като образованието остава на заден план. В някои случаи учениците, които желаят да продължат, се изправят пред необходимостта сами да финансират образованието си чрез работа. Така самото образование се превръща в поле на социални напрежения – между традицията и стремежа към промяна, между бедността и амбицията. И макар че не липсват примери за саможертви и подкрепа, те съществуват паралелно с редица ограничения, които не позволяват този модел да се възприема като общовалиден.

Фактът, че децата ходят на училище с голямо желание, въпреки трудните условия, показва тяхната силна амбиция и стремеж към по-добро бъдеще. Това е пример за ценностите, които училищното образование успява да насърчи, дори в условия на материални затруднения.

За повечето си учители К. М.⁴⁰ коментира следното:

„...Учителите си имаха други подходи, с които ни караха да учим. Като тези подходи не са се изразявали в психически или физически тормоз. Просто си имаха техните начини, с които успяваха да ни впечатлят в час. Аз си спомням, че съм учила по 5-6 часа всеки ден, за да ида на училище добре подготвена...“

Този цитат разкрива няколко ключови аспекта от ролята на учителя и отношението на ученика към учебния процес в конкретния социален и културен контекст. Първо, подчертава се уважението и доверието към преподавателя, който не разчита на

---

³⁹ Мъж, роден през 1956 г., агроном и учител, мюсюлманин.

⁴⁰ Жена, родена през 1980 г., счетоводител във шивашката фирма на баща си, мюсюлманка.

авторитарни методи, а на индивидуален подход и лична харизма. Формулировката „имаха техните начини“ подсказва, че става дума за специфични педагогически умения и стратегии, които не са били насочени към принуда, а към вдъхновение. Това говори за наличието на неформално влияние, което е способствало за ангажираността и мотивацията на учениците. Второ, акцентът върху „учила по 5 – 6 часа всеки ден“ показва не само сериозната лична ангажираност, но и културния контекст, в който ученето се възприема като форма на дълг – към себе си, семейството и учителите. Това предполага наличие на вътрешна мотивация, изградена в резултат на уважение към авторитета и усилията на преподавателя, а не чрез страх или принуда. Нещо повече, този тип свидетелство е показателно за специфичната динамика в малките населени места, където връзката между учители и ученици често е по-дълбока, лична и продължаваща извън рамките на класната стая. Оттук произтича и високото ниво на самодисциплина и стремеж към постижения, дори при ограничени материални ресурси. В заключение, цитатът илюстрира един от устойчивите механизми на социализация чрез образование – когато личността на учителя се превръща в катализатор за учене и развитие. Това е особено значимо в контексти с ограничени възможности, където именно такива човешки фактори компенсират липсата на ресурси и инфраструктура.

„Кога по-гладен, кога по-дрипав, аз имах желанието да уча. Немотията не ме спря...“⁴¹

От този цитат може да кажем, че желанието да се учи дори при трудни условия разкрива вътрешната сила и упоритост на учениците, превръщайки се в силен мотивиращ фактор, особено когато външните обстоятелства са неблагоприятни. Изказването „Кога по-гладен, кога по-дрипав, аз имах желанието да уча...“ ясно показва как личната амбиция може да преодолее бедността и трудните условия. Ученикът не е позволил на материалните лишения да го спрат. Тази решителност за учене, въпреки ограниченията, е основен аспект на вътрешната мотивация. Независимо от материалната немотия, ученикът е мотивиран да продължи да учи и да търси успех, показвайки как учебният процес невинаги зависи от външни фактори, а от желанието за развитие. Трудностите и липсата на ресурси понякога могат да бъдат източник на допълнителна мотивация, за да се надмогнат бариерите и да се постигнат успехи. В

---

⁴¹ Мъж, роден през 1956 г., агроном и учител, мюсюлманин.

този контекст, „немотията не ме спря“ е ярък пример за това как материалните условия не са успели да потиснат ученическите амбиции. Вместо да се поддаде на неудачите, ученикът е намерил начин да се мобилизира и да се справи с трудностите. Това е типично за много ученици, които въпреки липсата на ресурси или подкрепа от страна на семейството, намират вътрешна сила да продължат образованието си.

Изказването „...Дори и при овцете съм ходил с учебници...“ (И. Х.)⁴² подчертава колко сериозно ученикът е възприемал обучението. Това може да се интерпретира като символ на несъгласие с ограниченията, които животът му поставя — ако е необходимо, той е готов да продължи да учи дори в най-нелепите или неочаквани ситуации. Тази ангажираност показва, че за него знанието е по-важно от всичко друго, а ежедневните задължения и тежки условия не са могли да го спрат. Това, че ученикът учи дори в моменти, когато е ангажиран с физическа работа (като гледане на овце), показва, че той е имал вътрешно желание да придобие знания, което не е зависело от материалните условия, а от личната му мотивация. „Дори и при овцете“ може да се разглежда като пример за едно дълбоко вътрешно желание за напредък, което е по-силно от ежедневните трудности. Изразът предполага, че ученикът разбира, че образованието е единственият начин за преодоляване на бедността и социалните ограничения. Това е типичен пример за самоподготвителен подход към образованието, когато въпреки социалния контекст, ученикът търси начин да бъде успешен.

Думите на М. С.⁴³ от село Брезница „...Държах моите деца да са малко по-образовани от мен...“ показват родителска амбиция и силно желание за напредък в образованието. Както става ясно от по-широкия разговор с М. С., нейното желание децата ѝ „да са малко по-образовани“ не е просто отражение на лична амбиция, а резултат от съзнателна преценка, че образованието е ключ към по-добро бъдеще, социална мобилност и уважение в общността.

Това желание не само мотивира част от родителите да бъдат по-отговорни и ангажирани с образованието на децата, но формира и основата на дългосрочните им усилия за личностно и професионално развитие на децата им. Дори в условия на бедност или трудности стремежът да се даде на децата по-добро образование често е

---

⁴² Мъж, роден през 1974 г., доцент в СУ „Св. Климент Охридски“, мюсюлманин.

⁴³ Жена, родена през 1945 г., тютюнопроизводител, активна личност в социални живот на селото, християнка.

мотивация, която движи родителите да правят жертви и въобще всичко възможно за успеха на децата.

Родителят, който е изправен пред трудности, но все пак има желание децата му да имат по-добро образование, пренася личните си амбиции и стремежи за успех върху тях. Това е изключително важен аспект в контекста на мотивацията, тъй като често именно родителите са първоначалните мотиватори за образованието на децата. Когато майката и бащата имат желание да осигурят повече знания и възможности на следващото поколение, те не само дават положителен пример, но и изграждат основите на една образователна традиция в семейството. До този извод стига и историкът Иван Марков (Марков, 2010, стр. 18).

Споменът за това как хората от селото казват на бащата, че няма смисъл да праща децата си на училище, показва как социалните и културни предразсъдъци могат да поставят бариери пред образованието. Много пъти онези, които не са имали възможности за образование, се опитват да наложат тези ограничения на другите – и това може да се случи в различни социални групи.

„...Много от мюсюлманите му натякваха, че няма да ни слагат учителки да ставаме... все едно нас пък ще вземат за даскалицы...“ (М.С.)⁴⁴

Тези нагласи отразяват широко разпространените убеждения, че образованието не е важно или полезно за определени социални групи. Проблемът е не в самото образование, а в стереотипите, които съществуват в общността. Такива убеждения могат да ограничават потенциала на много хора и да ги държат в рамките на ограничени възможности.

Несъгласието на бащата с мнението на околните и решението да прати децата си на училище въпреки социалния натиск показват силното му желание да образова своите наследници. Въпреки че обществото има съмнения относно полезността на образованието за неговите деца, бащата вярва, че това е пътят към успеха. Тази подкрепа от негова страна е изключително важна за личната мотивация на ученичката и за решението да не се отказва от целите си, въпреки трудностите.

---

⁴⁴ Жена, родена през 1945 г., тютюнопроизводител, активна личност в социални живот на селото, християнка.

Фразата „...*Не исках да разочаровам баща ми, семейството ми и себе си...*“ (А. Г.)⁴⁵ показва, че личният успех не е самоцел. Не по-малко важно е желанието да бъдат изпълнени очакванията на близките, които са дали подкрепата си. Тази ангажираност към семейството и стремежите на родителите често е основен двигател за много млади хора, които се борят да се докажат. В този контекст, ученето и успехът са начин да се покаже благодарността за родителската подкрепа и жертви.

Думите на А. Г, „...*Давах всички сили за успешното ми обучение...*“ показват, че ученичката е готова да се отдаде на своето образование и да направи всички необходими усилия, за да постигне целите си. Това е пример за вътрешна мотивация — не само като желание за успех, но и като отдаденост към процеса на учене. За нея обучението не е просто задължение, а е част от личния ангажимент да бъде по-добра и да донесе гордост на своето семейство. Споменаването на това, че А. Г. може да *бъде* „...първата от нашия род, която тръгна да учи за средно и висше образование...“, добавя измерение на социална отговорност към образованието. Това не е просто личен напредък, а и стъпка, която променя хода на семейната история. Често в традиционни и затворени общности, където образованието не е толкова достъпно, всяка стъпка към висше образование се приема като значима победа и знак за социална мобилност. Изказването подчертава как стремежът към образование не е само за личен успех, а и израз на ангажимент към семейството и роднините. Желанието да не разочароваш близките си и да бъдеш първият, който отваря нови възможности за следващото поколение, дава допълнителна мотивация за постигане на образователен успех. Тази мотивация съчетава личната амбиция с дълбокото чувство за социална отговорност, което е двигател за големи усилия и успехи.

„...*Ако имах възможността навремето да продължа своето образование, щях да следвам, за да стана учител...*“ (М. Б.)⁴⁶

Тези думи подчертават вътрешното желание да се продължи образованието, въпреки сериозните затруднения. Учителската професия, както се показва тук, е не само личен

---

⁴⁵ Жена, родена през 1963 г., учител, дългогодишен директор на Детската градина в с. Брезница, мюсюлманка.

⁴⁶ Мъж, роден през 1964 г., по професия е майстор-фаянсджия и активно се включва в социално-културния живот на селото, мюсюлманин.

стремеж, но и социална отговорност – да предаваш знания на следващото поколение и да влияеш върху развитието на обществото. Стремежът към учителската професия отразява идеята за важността на образованието за изграждането на основите на обществото. Въпреки личното желание за напредък, социалните и икономическите бариери играят централна роля в ограничаването на възможностите за образование. Бедността, тежката физическа работа на полето и големите семейства са основни препятствия, които затрудняват достъпа до знания, дори когато има желание за личностен прогрес. Тези препятствия се създават не само поради икономическите трудности, но и поради културни нагласи, ограничаващи възможността на младежите да получат висше образование и да реализират мечтите си. Тази реалност е позната на много млади хора в селските общности, където помощта в семейния бизнес или земеделската работа е приоритет, а образованието е поставено на заден план.

Гоце Делчев се утвърждава като основен център за средното образование в региона, привличайки ученици от всички околни села. Това води до създаване на специфична ситуация, в която градът играе ролята на културен и образователен център.

Семействата правят избор да изпращат децата си в града, защото той предлага по-добри възможности за продължаване на образованието и кариерно развитие. Липсата на адекватен ежедневен транспорт и достъпна база за ученици, принудени да живеят на квартира, отразява пропуски в образователната инфраструктура на периода 1970 – 1985 г.

Ситуацията в района на град Гоце Делчев илюстрира не само икономическите предизвикателства, но и устойчивостта на местната общност, която вярва в значимостта на образованието. Тези аспекти подчертават и нуждата от политика, която да облекчава достъпа до образование за ученици от по-отдалечени и икономически затруднени райони. Образованието в България, особено преди 1989 г., често е свързано с образователни практики, следващи целите на националната държава и подчертаващи националните ценности. Въпреки идеологическия контекст на образованието, в райони с мултиетническо население, като този на Гоце Делчев, учениците от различни религиозни общности демонстрират изключителна мотивация за учене. Примерите от този регион показват, че основен фактор за успеха не е националният характер на образованието, а личната мотивация на учениците и подкрепата, която получават.

Изследването върху образованието в село Брезница показва, че ролята на учителя далеч надхвърля днешната представа за преподавател. В условията на културно, етническо и социално разнообразие, учителите често се превръщат в ключови посредници между различните общности, изграждайки доверие, насърчавайки диалог и преодолявайки социални и религиозни бариери. Данните от теренните интервюта потвърждават вече изведените в научната литература заключения (**Бойчева, 2010; Груев, 2003**), че просветната институция в такива населени места не е изолирана, а тясно свързана с общностния живот.

Фигурата на учителя в Брезница е и на възпитател, на културен медиатор и социален работник. Учителите познават семейната и социална среда на децата, което създава условия за по-дълбока емоционална връзка и доверие. Това е особено важно в контекста на етнорелигиозната пъстрота на селото, където съжителстват християни и мюсюлмани. Ролята на училището в изграждането на обща културна среда и чувство за съпричастност, независимо от религиозна принадлежност, се оказва решаваща.

Заключението от конкретния случай на Брезница потвърждава основните хипотези в научната литература – а именно, че образованието и по-специално учителите имат структурираща функция в процесите на социална мобилност, културна адаптация и междуобщностно разбирателство.

Цитирана литература:

Бобева, Св. (2015) *Образование и идентичност в мултикултурна среда.* изд. София.

Бойчева, М. (2010) *Учителят като медиатор в интеркултурната комуникация.* изд. Велико Търново.

Георгиев, П. (2002) *Образователната система в България през ХХ век.* изд. София: Академично издателство „М. Дринов“.

Георгиева, Цв. (1981) *Материали за упражнения по история на българския народ през ХV–ХVII век.* изд. София: Наука и изкуство.

Груев, М. (2003) *Между петолъчката и полумесеца. Политиката на БКП към българите мюсюлмани (1944–1989).* изд. София: КОТА. ISBN 954-305-035-X

Даскалов, А. (1931) Из миналото на Неврокопско и близките му покрайнини. В: *Македонски преглед* (1-4), стр. 71-148. изд. София.

Димитров, Н. (2010) *Социално-икономически аспекти на образованието в селските райони на България.* изд. Пловдив: Университетско издателство.

Иванова, М. (2015) *Мултикултурното образование в Югозападна България: Исторически и съвременни перспективи.* изд. Благоевград: ЮЗУ „Неофит Рилски“.

Илчев, Г. (1995) *Образование и модернизация в българското село.* изд. София: Народна просвета.

Колев, К., Райчев, А., Бунджулов, А. (2000) *Училището и социалните неравенства.* изд. София: Лик.

Марков, Ив. (2010) *Старите неврокопчани.* изд. Благоевград.

Серафимова, Д., Мельов, А., Пандев, К. (1988) *Град Гоце Делчев. Из миналото на града и района.* изд. София, 1988, стр. 106.

Стоянов, К. (2018) *Ролята на училището за формирането на националната идентичност в малките населени места на България.* изд. Варна, 2018, Научно издателство.

Barthes, R. (1972) *Mythologies.* изд. Paris, 1972, Éditions du Seuil.

Bourdieu, P. (1986) The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241–258). изд. New York, 1986, Greenwood Press.

Архивни източници:

ДА – Благоевград, Ф. 164 К, оп. 1, А. е. 45, л. 3,4,6.

Transliterated literature:

Bobeva, Sv. (2015) *Образование и идентичност в мултикултурна среда*. Sofia.

Boycheva, M. (2010) *Учителят като медиатор в интеркултурната комуникация*. Велико Тарново.

Georgiev, P. (2002) *Образователната система в България през ХХ век*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „M. Drinov“.

Georgieva, Tsv. (1981) *Materiali za uprazhnenia po istoria na balgarskia narod prez XV–XVII vek*. Sofia: Nauka i izkustvo.

Gruev, M. (2003) *Mezhdurpetolachkata i polumesetsa. Politikata na BKP kam balgarite myusyulmani (1944–1989)*. Sofia: KOTA. ISBN 954-305-035-H

Daskalov, A. (1931) Iz minaloto na Nevrokopsko i blizkite mu pokraynini. v : *Makedonski pregled* (1-4), s. 71-148. изд. Sofia

Dimitrov, N. (2010) *Sotsialno-ikonomicheski aspekti na obrazovaniето v selskite rayoni na Bulgaria*. изд. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo.

Pchev, G. (2010) *Образование и модернизация в българското село*. Sofia: Narodna prosveta.

Markov, Iv. (2010) *Stariite nevrokopchani*. Blagoevgrad, s. 5.

Ivanova, M. (2015) *Multikulturnoto obrazovanie v Yugozapadna Bulgariia: Istoricheski i susvremeni perspektivi*. Blagoevgrad, YZU „Neofit Rilski“.

Kolev, K., Raichev, A., Bundjulov, A. (2000) *Uchilishteto i sotsialnite neravenstva*. Sofia, Izdatelstvo „Lik“.

Терени (11) 2026 (1)

Serafimova, D., Melov, A., Pandev, K. (1988) *Grad Goce Delchev. Iz minaloto na grada i raiona.* Sofia, s. 106.

Stoyanov, K. (2018) *Roliata na uchilishteto za forimirane na natsionalnata identichnost v malkite naseleni mesta na Bulgariia.* Varna, Nauchno izdatelstvo.

Arhivni iztochnitsi:

DA – Blagoevgrad, F. 164 K, op. 1, A. e. 45, l. 3,4,6.

Терени (11) 2026 (1)

SPECIFIC FEATURES OF EDUCATION IN THE VILLAGE OF BREZNITSA IN THE 20TH CENTURY

PhD student Hava Bekir Djunin

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, Department of Archival Studies and Methodology of History Teaching

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

havadjunin@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-7648-7097>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.119-149>

Abstract: The article examines the development of education in the village of Breznitsa in the twentieth century, focusing on the challenges faced by students and teachers. Interviews with residents of the region reveal the socio-economic difficulties, the lack of educational resources and the restrictions imposed by traditional patriarchal attitudes, especially towards girls. Despite these barriers, the desire for knowledge remains strong, and school is established as a key factor for social mobility and integration. Particular attention is paid to the role of teachers, who not only transmit knowledge, but also serve as inspirers and educators. The article emphasizes that the educational environment in the region was multicultural, uniting Christian and Muslim students in a spirit of understanding and tolerance. Despite the lack of resources and difficult living conditions, students demonstrate a persistent desire for education, perceiving it as the only path to a better future. The study reveals how, despite financial constraints and societal attitudes, the village's first university graduates are paving the way for future generations. The analysis highlights the importance of education not only as a tool for personal advancement, but also as a means of strengthening community and preserving national identity.

Keywords: education, village of Breznitsa, 20th century, students, teachers, motivation, school.

Терени (11) 2026 (1)

НАЧАЛО НА ПАПСКИТЕ РЕФОРМИ (1049 – 1073)

докторант ВЕНЦИСЛАВ БОНЕВ

Софийски университет „Св. Климент Охридски,

Исторически факултет, катедра „Стара история, тракология и средновековна история“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

Venci_bonev@abv.bg

<https://orcid.org/0009-0000-3321-8223>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.150-169>

Резюме: Настоящият текст има за цел да представи папските реформи, започнали през единадесетото столетие, както и причините, които са ги провокирали. Разгледана е нуждата от промяна в папската институция, опорочена от все по-често използваната практика на купуване на духовни санове с парични суми и скъпи подаръци, т.нар. *симония*. Проследява се пряката намеса на императорите на Свещената Римска империя в управлението на Църквата и избора на нов понтифекс. Потърсени са причините за промяната в отношението на римските епископи към владетелите на Германската държава и какво всъщност поражда необходимостта от реформи. Реално реформаторското движение започва през 50-те години на XI в., но корените на промяната могат и трябва да се търсят още в предходния X в. – в създадения тогава манастир в Клюни. Тамошните абати първи осъзнали нуждата от незабавна промяна в начина на управление на Църквата и в живота на свещениците. Те направили началните стъпки, довършени впоследствие от няколко папи след средата на XI в. Сред основните причини за църковната реформа и връх в борбата между светска и духовна власт е острият конфликт между папа Григорий VII и император Хайнрих IV. Разгледана е реакцията на императорите, чиито амбиции били да имат пълен контрол, включително над Светия престол. Макар владетелите да подкрепяли част от реформите, те яростно атакували римските понтифици заради отказа им да признаят светската инвеститура, достигайки нередко до крайности.

Ключови думи: симония, инвеститура, папа, император, епископ, църковен събор

През XI в. се усетила най-осезаемо нуждата от реформи в папството. Именно в средата на века, през 1046 г., когато император Хайнрих III отстранил двама папи на синода в Сутри, западната християнска църква достигнала своята най-слаба позиция. До този църковен събор, свикан от императора, се стигнало след поредица от събития и спорове около папския престол. През 1045 г. папа Бенедикт IX бил принуден да напусне престола си след натиск от недоволното население и риск от бунт. Недоволството срещу него било описано от Пиетро Дамиани, главно действащо лице в папските реформи, а също и от Бонидзоне ди Сутри, който в своето произведение *Liber ad amicum* разказва как папата, след като извършил множество прелюбодеяния и дори убийство, поискал да се ожени за братовчедка си (Robinson, 2004, стр. 183). Това, допълнено от купуването на папската тиара при възкачването му и многобройните му злоупотреби, накарало гражданите да го прогонят.

Новият папа Силвестър III не се задържал дълго поради повторното завръщане на Бенедикт IX. Но и вторият понтификат на този папа не бил успешен. Последвало второ оттегляне, но този път Бенедикт IX продал папското достойнство на Джовани Грациани, запомнен като папа Григорий VI (Schaff, 2002, стр. 10). Любопитното е, че Хилдебранд, главно действащо лице на реформите и борец се яростно срещу купуването на църковни длъжности, започнал издигането си в църковната йерархия именно при папа-симонист. Той бил назначен от папа Григорий VI за негов капелан и в негова чест приел името Григорий, когато през 1073 г. заел епископския престол на Рим.

В разразилия се спор нямало как да не се намеси и Хайнрих III, който искал да бъде коронясан за император от легитимен папа. Традицията владетелите на Свещената Римска империя да бъдат коронясвани в Рим започнала още от времето на Отон I. Хайнрих не желаел да пропусне възможността пряко да се намеси в избора на понтифекс. Под предлог, че желае да помогне на католическата църква, той се насочил към Рим, където в този момент за папския престол се борели трима кандидати. На събора, състоял се в Сутри през 1046 г., обаче от тримата претенденти присъствал само Григорий VI, който – след като се покаял – бил свален от престола. Отстраняването му било оставено на самия него, защото, въпреки всичко, бил достоен човек. По време на събора той изрекъл следните думи: „Аз, Григорий, епископ, слуга на слугите Божи, с настоящото осъждам сам себе си да бъде отстранен от понтификата на Светата Римска църква заради огромната грешка, която чрез симоническа нечистота се е

промъкнала и опорочила моето избиране“ (Schaff, 1998, стр. 267). Друга версия сочи, че Григорий VI бил отстранен от самия събор.

Императорът посочил своя фаворит за духовен глава на Римската църква, а на вече сваления папа Григорий VI се наложило да отпътува за Германското кралство заедно със секретаря си Хилдебранд (Гагова, 2015, стр. 139). Последният се върнал в края на 40-те години на XI в. заедно с Бруно от Тул (бъдещият папа Лъв IX). Бенедикт IX отново изявил претенции, но за нов папа бил избран Климент II и именно той извършил коронацията на Хайнрих III. Императорът възстановил и титлата „римски патриций“, която давала възможност на владетелите да участват легитимно в избора на папа (Гагова, 2007, стр. 65).

Безспорно унижението, нанесено от император Хайнрих III върху Западната църква, подкопало авторитета на папската институция и показало колко зависима била тя от владетеля на Свещената Римска империя. Явната намеса на императорите в избора на папа, както и ширещата се симония и разпуснатост сред духовенството, изтъквали необходимостта от незабавна промяна в организацията на църквата. Практиката да се назначават свещеници на духовни длъжности без одобрението на Светия отец била широко разпространена в Западния свят, като най-ярко се проявила в земите на империята и в Италия.

Освен тези причини, реформата преследвала и още една важна цел – установяване на контрол над целия християнски свят, който до този момент се изплъзвал от ръцете на Апостолския престол. Като примери могат да бъдат посочени големите епископски центрове в Италия⁴⁷ – Милано, Равена, Павия, Парма и много други в Германия и Франция. Проблемът бил, че тези градове признавали наследника на св. Петър за глава на църквата, но в действителност той не можел да налага волята си над тях и да се намесва в организацията на епископиите. Затова, успоредно с усилията на Рим да се освободи от контрола на императора, се водела и борба за затвърждаване на властта му над останалите градове. Най-последователни в това отношение били папа Александър II и папа Григорий VII.

Очакваният от светските и духовните лица реформатор, който щял да внесе промените, бил Хилдебранд, известен по-късно като папа Григорий VII (1073 – 1085). Преди да

---

⁴⁷ В текста наименованието „Италия“ се използва като географско понятие, обозначаващо Апенинския полуостров, а не като политическа или държавна единица.

стане глава на Западната църква, той близо 24 години участвал в администрацията на пет поредни папи, прокарвайки чрез тях своите виждания за реформи. За значимостта на влиянието му пише и неговият биограф Павел от Бернрид в произведение си *“Vita Gregorii VII”*, където отбелязва: *„След като Лъв IX наследил папа Дамасий II, искрено почитал и ценял мъдростта и светостта на този достоен мъж и започнал да се съветва с него по-всички въпроси.“* (Robinson, 2004, стр. 267).

Папските реформи започнали с пълна сила през 1049 г. с възкачването на папа Лъв IX (1049 – 1054). При назначаването си на папския престол Бруно фон Егесхайм – Дагсбург бил на 46 години, роднина на император Хайнрих III и вече бил известен с борбата си срещу симонията (Morris, 1998, стр. 86). Новият понтифекс не бил сам в борбата си срещу корупцията и светската инвеститура. Той се заобиколил с изключително амбициозни и образовани за времето си духовници, сред които Хилдебранд и Хумберт, който от монах се издигнал до кардинал-епископ и папски канцлер. Други важни фигури, играещи решаваща роля в църковната реформа (без които тя вероятно не би била успешна), са Пиетро Дамиани и Фридрих, по-късно известен като папа Стефан IX. Всеки един от изброените духовници оставил своя принос за укрепването на папската институция.

Преди да се разгледат реформите в папството от средата на XI в., е важно да се обърне внимание на клонийското движение, където църковното обновление започнало още през X в. Създаден в началото на X в., манастирът в Клуни имал за цел да остане независим от епископската и светската власт, като единствено папата трябвало да има контрол над него.

Манастирът възникнал върху земята на херцога на Аквитания Уилям Благочестиви. Основаната обител се различавала коренно от останалите манастири, създадени в предходните векове. През 909 г. херцогът издал грамота за учредяване, която още от самото начало защитавала манастира в Клуни от намесата на светска власт и му осигурявала независими избори за абат (Blumenthal, 1995, стр. 12). Обикновено практиката на манастирите била всеки да има свой абат, независим от другите манастири. При клонийците обаче абатът избирал водачите на новоосновените манастири и така те ставали пряко подчинени на него (Кернс, 1998, стр. 207).

Клонийският орден получил широка автономия от папата през 1024 г. и така бил предпазен от намесата на епископите във вътрешните му дела. По този начин монасите

от Кљони имали подкрепата на аристокрацията и папата, а не на кралската власт, както било нормално в Германия и Англия. Още от създаването си кљонийският орден започнал с бързи темпове да разширява мрежата си от манастири, като несъмнено една от най-големите заслуги за това била на абат Хюго (1049–1109), допринесъл изключително за мащабното строителство на църкви и сгради. Освен че Кљони се разраснал, по инициатива на Жофроа, брат на Хюго, бил основан и първият женски манастир. Приореса на новооснованата обител станала тяхната сестра Ерменгарда (**Morris, 1998**, стр. 64).

Кљонийският орден оказал силно влияние на църковните реформи. Стремешът към свободен избор на абат без пряка светска намеса бил ключов за църковното обновление. Самите абати участвали в редица църковни събори – освен че насърчавали мира, винаги заемали страната на реформата (**Deanesly, 2005**, стр. 92). Така църквата в Рим имала силна подкрепа от кљонийците, необходима ѝ в борбата срещу императора на Свещената Римска империя. Братята от Кљони били намесени и в някои значими инициативи, свързани с подготовката на Първия кръстоносен поход, както и с движението за Божи мир. Наред с това те приемали в своите редици и обикновени миряни, които ставали пълноправни монаси.

Още от самото начало водачите в Кљони отправяли призови за реформи в Църквата и в живота на духовниците. Те остро осъждали симонията и непотизма – предоставянето на високи църковни постове на близки и роднини. Като цяло поривът за обновяване на монашеския живот в Западна Европа дошъл и от отслабналата кралска власт. Това довело до намесата на сеньорите в духовния живот, принуждавайки църковните институции да се подчиняват на местните господари.

Кљонийците призовавали за безбрачие сред духовниците, за да могат самите те да насочат вниманието си изцяло към църковните дела. Започналите опити за промени от монасите срещали подкрепа при някои от папите през XI в. Тези реформи се отразили и на много градове в Северна Италия, които, разчитайки на папската подкрепа, опитали да отхвърлят епископската и императорска власт.

Първите атаки на папа Лъв IX, придружен от младия тогава Хилдебранд, били насочени срещу църковните злоупотреби, светската инвеститура, безбрачието на духовниците и купуването на църковни служби – симонията. Те провели съвместно няколко събора в Италия, Франция и Германия, като още на първия събор през 1049 г. в

Рим била забранена симонията. Реално взетите решения потвърждавали тези от събора в Павия през 1022 г., организиран от папа Бенедикт VIII и император Хайнрих II, където било забранено на свещениците да живеят със съпругите си, както и купуването на църковни длъжности. Всички свещеници и епископи, които отказвали да спазват решенията на Църквата, били заплашени с отлъчване. Постановленията на събора от 1049 г. не само осъдили порочните практики при избор на свещеник, но и обявили за невалидни всички ръкоположения, извършени от симонияци. Някои епископи били силно притеснени от това решение, опасявайки се, че подобно действие би довело до прекратяване на божествените служби (**Blumenthal, 1995**, стр. 74). През същата година последвали и други събори в Павия, Реймс и Майнц, където се издали закони срещу същите нарушения и дори били свалени от власт няколко епископи.

Дори всички от реформаторите да имали една цел, между тях също се наблюдавала липса на единство по някои въпроси. Двама от близкото обкръжение на папа Лъв IX изказали различно мнение за симонията. Хумберт се оказал доста по-краен от Дамиани, изказвайки мнение, че тайнствата, давани от свещеника-симонияк, били невалидни, а свещеник, ръкоположен от такъв епископ, не е свещеник и нямал право да отслужва литургия и да изпълнява свещенически функции. Хумберт стигнал дотам, че наричал обвинените в симония духовници „слуги на Сатаната“ (**Russell, 1965**, стр. 7). В своята творба *“Libri tres Adversus simoniacus”* той описал няколко точки по темата за каноничния избор. Според него първо има право да избира кандидат духовенството, а след това народът да участва в изборите. Митрополитът можел да потвърди изборите, а чак накрая и светската власт одобрявала резултатите (**Гергей, 1996**, стр. 92).

Малко по-умерен в това отношение бил Пиетро Дамиани, който в своя трактат *Liber Gratissimus* представил симонията като тежък грях, но все пак тайнствата, давани от духовник, обвинен в симония, били валидни, защото произлизали не от свещеника, а от Светия Дух. Като привърженик на църковната реформа, той обявил за еретици всички, които не били съгласни с римокатолическата църква и нейните привилегии, дадени ѝ от Христос.

Поради очевидни различия помежду им, участниците в реформата се разделили на две крила – умерени и крайни. Крайно настроеното духовенство, което оформило и цялостната линия на църковната реформа, било водено от Хумберт и Хилдебранд, докато умерените били оглавени от Пиетро Дамиани. Именно по тази причина

Дамиани нерядко влизал в противоречие с Хилдебранд, на когото иначе се възхищавал, но в същото време го смятал за опасен и безразсъден (**Cantor, 1994**, стр. 317).

По въпроса за безбрачието църковните реформатори срещнали значително повече трудности и неясноти, тъй като никъде не се намирал християнски текст, който ясно да забранява на свещениците да се женят. Разглеждането на този въпрос било напълно разбираемо, предвид че Хилдебранд, Хумберт и Дамиани идвали от манастири, а монасите приемали целибата по собствен избор.

Папата и Хилдебранд не се ограничили само със съборите, организирани през 1049 г. На Великденския събор в Рим на 29 април 1050 г. било осъдено и учението на Беренгарий от Тур заради неговите виждания за евхаристията – той твърдял, че осветеният хляб и осветеното вино били само символи на Христовото тяло и кръв. На следващата година бил свикан нов събор в Париж по този повод, а през 1054 г. – и в Тур. Той бил ръководен от Хилдебранд, а Беренгарий бил принуден да изрече: „*Хлябът и виното на олтара след освещаването са тялото и кръвта Христови*“ (**Somerville, 2016**, стр. 36).

Впрегнати били всички сили за разширяване на позициите на папството. С подкрепата на император Хайнрих III бил подчинен дори и архиепископът на Равена. В Беневенто също се наложила папската власт. Имало и места, където реформите на папа Лъв IX не били приемани и се стигало почти до бунт, но главата на Апостолския престол не се колебаел да използва заплахи и да отстранява недоволните епископи (**Logan, 2002**, стр. 111).

Все пак не всичко в управлението на Лъв IX било успешно. Голям проблем се оказали норманите, които жестоко потискали населението на Южна Италия. Жителите на тези райони умолявали римския духовен глава да им окаже помощ срещу тях. Описание на едно тяхно пратеничество при папата оставил Бруно от Сени, средновековен католически духовник, реформатор и поддръжник на независимостта на църквата. Според автора на *Libellus de simoniacis*, докато папа Лъв IX бил в Рим, при него дошли хора от Апулия с извадени очи и осакатени крайници, за да искат помощ от Светия престол (**Robinson, 2004**, стр. 383). В този случай, въпреки че папата бил противник на войната, той не видял друго решение на въпроса, освен с меч. Последвалите събития не се развили благополучно за Лъв IX – след неуспешна военна кампания самият той бил заловен от норманите. Те обаче се отнесли с уважение към него – папата бил

освободен, след като предоставил от патримониума на Св. Петър техните завоевания в Апулия, Калабрия и Сицилия. Така от врагове норманите се превърнали в съюзници на папството – несигурни, но все пак съюзници.

Освен до реформите, започнати от папа Лъв IX по време на неговия понтификат, се стигнало и до окончателния разрыв между Източната и Западната църква през 1054 г. с Великата „източна“ схизма. Като исторически процес спорът между Източната и Западната църква водел своето начало още от II в. През следващите столетия той все повече се задълбочавал, за да се стигне до разрыва в средата на XI в. Непоносимостта на двете църкви една към друга се усетила най-силно след разделянето на Римската империя през 395 г. Оттогава започнали ясно да се забелязват и все повече различия в налагането на много от ритуалите и правилата на живот сред свещениците. Несъмнено една от основните причини за неугасващия конфликт била претенциите на Римската църква за пълно господство над целия християнски свят. Папите често отбелязвали факта, че управляваната от тях църква се намирала в Рим, а самата тя била създадена от апостолите Петър и Павел. Много често римските духовници изтъквали, че първият епископ на Рим бил именно св. Петър, въпреки че доказателства за това няма, дори напротив. Св. Иринеи, един от ранните християнски автори, пише, че за пръв епископ на Рим бил избран Лин (**Методиев, 2002**, стр. 24).

През XI в. неразбирателството между Изтока и Запада достигнало своя връх. В опит да се разрешат част от проблемите бил свикан събор в Константинопол, на който присъствали и пратеници на Рим. Папските легати, виждайки, че няма да постигнат своите искания, поставили на 16 юли 1054 г. була върху престола на „Св. София“, с която отлъчвали от Църквата патриарх Михаил Керуларий и всички мислещи като него (**Коев, Бакалов, 2000**, стр. 149). На свой ред константинополският патриарх също отлъчил папата и западните епископи. Така се стигнало до най-големия разрыв между църквите в Рим и Константинопол.

Всъщност борбата за незабавни промени в организацията на църквата в даден момент се превърнала в открита съпротива срещу германските императори и опити за откъсване от влиянието им. Много често, в зависимост от обстановката и произтичащите от нея облаги, папската курия подкрепяла дори и разбунтувалите се италиански градове, които искали да се отърват от сеньориалната и епископска зависимост и разбира се – от императорския произвол.

След смъртта на папа Лъв IX, Хилдебранд оглавил делегация, която се отправила към германския двор с молба следващият папа да бъде Гебхард, предан на императора епископ на Айхшат (**Schaff, 2002**, стр. 13). След малко забавяне, на 13 април 1055 г. Гебхард бил официално избран за духовен глава на Римската църква под името Виктор II. Този избор на папа показал ясно две неща – че Хилдебранд притежавал огромна власт в Рим и че църквата не можела самостоятелно да избира духовен водач без одобрението на владетеля на Свещената Римска империя. Реално императорът имал последната дума за това кой да бъде поставен в Рим, а съборът от Сутри пък е показателен, че всеки можел да бъде свален, ако волята му била такава. Точно това се опитвали да премахнат всички реформатори в Рим.

Папа Виктор II продължил реформата, започната от неговия предшественик Лъв IX, но не успял да я довърши, защото починал през 1057 г. Изборът на следващия папа щял да стане първият от 1045 г. нататък, извършен без одобрението на императора. Висшите духовници в Рим се възползвали от смъртта на Хайнрих III и неговия все още малолетен наследник, избирайки нов глава на Западната църква. Някои от римските свещеници предложили да се изчака завръщането на Хилдебранд в Рим, преди да изберат нов понтифекс, но това не било прието и на 2 август 1057 г. бил избран Фридрих, който приел името Стефан IX (**Cowdrey, 2011**, стр. 11).

Макар и за кратко време на папския престол, Стефан IX успява да назначи за кардинал-епископ на Остия споменатия Пиетро Дамиани, превърнал се в един от идеологическите лидери на реформата. За разлика от своя предшественик, който не подкрепял започналото в Милано движение, останало с името Патария, Стефан IX влязъл в съюз с патарените. Това движение, което отразявало недоволството сред хората от произвола на архиепископа в града и опитите им то да бъде премахнато, било пряко свързано със събитията, случващи се в папски Рим. Гражданските реформатори били умело използвани от отците на църквата за постигане на техните цели.

Единомислието между папството и водача на патарените Ариалдо създавало стабилна основа за бъдещ съюз. Основната цел на патарените, наред с отстраняването на миланския архиепископ, била борбата срещу симонията и николаизма – нещо, което в Рим използвали умело. Почти до края на XI в. всеки римски църковен ръководител заставал на страната на разбунтувалите се граждани, виждайки в каузата им чудесна възможност да наложи волята си над Милано.

Както бе споменато по-горе, понтификатът на папа Стефан IX бил кратък. Относно неговата смърт се срещат различни версии. Част от изворите твърдят, че папата се разболял от туберкулоза и скоро след това починал. Според друга версия той бил отровен.

Противниците на реформата се възползвали от смъртта на Стефан и избрали за папа епископа на Велетри Джовани под името Бенедикт X. Според Бонидзоне ди Сутри, малко преди да почине Стефан IX пророчески познал какво ще се случи: „Зная, братя, че сред вас ще се намерят такива, които ще заграбят този престол не според постановленията на светите Отци, а с помощта на миряни.“ (Robinson, 2004, стр. 201). Голяма част от кардиналите не подкрепили този избор, като Пиетро Дамиани дори отказал да ръкоположи новия папа и заедно с други епископи напуснали Рим. На събора в Сиена събралите се кардинали избрали нов понтифекс на Рим – епископът на Флоренция Герхард станал папа под името Николай II. На последвалия събор в Сутри Бенедикт X бил осъден и отлъчен от църквата. Процесът по осъждането му бил ръководен лично от кардинал Хилдебранд.

При следващия папа Николай II (1059 – 1061), одобрен с подкрепата и намесата на Хилдебранд, промените в управлението на църквата продължили. Позициите на Хилдебранд и кардинал Хумберт се засилили още повече и на практика обновлението на църквата ставало под тяхно ръководство. При Николай II били въведени и промени в избора на папа, представени на Латеранския събор на 13 април 1059 г. (Cowardrey, 2011, стр. 22). Всичко това се случило с пряката намеса на Хилдебранд и Хумберт (Кернс, 1998, стр. 217). Тези промени имали за цел да се намали влиянието на императорите на Свещената Римска империя при избор на епископ на Рим. Булата „*In nomine Domini*“, издадена от Николай II по време на въпросния събор, променяла досегашните правила. Новият наследник на св. Петър трябвало да бъде избран от епископите-кардинали, които първо посочвали кандидата, а след това, заедно с всички други кардинали, утвърждавали избора. Било премахнато задължителното одобрение на германския владетел, въпреки че в булата било записано да се уважава правото на потвърждение от негова страна.

Опитът за откъсване на църквата от светската власт ясно проличал в булата, издадена от папа Николай II. В нея се виждал стремежът на римското духовенство за намаляване намесата на императорите, въпреки че не я изключвала напълно. Така издигането на

нов духовен глава на Западната църква се прехвърлило почти изцяло на епископите-кардинали, което гарантирало, че изборът му щял да бъде по-малко податлив на външен натиск и се укрепвала църковната самостоятелност. Колкото до самите кардинали-епископи – това било структура, изградена отново от Хилдебранд, който по времето на Лъв IX разделил Рим на енории и свещениците от тези райони били наречени дякони-кардинали, а епископите близо до Рим станали именно тези епископи-кардинали, образуващи колегия на кардиналите (**Кернс, 1998**, стр. 217). Кардиналският колегиум имал задача освен да помага на папата, да осигурява управлението на църквата между два понтификата (**Корбен, 2008**, стр. 141).

Николай II направил опит не само да спре симонията и разврата сред духовенството, но и силно да ограничи намесата на светски лица в управлението на църквата. Не пропуснал и възможността да се намеси в Милано, където по това време патарените набирали сила. Затова изпратил в града легати в лицето на Пиетро Дамиани и епископ Анселм, но проблемът така и не бил решен. В Милано действията му не били дотам успешни, но в Южна Италия направил едно от най-важните си постижения – съюзът, който сключил с норманите. Епископът на Рим обявил за херцог на Апулия и Калабрия Робер Гискар – същият, който пленил папа Лъв IX (**Schaff, 2002**, стр. 15). На 27 юли 1061 г., след четири години като духовен глава на католическата църква, Николай II починал, за да отстъпи място на първия папа, избран според новия принцип, заложен в булата „*In nomine Domini*“. Това бил роденият близо до Милано Анселм ди Баджо, известен по-късно като папа Александър II (1061 – 1073). Той бил ръкоположен на 1 октомври 1061 г. с помощта на нормански войници (**Schaff, 2002**, стр. 16) и без съгласието на императора, което довело до ответни реакции. И този път не минало без намесата на императорския двор, макар и непряко – в случая тази намеса се осъществила чрез императрица Агнес, настояница на младия Хайнрих IV. Избухнал конфликт между привържениците на реформата и нейните противници. Като резултат се стигнало да избор на нов папа в лицето на Хонорий II, епископ на Парма. За тези събития съобщава и миланският хроникьор и автор на „*Monumenta Germaniae Historica*“ Арнолфо, описвайки как епископът на Парма Кадало бил избран за папа от противниците на реформата, което довело до открит сблъсък между двамата претенденти за Апостолския престол. По този начин, подобно на 40-те години на XI в., настъпила нова криза в папството. Благодарение на преврат, осъществен от епископа на Кьолн, и изпращането на императрицата в манастир, папа Александър II могъл да се

завърне в Рим веднага след събора в Аугсбург. Дотам се стигнало след като – в името на разрешаването на спора – Хонорий се завърнал в Парма, а Александър в Лука. Целта била да се изчака решението на германския съд. И макар да нямало конкретно решение, в Рим бил изпратен епископ Бурхард, племенник на Анно, който признал избора на Александър за валиден, но не осъдил Хонорий (**Cowdrey, 2011**, стр. 29).

Безспорно една от целите на Александър II била да продължи борбата срещу симонията, като едновременно с това наложи папската власт в християнския свят – но той не спрял и подкрепата си към патарените в Милано. Действията му не били лишени от смисъл, като се вземе предвид неговият произход и животът му, преди да бъде избран за епископ на Рим. Роден в благородническо семейство, той бил ръкоположен за свещеник от архиепископ Гуидо в Милано и назначен по-късно за епископ на Лука. Още от тогава животът му е свързан с организирането и развитието на Патарията, като дори на места е сочен и за неин създател. Една недоказана версия сочи, че Гуидо го назначил за епископ на Лука, за да се отърве от него, защото бъдещия папа бил един от първите, застанали открито против купуването на църковни длъжности (**Moore, 2012**, стр. 78). Анселм неведнъж посещавал Милано в ролята на папски легат, натоварен със задачата да спре сблъсъците в града.

Успоредно с оказването на помощ на патаренското движение, папа Александър II продължил и обновлението на църквата. През 1063 г., на събора в Латеранската базилика, в присъствието на над 100 епископа, Александър II не пропуснал да се разправи с доскорошния си съперник Хонорий II, отлъчвайки го от църквата. На този събор било постановено да не се допуска никаква търпимост към симонията. През 1064 г. Александър II свикал събор в Мантуа, където официално бил признат за легитимен понтифекс на Рим (**Schaff, 2002**, стр. 16). Борбата на римския духовен глава срещу разпространената практика на купуване на свещенически постове обхванала цяла Европа. Той изпратил свои легати, които да следят изпълнението на реформите.

Александър II не пропуснал възможността да се намеси и в спора за английската корона след смъртта на крал Едуард Изповедник. През 1066 г. при него в Рим пристигнали пратеници на нормандския херцог Уилям – претендент за корона на острова – за да търсят подкрепата му. Според някои сведения, Уилям Завоевателят получил от папата знамето на св. Петър, под което по-късно триумфирал в битката при Хейстингс. (**Logan, 2002**, стр. 112).

Реформите, провеждани от папа Александър II, нямало как да не предизвикат конфликт с император Хайнрих IV (1056 – 1106), който не криел апетита си за намеса в църковните дела и нямал никакво намерение да отстъпва пред римския духовен глава. Причина за открития сблъсък между папа Александър II и императора станало назначаването на нов архиепископ на Милано. Хайнрих IV избрал Годфри за наследник на починалия Гуидо, като за пореден път не се съобразил с исканията както на голяма част от гражданите на Милано, така и на римския първосвещеник. Последвалата реакция от страна на папата била очаквана – той не признал тази инвеститура и на свой ред посочил за архиепископ на града Атоне, преждевременно избран на 6 януари 1072 г. Според Бонидзоне ди Сутри, папата издал указ, с който постановил, че епископ на Милано е Атоне и изпратил писмо до императора с искане да позволи на Миланската църква да има епископ според Бога (**Robinson, 2004**, стр. 217).

Римокатолическата църква се намесила не само в движението на патарените в Милано, но и във Флоренция, когато там се разпалило недоволство срещу епископа на града. Било отправено дори искане за огнено изпитание, което да докаже, че епископът е виновен в симония. Александър II нямал друг избор, освен да свали епископа на Флоренция на събора в Рим през 1068 г. Андреа ди Струми, реформатор и част от патаренското движение в Милано, в произведението си *“The Life of Saint John Gualberto”* дава яснота относно спора между Джовани Гуалберто, основателя на манастира Валомброза, и епископ Пиетро Медзабарба. Средновековният хроникьор, присъединил се по-късно към валомброзианците, изтъква, че нито папа Александър II, нито дори Пиетро Дамиани били съгласни с обвиненията към Медзабарба, идващи от Гуалберто. Но поради успешното преминаване на Пиетро Игнео през огъня и последвалия обществен натиск, папата бил принуден да отстрани епископа.

По това време, след средата на XI в., в много градове в Италия започнало масово недоволство срещу епископското управление. За папството тези градски движения били от изключително значение за църковните реформи и доста пъти трябвало да се съобразяват с тях, за да получи подкрепата им. В случая с отстраняването на Медзабарба съществена роля изиграл отново Хилдебранд, който подкрепил исканията на монасите от Валомброза на събора, свикан през 1067 в Рим г. От другата страна Дамиани остро критикувал валомброзианците, че нападали своя епископ. От заеманите неидентични позиции в спора около епископ Медзабарба се забелязват и различията между част от лидерите на реформата. Главни действащи лица отново били Пиетро

Дамиани и Хилдебранд, чийто взаимоотношения можели да бъдат определени като сложни, макар и двамата да се борели срещу моралния упадък в църквата. Бъдещият папа се стремял да засили духовната власт, независимо от методите, докато Дамиани бил против насието. Последният дори си позволил да направи интересно сравнение между Хилдебранд и апостол Яков, който бил праведен, но понякога се отклонявал от правия път (Cowardrey, 2011, стр. 18). Може би обвиненията на Дамиани не били съвсем неоснователни. В един абзац от творбата на Ландолфо Стари „*Historia Mediolanensis*“, където той видимо упреква Хилдебранд, че се е настанил в Рим и управлявал като император, се вижда, че нападите към него идвали и от други места. Макар и Ландолфо да бил противник на църковната реформа и защитник на самостоятелността на Амброзианската църква в Милано, думите му са показателни за влиянието на Хилдебранд в църковната институция години, преди да заеме престола на св. Петър.

Може да се посочи и друг пример с участието на Дамиани и неговата позиция относно намесата на обикновени миряни в делата на църквата. Става въпрос за споменатата му мисия до Милано в опит да усмири враждуващите фракции. В града на св. Амброзий злоупотребите на архиепископа и неговите подчинени били видни, но въпреки всичко Пиетро намерил компромисно решение. Той накарал всички свещеници да се откажат от симонията и наложничеството (конкубинат), да се покаят, но все пак да запазят постове си. Това действие било в разрез с идеите и исканията на патарените, които настоявали за отстраняване на всички покварени духовници, затова те изпратили представители в Рим. В повечето случаи, когато пратеници на патарените пристигали във Вечния град, те получавали подкрепата на Хилдебранд. При едно такова посещение било връчено знамето на св. Петър от папа Александър II на един от водачите на патарените Ерлембалдо. Благодарение на оказаната помощ, несъмнено след намесата на Хилдебранд, движението на патарените се разпространило из земите на Ломбардия и Тоскана (Moore, 2012, стр. 85).

Несъгласието между Хилдебранд и Дамиани по въпросите, свързани с Флоренция и Милано, е пряко доказателство, че невинаги е имало единомислие сред реформаторите и доста често позициите им се разминавали. А за силата и влиянието на Хилдебранд над папите говори едно изказване на Пиетро Дамиани, който отбелязал, че в Рим трябвало да се подчиняват на господаря на папата, а не на самия господар папата (Morris, 1998, стр. 95).

Контролът на Хилдебранд над Римската църква се усилил още повече след смъртта на кардинал Хумберт и оттеглянето на Пиетро Дамиани. Повечето изследователи смятат, че оттогава реално властта попаднала изцяло в ръцете на кардинал Хилдебранд, особено в политиката, насочена към Милано.

Папа Александър II умрял на 21 април 1073 г. (Cowdrey, 2011, стр. 54), оставяйки след себе си разпален скандал между Римската църква и император Хайнрих IV. Този конфликт известен като борба за инвеститура щял да придобие огромни размери при понтификата на Григорий VII и да окаже огромно влияние върху отношенията между папи и императори през следващите векове.

Реформите в църквата от средата на XI в. безспорно са водени от амбициозни духовни лидери като продължители на клонийското движение от началото на X в. И папа Лъв IX, започнал безмилостна борба срещу симонията и конкубината, и активната намеса на папа Александър II в борбата на италианските градове срещу архиепископското управление несъмнено допринесли за възхода на Римската църква. И макар повечето първосвещеници на Рим – от Лъв IX до Александър II – да имали заслуга за засилване на папската институция, реформата нямало да има същата мощ без силните личности, стоящи зад тях. Хора като Пиетро Дамиани, Хумберт и Хилдебранд представлявали ядрото, около което се извършвали всичките промени в управлението на християнската църква. Дори неразбирателството между тях не се оказало пагубно на започналите процеси на духовно обновление. Трудно би могло да се определи кой от изброените участници имал по-голяма заслуга за успешното налагане на промените в управлението на християнския свят. Някъде се поставя личността на Хилдебранд на първо място, но реално той изпъкнал повече от другите по-скоро заради неотстъпчивостта си и отказа да прави компромиси по каквито и да е било въпроси, свързани с църквата. Похватите на Дамиани пък били предимно проповядването на покаяние и смирение, като осъждал насилствените методи. Реално той защитавал и идеята за съюз между папата и германските императори, който съюз щял да гарантира успешен завършек на борбата срещу корупцията и феодалите (Богданов, 2009, стр. 167). По повод намесата на владетелите на Свещената Римска империя в църковните дела, Хилдебранд и Хумберт заели коренно различни позиции. За тях основните цели на реформите били да се разграничи духовенството от миряните. Кардинал Хумберт в *“Libri tres Adversus simoniacus”* направил изложение по този въпрос: „Точно както на духовниците е

забранено да се намесват в светски дела, така и на миряните им е забранено да се месят в църковни дела“ (Morris, 1998, стр. 99).

Хилдебранд и Хумберт може и да са били понякога твърде крайни в идеите си, но не бива да се забравя, че възкачването на първия за папа станало в нарушение на установените правила от 1059 г. При неговото възкачване на Апостолския престол липсвало обсъждане с епископите–кардинали, както било предвидено в булата на Николай II, както и консултация с германския двор – право, което било запазено за императора. Едно обаче е сигурно – с началото на неговия понтификат несъмнено се отворила нова страница в сблъсъка между Римската църква и владетелите на Свещената Римска империя. И ако папа Лъв IX и неговите наследници използвали папската власт като средство за осъществяване на църковната реформа, то папа Григорий VII използвал църковната реформа като инструмент за засилване на папската власт (Logan, 2002, стр. 106).

Цитирана литература:

Богданов, Ст. (2009) *Ересите в Западна Европа (1000 – 1170)*. изд. Велико Търново, Университетско издание „Св. св. Кирил и Методий“. ISBN 978-954-524-715-6

Гагова, Кр. (2007) *Средновековна Европа (X-XIII век)*. изд. София, Полис. ISBN 9789547960626

Гагова, Кр. (2015) *Власт. Идеология. Ритуал (Западна Европа през X – XI в.)*. изд. София, Полис. ISBN 978-954-8624-45-9

Гергей, Е. (1996) *История папства*. изд. Москва, Республика. ISBN 5-250-01848-3

Корбен, А. (2008) *История на Християнството*. изд. София, Рива. ISBN, 9789543202027

Коев, Т., Бакалов, Г. (2000) *Въведение в християнството*. изд. София, Булвест 2000. ISBN. 9548112159

Кернс, Ъ. (1998) *Християнството през вековете*. изд. София, Нов човек. ISBN 9544070877

Терени (11) 2026 (1)

Методиев, М. (2002) *Папите и тяхната империя*. изд. Велико Търново, Gaberoff. ISBN 954-9607-68-2

Andrea di Strumi, *The Life of Saint John Gualberto*. Ed. by Francesco Salvestrini. Достъпен от: <https://flore.unifi.it/handle/2158/809874?mode=simple> (посетен на 10.10.2025). ISBN 9788864300788

Blumenthal, Uta-Renate (1995) *The investiture controversy (Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century)*. изд. Philadelphia, University of Pennsylvania Press. ISBN 0812213866, 9780812213867

Cantor, N. F. (1994) *Civilization of the Middle Ages*. Достъпен от: https://books.google.bg/books/about/Civilization_of_the_Middle_Ages.html?id=0qiYM2_HhJgC&redir_esc=y (посетен на 10.10.2025). ISBN 0060925531, 9780060925536

Cowdrey, H.E. (2011) *Pope Gregory VII (1073 – 1085), Published to Oxford scholarship online*. Достъпен от: https://books.google.bg/books/about/The_Register_of_Pope_Gregory_VII_1073_10.html?id=V8Vcka0-n3IC&redir_esc=y (посетен на 10.10.2025). ISBN 0199249806, 9780199249800

Deanesly, M. (2005) *A history of the Medieval Church 590 – 1500*. изд. London. Достъпен от: <https://books.google.com.fj/books?id=2E9ADwAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (посетен на 10.10.2025). ISBN 0203626915, 9780203626917

Logan, D. (2002) *A history of the Church in the Middle Ages*. изд. London. Достъпен от: https://books.google.bg/books/about/A_History_of_the_Church_in_the_Middle_Ag.html?id=HzeQCcLUvdEC&redir_esc=y (посетен на 10.10.2025). ISBN 0415132886, 9780415132886

Moore, R.I. (2012) *The war on heresy*. изд. Cambridge, Massachusetts. ISBN 1847653480, 9781847653482

Morris, C. (1998) *The Papal Monarchy*. изд. Oxford, Clarendon press. ISBN 0198269250, 9780198269250

Robinson, I.S. (2004) *The Papal Reform of the Eleventh Century – Lives of Pope Leo IX and Pope Gregory VII*. изд. Manchester, Manchester University Press. ISBN 0719038758, 9780719038754

Терени (11) 2026 (1)

Russell, J. B. (1965) *Dissent and Reform in the Early Middle Ages*. изд. University of California. ISBN 0520330633, 9780520330634

Somerville, R. (2016) *Papacy, Councils and Canon Law in the 11th-12th Centuries*.

Достъпен от:

[https://books.google.bg/books/about/Papacy Councils and Canon Law in the 11t.html?id=W0gaEQAAQBAJ&redir_esc=y](https://books.google.bg/books/about/Papacy_Councils_and_Canon_Law_in_the_11t.html?id=W0gaEQAAQBAJ&redir_esc=y) (посетен на 10.10.2025). ISBN 104024419X, 9781040244197

Schaff, P. (1998) *History of the Christian Church, Volume IV: Mediaeval Christianity A.D. 590-1073*. изд. Blackmask Online. Достъпен на: <http://public-library.uk/ebooks/45/37.pdf> (посетен на 10.10.2025). ISBN-13: 9781520587226

Schaff, P. (2002) *History of the Christian Church, Volume V: The Middle Ages. A.D. 1049-1294*. Достъпен от: <https://www.ccel.org/ccel/s/schaff/hcc5/cache/hcc5.pdf> (посетен на 10.10.2025).

Интернет източници:

Arnulfus Mediolanensis, *Liber gestorum recentium, Monumenta Germaniae Historica, Hannover*. Достъпен от:

[http://www.alim.dfl.univr.it/alim/letteratura.nsf/\(volumiID\)/C5873C9A1A28FC2BC1256E50003869AC!opendocument&vs=Autore](http://www.alim.dfl.univr.it/alim/letteratura.nsf/(volumiID)/C5873C9A1A28FC2BC1256E50003869AC!opendocument&vs=Autore) (посетен на 10.10.2025)

Landulphi Senioris, *Historia Mediolanensis*, a cura di L. C. Bethmann – W. Wattenbach, MGH, Scriptorum, VIII, Hannover 1848. Достъпен от:

[http://www.alim.dfl.univr.it/alim/letteratura.nsf/\(cercaVolumi\)/E2D3E9A88E3935E2C1257A35005B77D4?OpenDocument](http://www.alim.dfl.univr.it/alim/letteratura.nsf/(cercaVolumi)/E2D3E9A88E3935E2C1257A35005B77D4?OpenDocument) (посетен на 10.10.2025)

Транслитерирана литература / Translitterirana literatura:

Bogdanov, St. (2009) *Eresite v Zapadna Evropa (1000 – 1170)*. изд. Veliko Tarnovo, Universitetsko izdanie „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. ISBN 978-954-524-715-6

Gagova, Kr. (2007) *Srednovekovna Evropa (X-XIII vek)*. изд. Sofia, Polis. ISBN 9789547960626

Терени (11) 2026 (1)

Gagova, Kr. (2015) *Vlast. Ideologia. Ritual (Zapadna Evropa prez X – XI v.)*. izd. Sofia, Polis. ISBN 978-954-8624-45-9

Gergey, E. (1996) *Istoria papstva*. izd. Moskva, Respublika. ISBN 5-250-01848-3

Korben, A. (2008) *Istoria na Hristijanството*. izd. Sofia, Riva. ISBN, 9789543202027

Koev, T., Bakalov, G. (2000) *Vavedenie v hristijanството*. izd. Sofia, Bulvest 2000. ISBN. 9548112159

Kerns, A. (1998) *Hristijanството prez vekovete*. izd. Sofia, Nov chovek. ISBN 9544070877

Metodiev, M. (2002) *Papite i tyahnata imperia*. izd. Veliko Tarnovo, Gaberoff. ISBN 954-9607-68-2

PhD student VENTSISLAV BONEV

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, Department of “Ancient History, Thracology and Medieval History”

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

Venci_bonev@abv.bg

<https://orcid.org/0009-0000-3321-8223>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.150-169>

Abstract:

The present text aims to examine the papal reforms that began in the XI century and the factors that necessitated them. The objective of the study is to highlight the urgent need for changes within the papal institution, which had been undermined by the widespread practice of acquiring ecclesiastical offices through simony, as well as by the direct intervention of emperors of the Holy Roman Empire in the governance of the Church and the selection of new pontiffs. The study seeks to explore the causes behind the evolving relationship between Roman bishop and the rulers of the German state, as well as the factors that made such reforms indispensable. The reform movement effectively began in the 1050s, yet the roots of these changes can and should be traced back to the X century, particularly to the founding of the Cluny monastery. There, abbots emphasized the urgent need for immediate changes in Church governance and clerical life. They took the initial steps, which were later advanced by several popes after the mid-XI century. Undoubtedly, the peak of church reform and the culmination of the struggle between secular and spiritual power was the intense conflict between Pope Gregory VII and emperor Henry IV. It is also crucial to examine the reaction of emperors, whose ambitions were to exert complete control over Italy and the Papal throne. Although rulers supported certain aspects of the reforms, they vehemently opposed the Apostolic See due to its refusal to recognize secular investiture, often resorting to extreme measures.

Keywords: simony, investiture, pope, emperor, bishop, church council

Терени (11) 2026 (1)

ПРАБЪЛГАРСКАТА ТРАУРНА ТРАДИЦИЯ НА САМОНАРАНЯВАНЕ: СЪЩНОСТ, ПАРАЛЕЛИ, КОНТИНУИТЕТ

студент КРИСТИЯН ВИКТОРОВ

Софийски университет „Св. Климент Охридски,

Исторически факултет

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

kristianviktorov@abv.bg

<https://orcid.org/0009-0009-5754-3587>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.170-204>

Резюме: В статията е разгледан прабългарският траурен обичай за самобичуване в знак на скръб. Той е добре засвидетелстван в изворите. Най-ранното отбелязване на този прабългарски обред се отнася за кутригурите. В по-късен арабски извор от X в. се разказва за събития, случили се през IX в. в Дунавска България – прабългарка от владетелското семейство се самонаранила, тъй като скърбяла за съпруга си. Ахмед ибн Фадлан описва обичай на самонараняване и при волжките българи. Траурната традицията е отбелязана и през XIV в. от продължителя на сръбския архиепископ Данило, който твърди, че в знак на печал за загиналия български цар Михаил III Шишман неговите боляри се удряли по лицата си. През периода на османското господство обредът често е засвидетелстван при българите от западноевропейските пътешественици. След Освобождението българските етнографи отбелязват на места същия обичай. Следи от него са се запазили и в някои български народни песни и изрази. В статията са отбелязани също така паралели на тази традиция и сред някои други славянски и тюркски народи.

Ключови думи: обичай, самонараняване, траур, прабългари, тюрки

Предмет на настоящата статия е прабългарският траурен обичай на самонараняване и неговото съхраняване сред българите и през XX в. Най-ранните сведения за него са отнасят още за прабългарското племе кутригури, като впоследствие този обред се съхранил и след християнизацията на българския народ. Въпросната практика се състои в това близките на починалия да прорязват или да дерат лицата си, да скубят косите си, да разкъсват дрехите си и да се самобичуват в знак на скръб.

В българската историография Веселин Бешевлиев отбелязва, че подобен обред се среща при хуните и тюрките, но твърди, че е неизвестно дали „е съществувал този тюркски обичай у първобългарите“. Той посочва, че целта на тюрките и хуните била по този начин – чрез отрязване на косите си и нараняване на лицата си до кръв – да усилят силата на мъртвия на оня свят (**Бешевлиев, 1939**, стр. 57 – 58). Бешевлиев е и преводач на откъсите на Менадър в ГИБИ, като в бележка под линия отбелязва, че траурният обичай на нарязване на лицата се е срещал при кутригури, хуни и славяни (**ГИБИ II, 1958**, стр. 230, бел. 1). Неточността на становището му, според което не е известно дали такъв обред се е срещал и при прабългарите, се дължи на неговото мнение, че кутригурите не спадат към българските племена (**Бешевлиев, 2008**, стр. 43), както и на факта, че разказът на ал-Тануки, който споменава тази практика при прабългарите, не е бил известен към момента на написването на неговата студия.

Най-раното свидетелство за прабългарско племе, което изразявало своята скръб с прорези по лицата си, се отнася до кутригурите. Тяхната принадлежност към българските племена е считана за сигурна от редица наши историци (**Златарски, 2007**, стр. 33 – 83; **История на България, т.2, 1981**, стр. 63 – 64; **Петров, 1981**, стр. 105 – 110; **Божилков, Димитров, 1995**, стр. 20; **Рашев, 2007**, стр. 41). Теофан Изповедник (758 – 817) и патриарх Никифор (758 – 828) пък директно съобщават, че котрагите, както те наричат кутригурите (**Рашев, 2007**, стр. 58), „са също техни едноплеменници (на българите-уногондури)“ [*οἱ λεγόμενοι κάτραγοι ὁμόφυλοι αὐτῶν καὶ οὗτοι τυγχάνοντες*] (**ГИБИ III, 1960**, стр. 261, 295). Затова и Рашо Рашев коментира, че доводите на Бешевлиев „основателно не се приемат за убедителни“ (**Рашев, 2007**, стр. 41). Въпросните кутригури под водачеството на своя вожд Заберган през зимата на 558/559 г. извършват поход дълбоко в териториите на Византийската империя. Инвазията на кутригурите в крайна сметка била отблъсната от византийците под командването на пълководеца Велизарий, който устроил засада при селището Хетукоме в Източна Тракия, и неговата войска убила около 400 прабългарски конници. След това

поражение Заберган решил да се оттегли с войските си отвъд Дунав (**Agathias, 1871**, стр. 367 – 383; **ГИБИ II, 1958**, стр. 186 – 197; **Петров, 1981**, стр. 107 – 109). Агатий Миринейски (536 – 582) разказва за отстъплението на кутригурите и за тяхната скръб:

*„Обаче тогава на хуните се струвало, че всичко е безнадежно, и нямали желание да опитват какво да е средство за защита. От тях загинали около четиристотин, а от ромеите нито един, като само неколцина били ранени. Заберган пък, техният вожд, и тези, които избягали, с радост едва се прибрали в стана, защото конете на ромеите, изморени от преследването, били главната причина те да се спасят. Иначе всички щели да бъдат веднага унищожени. Сега обаче варварите, като нахлули с най-голям шум във валовете, смутили цялата останала войска, която си помислила, че веднага ще бъде напълно унищожена. Чували се продължителни варварски стенания, защото като си раздирали бузите с мечовете, ридаели според родния си обичай.“ [„οἰμωγή τε ἠκούετο μακρὰ βαρβαρικῆ’ τοῖς γὰρ ζιφιδίοις τὰς παρεῖας καταζαίνοντες ὠλοφύροντο κατὰ τὸν πατριὸν νόμον.“] (**Agathias, 1871**, стр. 382; **ГИБИ II, 1958**, стр. 196).*

От това сведение се разбира, че кутригурите „ридаели“, като си нарязвали бузите с мечове. Това било „според родния им обичай“ (τὸν πατριὸν νόμον). По този начин те изразявали своята скръб по загиналите на бойните полета техни съплеменници.

Съобщението на Агатий не е единственото, което отбелязва този обичай сред прабългарите. В един почти неизползван арабски извор в българската историография въпросната традиция отново е описана при дунавските прабългари през IX в. Визираното сведение е един по-скоро художествен разказ на арабския писател Мухассин ал-Тануки (939 – 994) от X в. „Освобождение след мъчение“. Този извор е публикуван на френски език от историка и ориенталист Мариус Канард (**Canard, 1956**, стр. 51 – 72), а по френския превод Васил Гюзелев е публикувал сведението в приложението към книгата си „Покръстване и християнизация на българите“. В бележки под линия Гюзелев прави кратки пояснителни коментари към извора, но обширен анализ върху сведението на ал-Тануки в българската историческа наука все още липсва. Видният наш медиавист отбелязва в изложението си, че „разказът на арабския писател от X в. ал-Тануки разкрива картини от живота в българския владетелски двор през VIII – IX в. и някои български езически обичаи и счита, че това сведение заслужава „особено внимание“ (**Гюзелев, 2013**, стр. 259).

Ал-Тануки в своето произведение разказва за един византийски патриций, който попаднал в пленничество на *бурджаните* (българите) и станал писар лично на царя на бурджаните. Васил Гюзелев отбелязва, че визираният владетел трябва да е бил или кан Крум (796/803 – 814), или кан Омуртаг (814/815 – 831). Разказът се води от първо лице, ед. ч., т. е. от гледната точка на патриция. Българският владетел възложил на византийския пленник да научи дъщеря му „на писмо“. Между византиеца и канската дъщеря пламнала любов, но тя нямало как да помоли баща си да я омъжи за него, тъй като той бил роб. Тогава пленникът ѝ разкрил, че всъщност неговият баща е старият стратег на тема Тракия. Разбирайки това, българският кан позволил брака между дъщеря си и византиеца, но предупредил бившия ромейски патриций, че ако иска да се ожени за любимата си, трябва да приеме „*обичая на нашата страна*“, а именно – ако единият от двамата съпрузи почине, то другият трябва да бъде погребан жив заедно с умрелия. Както отбелязва Гюзелев, този обичай е засвидетелстван при прабългарите и от други арабски автори, като например ал-Масуди. Византиецът приел условието, но за зла беда скоро след сватбата им невестата му се разболяла и изпаднала в несвяст. Всички решили, че тя е починала. На специална носилка спуснали дъщерята на българския кан и нейния съпруг в празен кладенец, който бил предназначен за погребения. Там били спуснати храни и напитки за три дни. В кладенеца обаче се оказало, че годеницата на патриция всъщност не била починала, а само изпаднала в несвяст и скоро се пробудила. Във въпросния кладенец почти всеки ден върху ложе спускали двамина съпрузи – единият жив, а другият мъртъв. Патрицият и канската дъщеря всеки път убивали живия и си поделляли спуснатата за него храна за три дни и така оцелели повече от година. Веднъж, вместо да бъде спусната носилка с двама съпрузи, бил пуснат един котел. Тогава византиецът си помислил, че този котел не бил спуснат от бурджанин, а от грък, понеже така правили гърците. Той решил да постави съпругата си в котела с всичките ѝ богатства, за да я издърпат ромеите, а тя да им разкаже за случилото се и след това те отново да спуснат котела, за да издърпат и него. Въпросните гърци се оказали войници на бащата на пленения патриций, но те не се сетили да попитат жената за него, а самата тя била обхваната от страх и нищо не им казала. Решили да отведат младата българка при стратега на тема „Тракия“, т. е. бащата на останалия в кладенеца византиец, за да получат възнаграждение. Бащата и майката на ромея се зарадвали на момичето и намерили утеха в него за скръбта си към загубения син. Един приятел на сина на византийския патриций бил нарисувал образа му върху дъска и тази дъска майката и бащата били поставили в отделна стая.

Българката забелязала, че те двамата влизали в някаква соба и след това излизали разплакани. Един ден тя ги последвала, когато влезли в стаята. Българката съзряла изображението на съпруга си. Ал-Тануки пише: *„Когато тя го видяла, заудряла се по лицето, скубела си косите и си късала дрехите. Те я попитали за причината на нейното вълнение. Тя им рекла: „Това изображение е на моя мъж“* (Canard, 1956, стр. 56 – 61; Гюзелев, 2013, стр. 423 – 428, 485 – 486). Нататък в сведението се разказва как майката и бащата спасили сина си; как пратили пратеници при царя на бурджаните, които му съобщили, че дъщеря му е добре; колко той и съпругата му се зарадвали; как вдигнали сватбено угощение и сключили договор за мир между ромеи и бурджани за 30 години с клетви – епизод, който Васил Гюзелев логично свързва със сключения мирен договор между България и Византия през 816 г. (Canard, 1956, стр. 60 – 61; Гюзелев, 2013, стр. 428 – 429, 485 – 486).

В това произведение на ал-Тануки е отбелязано как дъщерята на българския владетел изразила своята тъга по мъжа си, а именно като „се заудряла по лицето, скубела си косите и си късала дрехите“. Разказът потвърждава информацията на Агатий за прабългарското племе кутригури, които скърбели, като правели нарязи по лицата си. По същество това са два напълно независими един от друг извора, които споменават траурна практика сред езическите българи да се самонараняват в знак на почит към починалия.

Съществува и трети извор, който разказва за подобен обред при прабългарите, но този път волжките. Става дума за „Рисала“ („Трактат“) на Ахмед ибн Фадлан (877 – X в.). Авторът посещава Волжко-Камска България и в своят текст, наред с други традиции на волжките българи, разказва и по какъв начин те са извършвали своите погребения:

„Покойникът не се оплаква от жени, а от мъже, които пристигат в деня на кончината. Те спират пред вратата на шатрата на починалия и крещят с най-див и безобразен рев.

Така правят свободните хора. Ако ревът за починалия спре, роби с кожени сплетени ремъци [в ръце] продължават да плачат, да се удрят и да си нанасят рани; по телата им се появяват следи като от удари с камшик. Някой трябва да издигне до шатрата флаг. Донесят оръжието [на покойника] и го нареждат около гроба. Не прекъсват оплакването две години.

Когато изминат две години, снемат флага; подстригват си косите и канят близките на починалия, с което известяват, че излизат от траура. Ако починалият има съпруга, [отново я] омъжват. Така постъпват с най-издигнатите хора. При смъртта на обикновените хора се изпълняват част от тези обреди“ (Займова (съст.), 2000, стр. 68).

От този извор става ясно, че и при волжките българи е съществувала традиция да се почете починалия чрез самонараняване и самобичуване, но в този случай обредът се изпълнявал от роби. Така сумарно съществуват три независими един от друг извора, които потвърждават, че при езическите българи е съществувала траурна традиция на самонараняване в чест на покойника.

*

Прабългарската езическа траурна традиция на самонараняването не изчезва с покръстването на българския народ, а продължава да съществува като част от така нареченото „народно християнство“. Тя е наследена от новосформирания се християнски българо-славянски народ. Подобни обреди обаче са били извършвани и от автохтонното балканско романизирано население, както и от славянските племена, така че по-скоро при българите тя е плод на културна конвергенция на сходни обичаи на местните, славянските и прабългарските племена. Фактът, че тази езическа традиция се е запазила и след покръстването, не трябва да бъде изненадващ, тъй като именно обичаите, свързани със смъртта и погребението, са най-консервативната част от празнично-обредната система на българите, като в тях могат да се проследят стари езически практики и представи за смъртта и за взаимоотношението между живите и мъртвите (Колев, 1997, стр. 369). Точно погребалните и поминалните обреди много сигурно могат да характеризират даден етнос (Рашев, 2007, стр. 11).

В своето обстойно научно-популярно изследване върху всекидневния бит и народния светоглед на обикновените българи през Зрялото и Късното Средновековие Йордан Андреев твърди, че през Второто (Възобновеното) българско царство обичаят за самонараняване е бил практикуван. Авторът се спира върху различните аспекти на ежедневието на българите от XIII – XIV в., включително и на техните погребални обреди и представите им за смъртта: „От свидетелствата на западноевропейските пътешественици, преминали през земите ни след XV в., можем да съдим как е изглеждало погребението на обикновените хора. За опелото били наемани

професионални оплаквачки, които от сутринта започвали да плачат, да се удрят по гърдите, да дерат до кръв лицата си, да скубят косите си; по този начин те демонстрирали най-дълбока скръб. Сред виковете и писъците им се откроявал гласът на главната оплаквачка: тя пеела заедно с останалите и на висок глас изреждала добрините на покойника, като започвала от неговото раждане и свършвала с последните му дни.“ (Андреев, 1992, стр. 130 – 131).

От изложението на Андреев личи, че източниците, които той е използвал, за да опише този средновековен български обичай, са западноевропейски пътеписи. Информация за подобна практика на българите по това време се среща в текстовете на Бенедето Рамберти, Жан Шено и Жак Гасо. Константин Иречек (1883) е първият изследовател, който публикува пътеписа на Бенедето Рамберти на български в своите „Стари пътешествия по България от 15-16 столетие“. По-късно изворът е преиздаден от Снежана Ракова и Пенка Данова в тяхната „Бенедето Рамберти и Даниело Лудовизи: Двама венециански пратеници в Константинопол през 1534 г.“ Свидетелствата на французите Жан Шено и Жак Гасо пък са издадени в том I на поредицата „Чужди пътеписи за Балканите“. Стоян Райчевски в книгата си „Нишавските българи“ цитира техните сведения относно траурните практики на българите по поречието на река Нишава (Райчевски, 2004, стр. 32 – 33).

През 1534 г. Бенедето Рамберти е венециански дипломатически пратеник в османската столица Константинопол. Пътувайки, той минава и през земи, населени с българи. За с. Клисура, в близост до Ниш, Рамберти пояснява, че *„това село е вече България“* и пише, че *„когато умират мъжете, братята, синовете или бащите, късат си косите с ръце и с нокти си одраскват лицето, докато потече кръв“* (Иречек, 1883, стр. 99).

Дванадесет години по-късно българските земи пресича французинът Жан Шено. Той минава през град Ниш – тогава с предимно българско население, което ще се запази като такова поне до началото на XX в. Шено описва женските прически, украшения и накити, както и същия погребален обичай, изпълняван от местните българи:

„Видяхме отстрани град Нуса, хубав град в миналото, а сега сведен до едно село. Повечето от жените в този край носят отрязани коси, а други ги носят дълги с шапка на главата, направена от парчета, без форма и фасон. Те окачват стъклени броеници и няколко сребърни монети и подобни халки на ушите. Когато умрат мъжете или роднините им, те си скубят косите и си издраскват лицето с най-

страшните викове, които биха могли да се чуят. Гърците⁴⁸ правят подобно нещо в много райони. Смятам, че това е по-скоро по стар обичай или преструвка, отколкото от мъка“ (ЧПБ I, 1975, стр. 72).

На следващата година кралският секретар на Анри II Жак Гасо, изпратен на разузнавателна мисия в Османската империя, дава сведение за същия обичай:

„По цяла България имат обичай, когато умрат мъжете им, братята, бащите и децата, да си скубят косите и да си издират с нокти цялото лице до кръв. Такава изява на скръб се прави обикновено по навик, дори понякога, когато те (жените) никак не са засегнати“ (ЧПБ I, 1975, стр. 76).

Йордан Андреев вероятно е имал предвид някои от тези свидетелства на западни пътешественици, за да заключи, че в средновековна България били наемани оплаквачки, които на погребенията „започвали да плачат, да се удрят по гърдите, да дерат до кръв лицата си, да скубят косите си“ (Андреев, 1992, стр. 130 – 131). Трябва обаче да се подчертае, че в пътеписите никъде не се споменава за наети оплаквачки, а обредът е изпълняван от близките на покойника жени или мъже. За да опише обичая, авторът е ползвал пътеписи на западноевропейските пътешественици от периода след падането на България под османско господство. По това време европейските народи изживяват своя Ренесанс, а българският народ, попаднал под чуждо държавно господство, все още е заседнал в своето Средновековие, което ще продължи до самия край на XVII-тото столетие (Николов, 2020, стр. 119 – 121). По тази причина Андреев счита обичая за средновековен и смята, че той е бил практикуван от българите не само през османския период, а и във Второто (Възобновеното) българско царство. Това предположение е напълно логично, а в негова подкрепа може да бъде посочен още един извор, който описва събитие именно от XIV в. Става дума за траура на българските боляри след пагубната битка при Велбъжд, състояла се на 28.07.1330 г. След нея българският цар Михаил III Шишман (1323 – 1330) умира от раните си. Продължителят на сръбския архиепископ Данило II в житие на сръбския крал Стефан Дечански разказва за риданието на българските боляри поради смъртта на техния цар. Продължителят на Данило го описва не като своя авторска творба, а като автентично ридание на болярите над трупа на Михаил III (Гюзелев 2015: 425):

---

⁴⁸ Има се предвид източноправославните.

Терени (11) 2026 (1)

„Те [българските боляри], като видяха истината [мъртвото тяло на царя], горко заплакаха, биейки лицата си, и всички едногласно извикаха, казвайки:

„О, любими и сладки наш господарю

силни царю, защо ти загина?

И сега лежиш, нямайки никаква полза

от славата на царуването ти.

Где е сега твоят златен престол?

Где е славата на твоето богатство?

Где са твоите многоценни бисери,

скъпоценни камъни и различни златни украшения?

Где са твоите силни мисли?

Стани и виж нашата голяма скръб,

тъгата, която днес ни обвзе!

Защо сме лишени от своята слава

и предстоим във великото презрение,

обладани от скръб, която не желаем?“ (Животи кралева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, 1866, стр. 188; Гюзелев, 2015, стр. 425).

От това сведение категорично става ясно, че и по време на Второто българско царство традицията за самонараняването в знак на скръб е съществувала сред българите. Този български обичай обаче не замира с падането на България под османска власт и през последвалия османски период. Въпросната традиция се е запазила в българската народна култура и в новото време. Още основателят на „Българското географско дружество“ Анастас Иширков посочва, че по време на погребение, жалейки, скърбящите за починалия се самонараняват, като дори има случаи на чупене на ръце – „Плач, рев, приличен на вой, чупене на ръце, готовност да се хвърлят в гроба... придружават всяко погребение“ (Иширков, 1906, стр. 106). Христо Вакарелски в книгата си „Български погребални обичаи“ посочва, че при българите „в с. Караагач жените се и самоизмъчват: скубят си косите, раняват си лицето и др.“ (Вакарелски,

2008, стр. 308). Лилия Старева в книгата си „Български обичаи и ритуали“, разказвайки за народните ни траурни обичаи, пише: „Силна форма на жалене е била самобичуването. Жените скубели косите си, наранявали лицето си и намятали черни кърпи, без да ги връзват на главите си“ (Старева, 2005, стр. 338). Светлана Толстая посочва, че сред българките разпространена форма на траур е отказът от измиване на косата, а на някои места в България жените скърбят, като усукват косите около главите си; като разкъсват косите си и като надраскват лицето си до кръв (Толстая, 2012, стр. 315).

Българското устно народно творчество също е повлияно от тази традиция. Текстът на едно оплакване от с. Гърло, Брезнишко, Граовска етнографска област, разказва за скръбта на близките на починалия Павле. Жалейки Павле, неговите сестри изпокъсали косите си, неговите братя счупили ръцете си, а неговата майка без душа останала:

„Сестре, Павле, Павле,

косе покинуше,

от очи им, Павле,

сълзе изтекоше!

Брайкя руке поломише,

нема с що свечи да ти държу!

Майкя без душу остаде,

майкя без сърце остаде, -

на сърце ю тежък камик“ (СбНУ ПЛ, 1958, стр. 333).

В друга народна песен от Лясковец се разказва за триста юнака „на кол набити“, които умрели от раните си, а „самичек ми е останал,/ останал Петър юнака,/ жив са на кола повива,/ аче са ясно провикна“ някой да му донесе вода да пие. Майката на Петър го чува и отива да му занесе вода, като по пътя скърбейки, тя се самонаранява:

„Отде го зачу майка му,

грабнала стовна зелена,

вав лява ръка стовната,

Терени (11) 2026 (1)

а с дясната са бийеше,

руса си коса скубеше,

скубеше, още маяше:

как ще при Петра да иде,

как да си види чедото!

Че си ваз Петра отиде,

Петър мами си думаше:

- Я дай ми, мамо, водица

с твоята десна ръчица,

устата да си разквася,

сърцето да си разхладя.

Мама му даде водица,

вода по кола течеше,

Петър мами си думаше:

- Майно ле, стара майно ле,

не гледай, майно, на кола,

по кола как вода тече,

не гледай, майно, на мене,

не рони сълзи кръвави“

(Стойкова, съст. 2005) <https://liternet.bg/folklor/sbornici/bnpp/haidushki/81.htm>).

Следи от обичая за самонараняване могат да се намерят и в народните изрази и фразеологизми. Например такъв фразеологизъм е „скубя си косите“, на който едно от значенията е „скърбя, окайвам се за сполетялото ме голямо нещастие“ (**Ничева, Спасова-Михайлова, 1975**, стр. 299) и произлиза от обичая оплакващите да скубят косите си в знак на траур. Народният израз „роня кръвави сълзи“, който е употребен в народната песен от Лясковец, също изразява голяма скръб и вероятно води своите

корени именно от традицията жените да нараняват лицата си заради загубата на починал близък. В този случай, кръвта, която се стича от лицата им, напомня именно на „кървави сълзи“. Фразеологизмите „чупя ръце“, „чупя пръсти“, „троша си пръстите“, „кърша пръсти“, „кърша ръце“, които означават „вайкам се“ (**Ничева, Спасова-Михайлова, 1975**, стр. 513-514), пък биха могли да бъдат изведени от чупенето на ръце по време на погребения. Изразът „посипвам си главата с пепел“, който също означава „скърбя, okayвам се за сполетялото ме голямо нещастие“ (**Ничева, Спасова-Михайлова, 1975**, стр. 160), също води своите корени от една прастара погребална традиция, срещана при различни народи (**Бартольд, 1964**, стр. 444) и описана в Стария завет на Библията (**Библия..., 2013**, стр. 19), при която близките на починалия са наръсвали главите си с пепел. Макар да не ми е известно да има етнографски данни относно такава българска традиция, то самото съществуване на този фразеологизъм в българския език показва, че в стари времена при част от предците на днешните българи този обред също се е срещал.

От изложените дотук данни ясно може да се проследи развитието на траурния обичай на самонараняване при българите още от прабългарското племе кутригури до българите от Новото време, като сведения за него съществуват за дунавските прабългари, волжките българи, Второто българско царство, българите под османско владичество и след Освобождението. Отражение на обреда се е запазил във фолклора и народните изрази.

*

Траурният обичай на самонараняване е изключително характерен за тюркските народи. Наличието на тази древнотюркска практика при прабългарите следва да се обясни със самата тяхна същност; с факта, че прабългарите спадат именно към тюркския кръг от народи. Корените на този обред при тюркските, както и при нетюркските народи, се проследяват още от предисторическо време. При формиране на тюркските езически вярвания тенгризъм (по името на върховния бог Тенгри, на прабългарски Тангра) и шаманизъм траурната практика на самонараняване е намерила място в техните култови обреди, като в много случаи тя се е запазила и след приемането на исляма от тях.

Едно от най-ранните сведения за самонараняване при тюрките в знак на скръб се отнася за хуните и обредите, които те извършили след смъртта на прочутия си вожд

Атила. Тези техни обичаи са описани от Йорданес (VI в.) в „Гетика“, който от своя страна използва разказ от очевидеца Приск Тракиец (410/420 – 472):

„Те намерили Атила мъртъв без всякаква рана, починал от кръвоизлияние, а момичето⁴⁹ със сведена глава – да плаче под булото си. Тогава според племенния си обичай те отрязали част от косите си и обезобразили с дълбоки рани грозните си лица, та да оплачат превъзходния войн не с женски вайкания и сълзи, но с мъжка кръв“ [„*que Attilae sine ullo vulnere necem sanguinis effusione peractam puellamque demisso vultu sub velamine lacrimantem, tunc, ut gentis illius mos est, crinium parte truncata informes facies cavis turpavere vulneribus, ut proelior eximius non femineis lamentationibus et lacrimis, sed sanguine lugeretur virile*“] (Iordanis Romana et Getica 1882: 124; ЛИБИ I 1958: 354).

По много сходен начин скърбели и древните тюрки (орхоно-енисейските тюрки) заради смъртта на Истеми⁵⁰ (552 – 575). Менадър († след 582) в своите „Пратеничества“ разказва за посещението на византийския пратеник Валентин при Турксант, по-малкия син на Истеми. Валентин пристига при Турксант (575 – 610) непосредствено след смъртта на баща му. Нататък Менадър разказва:

„След като Валентин отговорил, Турксант казал: „Вие, ромеи, понеже сте дошли тук и ме намерихте в най-голяма скръб (защото баща ми Силзивул⁵¹ умря неотдавна), трябва да нарежете лицата си според нашия обичай за умрелите“. И Валентин и спътниците му веднага нарязали със своите ножове бюзите си.“ [„*Ὅτω δὲ Οὐαλεντίνου εἰρηκότος, ὁ Τούρξανθος ἔφη ὡς δέον ὑμᾶς ἐνταῦθα ἀφιγμένους, ὡ Ρωμαῖοι, ἐν μεγίστῳ τε πένθει εὐρόντας ἐμέ (ἀρτιθανῆς γάρ μοι Σιλζιβουλὸς ὁ πατήρ), καταχαράττειν τὰ πρόσωπα ταῖς μαχαίραις ἐπομένους τῷ παρ' ὑμῖν ἐπὶ τοῖς τεθνεῶσιν ἰσχύοντι νόμῳ. καὶ δὴ αὐτίκα Οὐαλεντίνος καὶ ὅσοι γε αὐτῷ ἐπηκολούθησαν τοῖς αὐτῶν ζιφιδίοις διεχαράξαντο τὰς σφᾶς αὐτῶν παρειάς.*“] (Menander 1985: 176; ГИБИ II 1958: 230).

Освен в текста на Менадър, и в китайската династична хроника на рода Тан, известна под името „Таншу“, се срещат редица сведения относно бита и обичаите на орхоно-енисейските тюрки, включително и траурния обичай за самонараняване:

⁴⁹ Илдико, за която Атила се оженил предишния ден.

⁵⁰ Ябгу (управител) на Западната част на Тюркския хаганат.

⁵¹ Истеми.

„Тялото на починалия се поставя в шатрата. Синовете, внуците и роднините от двата пола колят коне и овце и ги поставят пред шатрата, принасят ги в жертва; те обикалят шатрата седем пъти на кон, след което преди да влязат в шатрата, разрязват лицето си и плачат; кръв и сълзи текат заедно. Те правят това седем пъти и престават. След това, в избран ден, те вземат коня, на който е яздил починалият, и нещата, които е използвал, изгарят ги заедно с починалия: събират пепелта и я погребват в гроб в определено време на годината. Покойникът се погребва през пролетта и лятото, когато листата са по дърветата и растенията ще започнат да пожълтяват или да падат; покойникът се погребва през есента или зимата, когато цветята започват да се разпръскват. В деня на погребението, както и в деня на смъртта, роднините принасят жертва, яздят коне и режат лицата си“ (Бичурин, 1950, стр. 230).

През VII в. в Кавказ съществувала държава, която арменските и арабските източници наричат „Царството на хуните“. Царството на хуните било васално на Хазарския хаганат и се намирало на територията на днешен Дагестан. Тези „хуни“ на Кавказ всъщност са савирите и барсилите. Според редица изследователи въпросните барсили и савири са родствени, етнически близки с прабългарите (Мавродин, 1945, стр. 186 – 189; Артамонов, 1962, стр. 181 – 184; Симеонов, 2008, стр. 90 – 91, 103; Флёрова, 2001, стр. 175; Рашев, 2007, стр. 40, 48 – 49, 114). Езиковото и племенното сходство между савири, барсили и българи е добре засвидетелствано и в изворите – при Ибн Руста (Хвольсон, 1869, стр. 22), ал-Бируни (*The Chronology ...*, 1879, стр. 50 – 51) и две сведения в персийската география „Худуд ал-Алам“ (*Hudūd al-'Ālam ...*, 1970, стр. 162 – 163). Податки има и в други извори. Свидетелствата за езиковата близост между прабългари и савири се подкрепят и от лингвистични аргументи. В прабългарския и в савирския е налице езиково изменение спрямо останалите тюркски езици, при което се наблюдава замяна на звука *б* със звука *в* (Golden, 1990, стр. 236; Id. 1992, стр. 102, 105, 254). Изглежда тези барсили и савири наистина са етнически родствени на прабългарите. По-късно те влизат в състава на волжките българи и стават част от Волжка България. Арменският историк от X в. Мовсес Дасхуранци описва езическата религия на въпросните „кавказките хуни“ от края на VII в. Арменецът разказва, че на погребенията им те бият тъпани и свирят над труповете на покойниците, нанасят си порезни рани по бузите и крайниците, бият се с мечове на гробищата и т.н.:

„Притежавайки напълно своеволни умове, те прегрешават по всякакъв начин, бият тълпани и свирят над трупове, нанасят си кървави порезни рани по бузите и крайниците със сабя и нож и участват голи в битки с мечове – О, адска гледка – на гробищата мъж срещу мъж и отряд срещу отряд, всички съблечени за бой. Многобройни тълпи се бореха помежду си и в оргията, препускаха на коне в бърз галоп, като се въртяха насам-натам. Някои бяха заети с плач и ридание, а други с игра с дяволска ярост. Те играеха своите игри и танцуваха своите танци с неприлични действия, потънали в мрачна мерзавщина и лишени от гледката на светлината на Създателя“ (The History of the Caucasian Albanians, 1961, стр. 156).

След падането на Източнотюркския хаганат през 744/745 г. на негово място възниква Уйгурският хаганат. В „Таншу“ е разказана една много интересна история. Когато уйгурският владетел Тангрида Булмиш Ил Итмиш Каган (747 – 759) умрял през 759 г., според уйгурския обичай и неговата съпруга, която била китайска принцеса, трябвало да бъде погребана с него, но вместо това тя скърбяла три години, като си порязала лицето, както правели уйгурите:

„Скоро след това хаганът умрял.

Хората от държавата искали принцесата да бъде погребана с него, но тя казала: „Сред китайците, когато съпругът на една жена умре, тя го оплаква сутрин и вечер. Периодът е три години и така завършва ритуала. Уйгурският [хаган] сключил брак на повече от 10 000 ли, така че тя веднага започва траура. Тя плаче сутрин и вечер и в продължение на период, близък до три години, облича траурни дрехи. Това, че [хаганът на] уйгурите ме е взел за жена, трябва да означава, че се е възхищавал на обредите на Средното царство. Ако все още е спазвал законите на собствената си страна, защо е било необходимо да се ожени за жена на разстояние от 10 000 ли?“ Принцесата обаче спазила и уйгурския обичай, като си порязала лицето и плачела силно. Накрая, тъй като нямала синове, получила разрешение да се прибере у дома и през есента, в осмия месец (27/8-25/9/759), принцесата на Нин-куо се върнала от уйгурската територия в Китай. Имало указ, според който всички служители трябвало да я посрещнат пред портата Мин-фенг.“ (Mackerras, 1972, стр. 67 – 68).

В китайските извори се намират още сведения за уйгурския обичай на самонараняване. Например разказва се, че хората северно от пустинята Гоби (т.е. уйгурите) поставят тялото на мъртвеца в шатра, а всеки от членовете на семейството на покойника коли

овен и кон; поставят убитите животни пред шатрата и ги жертвопринасят. Оплаквачите обикалят 7 пъти юртата на коне, след което се насочват към нейния вход, където 7 пъти правят прорези на лицата си. Колин Маккерас и след това Хайреттин Еркоч забелязват, че това сведение за уйгурите е преписано от по-горе цитираното известие за орхоно-енисейските тюрки в „Таншу“ – изглежда защото уйгурите, също като тюрките, нарязвали лицата си в знак на скръб (**Mackerras, 1972**, стр. 136 – 137, п. 69; **Erkoç, 2023**, стр. 592). Маккерас забелязва също, че в поемата „Ай-уанг сун“ на средновековния китайски поет Ту Фу (712 – 770) е разказано как през 756 г. уйгурите се съгласили да помогнат на Китай срещу въстанието, водено от китайския пълководец Ан Лушан срещу династията Тан, като се заклели във вярност на императора, нарязвайки лицата си. Така Маккерас стига до извода, че при средновековните уйгури правенето на прорези по бузите било символ на лоялност (**Mackerras, 1972**, стр. 137, п. 69).

Обичаят при погребение на мъртвец оплаквачите да си скубят косите и да издраскват лицата си се запазил до неотдавна и сред днешните уйгури. Студентката Айсула Иванова от Алтайския държавен университет в своята випускна квалификационна работа описва традиционната погребалната обредност на уйгурския народ. Когато някой сред уйгурите починал, майка му, жена му и дъщерите му разпускали косите си и гръмко оплаквали умрелия. Понякога те дори изпадали в истерия и драскали лицата си до кръв. Близките на покойника мъже също плачели и понякога правели рани по лицата си и ръцете си (**Иванова, 2022**, стр. 32).

Траурната традиция била позната и в империята на Тимур Ленг (1370 – 1405). Руският и съветски академик Василий Бартолд, един от основателите на руската ориенталистика и автор на множество научни трудове и статии относно тюркските и монголските народи, обръща внимание на погребението на прочутия завоевател. То се състояло в Самарканд. Тялото му било положено в мавзолея Гур-е-Амир, който бил построен година по-рано и в който бил погребан престолонаследникът Мохамед-Султан. За да оплачат Тимур, в мавзолея отишли неговите съпруги. В знак на скръб те издирали лицата си, скубели косите си, падали ничком и посипвали главите си с пепел. Бартолд определя траурния обичай за скубане на косите и съдиране на лицето като характерен за номадите (**Бартольд, 1964**, стр. 444).

Интересно е да се отбележи и един възпоменателен обред сред чувашите. Те са етнолингвистически сродни с прабългарите, а техният език е единственият днес жив

език от българската (българо-огурската) езикова група на тюркските езици, като често е наричан новобългарски (**Андреев, 1997**, стр. 480 – 491). Василий Сбоев е руски учен, израснал и дълги години живял сред чувашите в средата на XIX в. Той дава сведения за старинни чувашки обичаи. Симек/Семек било времето, когато чувашите правели своите помени към мъртвите. Сбоев разказва, че тогава жените, които наскоро били загубили своя съпруг, се превръщали в екзалтирани до крайна степен „вакханки“. Те плачели и танцували едновременно, скубели косите си и разкъсвали дрехите си, ровели гробовете и със сълзи оплаквали добродетелите и достойнствата на половинките си, а след това внезапно скачали на крака, тъпчели гробовете и започвали да псуват (**Сбоев, 2004**, стр. 108).

При киргизите също е регистриран траурен обичай на самонараняване. Той е описан от един от основоположниците на модерната тюркология – Василий Радлов – в средата на XIX в. Радлов отбелязва, че въпреки мюсюлманската вяра, която киргизите изповядват, техните обичаи са чисто народни. При вида на починал роднина близките му веднага започвали да го оплакват. С вой и писъци жените раздирали лицата си с нокти, късали косите си и така придружавали починалия до гроба. Съпругата на покойника в продължение на цяла седмица седяла в юртата и всеки ден пеела дълги оплаквателни песни пред дрехите му (**Радлов, 1989**, стр. 314).

Сходни са траурните обичаи и на казахите. При тях щом някой мъж починал, съпругата му веднага трябвало да започне да го оплаква, да вика и да крещи, да плаче, да се удря и да раздира лицето си и да къса косата си. В някои случаи жената само раздирала лицето си и разпускала косата си. Когато пък изнасяли тялото на покойника, жена му избухвала в силен плач, който се подемал и от други жени от аула (селището). Те също драскали лицата си, докато не се покриели с кръв. В такива случаи вдовиците казвали: „В знак на траур лицето ми е раздрано“ (**Толеубаев, 1991**, стр. 95).

При азербайджанците изнасяли тялото на покойника и го поставяли в центъра на двора. Около трупа се събирали родствените жени на мъртвеца и започвали да го оплакват, да се удрят по гърдите и по коленете, да скубят косите си и драскат лицата си. След това се организирано самото погребение (**Раджабов, 2017**, стр. 461).

Траурният обичай за самобичуване е запазен в народната култура и на карачаевците и балкарците. Мюсюлманското духовенство не толерира оплакванията по време на погребения, като твърди, че в случай на шумен плач, мъртвия се мъчи в гроба. Въпреки

всички опити на моллите да спрат оплакванията обаче, те са широко разпространени, като дори има специална категория оплаквачи, която се нарича „сарнаучула“. В епохата преди приемането на исляма от балкарците и карачаевците в тяхната култура се е развил цял жанр оплаквания и погребални песни. В миналото, в случай на смърт на някой техен княз, младите мъже, връщайки се от погребението, раздирали лицата си, биели гърбовете си с колани до кръв, а след това организирали конни надбягвания в дома на мъртвеца. Същият обичай се изпълнявал и когато някой загивал от удар на гръмотевица. Смъртта от мълния балкарците и карачаевците смятали за почтена и сакрална, а загиналият по такъв начин считали за мъченик за вярата. Вярвали, че поразеният от гръмотевица е лично избран от Тейри⁵² (Хатуев, 2014, стр. 516). При карачаевците, когато погребвали обикновени хора, близките жени на покойника гръмогласно плачели и го оплаквали, издирали лицата си и разкъсвали дрехите си. Всички тези практики са категорично осъдени от нормите на исляма, но са се съхранили в народния бит (Карачаевци, 1978, стр. 260).

При кумиките (един от тюркските народи в Дагестан) обичаите при погребение и масовото оплакване на покойника се наричат „яс“ (букв. оплакване, траур) и продължават 5 – 7 дни. След погребението мъжете се събирали в дома на опечаленото семейство. Жените не присъствали на полагането на трупа в гроба, тъй като кумиките са мюсюлмани, а нормите на исляма не позволяват по време на погребването на мъртвеца да има жени на гробището – затова те оставали в селото. В дома на опечаленото семейство се стичали и хора от целия аул, които изказвали своите съболезнования. Роднините на покойника го оплаквали. В даден момент от оплакването в стаята влизали млади родственици на починалия, които плачели и викали „ай“ и се биели с юмруци по челото, след което коленичели пред най-близките сродници на умрелия (Гаджиева, 2005, стр. 204).

Интересно е да се отбележи също как кумикските жени оплаквали своите родственици. В знак на скръб те се биели с юмруци по челото и по коленете, издирали лицата си, а понякога дори ги нарязвали със стъкло, снемали от главите си накитите, а в някои случаи отрязвали плитките си. Преди погребението се извършвала специална церемония, наречена „шахалай“. Тя представлява ритуално шествие и танц около

---

⁵² Тейри е народното име на върховния бог. То е разновидност на името на главния бог в тюркския пантеон Тенгри. Балкарците и карачаевците след приемането на исляма са продължили да наричат Тейри и новия мюсюлмански бог.

покойника и се изпълнявала в двора на дома. В повечето случай шахалай се изпълнявал в случай на насилствена смърт на човек на млада или средна възраст. Това оплакване се извършвало в изправено положение, придружено от емоционални викове „вев-вев“ и „гя-гя“. По време на оплакването някоя от близките роднини от женски пол на починалия излизала от къщата на двора с порязвания и ожулвания на лицето, ридаейки. Мъж, също родствен на покойника, я хващал под ръка. Те обикаляли тялото на мъртвия, а зад тях събралото се множество също се хващало по двама за ръце и следвало първата двойка. Песните, които пеели, били възхваляващи мъртвия оди, описващи неговите добри качества (**Гаджиева, 2005**, стр. 205, 219 – 220).

Кумиките не са единственият тюркски народ в Дагестан, при които се срещат обичаи за самонараняване в знак на скръб. В миналото, ако някой член на ногайското княжеско семейство починал, целият аул бил длъжен да присъства на погребението. Всички селяни трябвало да спрат работата, която вършели, за да изпратят мъртвия в последния му път. По време на самото погребение се налагало те да плачат силно, да драскат лицата си и да късат дрехите си. Ако някой откажел да присъства, отнемал му се добитък, който служел за почерпка на участващите в погребалното угощение. На погребението на ногайския княз Измаил Алиев присъствала тълпа от жени и роби. Съпругата на княза, сестра му и други жени били с разпуснати коси пред лицата си, облечени в странни пелерини, краката им били боси, а ръцете им – голи. В даден момент цялата тълпа от жени и роби се обърнала срещу слънцето, започнала да плаче и да крещи, като жените скубели косите си, раздирали лицата си и удряли ръцете си. Робите правели същото като жените, надавайки едновременно с това викове „ай га“. Траурният плач и самоизтезания били задължителни за ногайските жени и при погребенията на обикновени хора. Дагестанският етнограф Мадина Гимбатова отбелязва, че тези практики на ногайците имат паралели сред тюркските народи в Дагестан и Средна Азия, както и сред много кавказки нетюркоезични народи (**Гимбатова, 2007**, стр. 169 – 172).

*

Траурният обичай скръбящите да скубят косите си и да издират лицата си води своите корени от езичеството и се среща не само при тюркските и прабългарските племена, а и при редица други народи от различни краища на Земята (**Котляревский, 1868**, стр. 56, 104; **Штернберг, 1936**, стр. 205). Познат е още от Античността. В Спарта в случай на

смърт на някой от царете се организирано траурно шествие. В него участвали и илотите, подвластното на спартанците население. Именно те били длъжни най-ярко да показват скръб – да стенат, да драскат лицата си и да скубят косите си (**Колобова, Глускина, 1958**, стр. 92). Руският ориенталист и историк Даниил Хволсон дава много примери за този обичай през Древността. Той посочва, че този обред е споменат още в Петокнижието. В книга „Левит“ се казва: „Да не правите нарязвания по тялото си заради мъртвец и да не чертаете белези по себе си. Аз съм Господ“ (**Библия..., 2013** Левит, XIX, стр. 28; **Хволсон, 1869**, стр. 128). Във „Второзаконие“ пък е написано: „Вие сте синове на Господа, вашия Бог; да не се нарязвате по тялото си и да не се бръснете между очите си заради мъртвец“ (**Библия..., 2013**, Второзаконие, XIV, стр. 1; **Хволсон, 1869**, стр. 128). Освен в двата отбелязани от Хволсон примера, в Стария Завет тази традиция е засвидетелствана и на още редица места. В друга глава на вече споменатата книга „Левит“ е записано: „И Господ каза на Мойсей: Говори на свещениците, синовете на Аарон, и им кажи: Никой от вас да не се осквернява между народа си заради мъртвец, освен за кръвен роднина, който му е близък – за майка си, за баща си, за сина си, за дъщеря си, или за брат си; също и за сестра си девица, която е била при него, и която не е била омъжена, заради нея може да се оскверни. Като началник на народа си да не се оскверни, така че да стане нечист. Да не бръснат главата си и да не бръснат краищата на брадите си, и да не правят нарязвания по телата си“ (**Библия..., 2013**, Левит, XXI: 1 – XXI, стр. 5). В по-късната „Книгата на пророк Еремия“ пък се казва: „И ще измрат големи и малки в тази земя; няма да бъдат погребани, нито ще ги оплачат, нито ще правят нарязвания по телата си, нито ще се обръснат за тях“ (**Библия..., 2013**, Книга на пророк Еремия, XVI, стр. 6). Хволсон отбелязва още, че обичаят за самобичуване в чест на покойника сериозно възмуцава Цицерон, който пише: „Но тъй като освен това мнение за голямо зло има и дадено друго – че трябва да оплакваме това, което се е случило, че е правилно да постъпваме така и че е част от нашия дълг, тогава се причинява това ужасно разстройство на ума, скръб. И именно на това мнение дължим всички онези различни и ужасни видове оплаквания, това незначитане на нашите личности, това женствено разкъсване на бузите ни, това удряне на бедрата, гърдите и главите ни“ (**Cicero's Tusculan disputations, 1888**, стр. 117; **Хволсон, 1869**, стр. 129). Руският учен дава още редица примери от Античността за въпросния погребален обред (**Хволсон, 1869**, стр. 128 – 130).

В частност на Балканите има редица сведения от чужди пътешественици за наличието на траурния обичай за самонараняване. Той очевидно е бил широко разпространен сред почти всички балкански народи. През 1547 г. френският лекар Пиер Белон пътува на територията на Османската империя. По време на пътешествието си той се запознава и с горепосочения начин на изразяване на скръб и изброява народите, които го практикуват: „Древният обичай на езичниците да оплакват умрелите е запазен и до днес в Гърция, както и в другите страни – на албанците, българите, хърватите, черкезите, сърбите, власите, склавоните, далматинците и други, които се придържат към гръцката вяра. Това е най-фантастичното нещо, което човек може да си представи, защото когато някой умре, жените се събират на определено място и още от сутринта започват да вият, като се удрят в гърдите и дерат бузите си, разпускат косите си и ги скубят така, че да ти е жал да ги гледаш. И за да изпълняват по-добре тази мистерия, те наемат някоя жена с по-хубав глас, която пее по-високо от другите, за да се чува по-отчетливо. Като оплакват, те започват да възхваляват починалия още от рождението му и продължават да разказват до смъртта му“ (**ЧПБ I, 1975**, стр. 83).

Подобен погребален обред бил практикуван и при древните славяни – за него са писали редица руски автори като Александър Котляревский, Даниил Хволсон, Лев Штернберг и др. (**Котляревский, 1868**, стр. 56, 104; **Хволсон, 1869**, стр. 128 – 130; **Штернберг, 1934**, стр. 208). Старото славянско наименование на този обичай е „тризна“. По време на погребение се организирали различни съревнования, придружени с обилно пиене на алкохол, а също така в чест на починалия близките му си порязвали и драскали лицата (**Штернберг, 1934**, стр. 208; **Петрухин, 2012**, стр. 317). Сведение именно за такъв ритуал при древните славяни е оставено от персийския географ от X в. Ахмед ибн Руста. Той пише: „Когато някой от тях умре, изгарят трупа му. Техните жени, когато им се случи да имат покойник, надраскват ръцете и лицата си с нож. На следващия ден след изгарянето на покойника те отиват на мястото, където се е случило, събират праха му и го поставят в урна, която след това оставят на хълм. Една година след смъртта на покойника вземат двадесет стомни мед, кога малко повече, кога малко по-малко, и ги носят на хълма, където се събират близките на умрелия, ядат, пият и след това се разотиват“ (**Хволсон, 1869**, стр. 29).

Д. А. Хволсон, който за пръв път публикува известието на Ибн Руста на руски език, предполага, че славяните, визирани в извора, са белохърватите (**Хволсон, 1869**, стр. 123 – 124). Този древен славянски обичай се е запазил най-вече сред южнославянските

народи – българи, сърби, хървати, словенци. Към тях трябва да се прибавят и черногорците, а през Средновековието той е бил познат и на русите. Христо Вакарелски посочва, че: „В Черна гора, както и другаде у сърбите при оплакване е практикувано и самобичуването“ (**Вакарелски, 2008**, стр. 136). Руският академик Светлана Толстая, която е основоположничка на Московската етнолингвистическа школа и е ръководителка на издаването на петтомния „Славянские древности: Этнолингвистический словарь“ (СДЭС), който представлява съпоставително изследване на ритуалите, обредите и вярванията на различните славянски етноси, пише статия в т. V на въпросното издание за траура на славянските народи. Тя отбелязва, че външните изяви на скръб са много по-разпространени сред южните славяни в сравнение с източните и западните. Толстая посочва, че жените от черногорското население около Которския залив при смърт на млад човек отрязвали косите си и с ноктите си раздирали лицата си, като не чистели следите от кръв по тях, докато дъждът не ги измие и белезите сами не заздравеели. В Черна гора бил разпространен и друг обичай – над гроба на починалия мъжете да се удрят с юмруци по главите си, а жените – по гърдите си (**Толстая, 2012**, стр. 315). Друга статия в същия том на СДЭС е посветена на гореспоменатата славянска „тризна“. Авторът В. Я. Петрухин отбелязва, че в „Похвальном слове князю Константину Муромскому“ се забранява оплакването на мъртвец да става чрез битка, порязване с нож, издиране на лице и безмерен плач (**Петрухин, 2012**, стр. 317).

Обичаят се е срещал и при маджарите, които в знак на скръб отрязвали косите си и правели прорези по бузите и ушите си. Той е бил познат и в будизма, тъй като на една стенна живопис от Панджикент (Таджикистан), изобразяваща сцени на Паринирвана, са нарисувани оплаквачи, които разрязват бузите си с ножове (**München-Helfen, 1973**, стр. 274 – 275).

*

В обобщение на всичко посочено дотук става ясно, че траурната традиция на самонараняване е била позната на множество различни народи от различни географски пространства. При прабългарите нейното наличие се дължи на факта, че те са тюркски народ, а за тюрките тази практика е била изключително характерна. След християнизацията и сформирването на българския народ прабългарският обичай се е съхранил в българското народно християнство вследствие на културна конвергенция

Терени (11) 2026 (1)

със сходни славянски и вероятно местни балкански практики. Практиката е продължила да съществува при българите и във Второто българско царство, в Османската империя и в следосвобожденска България. Нейното отражение се е запазило в народните песни и изрази.

Цитирана литература:

Андреев, И. А. (1997) Чувашский язык. – В: *Языки мира – Тюркские языки*, стр. 480-491. изд. Москва.

Андреев, Й. (1992) *Всекидневието на българите през XII-XIV век*. изд. София: УИ "Св. Климент Охридски".

Артамонов, М.И. (1962) *История хазар*. изд. Ленинград.

Бартольд, В. (1964) О погребении Тимура – В. *Бартольд. Сочинения, II (2)*, стр. 423-454. изд. Москва.

Бешевлиев, В. (1939) *Вярата на първобългарите*. изд. София.

Бешевлиев, В. (2008) *Първобългарите. История, бит и култура*. изд. Пловдив: Фондация "Българско историческо наследство". ISBN 978-954-91983-2-4

Божилков, И; Димитров, Хр. (1995) Protobulgarica (Заметки по истории протоболгар до средината на IX в.). В: *Byzantinobulgarica, IX*, стр. 7 – 61. изд. София: БАН.

Вакарелски, Х. (2008) *Български погребални обичаи*. изд. София: „Захарий Стоянов“. ISBN 9540900662

Гаджиева С.Ш. (2005) *Кумыки: историческое прошлое, культура, быт*. Книга вторая. изд. Махачкала: Дагестанское книжное издательство. ISBN 5-297-011011-X

Гимбахова М. Б. (2007) *Култура поведението и етикет на ногайците в семейното и общественото битие (XIX - начало XX век)*. изд. Махачкала: Эпоха.

Гюзелев, В. (2013) *Съчинения в пет тома. Том 1. Апология на Средновековието. Покръстване и християнизация на българите*. изд. София: Захарий Стоянов. ISBN 9789540908113

Златарски, В. Н. (2007) *История на българската държава през средните векове. История на Първото българско Царство. Т. I, ч. 2. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852—1018)*. Трето фототипно издание. изд. София: Захарий Стоянов. ISBN-10: 954-739-930-6

Терени (11) 2026 (1)

Иванова, А. А. (2022) *Положение уйгуров в современном Синьцзяне*. Выпускная квалификационная работа. Алтайский государственный университет, Институт истории и международных отношений, Кафедра востоковедения. изд. Барнаул.

Иречек, К. (1883) Стари пътешествия по България от 15-16 столетие. В: *Периодическо списание на Българското книжовно дружество въ Сръдецъ* : Год. 2, кн. 4 (1883), стр. 67-106. изд. София. Достъпен на:

https://digilib.nalis.bg/dspviewerb/srv/viewer/bul/e7e52ca3-42d4-4ddf-b148-762748a412e1?tk=5-Uso0LUTd-xSHYnSKQS4QAAAABpSOzu.8Wdub1Y4nbcmcGpKdMhN3A&citation_url=/xmlui/handle/nls/28546 (последно посетен на 10.12.2025 г.)

История на България (1981) Т.П. Първо българско царство. изд. София: БАН.

Иширков, А. (1906) Нашите гробища. В: *Българска сбирка, XIII*, стр. 105-107. изд. София.

Карачаевцы (1977) *Историко-этнографический очерк*. Ответственный редактор Лавров, Л. И. изд. Ставрополь.

Колев, Н. (1997) Обичаи и обреди, свързани със смъртта и погребението, у бесарабските българи. В: *Българите в Северното Причерноморие, VI*, стр. 369-378 .изд. Велико Търново: ВТУ. Достъпен на: <https://journals.uni-vt.bg/bnbs/bul/default.aspx> (последно посетен на 10.12.2025 г.).

Колобова, К, Л. Глускина(1958) *Очерки истории Древней Греции*. изд. Ленинград,.

Котляревский, А. А. (1868) *О погребальных обычаях языческих славян*. изд. Москва.

Мавродин, В. (1945) *Образование древнерусского государства*. изд. Ленинград.

Николов, Г. Н. (2020) Периодизация на българската средновековна история. – В: *История, XXVIII (2)*, стр. 111-133. изд. София: Аз-буки. Достъпен на: <https://mathinfo.azbuki.bg/history/sadarzhanie-na-sp-istoriya-2020-g/sp-istoriya-knizhka-2-2020-godina-xxviii/> (последно посетен на 10.12.2025 г.).

Ничева, К, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова (1975) *Фразеологичен речник на българския език*. Том втори О-Я. изд. София: Народна просвета.

Петров, П. (1981) *Образуване на българската държава*. изд. София: Наука и изкуство.

Terenu (11) 2026 (1)

Раджабов, Г. (2017) Похоронно-поминальные обычаи и обряды. – В: *Азербайджанцы. Серия Народы и культуры*, стр. 460-465. изд. Москва: Института этнологии и антропологии РАН (ИЭА РАН).

Радлов, В. (1989) *Из Сибири: Страницы дневника*. изд. Москва: Наука.

Райчевски, С. (2004) *Нишавските българи*. изд. София: Балкани. ISBN 954-8353-79-3

Рашев, Р. (2007) *Прабългарите през V-VII век*. Четвърто допълнено издание. изд. Велико Търново: Фабер. ISBN-13: 978-954-775-689-2

СБНУ (1958) *Сборник за народни умотворения и народопис*. Книга II. Народописни материали от Граово. изд. София: БАН.

Сбоев, В. (2004) *Заметки о чувашах. Исследования об инородцах Казанской губернии*. изд. Чебоксары: Чувашское книжное издательство. ISBN 5767013497, 9785767013494

Симеонов, Б. (2008) *Прабългарска ономастика*. изд. Пловдив: Фондация Българско историческо наследство. ISBN : 978-954-91983-3-1

Славейков, П. Р. (1901) *Избрани съчинения*. Книга първа. Стихотворения. изд. София: Печатница "Св. София".

Старева, Л. (2005) *Български обичаи и ритуали*. изд. София: Труд. ISBN 9545285494.

Стойкова, Ст. (съст.) (2005) *Българска народна поезия и проза в седем тома*. Т. III. Хайдушки и исторически песни. Под редакцията на Тодор Моллов. изд. Варна, 2005, достъпен на: <https://liternet.bg/folklor/sbornici/bnpp/haidushki/81.htm> (посетен на 22.09.2025).

Толеубаев, А. Т. (1991) *Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX - начало XX в.)*. изд. Алма-Ата: Гылым.

Толстая, С. М. (2012) Траур. – В: *Славянские древности: Этнолингвистический словарь (СДЭС)*, V, стр. 312-317. изд. Москва: Международные отношения. ISBN 5-7133-0703-4

Петрухин, В. Я. Тризна (2012) Скоморохи В: *Славянские древности: Этнолингвистический словарь (СДЭС)*, V, стр. 317 – 318. изд. Москва: Международные отношения. ISBN 5-7133-0703-4

Терени (11) 2026 (1)

Флѐрова, В.Е. (2001) Подкурганные погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии. В: *Степи Европы в эпоху средневековья: Зб. наук. пр. Т. 2*, стр. 163-190. изд. Київ.

Хатуев Р.Т. (2014) Похоронно-поминальная обрядность. В: *Карачаевцы. Балкарцы*, стр. 513-521. изд. Москва: Наука. ISBN 978-5-02-038043-1

Штернберг, Л. Я. (1936) *Первобытная религия в свете этнографии. Исследования, статьи, лекции.* изд. Ленинград.

Canard, M. (1956) Les aventures d'un prisonnier arabe et d'un patrice byzantin a l'epoque des guerres bulgare-byzantines. – В: *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 9/10, p. 51-72. изд. Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University. Доступен на: <https://www.jstor.org/stable/i255233> (посетен на 22.09.2025).

Erkoç, H. I. (2023) Pre-Manichaean Beliefs of the Uyghurs II: Other Religious Elements. В: *Journal of Religious History*, Vol. 47, No. 4, 2023. <https://doi.org/10.1111/1467-9809.13005>.

Golden, P. (1990) The peoples of the Russian forest belt. В: *The Cambridge history of early Inner Asia, I.*, p. 229-255. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521243049>.

Golden, P. (1992) *An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East.* изд. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. ISBN: 3-477-03274-X

Mackerras, C. (1972) *The Uighur empire, according to the T'ang dynastic histories.* изд. Canberra: University of South Carolina P. ISBN-10: 0872492796; ISBN-13: 978-0872492790

Maenchen-Helfen, O. (1973) *The World of the Huns.* изд. University of California Press. ISBN 0520015967, 9780520015968

Извори:

Библия или Свещеното Писание на Стария и Новия Завет с препратки и паралелни пасажи (2013). изд. София: Българско библейско дружество. ISBN: 1184536000006

Гасо, Жак. Пътепис. В: *Чужди пътеписи за Балканите. Том I. Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII в.* Превод на Б. Цветкова, стр. 75-78. изд. София, 1975.

Гюзелев, В. (2013) Из разказа на арабския писател ал-Тануки „Освобождение след мъчение“. В: – *Съчинения в пет тома. Том I. Апология на Средновековието. Покръстване и християнизация на българите*, стр. 422-429. изд. София: Захарий Стоянов. ISBN 9789540908113

Гюзелев, В. (2015) Продължител на Данило. Ридание за убития цар Михаил Шишман. В: *Съчинения в пет тома. Том 5. Средновековна поезия от и за българите*, стр. 425. изд. София: Захарий Стоянов. ISBN: 978-954-09-0817-5. 2015, 664

Жан Шено. Пътепис. В: *Чужди пътеписи за Балканите. Том I. Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII в.* Превод на Б. Цветкова, стр. 70-74. изд. София, 1975.

Животи кралева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, на свијет издао Ђ. Даничић. изд. Загребу, 1866.

Займова, Р. (съст.) (2000) Ибн. Фадлан. Рисала. В: *Арабски извори за българите*, стр. 53-69. изд. София: ТАНГРА ТанНакРа. ISBN 9549942031, 9789549942033

Пиер Белон. Пътепис. В: *Чужди пътеписи за Балканите. Том I. Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII в.* Превод на М. Киселинчева, стр. 79-114. изд. София, 1975.

Таншу. Гл. 215а и 215б. В: Бичурин, Н. Я. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*, стр. 220-300. изд. Москва-Ленинград, 1950.

Хвольсон, Д. А. (пр.) (1869) *Известия о Хазарах, Буртасах, Болгарах, Мадъярах, Славянах и Руссах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века.* изд. Санкт-Петербург.

Херодот. История. Превод от старогръцки П. А. Димитров. изд. София: Издателство на Нов български университет, 2010. ISBN: 978-954-533-618-6

Agathias. *Historiae.* – L. Dindorf. *Historici Graeci Minores*, II, 1871.

Agathiae. *Historiarum libri V.* В: *Гръцки извори за българската история (ГИБИ).* Том II. Превод на В. Бешевлиев, стр. 179 – 204. изд. София, 1958.

Теренџи (11) 2026 (1)

Blockley, R. C. (1985) *The history of Menander the Guardsman: introductory essay, text, translation and historiographical notes*. Trowbridge, Francis Cairns (Publications) Ltd.

ISBN-10: 0905205456; ISBN-13: 978-0905205458

Cicero's Tusculan disputations. Translated and with an introduction and notes. By Andrew P. Peabody. Boston, 1886.

Hudūd al-'Ālam ("The Regions of the World"). *A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D.* Translated by V. Minorsky. London, 1970.

Iordanes, Getica. В: Латински извори за българската история (ЛИБИ). Том I. Превод на В. Бешевлиев и Г. Цанкова-Петкова, стр. 334 – 367. изд. София, 1958.

Iordanis Romana et Getica. Recensvit Theodorvs Mommsen. Berolini, 1882.

Menandri. Excerpta de legationibus. В: Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Том II. Превод на В. Бешевлиев, стр. 219 – 256. изд. София, 1958.

Nicephori patriarchae. Breviarium. В: Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Том III. Превод на В. Бешевлиев, стр. 290 – 306. изд. София, 1960.

T'ang-shu. – Mackerras, C. *The Uighur empire, according to the T'ang dynastic histories*, p. 53 – 125. Canberra, 1972.

The Chronology of Ancient Nations; an English Version of the Arabic Text of the Athâr-ul-Bâkiya of Albîrûnî, or "Vestiges of the Past". Translated and edited by Eduard Sachau. London, 1879.

The History of the Caucasian Albanians By Movses Dasxuranci (London Oriental Series, Volume 8). Translated by C. J. F. Dowsett. 1961.

Theophanis Confessoris. Chronographia. В: Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Том III. Превод на В. Бешевлиев и Г. Цанкова-Петкова, стр. 226 – 289. София, 1960.

Транслитерирана литература / Transliterated literature:

Andreev, I. A. (1997) *Chuvashskiy yazyk*. – V: *Yazyki mira – Tyurkskie yazyki*, s. 480-491. izd. Moskva.

Andreev, Y. (1992) *Vsekidneviето na balgarite prez XII-XIV vek.* izd. Sofia: UI "Sv. Kliment Ohridski".

Artamonov, M.I. (1962) *Istoria hazar.* izd. Leningrad.

Bartolyd, V. (1964) О погребени Timura – V. *Bartolyd. Sochinenia, II (2)*, s. 423-454. izd. Moskva.

Beshevliev, V. (1939) *Vyarata na parvobalgarite.* izd. Sofia.

Beshevliev, V. (2008) *Parvobalgarite. Istoria, bit i kultura.* izd. Plovdiv: Fondatsia "Balgarsko istorichesko nasledstvo". ISBN 978-954-91983-2-4

Bozhilov, I; Dimitrov, Hr. (1995) Protobulgarica (Zametki po istorii protobolgar do seredinы IX v.). V: *Byzantinobulgarica, IX*, s. 7 – 61. izd. Sofia: BAN.

Vakarelski, H. (2008) *Balgarski pogrebalni obichai.* izd. Sofia: „Zahariy Stoyanov“. ISBN 9540900662

Gadzhieva S.Sh. (2005) *Кумыки: istoricheskoe proshloe, kulytura, byt. Kniga vtoraya.* izd. Mahachkala: Dagestanskoe knizhnoe izdatelystvo. ISBN 5-297-011011-H

Gimbahova M. B. (2007) *Kulytura povedenia i etiket nogaytsev v semeynom i obshtestvennom bytu (XIX - nachalo XX veka).* izd. Mahachkala: Эпоха.

Gyuzelev, V. (2013) *Sachinenia v pet toma. Tom 1. Apologia na Srednovekovieto. Pokrastvane i hristiyanizatsia na balgarite.* izd. Sofia: Zahariy Stoyanov. ISBN 9789540908113

Zlatarski, V. N. (2007) *Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove. Istoria na Parvoto balgarsko Tsarstvo. T. I, ch. 2. Ot slavyanizatsiyata na darzhavata do padaneto na Parvoto tsarstvo (852—1018).* Treto fototipno izdanie. izd. Sofia: Zahariy Stoyanov. ISBN-10: 954-739-930-6

Ivanova, A. A. (2022) *Polozhenie uygurov v sovremennom Sinytszyane. Выпускная kvalifikatsionnaya rabota.* Altayskiy gosudarstvennyy universitet, Institut istorii i mezhdunarodnyh otnosheniy, Kafedra vostokovedenia. izd. Barnaul.

Irechek, K. (1883) Stari pateshestvia po Bulgaria ot 15-16 stoletie. V: *Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo va Srredetsa : God. 2, kn. 4 (1883)*, str. 67-106. izd. Sofia. Dostapen na: <https://digilib.nalis.bg/dspviewerb/srv/viewer/bul/e7e52ca3-42d4-4ddf->

Терени (11) 2026 (1)

b148-762748a412e1?tk=5-Uso0LUTd-

xSHYnSKQS4QAAAABpSOzu.8Wdub1Y4nbcmcGpKdMhN3A&citation_url=/xmlui/handle/nls/28546 (posledno poseten na 10.12.2025 g.)

Istoria na Bulgaria (1981) T.II. *Parvo balgarsko tsarstvo*. izd. Sofia: BAN.

Ishirkov, A. (1906) Nashite grobishta. V: *Balgarska sbirka, XIII*, s. 105-107. izd. Sofia.

Karachaevtsy (1977) *Istoriko-etnograficheskiy ocherk*. Otvetstvennyy redaktor Lavrov, L. I. izd. Stavropoly.

Kolev, N. (1997) Obichai i obredi, svarzani sas smartta i pogrebenieto, u besarabskite balgari. V: *Balgarite v Severnoto Prichernomorie, VI*, s. 369-378. izd. Veliko Tarnovo: VTU. Dostapen na: <https://journals.uni-vt.bg/bnbs/bul/default.aspx> (posledno poseten na 10.12.2025 g.).

Kolobova, K, L. Gluskina(1958) *Ocherki istorii Drevney Gretsii*. izd. Leningrad.

Kotlyarevskiy, A. A. (1868) *O pogrebalnykh obychayah yazycheskih slavyan*. izd. Moskva.

Mavrodin, V. (1945) *Obrazovanie drevnerusskogo gosudarstva*. izd. Leningrad.

Nikolov, G. N. (2020) Periodizatsia na balgarskata srednovekovna istoria. – V: *Istoria, XXVIII (2)*, s. 111-133. izd. Sofia: Az-buki. Dostapen na: <https://mathinfo.azbuki.bg/history/sadarzhanie-na-sp-istoriya-2020-g/sp-istoriya-knizhka-2-2020-godina-xxviii/> (posledno poseten na 10.12.2025 g.).

Nicheva, K, S. Spasova-Mihaylova, Kr. Cholakova (1975) *Frazeologichen rechnik na balgarskia ezik*. Tom втори O-Ya. izd. Sofia: Narodna prosveta.

Petrov, P. (1981) *Obrazuvane na balgarskata darzhava*. izd. Sofia: Nauka i izkustvo.

Radzhabov, G. (2017) Pohoronno-pominalnyye obychai i obryady. – V: *Azerbaydzhantsy. Seria Narodы i kulytury*, s. 460-465. izd. Moskva: Instituta etnologii i antropologii RAN (IЭA RAN).

Radlov, V. (1989) *Iz Sibiri: Stranitsy dnevnika*. izd. Moskva: Nauka.

Raychevski, S. (2004) *Nishavskite balgari*. izd. Sofia: Balkani. ISBN 954-8353-79-3

Rashev, R. (2007) *Prabalgariite prez V-VII vek*. Chetvarto dopalнено izdanie. izd. Veliko Tarnovo: Faber. ISBN-13: 978-954-775-689-2

Sboev, V. (2004) *Zametki o chuvashah. Issledovania ob inorodtsah Kazanskoy gubernii.* izd. Cheboksary: Chuvashskoe knizhnoe izdatelystvo. ISBN 5767013497, 9785767013494

SbNU (1958) *Sbornik za narodni umotvorenia i narodopis. Kniga II. Narodopisni materialii ot Graovo.* izd. Sofia: BAN.

Simeonov, B. (2008) *Prabalgarska onomastika.* izd. Plovdiv: Fondatsia Balgarsko istorichesko nasledstvo. ISBN : 978-954-91983-3-1

Slaveykov, P. R. (1901) *Izbrani sachenia. Kniga parva. Stihotvorenia.* izd. Sofia: Pечатnitsa "Sv. Sofia".

Stareva, L. (2005) *Balgarski obichai i rituali.* izd. Sofia: Trud. ISBN 9545285494.

Stoykova, St. (sast.) (2005) *Balgarska narodna poezia i proza v sedem toma. T. III. Haidushki i istoricheski pesni.* Pod redaktsiyata na Todor Mollov. izd. Varna, 2005, dostapen na: <https://liternet.bg/folklor/sbornici/bnpp/haidushki/81.htm> (poseten na 22.09.2025).

Toleubaev, A. T. (1991) *Relikty doislamskih verovaniy v semeynoy obryadnosti kazahov (XIX - nachalo HH v.).* izd. Alma-Ata: Гылым.

Tolstaya, S. M. (2012) Traur. – V: *Slavyanskije drevnosti: Etnolingvisticheskiy slovary (SDES)*, V, s. 312-317. izd. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenia. ISBN 5-7133-0703-4

Petruhin, V. Ya. Trizna (2012) Skomorohi V: *Slavyanskije drevnosti: Etnolingvisticheskiy slovary (SDES)*, V, s. 317 – 318. izd. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenia. ISBN 5-7133-0703-4

Flërova, V.E. (2001) Podkurgannnye pogrebenia vostochnoevropayskih stepey i puti slozhenia kulytury Hazarii. V: *Stepi Evropy v epohu srednevekovyya: Zb. nauk. pr. T. 2*, s. 163-190. izd. Kiïv.

Hatuev R.T. (2014) Pohoronno-pominalynaya obryadnosty. V: *Karachaevtsy. Balkartsy*, s. 513-521. izd. Moskva: Nauka. ISBN 978-5-02-038043-1

Shternberg, L. Ya. (1936) *Pervobytnaya religia v svete etnografii. Issledovania, statyi, lektsii.* izd. Leningrad.

Izvori:

Biblia ili Sveshtenoto Pisanie na Staria i Novia Zavet s prepratki i paralelni pasazhi (2013). izd. Sofia: Balgarsko bibleysko druzhestvo. ISBN: 1184536000006

Gasov, Zhak. Patepis. V: Chuzhdi patepisi za Balkanite. Tom I. Frenski patepisi za Balkanite XV-XVIII v. Prevod na B. Tsvetkova, s. 75-78. izd. Sofia, 1975.

Gyuzelev, V. (2013) Iz razkaza na arabskia pisatel al-Tanuki „Osvobozhdenie sled machenie“. V: – Sachinenia v pet toma. Tom 1. Apologia na Srednovekovieto. Pokrastvane i hristiyanizatsia na balgarite, s. 422-429. izd. Sofia: Zahariy Stoyanov. ISBN 9789540908113

Gyuzelev, V. (2015) Prodalzhitel na Danilo. Ridanie za ubitia tsar Mihail Shishman. V: Sachinenia v pet toma. Tom 5. Srednovekovna poezia ot i za balgarite, s. 425. izd. Sofia: Zahariy Stoyanov. ISBN: 978-954-09-0817-5. 2015, 664

Zhan Sheno. Patepis. V: Chuzhdi patepisi za Balkanite. Tom I. Frenski patepisi za Balkanite XV-XVIII v. Prevod na B. Tsvetkova, s. 70-74. izd. Sofia, 1975.

Zhivoti kraľeva i arhiepiskopa srpskih, napisoa arhiepiskop Danilo i drugi, na svijet izdao B. Danichih. izd. Zagrebu, 1866.

Zaimova, R. (sast.) (2000) Ibn. Fadlan. Risala. V: Arabski izvori za balgarite, s. 53-69. izd. Sofia: TANGRA TanNakRa. ISBN 9549942031, 9789549942033

Pier Belon. Patepis. V: Chuzhdi patepisi za Balkanite. Tom I. Frenski patepisi za Balkanite XV-XVIII v. Prevod na M. Kiselincheva, s. 79-114. izd. Sofia, 1975.

Tanshu. Gl. 215a i 215b. V: Bichurin, N. Ya. Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena, s. 220-300. izd. Moskva-Leningrad, 1950.

Hvolyson, D. A. (pr.) (1869) Izvestia o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar Ibn-Dasta, neizvestnogo dosele arabskogo pisatelya nachala H veka. izd. Sankt-Peterburg.

Herodot. Istorija. Prevod ot starogratski P. A. Dimitrov. izd. Sofia: Izdatelstvo na Nov balgarski universitet, 2010. ISBN: 978-954-533-618-6

Agathiae. Historiarum libri V. V: Gratski izvori za balgarskata istoria (GIBI). Tom II. Prevod na V. Beshevliev, s. 179 – 204. izd. Sofia, 1958.

Iordanes, Getica. V: Latinski izvori za balgarskata istoria (LIBI). Tom I. Prevod na V. Beshevliev i G. Tsankova-Petkova, s. 334 – 367. izd. Sofia, 1958.

Iordanis Romana et Getica. Recensvit Theodorvs Mommsen. Berolini, 1882.

Menandri. Excerpta de legationibus. V: Gratski izvori za balgarskata istoria (GIBI). Tom II. Prevod na V. Beshevliev, s. 219 – 256. izd. Sofia, 1958.

Nicephori patriarchae. Breviarium. V: Gratski izvori za balgarskata istoria (GIBI). Tom III. Prevod na V. Beshevliev, s. 290 – 306. izd. Sofia, 1960.

Theophanis Confessoris. Chronographia. V: Gratski izvori za balgarskata istoria (GIBI). Tom III. Prevod na V. Beshevliev i G. Tsankova-Petkova, s. 226 – 289. Sofia, 1960.

Терени (11) 2026 (1)

THE PROTO-BULGARIAN MOURNING TRADITION OF SELF-HARM: ESSENCE, PARALLELS, CONTINUITY

Student KRISTIYAN VIKTOROV

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, Department of "Bulgarian History"

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

kristianviktorov@abv.bg

<https://orcid.org/0009-0009-5754-3587>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.170-204>

Abstract: The article examines the Proto-Bulgarian mourning custom of self-harm as a sign of grief. It is well attested in the sources. The earliest mention of this Proto-Bulgarian rite refers to the Kutrigurs. A later Arabic source from the 10th century tells of events that occurred in the 9th century in Danube Bulgaria – a Proto-Bulgarian woman from the ruling family self-harmed because she was grieving for her husband. Ahmed ibn Fadlan describes a custom of self-harm among the Volga Bulgars. The mourning tradition was also noted in the 14th century by the successor of the Serbian Archbishop Danilo, who claims that as a sign of grief for the deceased Bulgarian Tsar Michael III Shishman, his boyars beat each other on the face. During the period of Ottoman rule, the rite was often attested among the Bulgarians by Western European travelers. After the Liberation, Bulgarian ethnographers noted the same custom in places. Traces of it have also been preserved in some Bulgarian folk songs and expressions. The article also notes parallels to this tradition among some other Slavic and Turkic peoples.

Терени (11) 2026 (1)

**СВАТБЕНИТЕ ТЪРЖЕСТВА НА БЪЛГАРСКОТО ЦАРСКО СЕМЕЙСТВО ПРЕЗ
УПРАВЛЕНИЕТО НА**

ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР (1331–1371)

Докторант БЕЛОСЛАВА ВЪЧКОВСКА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Исторически факултет, катедра „История на България“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

b.vachkovska@uni-sofia.bg

[ORCID ID:0009-0004-9648-6400](https://orcid.org/0009-0004-9648-6400)

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.205-233>

Резюме: Настоящата статия разглежда сватбените тържества на българското царско семейство по време на управлението на цар Иван Александър (1331–1371), като поставя акцент върху церемониалната част от венчалните обреди. В този контекст са разгледани браковете на членовете на владетелската фамилия, за които имаме запазени сведения за светския и църковния ритуал. Извършеният анализ, подкрепен със сравнителен материал от XIII и XIV в. за подобни тържества, свързани с династични бракове между България, Византия и отчасти Сърбия, разкрива някои основни характеристики и елементи от пищните владетелски церемонии. Влиянието на Византия е осезаемо – големият брой българо-византийски династични бракове и тяхното политическо значение предполага отлично познаване на ромейския протокол. Податки в изворите обаче показват, че търновският двор не го копира сляпо, а внася свои елементи и го приспособява към местните традиции и културни особености.

Ключови думи: българска средновековна дворцова култура, дворцов церемониал, сватбени тържества, династични бракове, цар Иван Александър.

Царските сватби са една от най-бляскавите прояви на дворцовата култура през Средновековието. Брачните тържества на членовете на владетелската фамилия представлявали пищни церемонии, за които обаче до нас са достигнали твърде малко сведения. Целта на настоящата статия е да представи сватбените празненства на българското царско семейство през управлението на цар Иван Александър (1331–1371) или поне онези аспекти от светската и църковната брачна церемония, които изворите ни позволяват да разкрием. Опитът за тяхната по-задълбочена характеристика ще бъде направен въз основа на сравнителен анализ на сведения от XIII и XIV в. за подобни тържества, свързани с династичните бракове между лица от владетелски родове на България, Византия и отчасти Сърбия. Използваната изворова база обхваща разнообразни по характер домашни и чужди източници. Сред тях са исторически съчинения, сватбени поеми, трактата на Псевдо-Кодин, литургични текстове, осветляващи религиозните венчални обреди, посланието на Патриарх Евтимий до угровлашкия митрополит Антим, художествени паметници на миниатюрната живопис и др. Обобщаването на наличния изворов материал дава възможност да бъдат реконструирани някои основни елементи на царските сватбени церемонии.

В случаите на династични бракове българските принцеси са съпровождани от голяма процесия до дома на бъдещия съпруг, където обикновено се извършва бракосъчетанието (**Георгиева, 2020**, стр. 344–345). От разказа на Робер дьо Клари например научаваме, че царската дъщеря⁵³, изпратена от цар Борил (1207–1218) за съпруга на император Анри Фландърски (1206–1216), е пременена пребогато и придружена от многобройна свита и шестдесет товарни коня, натоварени със скъпоценности. Става дума за копринени платове, сред които разкошния и извънредно скъп плат – самит, за злато, сребро и накити (**Robert de Clari, 1974**, стр. 108–109; **Робер дьо Клари, 2007**, стр. 163). Тези представителни сватбени дарове имат за цел да демонстрират богатството и да затвърдят авторитета на българския царски двор (**Чокоев, 2007**, стр. 143–145). Ролята на придворните сановници и доверените слуги, които пристигат заедно с бъдещата булка, е да придадат допълнителен блясък на

---

⁵³ Наложено в историографията мнение, че за латинския император е омъжена Калояновата дъщеря, напоследък е оспорено от Н. А. Марков, който защитава тезата, че става дума за дъщеря на цар Борил (**Марков, 2008**, стр. 27–30; **Марков, 2010**, стр. 16–18). Заради противоречията в изворите въпросът за личността на момичето, станало латинска императрица, все още е спорен в науката. Вж. подробно представяне и анализ на източниците по темата у: **Георгиева, 2019**, стр. 234–246. Авторката приема за правдоподобна възможността за съпруга на Анри да е дадена дъщеря на Борил от по-ранен брак или извънбрачна връзка.

нейното пътуване, да се грижат за нея до сватбата и коронацията или поне докато се установи в своя нов дом, а вероятно и да предадат зестрата и да представят носените дарове (**Melichar, 2019**, стр. 336). Без съмнение внушителни процесии са съпровождали и българските принцеси през XIV в., като Кираца Мария, омъжена за Андроник IV (1376 – 1379), и Елена, която става съпруга на сръбския цар Стефан Душан (1331–1355). Макар изворите да не са запазили подробности за техните пътувания, можем да бъдем сигурни, че са изпратени с подобаваща тържественост, предвид голямото политическо значение на тези династични бракове. Многобройна свита придружава и византийските принцеси, омъжени в Търновския царски двор – след сватбата с Иван-Александровия син Михаил Асен през 1339 г., неговата съпруга Мария (Ирина) Палеолог идва в българската столица заедно с много знатни ромеи, част от които остават да живеят с нея в Българското царство (**Ioannes Cantacuzenus, Vol. II, 1831**, стр. 509.7–10; **ГИБИ**, Т. X, стр. 277).

Дворцовият протокол за посрещане на бъдещата императорска съпруга в Константинопол е сред малкото аспекти от сватбения церемониал, които Псевдо-Кодин засяга в своя трактат. От него научаваме, че когато чуждестранната принцеса пристига по суша, е обичайно да пристигне в Пиги (при Портата на извора, наричана още Силимврийската порта, и близкия манастир), а ако пътува с кораб по море, тогава слиза на брега в близост до Влахернската църква, извън градските стени. Тя е посрещната от бъдещия си съпруг и неговия баща, ако последният е между живите, както и от най-високопоставените съпруги на придворните сановници и носители на титли.

Впоследствие императорът я оставя на грижите на споменатите дворцови дами, които я обличат в пурпурни императорски одежди. Така приготвена, бъдещата булка е съпроводена до двореца на кон, а бракосъчетанието се извършва в определения за това ден (**Pseudo-Kodinos, 2016**, стр. 266, 268).⁵⁴ Церемониалната смяна на облеклото

---

⁵⁴ По отношение на точното място на пристигане в случай на пътуване по море текстът на Псевдо-Кодин предизвиква известно объркване. Авторът посочва ясно, че принцесата слиза на брега близо до Влахернската църква, след това обаче твърди, че императорът заедно с носителите на дворцови титли я посреща при Портата на Евгений, недалеч от Акропола. Според авторите на най-новото издание на трактата причината за несъответствието е, че мястото на посрещане и мястото на слизване на брега са различни – корабът е посрещан от императора при Портата на Евгений, след това продължава пътуването си по протежението на Златния рог до Влахерна, където акостира (**Pseudo-Kodinos, 2016**, стр. 437). П. Магдалино предлага няколко възможни обяснения за разминаването в текста, напр. възможността Псевдо-Кодин да описва две части от една церемония, да черпи информация от два отделни източника, отнасящи се съответно към периодите на Комнините и на Палеолозите, или да описва две процедури, следвани по различни поводи в Палеологова Византия (**Magdalino, 2007**, стр. 11–13). Не е ясно дали корабите на българските и руските принцеси, които идват от север, са плавали до южната част на Златния рог, или са акостирали директно в северното предградие на Константинопол (**Melichar, 2019**, стр. 337–338).

символизира преобразяването на една чуждестранна принцеса във византийска императрица и приобщаването ѝ към ромейската културна среда (**Melichar, 2019**, стр. 339). Прави впечатление отсъствието на императрицата майка от церемонията. Вероятно тя приветства принцесата в двореца (*Ibidem*).

Псевдо-Кодин не описва церемониал за посрещане на чуждестранен жених в Константинопол. Интересно е да се отбележи обаче, че няколко столетия по-рано цар Петър (927–969) е приветстван лично от Роман Лакапин (920–944) във Влахерните (**Symeonis Magistros et Logothetes, 2006**, стр. 327.367–371; **ГИБИ**, Т. V, стр. 182). Не разполагаме със сведения как са посрещнати цар Иван Александър и синът му Михаил Асен във Византия за сватбата с императорската дъщеря, но прави впечатление, че тържеството се състои на византийска територия. С. Георгиева вижда възможна причина за това в спазването на йерархията на владетелите в доминираната от Византия общност на православните народи, като отбелязва обаче, че случаят е по-скоро изключение и оскъдните изворови данни не позволяват да се заключи категорично, че става дума за твърдо установена практика в българо-византийската брачна дипломатия (**Георгиева, 2020**, стр. 346–347).

Някои аспекти от описания от Псевдо-Кодин протокол за посрещане на иноземна принцеса са отразени в ръкопис Vat. gr. 1851, който съдържа част от сватбена поема (епиталамий) и седем миниатюри (**Spatharakis, 1976**, стр. 210–230, ил. 158–173). Текстът и изображенията в него представят пристигането на една чуждестранна царска дъщеря в града на Босфора по случай предстоящия ѝ брак с ромейския престолонаследник. Там тя е посрещната от поне седемдесет знатни дами от владетелския род, една от които ѝ помага да облече императорски одежди. Последната миниатюра илюстрира срещата на младото момиче с владетелската дъщеря и сестра на бъдещия ѝ съпруг в шатра извън стените на града (обобщение на съдържанието на поемата и миниатюрите вж. у: **Hennessy, 2006**, стр. 116–117, 123). Датирването на ръкописа и идентификацията на историческите персонажи в него продължават да бъдат обект на различни научни интерпретации. Според водещите мнения в историографията изобразената девойка, за която е бил предназначен като подарък и самият ръкопис (**Belting, 1970**, стр. 27), би могла да бъде: дъщерята на френския крал Луи VII (1137–1180) Агнес, омъжена за Алексей II Комнин (1180–1183); Анна Унгарска, омъжена за Андроник II (1282–1328), или Иван-Александровата дъщеря Кираца, която става съпруга на Андроник IV (**Pseudo-Kodinos, 2016**, стр. 365; По-подробен преглед на

различните хипотези относно датирването на ръкописа и идентичността на принцесата вж. у: **Hennessy, 2017**, стр. 179–182).

Сключеният през 1355 г. българо-византийски мирен договор е скрепен с династичен брак между Кираца и сина на Йоан V Палеолог (1341–1391) и наследник на византийския престол – Андроник IV. Според Никифор Григора Андроник навършва девет години, а българската принцеса е на почти същата възраст, когато пристига в Константинопол (**Nicephorus Gregoras, Vol. III, 1855**, стр. 557.18–19; **ГИБИ**, Т. XI, стр. 193. За този брак вж. също **Божилов, 1994**, стр. 219–220; **Георгиева, 2019**, стр. 138–139; **Комсалова, 2019**, стр. 443–444; **Melichar, 2019**, стр. 263–265. За по-нататъшната съдба на Кираца Мария като византийска императрица: **Шрайнер, 1982**, стр. 62–66; **Николов, Г. Н., 2005**, стр. 65–84). Вероятно става дума за времето след месец април 1357 г. или началото на 1358 г.⁵⁵ Няма преки известия за нейното посрещане там, нито за това кога точно е сключен бракът. Хипотезата, че ръкописът е подарък за българската царска дъщеря и миниатюрите отразяват нейното пристигане в ромейската столица, е предложена и защитена убедително от С. Хенеси. Според нея изобразеното императорско облекло, инсигниите, както и редица палеографски и езикови особености в текста показват, че става дума за ръкопис от XIV в. и единствено династичният брак на Андроник IV с Кираца Мария отговаря на всички детайли в представянето на събитията (**Hennessy, 2006**, стр. 126–149; **Eadem, 2016**, стр. 174–175; **Eadem 2019**).⁵⁶

---

⁵⁵ Григора отнася пристигането на българската принцеса в Константинопол към пролетта на 1356 г. Рождената дата на Андроник IV (11.04.1348 г.) обаче показва, че той навършва девет години през пролетта на 1357 г. Допълнително свидетелство за това, че към 1356 г. Кираца все още е в България, е присъствието ѝ на миниатюрата в Лондонското четвороевангелие, където не е изобразена като съпруга на византийския престолонаследник (**Каймакамова, 1989**, стр. 136–137).

⁵⁶ От поместеното в началото на ръкописа послание от бащата на булката до византийския василевс става ясно, че ромейският император е този, който иска принцесата за съпруга на своя син. Изворите не съобщават чия е инициативата за договорения брачен съюз между Андроник IV и Кираца. От една страна, сключеното брачно споразумение напомня действията на Иван Александър след битката при Русокастро. От друга страна обаче, това е един от първите международни договори, които Йоан V Палеолог сключва, след като поема властта в империята, така че не може да се изключи възможността предложението за сродяване да е било негово (**Божилов, 1994**, стр. 222, бел. 15). От синодалното решение на Цариградската патриаршия от 17 август 1355 г. и от речта на Димитър Кидон от 1366 г. изглежда, че основната клауза на сключения договор е военен съюз срещу османците (**Гюзелев, 2009**, стр. 84–85; Вж. също **Ангелов, 1980**, стр. 148–149). С оглед на това, че в предходните пет години ромейте многократно търсят съдействието на българите във връзка с османските набези, е напълно логично инициативата за брака да идва от византийска страна и да е продиктувана от желанието България да бъде привлечена като съюзник (**Георгиева, 2019**, стр. 138–139). М. Младенов също приема, че двигател в процеса на преговори за сключване на договор е ромейската дипломация (**Младенов, 2019**, стр. 379–380).

Макар в историографията все още да няма единно мнение дали Иван-Александровата дъщеря е принцесата, на която е подарен ръкописът, можем да заключим, че тя е приветствана именно по описания в поемата и в трактата на Псевдо-Кодин начин⁵⁷. За съжаление не разполагаме със сведения къде и как са посрещани чуждестранните принцеси в Българското царство. При пристигането на Сава Сръбски в Несебър през 1235 г. цар Иван Асен II (1218–1241) изпраща слуги и коне, за да го придружат до Търново, където му устройва тържествено посрещане (**Даничић, 1860**, стр. 199; **Гюзелев, В., Петров, П. (съст.) (1978)**, стр. 324–325). Присъствието на представителки на чуждестранни владетелски родове в Търновския двор издига престижа на Българското царство и те със сигурност са посрещани с подобаващи почести, както е приветстван в столицата и сръбският архиепископ. Освен това големият брой българо-византийски династични бракове, сключени през XIII и XIV в., са достатъчно основание да бъдем сигурни, че българските царе познават много добре ромейския протокол.

Като белег за усвояването на византийския церемониал в България могат да се разглеждат две стихотворения на гръцки език, посветени на брака на цар Иван Асен II и Ирина Комнина, сключен през 1237 г. (**Jeffreys, 1974**, стр. 178. Стихотворенията са издадени от Ив. Дуйчев: **Дуйчев, 1972**, стр. 305–308; **Гюзелев, 2015**, стр. 203–205). В тях авторът – анонимен византийски поет, живял по всяка вероятност в Търновския двор – патетично величае произхода, красотата и достойнствата на царя и царицата, които са сравнени със слънцето и луната в духа на византийската дворцова поезия (**Николов, Н., 1999**, стр. 106–109; **Гюзелев, 2015**, стр. 203). Двете стихотворения, както и поемата от Ватиканския епиталамий (**Vat. gr. 1851**), се вписват в контекста на утвърдената във Византия литературна традиция на церемониални поеми, адресирани до императорите и близките им роднини и писани в чест на важни събития от техния живот. Те са най-популярни през XII в., но продължават да се пишат до XIV в. Повечето от запазените сватбени поеми (*ἐπιθάλαμια*), особено от времето на Йоан II Комнин (1118–1143) и Мануил I Комнин (1143–1180), са предназначени за изпълнение

---

⁵⁷ Характерни елементи от разгледания протокол за посрещане на чуждестранна принцеса са засвидетелствани още в предходните столетия. От Йоан Кинам например разбираме, че бъдещата съпруга на Мануил I Комнин – Берта от Зулцбах, е посрещната в Константинопол през 1142 г. от знатни дворцови дами и от съпругата на своя девер Алексий (**Ioannes Cinnamus, 1836**, стр. 36.1–8; Вж. също **Pseudo-Kodinos, 2016**, стр. 436).

по време на самата венчална церемония (Jeffreys, 1981, стр. 104)⁵⁸. Присъствието на тази жанрова форма в българската декламационна поезия през XIII век вероятно е свързано с обстоятелството, че след превземането на Константинопол от латинците 1204 г. и победата при Клокотница през 1230 г. византийски дворцови поети от Никея и Епир изглежда намират убежище в обкръжението на българския цар в Търново (Гюзелев, 2015, стр. 25, 204).⁵⁹

Разпространените във Византия сватбени поеми донякъде компенсират липсата на сведения за протичането на сватбеното тържество в трактата на Псевдо-Кодин. В заглавието и текста на една поема, написана по повод женитбата на Йоан III Дука Ватаци (1222–1254) и Констанца-Анна през 1241 г. (Heisenberg, 1920, стр. 102–103), откриваме първото сигурно споменаване на церемонията „явяване“ (*πρόκρυψις*). Стиховете описват как императрицата, подобно на луна, се появява отвисоко и получава светлината си от слънцето срещу нея – императора (Pseudo-Kodinos, 2016, стр. 405. Вж. също Rhoby, 2019, стр. 269–270). За това, че в деня на сватбата бъдещата съпруга изпълнява т. нар. „явяване“, свидетелства и Йоан Кантакузин (1347–1354), разказвайки за брака на дъщеря си Теодора с Орхан (1324–1362), сключен през 1346 г. По време на церемонията в Силимврия Теодора се изкачва на специално издигната на полето пред града дървена платформа. Когато златовезаните копринени завеси се разтварят, нейният образ се разкрива тържествено пред всички присъстващи под звуците на тропети и други музикални инструменти, а скрити от погледа коленичили евнуси държат горящи свещи от двете ѝ страни. След като музиката затихва, започва изпълнението на енкомиони в нейна чест (Ioannes Cantacuzenus, Vol. II, 1831, стр. 587.16 – 588.17; Вж. също Bryer, 1988, стр. 482–484; Pseudo-Kodinos, 2016, стр. 405–406; Комсалова, 2017, стр. 317; Melichar, 2019, стр. 217).

---

⁵⁸ Според М. Джефрис по-точното жанрово определение за поемата във Ватиканския епиталамий Vat. gr. 1851 е *είσιτήριοι*, тъй като от текста е видно, че тя е написана за посрещането на принцесата, а не за самото сватбено тържество. Авторът изхожда от позицията, че ръкописът е предназначен за Агнес-Анна от Франция, която пристига в Константинопол през 1179 г., но е омъжена за Алексий II Комнин едва през февруари–март на 1180 г., т.е. между пристигането и самата венчавка има дълъг период от време (Jeffreys, 1981, стр. 104). В останалите публикации, свързани с ръкописа, се предпочита утвърденото в историографията по темата название „Ватикански епиталамий“. В подкрепа на аргументите си против възможността ръкописът да е предназначен за Агнес от Франция С. Хенеси основателно обръща внимание на факта, че поемата загатва за непосредствено предстояща сватба, за която императорът вече прави приготовления (Hennessy, 2006, стр. 143).

⁵⁹ В. Гюзелев отбелязва, че развитието на българската панегирична литература по време на Второто българско царство може да се разглежда, от една страна, като продължение на литературните традиции от Симеоновата епоха, от друга – като подражание на византийските образци от епохата на Комнините (Gjuzelev, 1994, стр. 69–70).

Приведените примери показват, че провеждането на церемонията по време на императорска сватба е пряко засвидетелствано през XIII и XIV в. в Никея и във възстановената след 1261 г. Византийска империя. В някои поеми на Манганий Продром обаче, в които появата на императора е описана като възход на огромно слънце от диск, има податки, че церемонията възниква по времето на Мануил I Комнин, макар и в по-различна форма. Използваната лексика: „*προκόπτω*“ („появявам се“, „явявам се“), „*σκηνή*“ (сцена), „*γυῖός*“ (огромен), „*δίσκος*“ (диск), свидетелства косвено, че става дума за същата церемония и че тя е изпълнявана още през XII в. във връзка с различни поводи, включително сватбени празненства, макар все още официално да не се нарича „явяване“ и да не е ясно дали е извършвана върху специална платформа (**Heisenberg, 1920**, стр. 85–132; **Jeffreys, 1987**, стр. 38–53; **Hörandner, 2003**, стр. 78–79; **Pseudo-Kodinos, 2016**, стр. 406–407).

Описвайки „явяването“ на дъщеря си Теодора в Силимврия, Йоан Кантакузин пише, че е обичайно за императорите да правят това за дъщерите си, когато те се омъжват (**Ioannes Cantacuzenus, Vol. II, 1831**, стр. 587.21–22). Следователно е вероятно церемонията да е била част и от брачното тържество на Михаил Асен и Мария (Ирина) в Адрианопол, въпреки че нито Григора, нито Кантакузин споменават провеждането ѝ по този повод. Не разполагаме с никакви преки данни за изпълняването на церемонията в българския царски двор. В двете запазени стихотворения, посветени на цар Иван Асен II и Ирина Комнина, не се среща гореспоменатата характерна лексика, която би могла да подсказе, че ритуалът е проведен. От византийските автори знаем, че той се извършва на открито, върху специално издигната за целта висока платформа, а от трактата на Псевдо-Кодин разбираме, че поне от времето на Андроник II насетне такъв дървен подиум с колони и завеси е бил разположен в двора на Влахернския дворец и е използван за императорското „явяване“ на Рождество Христово и Богоявление (**Pseudo-Kodinos, 2016**, стр. 402–403)⁶⁰. Съществуването на такава платформа в търновския дворец няма как да бъде установено при почти пълната липса на писмени сведения за него. Ако подобна церемония се е състояла и на нея като зрител е присъствало и

---

⁶⁰ В трактата на Псевдо-Кодин церемонията „явяване“ се споменава единствено във връзка с празниците Рождество Христово и Богоявление, когато пред погледите на дворцовите сановници, стражата и клира императорът се явява в пълен орнат, издигнат върху висока платформа заедно със своя син и с деспотите. Авторът не споменава церемонията във връзка с владетелските сватби, но следва да се отбележи, че в трактата липсва описание на протокола за редица важни събития от дворцовия живот на византийските василевси, включително за самите сватбени тържества (**Pseudo-Kodinos, 2016**, стр. 406).

обикновеното търновско население, то подходящо място би бил площадът пред входа на царския дворец. Това твърдение обаче остава изцяло в сферата на предположенията.

Характерен елемент от ритуала са горящите свещи, държани от евнуси от двете страни на принцесата. Не разполагаме със сведения за присъствието на евнуси в Търновския двор. Нещо повече – славянските термини за евнух имат пейоративно значение и изразяват неприязън. Това прави евнусите малко вероятни участници в българския дворцов живот (**Билярски, 1998**, стр. 146–147) и води до извода, че дори церемонията да е провеждана в Българското царство, тя със сигурност е адаптирана към местните културни особености и традиции. При сегашното състояние на изворите изпълняването на ритуала като част от сватбените празненства, както и на Рождество Христово и на Богоявление, не може да се потвърди, нито категорично да се отрече.

Без да описва подробно как е протекъл брачният ритуал на Михаил Асен и Мария (Ирина), Йоан Кантакузин съобщава, че в Адрианопол са „изпълнени благословии и каквито обреди са определени от църквата при брака.“ (**Ioannes Cantacuzenus, Vol. II, 1831**, стр. 508.21–23; **ГИБИ**, Т. X, стр. 277). Става дума за литургичната част от сватбения обред, чрез която бракът като основно християнско тайнство придобива легитимност пред Бог и пред обществото. Богослужебните действия и сватбените атрибути, които са използвани по време на венчалната церемония, са ни познати от текста на чинопоследованието на тайнството брак, запазен в гръцки и славянски ръкописи. Най-старите славянските ръкописни свидетелства за брачния обред са сравнително късни и датират от края на XIII – началото на XIV в. В тяхната основа е константинополският обред, оформен още в края на X – началото XI в., който обаче е адаптиран към местните традиционни обичаи под влиянието на богослужебни практики с локален произход, както и такива, възприети от други църковни центрове (**Желтов, 2010**, стр. 34, 42–43; **Radle, 2019**, стр. 279–287; Вж. също **Цибранска-Костова и Мирчева, 2012**, стр. 144). Последованието на брака се състои от две части – обручение и венчание. Докато в раннохристиянския период те се изпълняват поотделно, от X в. насетне във Византия се налага практиката двата ритуала да се извършват едновременно в храма (**Stevenson, 1983**, стр. 99–100; **Radle, 2025**, стр.

146)⁶¹. В случай на владетелска сватба те обикновено се изпълняват от патриарха (Георгиева, 2020, стр. 347)⁶².

Според византийските евхологии⁶³ чинът на обручението включва велика ектения (колективна молитва в православното богослужение), две кратки молитви, размяна на халки и заключителна молитва⁶⁴. Обичаят да се разменят пръстени по време на обручението се утвърждава поне от XI в. насетне. Обикновено халката на жената е направена от злато, а тази на мъжа – от желязо (Stevenson, 1983, стр. 100; Friel, 2017, стр. 258; Radle, 2025, стр. 147). В константинополския евхологий от XI в. Coislin 213 е запазен чин за обручение, който, както показва заглавието в ръкописа, е използван по време на сватбите на императорското семейство. Според указанията в него вдясно от олтара трябва да бъдат поставени два пръстена. В края на службата свещенослужителят дава златния на мъжа, а железния на невестата, които след това ги разменят помежду си. Обредът е засвидетелстван и в по-късни извори (Radle, 2024, стр. 226–227; Idem, 2025, стр. 147). В последованието за обручение в Зайковския требник също се споменава размянето на златен и железен пръстен (Цибранска-Костова и Мирчева, 2012, стр. 166.12–15, 176.16–18a.1). Златен пръстен, свързан със

---

⁶¹ Обручението има предхристиянски корени и в периода на ранната църква продължава да се извършва отделно, обикновено в дома на младоженците, запазвайки значението си на граждански акт без религиозно значение (Иванов, 2009, стр. 19–21). Въпреки че най-ранният писмен литургически паметник, съдържащ част от последованието на венчанието, е Барберинският евхологион от втората половина на VIII в. (Codex Barberini Gr. 336), до IX век брачният обред не е обособен като самостоятелен чин, а е интегриран в рамките на Св. Евхаристия. В резултат на реформени постановления, главно на Лъв VI Мъдри (886–912) и Алексий I Комнин (1081–1118), Църквата се утвърждава като единствената институция, която може да придаде легален статус на браковете. Фактът, че сред тях има такива, които противоречат на християнските норми, както и невъзможността неправославни или второбрачни да бъдат допуснати до Св. Причастие, са сред факторите, които оказват влияние върху започналото вече постепенно обособяване на венчалния обред като самостоятелен ритуал, независим от Евхаристията (Meyendorff, 2000, стр. 24–29; Streza, 2018, стр. 394–400; Николчев, 2007, стр. 245–247).

⁶² Във Византия още от края на VI в. императорската сватба се извършва от патриарха. Най-ранните сведения за това са свързани с женитбата на император Маврикий (582–602) (Parenti, 2000, стр. 256–257). Г. Акрополит например съобщава във връзка с бракосъчетанието на Елена и Теодор II Ласкарис (1254–1258), че религиозният обред в Лампсак е извършен от патриарх Герман (Georgius Acropolita, 1978, стр. 50.23–25; ГИБИ, Т. VIII, стр. 163). Друг пример от българската история е сватбата на цар Петър и Мария Лакапина (Theophanes Continuatus, 1838, стр. 414; ГИБИ, Т. V, стр. 137). Въпреки, че това събитие се отнася към значително по-ранен период, то илюстрира много добре както църковния ритуал, така и светските тържества, съпътстващи една владетелска сватба. В описанието се открояват редица елементи, характерни и за разглеждания тук XIV в., като извършването на религиозния ритуал в църква, възлагането на брачните венци от патриарха и организирането на богато пиршество за отпразнуване на женитбата.

⁶³ Евхологий или евхологион (от гр. εὐχολόγιον – „молитвослов“) е богослужебна книга на православната църква, използвана от свещенослужителите. Тя съдържа молитви, ектении и рубрики с указания за извършване на различните последования, тайнства и обреди (Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 1, стр. 646–647).

⁶⁴ Описание на чинопоследованието за обручение според византийските молитвослови и молитвите от Синодалното издание на Требника вж. у: Иванов, 2009, стр. 46–51.

сръбския крал Радослав (1228–1234), е идентифициран като годежен въз основа на инкрустирания надпис, който показва, че е предназначен за съпругата му Анна Комнина Дукина (**Parani, 2000**, стр. 207; **Radle, 2025**, стр. 147–148). При археологически разкопки в българските земи до момента не са открити средновековни пръстени, определени като годежни. Употребата им в Българското царство може да се предположи на базата на това, че е засвидетелствано използването им в ритуалните действия във Византия и в други страни от нейния културен кръг, както и от обстоятелството, че са споменати в българската редакция на чинопоследованието за обручение.

Друг атрибут, характерен за църковния брачен обред, са венците. В чина за встъпване в брак⁶⁵, поместен в Зайковския требник от XIV в., се споменава възлагането на венци върху главите на младоженците по време на венчалната молитва след като десните им ръце са поставени една върху друга (**Цибранска-Костова и Мирчева, 2012**, стр. 25а.12–19). Той е наречен „девствен венец“ от Патриарх Евтимий, който също описва поставянето на венци и причестяването със светите тайни като част от брачния ритуал (**Kalužniacki 1901**, стр. 245–250; **Патриарх Евтимий, 1990**, стр. 223–226)⁶⁶. Старият римски обичай да се използват сватбени венци или корони е възприет от Византия, като е натоварен от църквата с ново смислово съдържание, съответстващо на християнския морал. Символното им значение като знак за целомъдрието на брачната двойка и на победата над плътските изкушения не се променя до края на съществуването на империята (**Meyendorff, 1990**, стр. 104–105; **Vikan, 1990**, стр. 152; **Parani, 2000**, стр. 197, 208; **Radle, 2025**, стр. 151). Докато в раннохристиянския период короните са във вид на цветен или лозов венец, в последвалите векове вече са изработвани от метал. Запазените изображения ги представят като метални ленти във формата на отворена окръжност с дъговиден елемент отпред (**Vikan, 1990**, стр. 152; **Parani, 2000**, стр. 197–198, 208; **Radle, 2025**, стр. 152)⁶⁷. В отговорите до запитванията на българите папа

⁶⁵ Ритуалът „венчание“ според литургическите свидетелства вж. у: **Иванов, 2009**, стр. 51–65; **Radle, 2019**, стр. 279–282.

⁶⁶ От посланието на Патриарх Евтимий разбираме, че в случай на венчание на второбрачни, някои свещеници практикуват поставяне на венец върху рамото, а не върху главата. Според С. Георгиева тази практика, срещу която се изказва категорично и търновският патриарх, едва ли е прилагана в случаите на царска сватба (**Георгиева, 2020**, стр. 347–348). По въпроса за многобрачието вж. по-подробно **Георгиева, 1990**, стр. 3–16. Венец се споменава и в житието на мъченица Параскева-Петка Римлянка в Бдинския сборник (**Scharpé and Vyncke, 1973**, стр. 90.25–91.1), както и в „Похвално слово за Филотея“ от Йоасаф Бдински (**Стара българска литература, Т. 2, 1982**, стр. 188–189).

⁶⁷ Поставянето на брачни венци е представено в някои миниатюри от Мадридската хроника на Йоан Скилица, както и в стенописи, изобразяващи сватбата в Кана Галилейска. За сватбените венци във

Николай I, описвайки ромейските обичаи, споменава „златна повезка, или сребърна, или направена от какъв и да е метал“ (Дечев, 1998, стр. 12.3–6).

Сред ритуалните действия, засвидетелствани в Зайковския требник, е и наличието на благословена от свещенослужителя обща чаша с вино, от която двойката отпива три пъти, след което мъжът я разбива. Разбиването на чашата се среща и във византийските евхологии, както и в сръбската редакция на чинопоследованието (Цибранска-Костова и Мирчева, 2012, стр. 143–144). Споделянето на общата чаша от младоженците традиционно се разглежда като символично заместване на Св. Евхаристия (Friel, 2017, стр. 258–259; Streza, 2019, стр. 399).

Венчалните ритуали са последвани от празненство с богато угощение, на което гостите се веселят в продължение на няколко дни. По повод сватбата на Михаил Асен и Мария (Ирина) през 1339 г. Йоан Кантакузин пише, че пиршеството в местността Комнинови ливади, недалеч от Адрианопол, продължава цели осем дни. За него са приготвени „ястия и напитки и всичко, каквото е измислено за приятно прекарване“ (Ioannes Cantacuzenus, Vol. II, 1831, стр. 508.23–509.7; ГИБИ, Т. X, стр. 277)⁶⁸.

Средновековните автори рядко споменават подробности за вида на ястията и питиетата, които се сервират. По-конкретни сведения за трапезата дава Евстатий Солунски във връзка с двойната сватба в Константинопол през 1180 г. между сина на император Мануил I Комнин – Алексей, и Агнес-Анна от Франция, от една страна, и между дъщерята на императора, Мария, и Райнер дьо Монфера, от друга. Солунският архиепископ описва усърдно подредените столове и многобройните маси, върху които са поставени покривки и салфетки (Eustathius Thessalonicensis, 2000, стр. 172.87–94), голямото количество месо (Ibidem, стр. 173.4–6) и изобилието от вино, което се лее богато на сватбения банкет на изпълнения с хора Хиподрум (Ibidem, стр. 176.13–177.46; За сватбените гощавки вж. също Stone, 2005; Бенчева, 2019, стр. 23). За „тържествени или сватбени трапези, на които всичко блести и сияе с празничен блясък“ пише и ромейският ритор и висш дворцов сановник от втората половина на XII в.

византийската иконография вж.: Walter, 1993, стр. 1–17. Единствените достигнали до нас корони, които изглеждат са използвани по време на венчален ритуал, са две бронзови такива с калаено покритие, датирани в X в. Въпреки че във Византия използваните корони изглеждат са предимно метални, употребата на плетени венци не прекъсва напълно, което е една от причините за оскъдните запазени материални свидетелства. Radle, 2024, стр. 165–166.

⁶⁸ Богато угощение е организирано за сватбата на Добромир Хриз. По време на сватбения пир той пие и яде изобилно и се разгневява от въздържанието на младата си невеста, която не опитва ястията (Nicetas Choniates, 1975, стр. 507.60–508.66; ГИБИ, Т. XI, стр. 60–61).

Григорий Антиохийски (**Gregorios Antiochos, 1963**, стр. 65.30–31; **ГИБИ**, Т. VII, стр. 267). Политиката на Исак II Ангел, който налага на българите допълнителен данък по повод женитбата си за унгарската принцеса Маргарита, понеже, както пише Никита Хониат, „се скъпел да извърши брачните тържества на държавни разноски“ (**Nicetas Choniates, 1975**, стр. 368.47–48; **ГИБИ**, Т. XI, стр. 26), е показателна за пищността и значителните разходи, свързани със сватбените тържества, както и за голямото количество месо, което се консумира на тях (**Georgius Acropolita, 1978**, стр. 18.10–15; **ГИБИ**, Т. VIII, стр. 153). Изворите свидетелстват за това, че владетелските сватби са зрелище за целия народ и в угощенията се включват всички социални слоеве от населението. Така например Йоан Кинам отбелязва, че за сватбата на Мануил I Комнин, освен банкет за аристокрацията, по всички улици на града са приготвени трапези за народа (**Ioannes Cinnamus, 1836**, стр. 211.7–8; **Бенчева, 2019**, стр. 23)⁶⁹. За брачна гощавка като част от венчалните обреди се споменава и в посланието на Евтимий до угровлашкия митрополит Антим (**Kalužniacki, 1901**, стр. 244, 247; **Патриарх Евтимий, 1990**, стр. 221, 224).

Важна част от дипломатическия церемониал по време на сватбените празненства е поднасянето на подаръци. По случай сватбата на сръбския крал Стефан Душан и сестрата на цар Иван Александър – Елена, Големият съвет на Дубровник взима решение да проводи пратеници в Сърбия, които с дарове да почетат знатните младоженци. Предвидената сума за подарък е 40 гроша (**Николов, Гюзелев, Костова, Данова, Хинковски, 2017**, стр. 74)⁷⁰. Важната роля на даровете се обуславя от символната натовареност, която имат предметите и жестовете през епохата (**Ангелов, 2011**, стр. 260).

Младоженците от царските фамилии несъмнено са били облечени в богати одежди по време на сватбената церемония. Домашните извори споменават брачно облекло (вж. **Аризанова, 2014**, стр. 486 и посочените там извори), без обаче да дават описания какво представлява то и какво го отличава от всекидневните дрехи и от тържествените

---

⁶⁹ Евстатий Солунски също споменава във връзка със споменатата двойна владетелска сватба през 1180 г., че в пиршествата участва и обикновеното население. Още преди банкета императорът раздава хляб в цялата империя, а от описанието на сватбения пир, проведен на втория ден, 3 март 1180 г., става ясно, че той е предназначен за бедните (**Eustathius Thessalonicensis, 2000**, стр. 171.33–42, 175.91–97. Вж. **Stone, 2005**, стр. 34, 39).

⁷⁰ До нас е достигнал още един документ, който упоменава разходите за подаръци във връзка със сватбата на крал Стефан Урош II Милутин (1282–1321) и дъщерята на българския цар Георги I Тертер (1280–1292) – Анна (**Николов, Гюзелев, Костова, Данова, Хинковски, 2017**, стр. 54).

одежди на владетелското семейство, носени по други поводи – дали става дума за по-богата украса или за специални украшения и накити, характерни единствено за венчалните костюми. В студия, посветена на сватбените одежди във Византия, тяхната символика и роля в церемониала, М. Парани достига до заключението, че с изключение на венците и пръстените, съществуващата изворова база не позволява да се установи със сигурност наличието на специални елементи, характеризиращи единствено булчинското облекло. В деня на сватбата булката изглежда е облечена с по-богато украсена версия на дрехите и накитите, които са на мода в съответния период. Макар облеклата да се различават в отделните региони на империята, отразявайки местните традиции, както се вижда от разнообразието на одежди в иконографията, обща черта на всички тях е пищността на украсата и използването на скъпи тъкани и материали (**Parani, 2000**, стр. 203, 210; **Radle, 2025**, стр. 145–146). При липсата на по-подробни данни не може да се направи по-различно заключение за сватбените облекла на българските владетели.

Оскъдните извори не позволяват да се установи със сигурност дали някакъв конкретен цвят се свързва с венчалното облекло на булката. Според М. Парани, ако такъв е имало, това е бил по-скоро червеният цвят (**Parani, 2000**, стр. 210)⁷¹. Прави впечатление, че на миниатюрата, представяща българското царско семейство в Лондонското четвроевангелие, единствено облеклото на Кера Тамара, изобразена отляво на своя съпруг деспот Константин (**Мусакова и Миклас, 2018**, л. 2v), е в различни нюанси на червеното, докато това на нейните сестри съчетава червения и тъмнозеления цвят. М. Парани не изключва възможността белият цвят да е използван понякога в брачните одежди като символ на невинност и чистота. Пример за бяло булчинско облекло е стенопис от XIV в. в църквата „Св. Николай Сирак“ в Солун, представящ сватбата в Кана Галилейска. За момента не е възможно обаче да се установи категорично до какво степен изображеният бял костюм е представителен за Късна Византия. Няма

---

⁷¹ Псевдо-Кодин споменава, че преди влизането си в града и в двореца чуждестранната принцеса и бъдеща императорска съпруга е облечена в червено. В червени одежди е изобразена и принцесата в миниатюрите във Ватиканския епиталамий. И в двата случая обаче става дума за посрещането на булката преди самата сватбена церемония и акцентът е върху пурпурното като императорски цвят (**Pseudo-Kodinos, 2016**, стр. 354). Червеният цвят присъства в сватбените обреди още от римската епоха. Интересно е да се отбележи, че наред с белия и зеления цвят, червеното има важно значение в българската сватбена носия през следващите векове: зеленото като символ на безсмъртието или на надеждата, бялото – на невинност, а червеното – на любовен огън или щит срещу зли сили и пожелание за плодородие. Тези цветове се срещат и в народните сватбени песни, които обаче отразяват народните обреди, а не дворцовия ритуал на царското семейство. За цветовете в сватбената народна носия и атрибути и тяхната семантика вж. **Петканова-Тотева, 1982**, стр. 23–24.

доказателства, че бялото е използвано задължително в сватбената рокля като алюзия за целомъдреност – такава роля са имали сватбените венци, а не цветът на дрехите (Parani, 2000, стр. 204–205).

Направеният тук опит за характеристика на сватбените тържества на представителите на българското владетелско семейство през XIV в. не може да претендира за изчерпателност. За съжаление оскъдните изворови данни не ни позволяват да разкрием напълно великолепието на царските сватби и много аспекти от тях остават скрити. Въпреки фрагментарния характер на изворите обаче, на основата на сравнителна характеристика с Византия и отчасти със Сърбия, могат да се очертаят някои основни щрихи от този така важен аспект на дворцовата култура. Сред тях са например внушителните процесии, засвидетелствани от изворите за династични бракове през XIII и XIV в. Предвид голямото политическо значение на браковете на Кираца Мария и Елена, сестрата на Иван Александър, можем с основание да приемем, че те са били съпроводени до своя нов дом от многобройна свита и богати дарове. Протоколът за тържественото посрещане на чуждестранна принцеса в Константинопол, описан от Псевдо-Кодин и отразен във Ватиканския епиталамий, дава представа за начина, по който следва да е била посрещната Кираца в ромейската столица. Присъствието на представителки на чужди владетелски родове в Търновския двор издига престижа на Българското царство и тяхното посрещане несъмнено е било съпроводено с подобаващи почести и тържественост.

Двете стихотворения на гръцки език, посветени на брака на Иван Асен II и Ирина, свидетелстват за възприемането на ромейския церемониал в Търновския двор. Подобни сватбени поеми, широко разпространени във Византия, съдържат ценни сведения за отделни елементи от императорските сватбени тържества, като церемонията „явяване“. Забележката на Кантакузин, че е обичайно императорите да я извършват за своите дъщери, когато те се омъжват, предполага провеждането на ритуала и по време на сватбата на Михаил Асен и Мария (Ирина) в Адрианопол, макар до нас да не са достигнали преки данни за това. Някои специфични елементи – като участието на евнуси, които не са характерни за българския дворцов живот – показват, че дори ако церемонията е провеждана в Търново, тя е била адаптирана към местните културни традиции и особености.

Употребата на сватбени атрибути като венци и пръстени в Българското царство е засвидетелствана в чинопоследванието за тайнството брак, запазено във византийски и славянски ръкописи, от което черпим информация за литургичната част от брачния обред. Сред другите аспекти от сватбената церемония, за които имаме данни в изворите, са поднасянето на дарове на младоженците и брачната гощавка. Пиршества от този вид изглежда са били изключително пищни, подобно на пира в местността Комнинови ливади, с който е отпразнувана сватбата на Михаил Асен и неговата византийска съпруга.

Големият брой династични бракове, сключени между Българското царство и Византия, предполага, че българските царе са познавали отлично ромейския протокол. В периода XIII–XIV в. осем ромейски принцеси пристигат в Търновград и стават български царици. Всички те са посредници на византийската дворцова култура (**Georgieva, 1995**, стр. 200–201; **Gjuzelev, 1994**, стр. 64–65). При голямото значение, което българските владетели отдават на династичните бракове с Византия е малко вероятно те да не са пресъздавали ромейския церемониал и обичаи, адаптирани обаче към местните български традиции и културни специфики.

Цитирана литература:

Ангелов, Д. (1980) Българо-византийски отношения при Иван Александър. Четвърти период (1352–1355), Във: *Военноисторически сборник*, 49(1), стр. 140–149. изд. София: МНО. ISSN: 0204-4080

Ангелов, П. (2011) *Средновековната българска дипломация*. изд. София: Парадигма. ISBN: 978-954-326-144-4

Аризанова, С. (2014) Функции и значение на облеклото в средновековна България (XIII–XIV в.), В: *Bulgaria Mediaevalis*, 5(1), стр. 479–489. изд. София: Фондация "Българско историческо наследство". Print ISSN: 1314-2941

Бенчева, Й. (2019) Трапезата в делник и празник в Балканското средновековие, В: *Балкани*, 8 (1), стр. 20–25. изд. София: Институт за балканистика с Център по тракология - Българска академия на науките. Print ISSN: 1314-4103

Биярски, И. (1998) *Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII–XIV век)*. изд. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. ISBN: 9540711290

Божилков, И. (1994) *Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография*. Второ фототипно издание. изд. София: Издателство на Българската академия на науките „Марин Дринов“. ISBN 9544302646, 9789544302641

Георгиева, С. (1990) Многобрачието в средновековното българско царство, В: *Исторически преглед*, 46(10), стр. 3–16. изд. София: Институт за исторически изследвания - Българска академия на науките. Print ISSN: 0323-9748; Online-ISSN: 2815-3391

Георгиева, С. (2019) *Брачна дипломация на средновековните български владетели*. изд. София: Фондация „Българско историческо наследство“. ISBN: 9789548536271

Георгиева, С. (2020) Сватбени обичаи в средновековна България, В: *Bulgaria Mediaevalis*, 11(1), стр. 343–350. изд. София: Фондация "Българско историческо наследство". Print ISSN: 1314-2941

Гюзелев, В. (2009) *Три етюда върху българския XIV век*. изд. София: Парадигма. ISBN: 978-954-326-093-5.

Терени (11) 2026 (1)

Гюзелев, В. (2015) *Съчинения в пет тома. Том 5. Средновековна поезия от и за българите.* изд. София: Захарий Стоянов. ISBN: 978-954-09-0817-5

Дуйчев, И. (1972) Приноси към историята на цар Ивана Асеня II, В: Дуйчев, И. (съст.) *Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България*, стр. 289–321. изд. София: Наука и изкуство.

Желтов, М. (2010) Чины обручения и венчания в древнейших славянских рукописях, В: *Palaeobulgarica*, 34(1), стр. 25–43. изд. София: Кирило-Методиевски научен център при Българска академия на науките. Print ISSN: 0204-4021

Иванов, И. (2009) *Венчават се Божиите раби... Литургическо изследване на тайнството Брак.* изд. София: ARTGRAF. ISBN: 978-954-9401-30-1

Каймакамова, М. (1989) Българската кратка хроника в среднобългарския превод на Манасиевата хроника. 2. Извори. Датирание, В: *Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски". Исторически факултет*, 77, стр. 119–139. изд. София: Университетска печатница. DOI: <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.77>.

Кирило-Методиевска енциклопедия (1985) Том 1. изд. София: Издателство на Българската академия на науките.

Комсалова, Р. (2017) Династичните бракове в османската политика (от Осман Гази до Мехмед II Фатих), В: *Ostendit Historia. Изследвания в чест на 60-годишнината на професор доктор на историческите науки Иван Тютюнджиев. Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет "Св. Св. Кирил и Методий"*, 1, стр. 314–328. изд. Велико търново: Великотърновски университет "Св. Св. Кирил и Методий" - Университетско издателство. ISSN: 2603-5065 (Online); ISSN: 2603-3534 (Print)

Комсалова, Р. (2019) Търновски принцеси като иноземни владетелки, В: *Търновска книжовна школа*, 11, стр. 439–458. изд. Велико търново: Великотърновски университет "Св. Св. Кирил и Методий" - Научноизследователския център „Търновска книжовна школа“ (<https://www.uni-vt.bg/bul/pages/?page=1173&zid=146>)

Марков, Н. А. (2008) *Балканите през погледа на един френски рицар от началото на XIII век. Бележки върху хрониката на Робер дьо Клари.* изд. Велико Търново: Фабер. ISBN: 978-954-775-986-2

Марков, Н. А. (2010) *Завоюването на Константинопол от латините през 1204 година и войните им с българите (според анонимна френска хроника от края на XIII век)*. изд. Велико Търново: Фабер. ISBN 9789544002343

Младенов, М. (2019) Завладяването на Галиполи от османците и политиката на цар Иван Александър през 1354–1355 г., В: *Балканите – език, история, култура*, 6(1), стр. 376–385. изд. Велико търново: Великотърновски университет "Св. Св. Кирил и Методий". ISSN: 2535-1346 (Online); ISSN: 1314-4065 (Print)

Николов, Г. Н. (2005) Българска принцеса в цариградска тъмница, В: *Palaeobulgarica*, 29(2), стр. 65–84. изд. София: Кирило-Методиевски научен център при Българска академия на науките. Print ISSN: 0204-4021

Николов, Н. (1999) Средновековната българска лирика (Художествена специфика на лириката от Търновския период), В: *Търновска книжовна школа*, 6, стр. 99–111. изд. Велико търново: Великотърновски университет "Св. Св. Кирил и Методий" - Научноизследователския център „Търновска книжовна школа“ (<https://www.univt.bg/bul/pages/?page=1173&zid=146>)

Николчев, Д. (2007) *Брак, развод и последващ брак в Православната Църква. Канонично изследване*. изд. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. ISBN: 978-954-07-2615-1

Петканова-Тотева, Д. (1982) За цветовете в българската народна песен. 1. Подбор и употреба, В: *Български фолклор*, 3, стр. 13–27. изд. София: Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН. Print ISSN: 0323-9861; Online-ISSN: 2534-8558

Чокоев, И. (2007) Ролята на скъпите тъкани, донесени в Константинопол през 1213 г. от българска принцеса за сватбата ѝ с император Анри Фландърски, В: *Известия на РИМ – Велико Търново*, 22, стр. 143–147. изд. Велико Търново: АБАГАР. ISSN 0861-5888

Шрайнер, П. (1982) Българска княгиня в Генуа и Италия, В: *Исторически преглед*, 38(2), стр. 62–66. изд. София: Института за исторически изследвания при Българската академия на науките. ISSN 0323-9748 (Print), ISSN 2815-3391 (Online)

Belting, H. (1970) *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*. изд.

Heidelberg: C. Winter. ISBN, 3533021238, 9783533021230

Bryer, A. (1988) Greek Historians on the Turks: The Case of the First Byzantine-Ottoman Marriage, В: Idem (ed.) *Peoples and settlement in Anatolia and the Caucasus: 800 – 1900*, pp. 471–493. изд. London: Variorum Reprints. ISBN: 9781597406345

Friel, D. (2017) Mutuality and Male Headship: Liturgical Evidence from Marriage Rituals throughout History. В: *Antiphon: A Journal for Liturgical Renewal*, 21(3), pp. 252–289. изд. Washington: Catholic University of America Press and the Society for Catholic Liturgy ISSN: 1543-9925; eISSN: 1543-9933

Georgieva, S. (1995) Byzantine Princesses in Bulgaria. В: *Byzantinobulgarica*, 9, pp. 163–201. изд. София: Институт за история (Българска академия на науките), Софийски университет "Климент Охридски".

Gjuzelev, V. (1994) Die Residenzen Tarnovo, Bdin und Kaliakra und Ihre höfische Kultur, В: Lauer, R. and Majer, H. G. (ed.) *Höfische Kultur in Südosteuropa. Bericht der Kolloquien der Südosteuropa-Kommission 1988 bis 1990*. pp. 59–73. изд. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, S. ISBN:3525825900, 9783525825907

Heisenberg, A. (1920) *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*. изд. München: G. Franz.

Hennessy, C. (2006) A Child Bride and Her Representation in the Vatican Epithalamion, cod. gr. 1851. В: *Byzantine and Modern Greek Studies*, 30(2), pp. 115–150. изд. Published online by Cambridge University Press. ISSN: 0307-0131 (Print), 1749-625X (Online)

Hennessy, C. (2016) *Images of Children in Byzantium*. изд. London: Routledge. ISBN 9781138265172

Hennessy, C. (2017) The Vatican Epithalamion. В: Tsamakda, V. (ed.) *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, pp. 177–183. изд. Leiden: Brill. ISBN-13: 978-9004343184; DOI: https://doi.org/10.1163/9789004346239_001

Hörandner, W. (2003) Court Poetry: Questions of Motifs, Structure and Function, В: Jeffreys, E. (ed.) *Rhetoric in Byzantium: Papers from the Thirty-fifth Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, University of Oxford, March 2001*. pp. 75–86. изд. Aldershot et al.: Ashgate. ISBN 0754634531, 9780754634539

Jeffreys, M. (1974) The Nature and Origins of the Political Verse, *Dumbarton Oaks Papers*, 28, pp. 141–195. изд. Washington: Dumbarton Oaks, Center For Byzantine Studies.

Jeffreys, M. (1981) The Vernacular Εἰσιτήριοι for Agnes of France, B: Jeffreys, E., Jeffreys, M., Moffat, A. (ed.) *Byzantine Papers. Proceedings of the First Australian Byzantine Studies Conference, Canberra, 17–19 May 1978*, pp. 101–115. изд. Leiden: Brill.

Jeffreys, M. (1987) The Comnenian Prokypsis, *Parergon*, 5, pp. 38–53. изд. Australian and New Zealand Association of Medieval and Early Modern Studies (ANZAMEMS). DOI: <https://doi.org/10.1353/pgn.1987.0009>

Magdalino, P. (2007) Pseudo-Kodinos' Constantinople, B: Idem (ed.) *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Aldershot et al., pp. 1–14. изд. Ashgate: University of Michigan. ISBN 0860789993, 9780860789994

Melichar, P. (2019) *Empresses of Late Byzantium. Foreign Brides, Mediators and Pious Women*. изд. Berlin: Peter Lang. ISBN: 978. 3631746677

Meyendorff, J. (1990) Christian Marriage in Byzantium: The Canonical and Liturgical Tradition. B: *Dumbarton Oaks Papers*, 44, pp. 99–107. изд. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection. ISBN 10: [0884021890](https://www.isbn-international.org/product/0884021890) / ISBN 13: [9780884021896](https://www.isbn-international.org/product/9780884021896)

Meyendorff, J. (2000) *Marriage. An Orthodox Perspective*. Third revised edition. изд. Crestwood, New York: St. Vladimir's seminary Press. ISBN: 978-0-913-83605-7

Parani, M. (2000) Byzantine Bridal Costume. B: Serghidou, A. (ed.) *Δώρημα. A Tribute to the A. G. Leventis Foundation on the Occasion of Its 20th Anniversary*, pp. 185–216. изд. Nicosia: The A. G. Leventis Foundation. ISBN: 9963-560-44-X

Parenti, S. (2000) The Christian Rite of Marriage in the East. B: Chupungco, A. J., OSB (ed.) *Handbook for Liturgical Studies. Vol. IV. Sacraments and Sacramentals*, pp. 254–274. изд. Collegeville: Liturgical Press. ISBN: 9780814661642; eISBN: 9780814662892

Radle, G. (2019) The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions. B: Groen, B., Galadza, D., Glibetic, N. and Radle, G. (ed.) *Studies in Oriental Liturgy: Proceedings of the Fifth International Congress of the Society of Oriental Liturgy, New York, 10-15 June 2014*, pp. 277–293. изд. Leuven, Paris, Bristol: Peeters Publishers. ISBN 9042938412, 9789042938410

Терени (11) 2026 (1)

Radle, G. (2024) *Marriage in Byzantium: Christian Liturgical Rites from Betrothal to Consummation*. изд. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 9781009469562

Radle, G. (2025) Byzantine Dress in Marriage Rituals. В: Ball, J. (ed.) *Byzantine Dress: A Guide*, pp. 145–162. изд. London and New York: Routledge. ISBN 9781032787121

Rhoby, A. (2019) Poetry on Commission in Late Byzantium (13th–15th Century). В: Hörandner, W., Rhoby, A. and Zagklas, N. (ed.) *A Companion to Byzantine Poetry*, pp. 264–304. изд. Leiden, Boston: Brill. ISBN-13 978-9004391086

Spatharakis, I. (1976) *The portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*. изд. Leiden: Brill. ISBN: 978-90-04-62474-0

Stevenson, K. (1983) *Nuptial Blessing: A Study of Christian Marriage Rites*. изд. New York: Oxford University Press. ISBN: 978-90-04-62474-0

Stone, A. (2005) Eustathios and the Wedding Banquet for Alexios Porphyrogenetos. В: Mayer, W. and Trzcionka, S. (ed.) *Feast, Fast or Famine. Food and Drink in Byzantium*, pp. 33–42. изд. Brisbane: Australian Association for Byzantine Studies. ISBN: 978-90-04-34485-3

Streza, C. I. (2018) The Mystery of Marriage: Mystery of Human Love Crowned in Glory and Honour. An Orthodox Perspective. В: *Review of Ecumenical Studies Sibiu*, 10(3), pp. 388–411. изд. Lucian Blaga University of Sibiu / Paradigm Publishing Services. eISSN: 2359-8107; ISSN: 2359-8093; DOI: <https://doi.org/10.2478/ress-2018-0030>

Vikan, G. (1990) Art and Marriage in Early Byzantium. В: *Dumbarton Oaks Papers*, 44, pp. 145–163. изд. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection. ISBN 10: [0884021890](https://doi.org/10.2307/1229900) / ISBN 13: [9780884021896](https://doi.org/10.2307/1229900)

Walter, C. (1993) Marriage Crowns in Byzantine Iconography. В: Idem (ed.) *Prayer and power in Byzantine and papal imagery*, pp. 1–17. изд. Aldershot: Variorum. ISBN 0860783634

Извори:

Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. V. (1964). София: Издателство на Българската академия на науките.

Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. VII. (1968). София: Издателство на Българската академия на науките.

Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. VIII. (1972). София: Издателство на Българската академия на науките.

Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. X. (1980). София: Издателство на Българската академия на науките.

Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. XI. (1983). София: Издателство на Българската академия на науките.

Гюзелев, В., Петров, П. (съст.) (1978) *Христоматия по история на България. Том 2. Същинско Средновековие (краят на XII–XIV век)*. София: Наука и изкуство.

Даничић, Ђ. (1860) *Живот светога Саве*. Београд: Државној штампарији.

Дечев, Д. (ред.) (1998) *Отговорите на папа Николай I до допитванията на българите /направено от княз Борис I/ ноември 866 г.* Фототипно издание. София: Издателска къща „Родина“.

Мусакова, Е. и Миклас, Х. (ред.) (2018) *Четириевангелие на цар Иван Александър*. Пълно фототипно издание. София: Методиеви книги.

Николов, А., Гюзелев, В., Костова, Е., Данова, П., Хинковски, С. (2017). *Дубровнишки документи за историята на България и българите през XIII–XV век. Т. 1 (1230–1403 г.)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Патриарх Евтимий. (1990) *Съчинения*. Съст. и прев. Кл. Иванова. София: Наука и изкуство.

Робер дьо Клари. (2007) *Завоюването на Константинопол 1204 година*. Прев. от старофренски, предг. и бел. Н. А. Марков. София: Библиотека „Будител“.

Стара българска литература (1982) Том 2. Ораторска проза. София: Български писател.

Цибранска-Костова, М. и Мирчева, Е. (2012) *Зайковски требник от XIV век. Изследване и текст*. София: Издателство „Валентин Траянов“.

- Eustathius Thessalonicensis. (2000) *Opera minora. Magnam partem inedita*. Recensuit P. Wirth. Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter.
- Georgius Acropolita. (1978) *Opera*. Recensuit A. Heisenberg. Editionem anni MCMIII, correctiorem curavit P. Wirth. Vol. 1. *Historia*. Stutgardiae: In aedibus B. G. Teubneri.
- Gregorios Antiochos. (1963) 'Deux Lettres de Grégoire Antiochos Écrites de Bulgarie vers 1173'. Ed. J. Darrouzès, *Byzantinoslavica*, 24, pp. 66–79.
- Ioannes Cantacuzenus. (1831) *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV*. Vol. II. Cura L. Schopenni. Bonnae: Impensis Ed. Weberi.
- Ioannes Cinnamus. (1836) *Historia (Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum)*. Recensuit A. Meineke. Bonnae: Impensis Ed. Weberi.
- Kałużniacki, E. (1901) *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393)*. Wien: In Commission bei Carl Gerolds Sohn.
- Nicephorus Gregoras. (1855) *Byzantina historia. Libri postremi ab Immanuele Bekkero Nunc primum editi*. Vol. III. Bonnae: Impensis Ed. Weberi.
- Nicetas Choniates. (1975) *Historia*. Recensuit I. A. Van Dieten. Pars prior. Praefationem et textum continens. Berolini et Novi Eboraci: Apud W. de Gruyter et socios.
- Pseudo-Kodinos. (2016) *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*. Ed. R. Macrides, J. A. Munitz, D. Angelov. London and New York: Routledge.
- Robert de Clari. (1974) *La Conquête de Constantinople*. Ed. Philippe Lauer. Paris: Librairie Honoré Champion.
- Scharpé, J. L. and Vyncke, F. (Ed.) (1973) *Bdinski Zbornik. An Old-Slavonic Menologium of Women Saints (Ghent University Library Ms. 408, A.D. 1360)*. Brugge: De Tempel.
- Symeonis Magistros et Logothetes. (2006) *Chronicon*. Recensuit S. Wahlgren. Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter.
- Theophanes Continuatus. (1838) *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*. Recensuit I. Bekkeri. Bonnae: Impensis Ed. Weberi.

Транслитерирана литература / Transliterated literature:

Angelov, D. (1980) Balgaro-vizantiyski otnoshenia pri Ivan Aleksandar. Chetvarti period (1352–1355), V: *Voенноисторически сборник*, 49(1), s. 140–149. izd. Sofia: MNO. ISSN: 0204-4080

Angelov, P. (2011) *Srednovekovnata balgarska diplomatsia*. izd. Sofia: Paradigma. ISBN : 978-954-326-144-4

Arizanova, S. (2014) Funktsii i znachenie na oblekloto v srednovekovna Bulgaria (XIII–XIV v.), V: *Bulgaria Mediaevalis*, 5(1), s. 479–489. izd. Sofia: Fondatsia "Balgarsko istoricheskо nasledstvo". Print ISSN: 1314-2941

Bencheva, Y. (2019) Trapezata v delnik i praznik v Balkanskoto srednovekovie, V: *Balkani*, 8(1), s. 20–25. izd. Sofia: Institut za balkanistika s Tsentar po trakologia - Balgarska akademia na naukite. Print ISSN: 1314-4103

Bilyarski, I. (1998) *Institutsiite na srednovekovna Bulgaria. Vtoro balgarsko tsarstvo (XII–XIV vek)*. izd. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN: 9540711290

Bozhilov, I. (1994) *Familyata na Asenevtsi (1186–1460). Genealogia i prosopografia*. Vtoro fototipno izdanie. izd. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite „Marin Drinov“. ISBN: 9544302646, 9789544302641

Chokoev, I. (2007) Rolyata na skapite takani, doneseni v Konstantinopol prez 1213 g. ot balgarska printsesa za svatbata ѝ s imperator Anri Flandarski, V: *Izvestia na RIM – Veliko Tarnovo*, 22, s. 143–147. izd. Veliko Tarnovo: ABAGAR. ISSN: 0861-5888

Duychev, I. (1972) Prinosi kam istoriyata na tsar Ivana Asenya II, V: Duychev, I. (sast.) *Balgarsko srednovekovie. Prouchvania varhu politicheskata i kulturnata istoria na srednovekovna Bulgaria*, s. 289–321. izd. Sofia: Nauka i izkustvo.

Georgieva, S. (1990) Mnogobrachiето v srednovekovnoto balgarsko tsarstvo, V: *Istoricheski pregled*, 46(10), s. 3–16. izd. Sofia: Institut za istoricheski izsledvania - Balgarska akademia na naukite. Print ISSN: 0323-9748; Online-ISSN: 2815-3391

Georgieva, S. (2019) *Brachna diplomatsia na srednovekovnite balgarski vladeteli*. izd. Sofia: Fondatsia „Balgarsko istoricheskо nasledstvo“. ISBN: 9789548536271

Georgieva, S. (2020) Svatbeni obichai v srednovekovna Bulgaria, V: *Bulgaria Mediaevalis*, 11(1), s. 343–350. izd. Sofia: Fondatsia "Balgarsko istoricheskо nasledstvo". Print ISSN: 1314-2941

Gyuzelev, V. (2009) *Tri etyuda varhu balgarskia XIV vek.* izd. Sofia: Paradigma. ISBN: 978-954-326-093-5.

Gyuzelev, V. (2015) *Sachinenia v pet toma. Tom 5. Srednovekovna poezia ot i za balgarite.* izd. Sofia: Zahariy Stoyanov. ISBN: 978-954-09-0817-5

Ivanov, I. (2009) *Venchavat se Bozhiite rabi... Liturgichesko izsledvane na taynstvoto Brak.* izd. Sofia: ARTGRAF. ISBN: 978-954-9401-30-1

Kaymakamova, M. (1989) Balgarskata kratka hronika v srednobalgarskia prevod na Manasievata hronika. 2. Izvori. Datirane, V: *Godishnik na Sofiyskia universitet "Sv. Kliment Ohridski". Istoricheski fakultet*, 77, s. 119–139. izd. Sofia: Universitetska pechatnitsa. DOI: <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.77>.

Kirilo-Metodievska entsiklopedia (1985) Tom 1. izd. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite.

Komsalova, R. (2017) Dinastichnite brakove v osmanskata politika (ot Osman Gazi do Mehmed II Fatih), V: *Ostendit Historia. Izsledvania v chest na 60-godishninata na profesor doktor na istoricheskite nauki Ivan Tyutyundzhiev.* Godishnik na Istoricheskia fakultet na Velikotarnovskia universitet "Sv. Sv. Kiril i Metodiy", 1, s. 314–328. izd. Veliko tarnovo: Velikotarnovski universitet "Sv. Sv. Kiril i Metodiy" - Universitetsko izdatelstvo. ISSN: 2603-5065 (Online); ISSN: 2603-3534 (Print)

Komsalova, R. (2019) Tarnovski printsesi kato inozemni vladetelki, V: *Tarnovska knizhovna shkola*, 11, s. 439–458. izd. Veliko tarnovo: Velikotarnovski universitet "Sv. Sv. Kiril i Metodiy" - Nauchnoizsledovateliskia tsentar „Tarnovska knizhovna shkola“ (<https://www.uni-vt.bg/bul/pages/?page=1173&zid=146>)

Markov, N. A. (2008) *Balkanite prez pogleda na edin frenski ritsar ot nachaloto na XIII vek. Belezhki varhu hronikata na Rober dyo Klari.* izd. Veliko Tarnovo: Faber. ISBN: 978-954-775-986-2

Markov, N. A. (2010) *Zavoyuvaneto na Konstantinopol ot latinite prez 1204 godina i voynite im s balgarite (spored anonimna frenska hronika ot kraya na XIII vek).* izd. Veliko Tarnovo: Faber. ISBN: 9789544002343

Mladenov, M. (2019) Zavladyavaneto na Galipoli ot osmantsite i politikata na tsar Ivan Aleksandar prez 1354–1355 g., V: *Balkanite – ezik, istoria, kultura*, 6(1), s. 376–385. izd.

Nikolov, G. N. (2005) Balgarska printsesa v tsarigradska tamnitsa, V: *Palaeobulgarica*, 29(2), s. 65–84. izd. Sofia: Kirilo-Methodievski nauchen tsentar pri Balgarska akademija na naukite. Print ISSN: 0204-4021

Nikolov, N. (1999) Srednovjekovnata balgarska lirika (Hudozhestvena spetsifika na lirikata ot Tarnovskia period), V: *Tarnovska knizhovna shkola*, 6, s. 99–111. izd. Veliko tarnovo: Velikotarnovski universitet "Sv. Sv. Kiril i Metodiy" - Nauchnoizsledovatel'skia tsentar „Tarnovska knizhovna shkola“ (<https://www.uni-vt.bg/bul/pages/?page=1173&zid=146>)

Nikolchev, D. (2007) *Brak, razvod i posledvasht brak v Pravoslavnata Tsarkva. Kanonichno izsledvane*. izd. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN: 978-954-07-2615-1

Petkanova-Toteva, D. (1982) Za tsvetovete v balgarskata narodna pesen. 1. Podbor i upotreba, V: *Balgarski folklor*, 3, s. 13–27. izd. Sofia: Institut za etnologia i folkloristika s Etnografski muzey pri BAN. Print ISSN: 0323-9861; Online-ISSN: 2534-8558

Shrayner, P. (1982) Balgarska knyaginya v Genua i Italia, V: *Istoricheski pregled*, 38(2), s. 62–66. izd. Sofia: Instituta za istoricheski izsledvania pri Balgarskata akademija na naukite. ISSN: 0323-9748 (Print), ISSN: 2815-3391 (Online)

Zhel'tov, M. (2010) Чины обручения и венчания в древнейших славянских рукописях, V: *Palaeobulgarica*, 34(1), s. 25–43. izd. Sofia: Kirilo-Methodievski nauchen tsentar pri Balgarska akademija na naukite. Print ISSN: 0204-4021

Izvori:

Danichih, B. (1860) Zhivot svetoga Save. Beograd: Drzhavnoj shtampariji.

Dechev, D. (red.) (1998) Otkovorite na papa Nikolay I do dopitvaniyata na balgarite /napraveno ot knyaz Boris I/ noemvri 866 g. Fototipno izdanie. Sofia: Izdatelska kashta „Rodina“.

Gratski izvori za balgarskata istoria (GIBI). T. V. (1964). Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite.

Gratski izvori za balgarskata istoria (GIBI). T. VII. (1968). Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite.

Gratski izvori za balgarskata istoria (GIBI). T. VIII. (1972). Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite.

Gratski izvori za balgarskata istoria (GIBI). T. X. (1980). Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite.

Gratski izvori za balgarskata istoria (GIBI). T. XI. (1983). Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite.

Gyuzelev, V. i Petrov, P. (sast.) (1978) Hristomatia po istoria na Bulgaria. Tom 2. Sashtinsko Srednovekovie (krayat na XII–XIV vek). Sofia: Nauka i izkustvo.

Musakova, E. i Miklas, H. (red.) (2018) Chetirievangelie na tsar Ivan Aleksandar. Palno fototipno izdanie. Sofia: Metodievi knigi.

Nikolov, A., Gyuzelev, V., Kostova, E., Danova, P., Hinkovski, S. (2017) Dubrovnishki dokumenti za istoriyata na Bulgaria i balgarite prez XIII–XV vek. T. 1 (1230 –1403 g.). Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski”.

Patriarh Evtimiy (1990) Sachinenia. Sast. i prev. Kl. Ivanova. Sofia: Nauka i izkustvo.

Rober dyo Klari (2007) Zavoyuvaneto na Konstantinopol 1204 godina. Prev. ot starofrenski, predg. i bel. N. A. Markov. Sofia: Biblioteka „Buditel”.

Stara balgarska literatura (1982) Tom 2. Oratorska proza. Sofia: Balgarski pisatel.

Tsibranska-Kostova, M. i Mircheva, E. (2012) Zaykovski trebnik ot XIV vek. Izsledvane i tekst. Sofia: Izdatelstvo „Valentin Trayanov”.

Терени (11) 2026 (1)

**THE WEDDING CELEBRATIONS OF THE BULGARIAN ROYAL FAMILY
DURING THE REIGN OF TSAR IVAN ALEXANDER (1331–1371)**

PhD student BELOSLAVA VACHKOVSKA

Sofia University “St. Kliment Ohridski”,

Faculty of History, Department of Bulgarian History

1504 Sofia, 15 Tsar Osvoboditel Blvd., Bulgaria

b.vachkovska@uni-sofia.bg

[ORCID ID:0009-0004-9648-6400](https://orcid.org/0009-0004-9648-6400)

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.205-233>

Abstract: The present article examines the wedding celebrations of the Bulgarian royal family during the reign of Tsar Ivan Alexander (1331–1371), with a focus on the ceremonial aspects of the nuptial rites. In this context, it discusses marriages for which preserved sources provide information on the secular and ecclesiastical rituals. The analysis, supported by comparative material from the 13th and 14th centuries on similar events related to dynastic marriages between members of ruling families of Bulgaria, Byzantium, and, to some extent, Serbia, highlights certain key features and elements of the elaborate royal ceremonies. Byzantine influence is evident: the large number of Bulgarian–Byzantine dynastic marriages and their political significance indicate a thorough knowledge of Byzantine protocol. Yet sources suggest that the Tarnovo court adapted the protocol to local traditions and cultural practices rather than following it rigidly.

Keywords: Bulgarian medieval court culture, court ceremonial, wedding celebrations, dynastic marriages, tsar Ivan Alexander.

Терени (11) 2026 (1)

ИВАН АСЕН II КАТО ВЛАДЕТЕЛ НА СОЛУН

СПОРЕД НАУЧНИТЕ ТРУДОВЕ НА ГЕОРГИ БАЛАСЧЕВ

докторант БОЙКО РАНГЕЛОВ

Софийски университет „Св. Климент Охридски,

Исторически факултет, катедра „История на България“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

boiko_ran@abv.bg

[0009-0007-3364-141X](tel:0009-0007-3364-141X)

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.234-245>

Резюме: Настоящото изследване има за цел да разгледа изложената в научните трудове на Георги Баласчев теза за цар Иван Асен II като владетел на Солун, да анализира доводите, които карат автора да стигне до този извод и да посочи евентуалните грешки и слабости в тях, поради които те така и не биват възприети от съвременната българска медиевистика. Обърнато е внимание на сложната ситуация на Балканския полуостров в навечерието на Клокотнишката битка; възхода на Епирската държава на Теодор Комнин и последствията от поражението му през 1230 г.; изследванията на Баласчев, свързани с териториалните придобивки за България след победата при Клокотница, сравнени с трудовете на медиевистите негови съвременници и достиженията на последващите изследователи; историческите извори по темата и това, което научаваме от тях, подкрепящо или отхвърлящо Баласчевата теза. Накрая е потърсен отговор на особено важния въпрос за ценността на изследванията и изводите на Баласчев за днешната ни историческа наука, защо те не трябва да се отхвърлят с лека ръка.

Ключови думи: Баласчев, Иван Асен, Солун, Теодор Комнин, Клокотница, Епир, владение

Управлението на цар Иван Асен II (1218-1241) бележи най-значителният териториален и външнополитически разцвет на възстановената българска държава, нейното укрепване и превръщането ѝ в основен фактор в сложната и твърде динамична обстановка в Европейския югоизток през XIII в. Владетелят съумява чрез поредица от мъдри дипломатически ходове да издигне международния авторитет на Българското царство и да извлече желаните ползи за страната си, а когато това се оказва неизбежно, да прибегне успешно до разрешаване на възникналите конфликти на бойното поле. В това отношение безспорно най-големият успех на българския цар е неговата бляскава победа над епирския деспот Теодор Комнин (1215-1230) в битката при Клокотница през 1230 г. Относно събитията по време на властването на цар Иван Асен и Клокотнишката битка в частност, разполагаме със сравнително богат изворов материал, включващ домашни и чужди източници. Водещо място сред вторите заема „История“ („Хроника“) на Георги Акрополит, разказваща за събитията от 1203 до 1261 г., а не по-малко ценни са произведенията на латинските автори Жофроа Вилардуен, Робер дьо Клари, Анри дьо Валансиен, както и хрониките на Алберик, Марино Сануто и Филип Мускес. Домашните извори включват Борилевия синодик от 1211 г., с поместените в него разказ за възстановяването на Българската патриаршия през 1235 г. и житието на патриарх Йоаким, Търновският и Станимашкият надписи на цар Иван Асен II, Дубровнишката и Ватопедската грамоти, житието на св. Петка Търновска от патриарх Евтимий. За правилното и цялостно разбиране на въпросния исторически период и делото на цар Иван Асен несъмнено е необходимо доброто познаване и работа с всички тези извори.

Непрекъснатият възход при управлението на този забележителен български цар и неговата победа при Клокотница са представлявали интерес и са били обект на научни изследвания от повечето изявени български медиевисти като Константин Иречек, Васил Златарски, Иван Божилов, Петър Мутафчиев, Иван Дуйчев, Геновева Цанкова-Петкова, Иван Попов и редица други изследователи. По темата пише и извършва проучвания и големият български историк, автор на повече от 80 изследвания, свързани с историята на славяни и прабългари, Георги Баласчев (1869-1936). Баласчев посвещава отделен труд на властването на цар Иван Асен II (**Баласчев, 1912**), като основният акцент в него пада именно върху Клокотнишката битка, резултатите ѝ и териториалните придобивки за България след нея. Авторът издига и опитва да защити своята теза, че вследствие победата си над Теодор Комнин българският владетел става господар на град Солун и той влиза във владенията му, и

завършва труда си с категоричната заявка, че „...от изложените преки и косвени доказателства, читателят ще се убеди, че цар Асен II е бил пълен господар и на града Солун, нещо което до онзи момент се отказва от учените“ (**Баласчев, 1912**, стр. 272).

Макар това виждане на Георги Баласчев, противно на неговото очакване, да не е възприето нито от съвременниците му медиевисти, нито от днешната историческа наука, целта на настоящия доклад е да бъдат разгледани и внимателно анализирани доводите, които изследователят излага, с които аргументира своята теза и го карат да бъде толкова убеден в правотата ѝ. С оглед на по-големия набор от информация, отнасяща се до управлението на цар Иван Асен II и последствията от неговата победа при Клокотница, с който разполага съвременната медиевистика, ще опитаме да обърнем внимание на достойнствата и приносите на изследванията на Баласчев по въпроса, както и на евентуалните слабости и неточности в тях. Ще проследим какви са причините, довели го до такива изводи, и дали те наистина трябва категорично да бъдат отхвърлени. От една страна, запознаването с тезите на голям учен като Георги Баласчев е твърде ценно, а от друга, неговите виждания и доводи биха могли да бъдат повод за размисъл и да обогатят съвременната историческа наука.

Баласчев прави сравнително кратко описание на началните години от царуването на Иван Асен II, а в изложението му, касаещо опитите на владетеля да укрепи положението на българската държава в неспокойната и бързо променяща се обстановка на Балканския полуостров в онзи момент чрез методите на дипломатията, няма противоречия с тезите, излагани от неговите съвременници медиевисти. Преди да се насочим към вижданията му за събитията и ситуацията след 1230 г. обаче, нека разгледаме възхода на Епирската държава на Теодор Комнин и цялостното значение на самият град Солун в политическата ситуация на Балканите тогава.

В средата на второто десетилетие на XIII в. На Балканския полуостров възниква нова политическа сила в лицето на Епирското деспотство, на чийто престол през 1214 г. застава способният, енергичен и амбициозен Теодор Комнин. Той за кратко време разширява владенията си и „завладява Албания, Македония и южна Тракия, явявайки се като нов основен съперник на латинците и Никея“ (**Попов, 1930**, стр. 23). Според Георги Баласчев под властта на епирския деспот през 1223 г. пада и самият град Солун (**Баласчев, 1912**, стр. 260), столица на Солунското кралство. Това виждане се споделя и от Иван Дуйчев (**Дуйчев, 1941**, стр. 14), докато други видни български медиевисти като

К. Иречек и В. Златарски (**Иречек, 1978**, стр. 183; **Златарски, 2006**, стр. 328) поставят въпросното събитие с година по-рано или година по-късно. Така е и в трудовете на Г. Цанкова-Петкова (**Цанкова-Петкова, 1978**, стр. 110) и Ив. Божилов (**Божилов, 1994**, стр. 78). След като налага властта си над този град с ключово значение, Теодор Комнин го прави столица на своята държава и като освободител на западните земи на византийската империя приема императорските титла и корона от ръцете на охридският архиепископ Димитър Хоматиан (1216-1234) (**Acropolitae**, стр. 42). Тези му действия и неимоверно увеличаващи се амбиции несъмнено показват важността на град Солун и привилегиите, които той носи на владеещия го. Нарастващата сила на Епирската държава и аспирациите на нейния владетел към земите, намиращи се под латинска власт, дори към самия Константинопол, започват да представляват заплаха за царството на Иван Асен II, „по начало много по-опасна, отколкото самата по-раншна ромейска империя“ (**Дуйчев, 1941**, стр. 17). При тези условия поддържането на мирни отношения със засилващото влияние и силата си Епирска държава изглежда наложително за българския цар, а те са в полза и на Теодор Комнин, желаещ да насочи вниманието си към латинците, без да среща пречки от своя северен съсед. Мирът между двете страни бива сключен и – както научаваме от хрониките на Георги Акрополит – скрепен с женитбата на дъщерята на цар Иван Асен, Мария и братът на Теодор Комнин, Мануил (**Acropolitae**, стр. 41). Това примирие обаче няма как да просъществува дълго, защото – макар да отговаря на интересите и на двамата владетели и страните им в конкретния момент – то е неприложимо в дългосрочен план. Теодор Комнин цели все по-големи териториални придобивки, които няма да се ограничат със земите на Латинската империя, а българският цар е наясно, че заплахата от Епирската държава е елиминирана само временно. Решаваща причина за рухването на този крехък мир се явява предложението на бароните в Константинопол към цар Иван Асен да стане регент на малолетния латински император Балдуин II (1228-1261), като бъде сключен и брак между императора и дъщерята на българският владетел, Елена, също в детска възраст. Латинците се нуждаят от подкрепата на „тогава най-мощния им съсед“ като отпор срещу агресивната експанзия на Епирската държава, а цар Иван Асен с охота приема предложението, тъй като „за него това значело господарствуване над Цариград и достигане неговите честолюбиви цели“ (**Златарски, 2006**, стр. 336). Големият български медиевист Иван Божилов се съмнява в искреността на това предложение на латинците и истиността на намеренията им действително да направят българският владетел регент на невръстния император, посочвайки

переговорите им за същото нещо с бившия йерусалимски крал Йоан дьо Бриен (1210-1225) (**Божилов, 1994**, стр. 79). Така или иначе, поставеното условие към царя да помогне на Латинската империя да си върне териториите, които непосредствено е загубила, на практика означава той да застане срещу Епирското деспотство и неговия амбициозен владетел. Теодор Комнин също си дава ясна сметка, че този съюз между България и латинците се превръща в пречка за мащабните му предприятия и планове, а войната с българите става неизбежна. Епирският владетел все пак не бърза с действията си и прави необходимата подготовка, преди да тръгне с войските си към България през 1230 г. с намерението да се справи с нея или поне да си подсури неутралитета ѝ при действията си срещу Константинопол. В провела се на 9-ти март битка при местността Клокотница, край днешния град Хасково, епирската войска бива поголовно разбита от българския владетел и неговите кумански съюзници. Самият Теодор Комнин, заедно със семейството и близкото си обкръжение, е пленен и отведен в Търново, а към пленените войници цар Иван Асен II се отнася човеколюбиво, освобождавайки ги „не само от хуманност, но и по политически съображения“ (**Цанкова-Петкова, 1978**, стр. 114). Тази политика на българския владетел се оказва успешна, защото при последвалото му настъпление към земите на Епирското деспотство множество крепости се предават доброволно пред него. Под властта му преминават голяма част от Тракия, Македония, Велика Влахия и Албания (**Scutariotae**, стр. 60-61; **ГИБИ VIII**, стр. 274-275).

Така достигаме до основния въпрос на настоящия труд, а именно каква е съдбата на град Солун след Клокотнишката битка и има ли някаква правота в тезата на Георги Баласчев, че този град също влиза в българските предели. Според Баласчев има спорове и неясноти около точните граници на България след сражението при Клокотница, предизвикани от липсата на „достатъчно подробни домашни извори и твърде тенденциозните гръцки такива“ (**Баласчев, 1912**, стр. 262). Историкът влиза в задочен спор с проф. Васил Златарски, като илюстрира колебанията на българските медиевисти по въпроса с промяната в твърденията на Златарски, който първо не приема Солун да е бил част от българските териториални придобивки след Клокотница, а впоследствие допуска васалната зависимост на града и неговия владетел спрямо цар Иван Асен II (**Известия на българското археологическо дружество, 1911**, стр. 244). Самият Георги Баласчев също първо посочва, че успеият да избяга от полесражението при Клокотница Мануил Комнин се установява в Солун и приема титлата деспот, като

се подписва с червено мастило, „подобно на царете“ (**Баласчев, 1912**, стр. 261). По-късно историкът издига противоположната теза, посочвайки, че има паметници и достатъчно доказателства за владееенето на Солун от българския цар, или поне такива, от които косвено би могло да се заключи, че българите имат власт над този град. Баласчев изтъква няколко аргумента в подкрепа на тезата си, като първият от тях е каменният надпис върху колоната от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново. Той е издълбан именно в чест на знаменитата българска победа при Клокотница. В текста от колоната се казва „Само градовете, които бяха в околността на Цариград и самия него задържаха ги фръзите“. В този надпис не се споменава нищо конкретно за Солун, но Баласчев повдига логичния въпрос защо, ако и той – подобно на Константинопол и околностите му – не попада в рамките/властта на българската държава, това не е споменато. Все пак, както вече беше разгледано, Солун има изключително важна и стратегическа роля в политическия живот на Балканите в този период. Георги Баласчев вижда потвърждение на тезата си и в текста на Дубровнишката грамота, връчена от цар Иван Асен на тамошните търговци. Сред изброените области на българското царство, в които дубровските търговци получават правото на свободна търговия, изрично е упоменат и Солун. Този аргумент също обосновано поставя въпроса би ли могъл българският цар да дава подобни търговски привилегии, ако не разполага с реална власт над града? Според Баласчев, проф. Златарски и други медиевисти премълчават или пропускат да разгледат това споменаване на Солун в текста на грамотата (**Баласчев, 1912**, стр. 267). Третият негов аргумент относно българската власт над Солун се базира върху житието на св. Петка Търновска, написано от патриарх Евтимий. В него директно се казва, че „благочестивият цар Иван Асен покори славния град Солун“ (**Патриарх Евтимий, 1990**, стр. 90). Към това твърдение на Евтимий все пак сме длъжни да се отнесем с нужния скептицизъм, тъй като поначало информацията от агиографската книжнина трябва да бъде подлагана на необходимия критичен анализ, с оглед особеностите ѝ. Често в подобни текстове се цели внушаване на конкретна идея или възвеличаване на владетеля, което ясно може да бъде видяно и в конкретния случай с твърдението, че Иван Асен II е завладял и самия Константинопол, което със сигурност не можем да приемем за истина („Царят не се задоволи само с това, но завоюва и покори самия този царстващ град“). Но дори последният споменат аргумент да бъде отхвърлен като твърде несигурен, в подкрепа на Баласчевата теза се явява едно известие от гръцки ръкопис във Ватопедския манастир, където се казва, че солунският митрополит е бил

назначаван от Търновският архиепископ (**Востокъ християнскій ,1927**, стр. 46-47). Ако българската църква наистина има такава власт над църковния живот в Солун, то би следвало да се допусне, че Българското царство е господствало и политически над града. Същите аргументи по отношение българската власт над Солун са издигнати и от историка Иван Попов в неговият труд „700 години от Клокотнишката битка“ (**Попов, 1930**, стр. 27). Той стига до заключението, че „Солун и Халкидическият полуостров по право на победата също така влизали в пределите на българската държава, но фактически тези земи останал да управлява Мануил Комнин, признал върховната власт на цар Иван Асен“ (**Попов, 1930**, стр. 25). За подобен вид васална зависимост към България на Солун и неговия владетел говори и Георги Баласчев, който категорично отхвърля възможността Мануил Комнин да е управлявал независимо и държавата му да е разполагала със своего рода суверенитет. Според Баласчев официалната титла на Мануил Комнин „деспот“ също потвърждава неговото подчинено положение, защото в царството на Иван Асен има и други назначени деспоти, които управляват обширни територии, но се намират в подчинение на българския владетел (**Баласчев, 1912**, стр. 271). Друг голям български медиевист, Петър Мутафчиев, също отбелязва, че „цар Иван Асен предоставя на своят зет Мануил Комнин владението на Солун и титлата деспот“ (**Мутафчиев, 1943**, стр. 106) и „Мануил Комнин, владетелят на Солун бил негов васал“ (**Мутафчиев, 1943**, стр. 108). В този смисъл прави впечатление и фактът, че когато цар Иван Асен II влиза в съюз с Никея и се сключват договорености с император Йоан Дука Ватаци (1222-1254) относно подялбата на земите, които предстои да бъдат завоювани, Солун не бива споменат. Това не означава, че градът със сигурност вече е българско владение или се намира във васална зависимост, но би обяснило липсата на аспирации към него и от двамата владетели. Макар Васил Златарски да издига различна теза, спрямо тази на Баласчев, по отношение съдбата на Солун след Клокотнишката битка и също да има колебания в своите изводи, той пише че „след поражението си при Клокотница, солунският деспот не само на дело се намирал в подчинено положение спрямо Иван Асен II, но той ще да е признал формално и неговата върховна власт“ (**Златарски, 2006**, стр. 351), а влиянието на българския цар в Солун след 1230 г. ясно показва, че градът се намира под негов протекторат. Геновева Цанкова-Петкова също пише, че Мануил Комнин признава върховната власт на българския цар и става негов васал, а също така посочва, че определен тип от монетите, сечени от цар Иван Асен, много приличат на тези, изработвани в Солунската

монетарница и вероятно принадлежат към периода 1230-1235 г., „когато в Солун била установена българска хегемония“ (Цанкова-Петкова, 1978, стр. 131).

След като от всичко посочено дотук става ясно, че българският цар е имал контрол над търговските и финансови дела в Солун, а българската църква е назначавала тамошното духовенство, бихме могли да си обясним защо Георги Баласчев стига до извода, че този град влиза в българските завоевания след голямата битка при Клокотница. Тезите на Баласчев, както стана видно, повече или по-малко намират допирни точки с изказваните от други наши видни историци. Макар той да е твърде убеден и категоричен в основното си твърдение, че Иван Асен става непосредствен владетел на Солун след 1230 г., то не е напълно възприето от неговите съвременници историци или от днешната ни историческа наука. Въпреки това изводите, до които Баласчев достига, не бива да бъдат отхвърлени с лека ръка, защото те дават възможност и повод за по-задълбочени исторически изследвания в наши дни по някои не толкова добре проучени и изяснени от съвременната ни медиевистика въпроси.

Цитирана литература:

Баласчев, Г. (1912) Великият цар Асен II, владетелят на гр. Солун (1230-1241). В: *Минало*, година II, кн. 7, стр. 259-272. изд. София: Печатница на Гр. Т. Паспалев.

Божилков, И. (1994) *Фамилията на Асеновци (1186 - 1460). Генеалогия и просопография*. изд. София: Издателство на БАН «Марин Дринов». ISBN 954-430-264-6

Востокъ християнскій (1927) Т. I. изд. Москва: Российской Академии Наук.

Дуйчев, И. (1941) *Цар Иван Асен II 1218-1241* (По случай 700 години от неговата смърт). изд. София: Печатница Р. Младеновъ.

Златарски, В. (2006) *История на българската държава през Средните векове* Т. 3. изд. София: Захарий Стоянов. ISBN-13: 978-954-739-931-0

Известия на българското археологическо дружество (1911) Т. II. изд. София: Държавна печатница.

Пречек, К. (1978) *История на българите*. изд. София: Наука и изкуство.

Мутафчиев, П. (1943) *История на българския народ*. изд. София: Хемусъ.

Попов, И. (1930) *700 години от Клокотнишката битка*. изд. София: Държавна печатница.

Цанкова-Петкова, Г. (1978) *България при Асеновци*. изд. София: Народна просвета.

Извори:

ГИБИ VIII: Гръцки извори за българската история, т. VIII. изд. София: Издание на Българската академия на науките, 1972.

Патриарх Евтимий *Житие на Св. Петка Търновска*, I. В: *Патриарх Евтимий съчинения*. изд. София: Наука и изкуство, 1990.

Acropolitae, G. *Historia*. In: *Typographia*. Ed. Bartholomaei Javarina. изд. Parisiis, 1729.

Scutariotae, T. Chronica. In: *Corpus Fontium Historiae Byzantine* – Series Berolinensis, 46. Ed. Raimondo Tocchi. изд. Berlin, 1966.

Транслитерирана литература / Transliterated literature:

Balaschev, G. (1912) Velikiyat tsar Asen II, vladetelyat na gr. Solun (1230-1241). V: *Minalo*, godina II, kn. 7, s. 259-272. изд. Sofia: Pечатnitsa na Gr. T. Paspalev.

Bozhilov, I. (1994) *Familiyata na Asenevtsi (1186 - 1460). Genealogia i prosopografia.* изд. Sofia: Izdatelstvo na BAN «Marin Drinov». ISBN 954-430-264-6

Duychev, I. (1941) *Tsar Ivan Asen II 1218-1241 (Po sluchay 700 godini ot negovata smart).* изд. Sofia: Pечатnitsa R. Mladenova.

Izvestia na balgarskoto arheologicheskoto druzhestvo (1911) T. II. изд. Sofia: Darzhavna печатnitsa.

Irechek, K. (1978) *Istoria na balgarite.* изд. Sofia: Nauka i izkustvo.

Mutafchiev, P. (1943) *Istoria na balgarskiyat narod.* изд. Sofia: Hemusa.

Popov, I. (1930) *700 godini ot Klokotniskata bitka.* изд. Sofia: Darzhavna печатnitsa.

Tsankova-Petkova, G. (1978) *Bulgaria pri Asenevtsi.* изд. Sofia: Narodna prosveta.

Vostoka hristiyanskiy (1927) T. I. изд. Moskva: Rossiyskoy Akademii Nauk.

Zlatarski, V. (2006) *Istoria na balgarskata darzhava prez Srednite vekove* T. 3. изд. Sofia: Zahariy Stoyanov. ISBN-13: 978-954-739-931-0

Izvori:

Acropolitae, G. Historia. In: *Typographia.* Ed. Bartholomaei Javarina. изд. Parisiis, 1729.

GIBI VIII: *Gratski izvori za balgarskata istoria*, t. VIII. изд. Sofia: Izdanie na Balgarskata akademiya na naukite, 1972.

Patriarh Evtimiy. Zhitie na Sv. Petka Tarnovska, I. V: *Patriarh Evtimiy sachinenia.* изд. Sofia: Nauka i izkustvo, 1990.

Терени (11) 2026 (1)

Scutariotae, T. Chronica. In: *Corpus Fontium Historiae Byzantine – Series Berolinensis*, 46.

Ed. Raimondo Tocci. izd. Berlin, 1966.

Терени (11) 2026 (1)

IVAN ASEN II AS RULER OF THESSALONIKI ACCORDING TO THE SCIENTIFIC WORKS OF GEORGI BALASCHEV

PhD student BOIKO RANGELOV

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, Department of "Bulgarian History"

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

boiko_ran@abv.bg

[0009-0007-3364-141X](https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.234-245)

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.234-245>

Abstract: The present study aims to examine the thesis of Tsar Ivan Asen II as ruler of Thessaloniki presented in the scientific works of Georgi Balashev, to analyze the arguments that lead the author to reach this conclusion and to point out possible errors and weaknesses in them, which are the reasons why they are never accepted by contemporary Bulgarian medieval studies. Attention is paid to the complex situation on the Balkan Peninsula on the eve of the Battle of Klokotnitsa, the rise of Theodore Comnenus's Epirus and the consequences of the defeat of it in 1230; Balashev's researches related to the territorial gains for Bulgaria after the victory at Klokotnitsa, compared with the works of his medievalist contemporaries and the achievements of subsequent scholars; the historical sources on the subject and what we learn from them, supporting or rejecting Balashev's thesis. Finally, an answer is sought to the particularly important question of the value of Balashev's conclusions for our present-day historical science, why they should not be dismissed lightly.

Keywords: Balashev, Ivan Asen, Thessaloniki, Theodore Comnenus, Epirus, Klokotnitsa, possession

Терени (11) 2026 (1)

ОПАЗВАНЕТО НА СЕСЛАВСКИЯ Манастир

„СВ. НИКОЛАЙ МИРЛИКИЙСКИ“

докторант ИЛОНА СТОЯНОВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски,

Исторически факултет, катедра „Археология“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

ilonaaa34@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-7603-0569>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.246-270>

Резюме: Настоящото изследване има за цел да представи състоянието на опазването на Сеславския манастир „Св. Николай Мирликийски“. Съхраняването на културното наследство е една от основните задачи на държавата, защото е пряко свързано с изграждането на националната идентичност на обществото и облика на България пред света. В текста са посочени основните термини, използвани в българското законодателство, и накратко е описана историята и архитектурата на обекта. Отбелязани и дискутирани са проблемите и дейностите, свързани с опазването на манастира.

Ключови думи: опазване, манастир, реставрация, стенописи, наследство, църква

Сеславският манастир „Св. Николай Мирликийски“ се намира на около 20 км от София, северно от кв. Сеславци, на територията на район „Кремиковци“ (прил. 1, фиг. 1). Манастирът е разположен в гората над селището, в долната част на южните склонове на Стара планина. Принадлежи към Софийската епархия и за него отговаря отец Серафим – ефимерий⁷² на Кремиковския манастир „Св. Георги Победоносец“. В Списъка на недвижимите културни ценности (НКЦ) на територията на област София-град⁷³, който се публикува регулярно на сайта на Националния институт за недвижимо културно наследство (НИНКН), обектът е поставен под номер 1550⁷⁴. Манастирската църква е обявена за „народна старина“ с известие в ДВ, бр. 69, 1927 г. Впоследствие, заради стенописите, тя получава статут на „художествен паметник на културата от национално значение“ с известие в ДВ, бр. 100, 1969 г. През 1983 г. с известие в ДВ, бр. 20 манастирът е обявен за „архитектурно-строителен и художествен паметник на културата с национално значение“ (онлайн Списък на НКЦ 2025).

Събрани, систематизирани и анализирани са публично известните данни, свързани с манастира и с дейностите по неговото опазване. Проведен е разговор с отец Серафим относно бъдещето на обителта. Сеславският манастир е включен и в ученически проект за опазване и популяризиране на културното наследство.

В Закона за културното наследство (ЗКН) от 2009 г. ясно са определени термините „културно наследство“, „културна ценност“, „опазване“, „консервация“⁷⁵, „реставрация“⁷⁶ и „адаптация“⁷⁷, които са неизменна част от терминологията в

---

⁷² Ефимерий – Свещеник, който е назначен да извършва богослужение само в църквата. (Речник на българския език

<https://ibl.bas.bg/rbc/lang/bg/%D0%95%D0%A4%D0%98%D0%9C%D0%95%D0%A0%D0%98%D0%99/>)

⁷³ Регистърът е публичен и е създаден въз основа на чл. 4, т. 6 от Глава втора: Дейност на НИНКН в Правилника за устройството и дейността на Националния институт за недвижимо културно наследство, обнародван в ДВ., бр. 8 от 27 Януари 2012 г., последно изменен и допълнен в ДВ., бр. 58 от 9 Юли 2024 г. Данните, предоставени в Списъка са част от съхранявания в НИНКН Национален публичен регистър на недвижимите културни ценности, в който се вписват актове по чл. 58, ал. 1 и 2 и чл. 65, ал. 1 от Закона за културното наследство (ДВ., бр. 19 от 2009 г.).

⁷⁴ Според Списъка в сайта на НИНКН (<http://ninkn.bg/documents/categoryPreview/24>), последно обновен на 21. 08. 2024 г. (актуален към 14. 03. 2025 г.). Ако бъде премахната недвижима културна ценност, заемаща пореден номер, предшестваш „1550“, номерацията ще бъде променена.

⁷⁵ В ЗКН са описани два вида консервация – „интегрирана“ и „теренна“ (ЗКН, Допълнителни разпоредби, §4. 10,11.).

⁷⁶ „Консервация и реставрация, както и адаптацията на културни ценности е системен процес от дейности, които целят предотвратяване на разрушаването, стабилизация на състоянието им, както и улесняване на тяхното възприемане и оценка при максимално запазване на автентичността им.“ (ЗКН, чл. 163).

⁷⁷ „Адаптация“ е опазване на недвижимите културни ценности чрез осигуряване на тяхното съвременно използване, съобразено с консервационната и реставрационната методика (ЗКН, Допълнителни разпоредби, §4. 19.).

настоящия текст. Терминът „народна старина“ е използван в Закона за старините от 1911 г.⁷⁸, а „паметник на културата“ – в Закона за паметниците на културата и музеите от 1969 г.⁷⁹ Те са заменени от понятието „културна ценност“⁸⁰ в ЗКН от 2009 г. Според чл. 2, ал. 1. от ЗКН „културното наследство обхваща нематериалното и материалното недвижимо и движимо наследство като съвкупност от културни ценности, които са носители на историческа памет, национална идентичност и имат научна или културна стойност“, а чл. 9 постановява, че „недвижимото културно наследство обхваща културни ценности, които са трайно закрепени към земята, включително под водата, както и прилежащата им среда“ (ЗКН 2009). От гледна точка на заложените в ЗКН определения Сеславският манастир покрива изискванията за недвижима културна ценност. Той е носител не само на историческата памет, свързана с България и с българския народ, а и на духовната, свързана с християнската религия. Манастирският храм има научна и културна стойност, която е неизменна част от изграждането на националната ни идентичност. След като обектът е част от културното наследство в категория „с национално значение“, би трябвало институциите да бъдат ангажирани с неговото съхранение. Опазването на културното наследство „е системен процес на издирване, изучаване, идентификация, документиране, регистрация, консервация, реставрация и адаптация“ (чл.8, ал.1, ЗКН 2009). Дефиницията в ЗКН постановява, че заложените дейности трябва да бъдат извършени качествено и за всяка една от тях да има налична документация в НИНКН. Освен това е необходимо разрешение, за да бъде извършена каквато и да е намеса, свързана с консервация, реставрация и адаптация на сградата и заобикалящото я пространство. В случая на манастира се забелязва, че невинаги това условие е било изпълнявано. Определянето на режима и на териториалните граници за опазване на недвижимите културни ценности е разписано ясно в Наредба №3 от 10 Юли 2019 г. Според данните в Списъка на НИНКН декларационният акт, който потвърждава режимите и териториалния обхват на

---

⁷⁸ Според Закона за старините от 1911 г. „старини“ са всички „паметници, документи и художествени произведения от най-старо време до освобождението на България, които имат историческо, археологическо, художествено и палеонтологическо значение“ (**Закон за старините, 1911:** онлайн – <https://archaeology.zonebg.com/buletin3-1.pdf>: 1).

⁷⁹ Според Закона за паметниците на културата и музеите от 1969 г. „паметник на културата е всяко недвижимо и движимо автентично материално свидетелство за човешко присъствие и дейност и за процесите в природата, което има научна и/или културна стойност и притежава обществена значимост“ (**Закон за паметниците на културата и музеите, 1969:** онлайн – <https://www.museum-system.com/zakon-za-pametnicite-na-kulturata-i-muzeite.html>).

⁸⁰ Според чл. 2, ал. 2. „културните ценности са обществено достояние и се ползват със закрила от държавни и общински органи в интерес на гражданите на Република България.“ (**Закон за културното наследство,** обн. ДВ, бр. 19 от 13 Март 2009 г.).

опазване на обекта е изпратен с писмо №3314 от 02. 09. 1980 г. на НИПК (НИНКН)⁸¹.

Според Наредба №3 териториалният обхват на единичната недвижима културна ценност се определя с границите на имота, в който попада тя (чл. 12, Наредба №3).

Сеславският манастир е част от Софийската епархия и попада под юрисдикцията на Светия синод на Българската православна църква⁸² (БПЦ).

С описание на историята, архитектурата и стенописите на манастирската църква са се занимавали Димитър Маринов (1896), Петър Мутафчиев (1931), протоерей Иван Гошев (1931), Тодорка (Дора) Каменова (1977), Николай Тулешков (1988), Дора Димитрова, Здравка Ганева, Галена Стоянова (1980), Маргарита Коева, Петър Йокимов, Любинка Стоилова (2002), Димитринка Иванова (2003), Иванка Гергова (2012,2018), Димчо Радев (2008). Не е известно кога точно е бил създаден манастирът. Храмът, изграден в началото на XVII в., вероятно е положен върху по-стари основи, запазени частично: елементи от южната и западната стена на притвора и в югоизточната част на апсидата (**Гергова, 2018**, стр. 216)). Данните показват, че в началото на XX в. манастирът е бил девически. От Обявление № 8368 от канцеларията на Софийската митрополия става ясно, че манастирът предлага на търг „дървена маса“ от 15 дка гора с явно наддаване през 1914 г. (**Църковен вестник, 1914**), а през 1931 г. са изградени „нови килии“ за обитаващите го (**Гошев, 1931**, стр. 28). През 1949 г. достъпът до обекта е ограничен, защото попада в територията на мините, чиято дейност е строго секретният добив на уранова руда. „Редки метали“ не поема отговорност за опазването на храма (**Гергова, 2018**, стр. 216–217), нито за останалите постройки на територията на манастира – така започва неговото бавно разрушаване. Днес единствената оцеляла сграда от манастирския комплекс е еднокорабна, едноапсидна църква с полуцилиндричен свод и притвор (прил. 1, фиг. 2). Заедно с апсидата църквата има дължина 15,94 м, ширина около 6 м и височина 5,62 м (**Гергова, 2018**, стр. 215). Тя е изградена от обработен и ломен камък и на места се забелязва клетъчен градеж (прил. 1, фиг. 3). Рамката на вратата е украсена с релефни орнаменти (прил. 1, фиг. 4), а върху северозападния ъгъл на сградата от външната страна има релефен кръст (**Гергова,**

⁸¹ В Списъка е посочено, че информацията за това писмо е от копие на Регистъра. Не става ясно дали в картоната на обекта в НИНКН това писмо е налично. В известната ми литература не успях да намеря такова писмо или описание на режими и териториален обхват на опазване.

⁸² В чл. 13 на ЗКН е посочено, че Светият синод може да предлага за регистриране на културни ценности и получава от министъра на културата указания за управлението им. Освен това всяка година до 30 юни, Светият синод трябва да представи доклад за опазването на поверените им културни ценности. Към 10 март 2025 г. в онлайн пространството не е наличен нито един публичен доклад за опазването на културните ценности към БПЦ.

2018, стр. 215). Част от стенописите⁸³ са създадени в началото на XVII в. (1616 г.), по времето на йеромонах Даниил и с помощта на дарения от местните жители.

Информация за това получаваме от ктиторския надпис на западната стена на наоса (прил. 1, фиг. 5) (Куюмджиева, 2018). И. Гергова отбелязва и наличието на по-ранен живописен слой, разположен по „западната и южната страна на притвора“, за който твърди, че „не е отбелязан в литературата“ (Гергова, 2018, стр. 217). Според нея иконостасът на храма също принадлежи към началото на XVII в. Той е бил пренесен в гробищната църква на селището, след като манастирът спира да функционира, но частите му са откраднати (Гергова, 2018, стр. 219). Авторството на стенописите от XVII в. не е доказано напълно, но в литературата се срещат предположения, че са създадени от св. Пимен Зографски (Гошев, 1931, стр. 28). Според М. Куюмджиева, в началото на XVII в. зографи от едно ателие изографисват няколко църкви, в това число и тази в Сеславци. Доказателство за това са близките аналогии със стенописите на храма „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ (1614 г.) (с. Добърско), в източната част на църквата „Успение Богородично“ (1605/6 г.) (Зерват, Албания) и в наоса на Слимничкия манастир в Северна Македония (1606/1607 г.) (Куюмджиева, 2018). Другата част от стенописите⁸⁴ датира от 30-те години на XIX в. (1832 – 1835 г.) и се приписва на самоковския зограф Коста Вальов (Гергова, 2018, стр. 219).

Изображенията от този живописен слой преповтарят местата на по-ранните (Гергова, 2018, стр. 217). Според местни предания обектът е бил повреден при нападение на кърджалии към края на XVIII в. Манастирът е бил поправян след земетресенията в Софийско през 1818 г. и през 1858 г. (Matova, 2005, стр. 211). По западната фасада на храма се забелязва силно повреден живописен слой (прил. 1, фиг. 6), за който И. Гошев смята, че е изписан „през самото начало на XIX в. или към самия край на XVIII в.“ (Гошев, 1931, стр. 28) със сцени от Страшния съд и изображение на св. Николай. Той отбелязва, че под образа на светеца има надпис, който свидетелства за имената на ктиторите – Никола и Драга⁸⁵ (Гошев, 1931, стр. 28). Манастирските приписки дават сведения и за игумен Исаия, който направил подобрения в манастира с идването си през

---

⁸³ Пълно описание на живописния слой в Гергова (2012).

⁸⁴ Пълно описание на живописния слой в Гергова (2018).

⁸⁵ Надписът гласи: „приими Господи моление раба своего пен (?) Никола и подружие Драга“ (Гошев, 1931, стр. 28).

1832 или 1833 г. (Гергова, 2018, стр. 219; Маринов, 1896, стр. 62; Иванова 2003, стр. 140)⁸⁶.

През 30-те години на ХХ в. П. Мутафчиев описва някои щети по храма, които забелязва. Това са „силно пропукал“ свод на притвора и двете му стени от изток и запад (Гергова 2018, стр. 216). И. Гошев отбелязва, че състоянието е добро, но личи, че инвентарът отдавна е изнесен (Гошев 1931, стр. 28). През 1945 г. е изпратено писмо с молба за спешни ремонтни дейности от игумения Агапия, която иска съдействие от директора на Народния археологически музей. Липсата на средства не позволява извършването на тези дейности и те са отложени за 1946 г.⁸⁷ (Гергова 2018, стр. 216). С учредяването на урановите мини в района на Сеславци и Бухово, манастирът попада под ръководството на Съветско-българското минно дружество, а впоследствие и под управлението на „Редки метали“⁸⁸. Достъпът до храма и прилежащите му сгради е ограничен (Гергова 2018, стр. 216–217). Никой не поема задължение да се грижи за святото място и то е оставено да се руши. Мините са част от Буховския рудник – участък „Сеславци“ (Стоянова, 2021, стр. 28). Във филма „Зона към небето“ на Ваня Манолова (2015) жителите на кв. Сеславци разказват как в продължение на години храмът е бил обругаван, как различни светини са били изнасяни, как хора са стреляли по стенописите. Данни за вандализъм, свързан с изпочупване на прозорци, врати и църковна утвар, са налични от 1957 г. Тогава С. Михайлов, човекът, който намира храма в това състояние, изказва загрижеността си за обекта и обръща внимание, че е необходимо да бъдат взети мерки, за да бъде опазен (Гергова, 2018, стр. 217). Въпреки получения през 1969 г. статут на „паметник на културата с национално значение“, манастирът продължава да пустее и да се руши. През 1972 г. под ръководството на арх. Е. Конярска е направено архитектурно заснемане на църквата и сградите около нея (Гергова, 2018, стр. 217). През 1977 г. излиза монографията на Д. Каменова, която обширно представя значимостта на обекта. Самата тя споделя, че заради ограничения достъп е имала възможност да води студенти само „по стръмните околни пътеки около храма“ и се чувства „дълбоко свързана с манастирския храм“ (Каменова, 2023). В периода 1979 – 1983 г., освен проучвателни дейности за състоянието на храма и

⁸⁶ Данните от приписка в Псалтир (ЦИАИ 12, л. 182 б) показват, че йеромонах Исаия идва в манастира на 1 май 1833 г. (Христова, Мусакова, Узунова 2009, стр. 38).

⁸⁷ Няма информация, която да потвърди извършването на дейностите и през 1946г.

⁸⁸ Управление „Редки метали“ е учредено с РМС от 20 юни 1956 г., а с ПМС №55 / 31. 10. 1973 г. По-късно се преобразува в Държавно стопанско обединение „Редки метали“ (Стоянова, 2021, стр. 28).

стенописите, са извършени и укрепителни работи в участъците, които са били в изключително лошо състояние (**Гергова, 2018**, стр. 217). Така през 1983 г. Сеславската църква получава статут на „художествен паметник на културата от национално значение“. След затварянето на мините и прекратяването на уранодобивната дейност в района с ПМС № 163 от 20 август 1992 г., достъпът до обекта е възобновен. За пореден път няма поета отговорност за опазването му. В средата на 90-те год. на ХХ в. постъпва сигнал за нарушаване на обекта и през 1996 г. комисия от НИПК (днес НИНКН) установява нарушения, свързани със сваляне на мазилката от различни участъци на фасадата на храма (**Гергова, 2018**, стр. 217). И. Гергова посочва, че според архива на НИНКН през 2001 г. са извършени ремонти дейности, свързани с поправка на покрива, решетките на прозорците и поставяне на нова врата. В притвора е имало иманярски изкоп. Тези дейности са съгласувани с НИНКН (**Гергова, 2018**, стр. 217). През 2005 г. по инициатива на фондация „Адорация“ и туристическа агенция „Одисея–ИН“ ООД се подновяват проучванията за реставрация на стенописите, но дейностите са прекратени, поради липса на средства и несъгласуване на проекта с НИНКН (**Гергова, 2018**, стр. 217). В годините след това църковното настоятелство успява да набави средства за пореден ремонт на покрива, повторна смяна на вратата и поставяне на нова дограма на прозорците (прил. 1, фиг. 7). Тези дейности не са съгласувани с НИНКН (**Гергова, 2018**, стр. 217). През 2013 г. фондация „Покров Богородичен“ започва кампания за събиране на средства за реставрация на стенописите, но тя е неуспешна (прил. 1, фиг. 8). На 3-ти март 2025 г. посетих мястото, за да направя снимки на стенописите. Там заварих работници, които извършваха дейности, свързани с облагородяване на района около църквата. От западната страна на сградата бе поставен фургон (прил. 1, фиг. 9), а църквата беше отключена и в нея кипеше работна дейност. След проведен разговор с отец Серафим⁸⁹, той потвърди, че всички дейности са съгласувани с НИНКН. Целта е манастирът отново да заработи като девически и фургонът да приюти монахините, които ще служат в него. Освен това отец Серафим сподели, че е предвидено и провеждане на археологически разкопки, за да бъде изяснен археологическият контекст на обекта. Плочките, които са поставени на пода преди години, за да бъде обезопасен храма, са разположени върху пясък, за да не се нарушава целостта на пода (прил. 1, фиг. 10). Това е било наложително, заради иманярските изкопи, които били направени във вътрешността (прил. 1, фиг. 11). Не само иманярите създават опасност за бъдещото

---

⁸⁹ Изказвам огромни благодарности на отец Серафим за отделеното време и получената информация.

съществуване на църквата. Всъщност манастирът се намира в периферията на Софийския грабен⁹⁰, където е налице сеизмична активност. Софийският грабен е съвременна структура, чиято активност може да окаже пряко въздействие върху целостта на културните ценности на територията на града (**Matova, 2005**, стр. 209–210). Следователно при изготвянето на проекти за консервация и реставрация на храма и на стенописите е необходимо да се обърне внимание на сеизмотектонската активност, която може да засегне пряко манастирската църква.

На територията на Република България има много ценности, които са важни за историята, културата и духовността на държавата. Част от тях години наред са оставени на „милостта“ на природата и бавно се разрушават. Неглижирането от страна на институциите и от страна на обществото допринасят за заличаването на културното ни наследство. С всеки вандалски акт върху стенописите или върху самата сграда се унищожава частица от историята на обекта. Пукнатините, които се забелязват не само във вътрешността на храма, а и по неговата фасада, са ясен показател за дългогодишно нехайство и за липса на активност за опазване на Сеславския манастир. Редица са пропуските в държавната политика, които са довели до влошаването на състоянието на стенописите и на самия храм. От 1949 г. насам държавата не полага никакви грижи и не следи за опазването на обекта въпреки дадения му статут. Освен това всички вандалски актове остават безнаказани, независимо, че има данни кои са част от извършителите⁹¹. Ограничаването на достъпа до манастира успява да скрие от обществото какви деяния са извършвани там и го обричат на забвение и разруха. Църквата не е имала необходимия ресурс да опази светините си и е оставила тази задача на държавата, която не се е вълнувала нито от съдбата на стенописите, нито от духовността, а е изисквала разработването на урановите находища, които се намират в близост до манастира, да върви с пълна сила и е затворила очите си за нарушаването на целостта на културната ценност. Необходим е бил натискът на научната общност, за да бъде проведена аварийна консервация на стенописите. След възобновяването на достъпа до обекта истината за negliжирането му излиза наяве. Щетите са големи и изискват огромен ресурс, за да бъдат поправени.

---

⁹⁰ Грабен – геол. От немски – Graben – „ров“. „Пропаднала част от земната кора, ограничена с два надлъжни разседа; падина.“

< <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%91%D0%95%D0%9D/> > [14 март 2025 г.]

⁹¹ Виж „Зона към небето“.

Изникват няколко въпроса, свързани с държавната политика, чиито отговори са важни за бъдещото опазване на наследството като цяло. Разполага ли БПЦ с капацитет да се справи с опазването на всички културни ценности под нейна юрисдикция? Защо държавата не публикува годишния мониторинг на БПЦ, който е заложен в ЗКН? Какви са последствията, ако не бъде спазен крайният срок за предаване на отчета за опазване на недвижимите културни ценности? Разполага ли НИИКН с достатъчен брой кадри, които да успяват да прегледат постъпилите отчети и доклади, ако има такива? Не е ли редно държавата да намери подходящ механизъм за подпомагане на БПЦ при съхранението на обектите? Местната власт би могла да съдейства на църквите и на манастирите в дадената митрополия и експертите, които работят в общините, да оказват помощ при изготвянето на докладите. По този начин ще станат публични всички усилия на институциите за съхранението на обектите.

Какви действия са необходими, за да се промени отношението към културното наследство като цяло? Популяризирането му е от най-голяма степен на значимост, защото колкото повече хора знаят за съществуването на даден обект, толкова повече отговорност ще се търси за неговото опазване. А обществото ще се поинтересува от своето културно наследство, ако осъзнае неговата ценност. Ето защо една от най-важните политики, свързани със съхраняването на наследството, е образованието. Възпитаването на отговорни граждани, които да са ангажирани с историята и с културата си, е първата стъпка към създаването на общество, което го е грижа какво се случва с наследството му и има за цел да го опази за бъдещите поколения. Работата ми като учител по история и цивилизации ми позволява да показвам на учениците си защо е важно това и как те биха могли да променят реалността, в която живеят. През 2024/2025 учебна година, заедно с колегата ми по музика – Даян Русинов, работихме по проект по Национална програма „Иновации в действие“, чиято идея е популяризирането на материалното и нематериалното културно наследство. Целта е учениците от 117 СУ „Св. св. Кирил и Методий“ да разширят своите познания по темата и да осъзнаят своята роля в обществото. На 30.06.2025 г. се проведе представителната изява, която популяризира не само работата им, а и самото културно наследство. По време на събитието бяха представени постерите на пет избрани обекта от материалното и пет обичая от нематериалното културно наследство. Един от постерите в изложбата бе посветен на Сеславския манастир. Смятам, че това е една добра стъпка в популяризирането му. Освен това учениците се запознаха с неговата

история и анализираха какво виждат на терен. След това споделиха своите виждания дали държавата и БПЦ са се справили добре със задачата да опазят Сеславския манастир. Техните размишления са част от документалния филм, чиято премиера се състоя по време на представителната изява на проекта. Филмът със заглавие „Наследство в камък и слово“⁹² е резултат от усилията и желанието им да направят нещо, което ще бъде в помощ на опазването на историята и традициите на Родината им. Включването на ученици в опитите за опазване на културното наследство не е нова практика в световните тенденции. Опитът от други държави ясно показва ползите от ангажирането на подрастващите в социални и културни каузи. Така се изгражда едно поколение, което ще има нуждата да участва в различни дейности, които имат за цел да съхранят историята. Това поколение ще е отражение на нашите усилия и ще потвърди, че има смисъл човек да се занимава с начинания, полезни за обществото. Миналото, настоящето и бъдещето вървят ръка за ръка. Затова съвременните технологии позволяват изнамирането на различни решения за съхраняване на наследството, които да се допълват едни други. В случая изработването на 3D визуализации, снимки и видеа биха допринесли за запазване на информацията в дигиталното пространство и по-голяма достъпност за обществото. Адаптацията на обекта е изключително важна стъпка в опазването на Сеславския манастир, за да бъде извършвано богослужение, без да има опасност стенописите да бъдат повредени. По този начин ще бъде съхранена функцията на манастира като духовен крепител и като извор на историческа памет.

Достъпът до културното наследство е право на всеки гражданин на Република България. Необходимо е подобряване на инфраструктурата до обекта: в момента до него се стига по каменист и кален през някои сезони горист път, който не е подходящ за всеки тип превозно средство, а това се явява пречка пред посещението на манастира от хора с двигателни затруднения. Социализацията е важна стъпка, която ще отвори много възможности за развитие не само на храма, но и на Сеславци. Религиозният туризъм е ниша, която има огромен потенциал и би спомогнал за облагородяването на квартала. Устойчивото развитие на региона е един от основните фактори за опазването на паметта и за подпомагането на икономиката на местно ниво. Подобряването на условията за живот в манастира би довело до увеличаване на служителите там и откриването на нови работни места в околността. Разработването на проекти, свързани

---

⁹² Можете да гледате документалния филм на следния адрес:
<https://www.youtube.com/watch?v=8U0FqWzgPIY>

с възраждането на живота в Сеславския манастир и с неговото археологическо проучване, ще донесе само позитиви. След адекватна консервация, реставрация, адаптация и социализация на обекта, той успешно би се вписал в облика на Софийската Мала Света гора и би привлякъл много посетители. По този начин ще се превърне в популярно място за отдых по примера на Кремиковския манастир „Св. Георги Победоносец“, а това ще гарантира опазването му за дълги години напред. С тази нелека задача се е заел отец Серафим, който с помощта на кмета на район „Кремиковци“ г-жа Лилия Донкова и църковната общност, се стреми да върне някогашния светъл облик (прил. 1, фиг. 12.) на святото място. В края на месец март 2025 г. обектът е посетен и от кмета на София Васил Терзиев, който е бил запознат от отеча със съдбата на манастира. Поставените фургони ще бъдат обитавани от три монахини. Изграден е дървен навес откъм фургоните. За електрическото хранване на манастира ще бъде осигурена фотоволтаична система. Пътеките към храма също са обновени⁹³.

Сеславският манастир „Св. Николай Мирликийски“ е пример за обект, който има статут на „културно наследство с национално значение“, но е оставен на бавна гибел дълги години. Той е понесъл много разрушения – природни и сторени от човека, но въпреки това църквата все още напомня за великолепието на манастира. Въпреки обругаването на стенописите в миналото (прил. 1, фиг. 13), те все още разкриват своята красота и святост (прил. 1, фиг. 14) пред посетителите, които са дошли специално, за да ги зърнат. Ангажираността на църквата и на църковното настоятелство помагат за запазването им. Очакванията са, че в най-скоро време манастирът отново ще отвори врати за миряните и ще има много по-добра съдба.

---

⁹³ Информация за посещението е публикувана на официалната страница на г-жа Донкова във Фейсбук. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=122251230410011702&set=pcb.122251231358011702&locale=bg_BG> [31. 03. 2025 г.]

Цитирана литература:

Гергова, И. (2012) Сеславски манастир „Св. Никола“. – В: *Корпус на стенописите от XVII в. в България*, стр. 47-57. изд. София: БАН. ISBN 9789548594387

Гергова, И. (2018) Църква „Св. Никола“, Сеславски манастир. – В: *Корпус на стенописите от първата половина на XIX век*, стр. 215–220. изд. София: БАН. ISBN: 978-954-8594-73-8

Гошев, И. (1931) За Кремиковския и Сеславския манастири. В: *Църковен вестник*, бр. 3 от 17 януари 1931, стр. 27–28. изд. София: БПЦ, БП.

Димитрова, Д., З. Ганева, Г. Стоянова. (1980) Софийските манастири. Възникване, развитие, структура и характер. изд. София: НИПК.

Иванова, Д. (2003) *Сеславици през вековете*. изд. София: Печатница ЕТ "Марков". ISBN 9548008831

Каменова, Д. (1977) *Сеславската църква: История, архитектура, живопис: Монография*. изд. София: Бълг. художник.

Коева, М., П. Йокимов, Л. Стоилова. (2002) *Православни храмове по българските земи (XV–XX в.). Архитектура, история, библиография*. изд. София: Академично издателство "Проф.Марин Дринов". ISBN 9544308792, 9789544308797

Маринов, Д. (1896) *Описание на манастира Св. Николай, наричан още Сеславский манастир*. – *Религиозни разкази*, 2. изд. София.

Мутафчиев, П. (1931) *Из нашите старопланински манастири*. изд. София.

Радев, Д. (2008) Реставрация на стенописи от църквата „Св. Николай Мирликийски“ в Сеславския манастир. – В: *Сердика – Средец – София*. Т. 4, стр. 234–237. изд. София: ОП "Стара София", Софийски исторически музей. ISBN 978-954-91061-5-2

Тулешков, Н. (1988) *Архитектурата на българските манастири*. изд. София: Техника. COBISS-ID: 1101010404

Христова, Б., Е. Мусакова, Е. Узунова (2009) *Опис на славянските ръкописи в Църковно-историческия и архивен институт на Българската православна църква*. Т. 1. Библейски книги. изд. София: Борина. ISBN: 978-954-500-228-1

Терени (11) 2026 (1)

Църковен вестник, бр. 45 от 8 ноември 1914 г., София, 1914, 540. изд. София: БПЦ, БП

Matova, M. (2005) Seismotectonic danger for three cultural monuments in Sofia city (Bulgaria). – В: 80 години Българско геологическо дружество. Сборник разширени резюмета от Юбилейна международна конференция, стр. 209–212. изд. София: Издателство “Българско Геологическо Дружество”, Печатница на СУ "Св. Климент Охридски". ISBN954-91606-2-9

Интернет източници:

Каменова, Д. (2023) За Сеславската църква в 2003 година. Достъпен на: <https://litenet.bg/publish9/t_kamenova/seslavci.htm> [посетен на 14 март 2025 г.]

Куюмджиева, М. (2018) За Сеславската църква. Достъпен на: <http://zografi.info/?page_id=1884> [посетен на 14 март 2025 г.]

Манолова, В. (2015) „Зона към небето“ – документален филм. Достъпен на: <<https://www.youtube.com/watch?v=MFYVft70Y24>> [посетен на 14 март 2025 г.]

Национален институт за недвижимо културно наследство – официална интернет страница. Достъпен на: <<http://ninkn.bg>> [посетен на 14 март 2025 г.]

Стоянова, И. (2021) Културно-историческото наследство на град Бухово. Дипломна работа за придобиване на образователно-квалификационна степен „магистър“, София, 2021. Достъпен на: <https://www.academia.edu/128261953/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE_%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%BD%D0%B0_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4_%D0%91%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BE> [посетен на 14 март 2025 г.]

Стоянова, И., Д. Русинов, К. Бързин. (2025) Наследство в камък и слово. Документален филм за опазването на културното наследство. Достъпен на: <<https://www.youtube.com/watch?v=8U0FqWzgPIY>> [посетен на 01 септември 2025 г.]

Речник на българския език, Институт за български език – БАН. Достъпен на: <<https://ibl.bas.bg/rbe>> [посетен на 10 март 2025 г.]

ДВ, бр. 69, 1927 г.

ДВ, бр. 100, 1969 г.

ДВ, бр. 20, 1983 г.

Закон за културното наследство, обн. ДВ, бр. 19 от 13 Март 2009 г. Достъпен на:

<<https://mc.government.bg/page.php?p=141&s=142&sp=0&t=0&z=0>> [посетен на 10 март 2025 г.]

Закон за паметниците на културата и музеите, обн. ДВ, бр. 29 от 11 Април 1969 г.

Достъпен на: <<https://www.museum-system.com/zakon-za-pametnicite-na-kulturata-i-muzeite.html>> [посетен на 10 март 2025 г.]

Закон за старините от 1911 г. Достъпен на: <<https://archaeology.zonebg.com/buletin3-1.pdf>> [посетен на 10 март 2025 г.]

Наредба № 3 от 10 Юли 2019 г. за реда за идентифициране, деклариране,

предоставяне на статут и за определяне на категорията на недвижимите културни ценности, за достъпа и подлежащите на вписване обстоятелства в Националния

публичен регистър на недвижимите културни ценности, обн. ДВ. бр. 57 от 19 Юли 2019 г.

Транслитерирана литература / Transliterated literature:

Dimitrova, D., Z. Ganeva, G. Stoyanova. (1980) Sofiyskite manastiri. Vaznikvane, razvitie, struktura i karakter. izd. Sofia: NIPK.

Gergova, I. (2012) Seslavski manastir „Sv. Nikola“. – V: *Korpus na stenopisite ot XVII v. v Bulgaria*, str. 47-57. izd. Sofia: BAN. ISBN 9789548594387

Gergova, I. (2018) Tsarkva „Sv. Nikola“, Seslavski manastir. – V: *Korpus na stenopisite ot parvata polovina na XIX vek*, str. 215–220. izd. Sofia: BAN. ISBN: 978-954-8594-73-8

Goshev, I. (1931) Za Kremikovskia i Seslavskia manastiri. V: *Tsarkoven vestnik*, br. 3 от 17 yanuari 1931, str. 27–28. izd. Sofia: BPTs, BP.

Терени (11) 2026 (1)

Hristova, B., E. Musakova, E. Uzunova (2009) *Opis na slavyanskite rakopisi v Tsarkovno-istoricheska i arhiven institut na Balgarskata pravoslavna tsarkva. T. 1. Bibleyski knigi.* izd. Sofia: Borina. ISBN: 978-954-500-228-1

Ivanova, D. (2003) *Seslavtsi prez vekovete.* izd. Sofia: Pечатnitsa ET "Markov". ISBN 9548008831

Kamenova, D. (1977) *Seslavskata tsarkva: Istorija, arhitektura, zhivopis: Monografija.* izd. Sofia: Balg. hudozhnik.

Koeva, M., P. Yokimov, L. Stoilova. (2002) *Pravoslavni hramove po balgarskite zemi (XV–XX v.). Arhitektura, istoria, bibliografija.* izd. Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov". ISBN 9544308792, 9789544308797

Marinov, D. (1896) *Opisanie na manastira Sv. Nikolay, narichan oshte Seslavskiy manastir. – Religiozni razkazi, 2.* izd. Sofia.

Matova, M. (2005) Seismotectonic danger for three cultural monuments in Sofia city (Bulgaria). – V: *80 godini Balgarsko geologichsko druzhestvo. Sbornik razshireni rezyumeta ot Yubileyna mezhdunarodna konferentsia*, str. 209–212. izd. Sofia: Izdatelstvo "Balgarsko Geologichsko Druzhestvo", Pечатnitsa na SU "Sv. Kliment Ohridski". ISBN954-91606-2-9

Mutafchiev, P. (1931) *Iz nashite staroplaninski manastiri.* izd. Sofia.

Radev, D. (2008) Restavratsia na stenopisi ot tsarkvata „Sv. Nikolay Mirlikiyski“ v Seslavskia manastir. – V: *Serdika – Sredets – Sofia. T. 4*, str. 234–237. izd. Sofia: OP "Stara Sofia", Sofiyski istoricheski muzey. ISBN 978-954-91061-5-2

Tuleshkov, N. (1988) *Arhitekturata na balgarskite manastiri.* izd. Sofia: Tehnika. COBISS-ID: 1101010404

Tsarkoven vestnik, br. 45 ot 8 noemvri 1914 g., Sofia, 1914, 540. izd. Sofia: BPTs, BP

Internet iztochnitsi:

Kamenova, D. (2023) *Za Seslavskata tsarkva v 2003 godina.* Dostapen na: https://litenet.bg/publish9/t_kamenova/seslavci.htm [poseten na 14 mart 2025 g.]

Kuyumdzhieva, M. (2018) *Za Seslavskata tsarkva.* Dostapen na: http://zografi.info/?page_id=1884 [poseten na 14 mart 2025 g.]

Терени (11) 2026 (1)

Manolova, V. (2015) „Zona kam nebeto“ – dokumentalen film. Dostapen na:

<<https://www.youtube.com/watch?v=MFYBft70Y24>> [poseten na 14 mart 2025 g.]

Natsionalen institut za nedvizhimo kulturno nasledstvo – ofitsialna internet stranitsa.

Dostapen na: <<http://ninkn.bg>> [poseten na 14 mart 2025 g.]

Stoyanova, I. (2021) *Kulturno-istoricheskoto nasledstvo na grad Buhovo*. Diplomna rabota za pridobivane na obrazovatelno-kvalifikatsionna stepen „magistar“, Sofia, 2021. Dostapen na:

<https://www.academia.edu/128261953/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE_%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%BD%D0%B0_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4_%D0%91%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BE> [poseten na 14 mart 2025 g.]

Stoyanova, I., D. Rusinov, K. Barzin. (2025) *Nasledstvo v kamak i slovo*. Dokumentalen film za opazvaneto na kulturnoto nasledstvo. Dostapen na:

<<https://www.youtube.com/watch?v=8U0FqWzgPIY>> [poseten na 01 septemvri 2025 g.]

Rechnik na balgarskia ezik, Institut za balgarski ezik – BAN. Dostapen na:

<<https://ibl.bas.bg/rbe>> [poseten na 10 mart 2025 g.]

Zakoni i normativni dokumenti:

DV, br. 69, 1927 g.

DV, br. 100, 1969 g.

DV, br. 20, 1983 g.

Naredba № 3 ot 10 Yuli 2019 g. za reda za identifitsirane, deklarirane, predostavyane na statut i za opredelyane na kategoriyata na nedvizhimite kulturni tsennosti, za dostapa i podlezhashtite na vpisvane obstoyatelstva v Natsionalnia publichen registar na nedvizhimite kulturni tsennosti, obn. DV. br. 57 ot 19 Yuli 2019 g.

Zakon za kulturnoto nasledstvo, obn. DV, br. 19 ot 13 Mart 2009 g. Dostapen na:

<<https://mc.government.bg/page.php?p=141&s=142&sp=0&t=0&z=0>> [poseten na 10 mart 2025 g.]

Терени (11) 2026 (1)

Zakon za pametnitsite na kulturata i muzeite, obn. DV, br. 29 ot 11 April 1969 g.

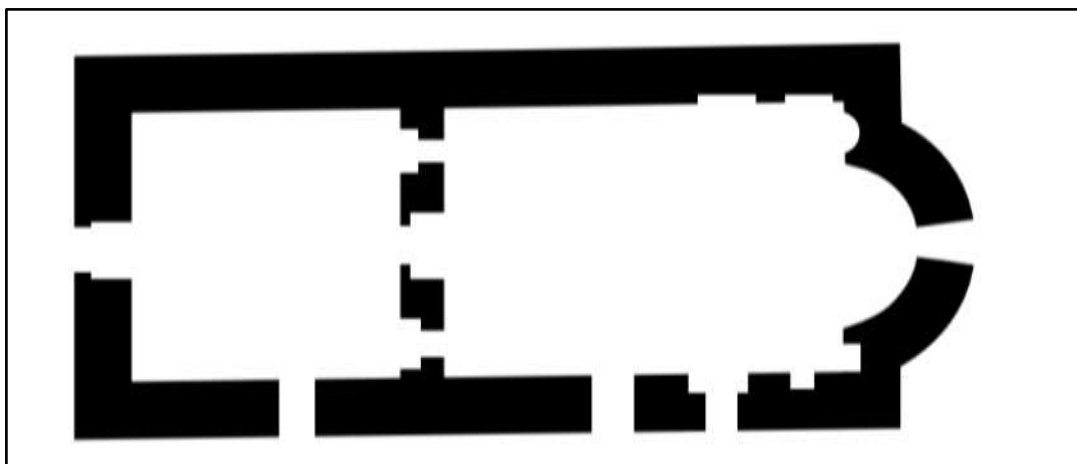
Dostapen na: <<https://www.museum-system.com/zakon-za-pametnicite-na-kulturata-i-muzeite.html>> [poseten na 10 mart 2025 g.]

Zakon za starinite ot 1911 g. Dostapen na: <<https://archaeology.zonebg.com/buletin3-1.pdf>> [poseten na 10 mart 2025 g.]

Приложение 1

Фиг. 1. Местоположение на Сеславския манастир „Св. Николай Мирликийски“ (Google Maps)

Фиг. 2. Архитектурен план на манастирската църква. Гергова 2018: 215.

Фиг. 3. Градеж на манастирската църква. Личен архив, ноември 2024 г.

Фиг. 4. Орнаментална релефна украса върху западната врата на църквата. Ясно личат пукнатините върху фасадата на сградата. Личен архив, ноември, 2024 г.

Фиг. 5. Ктиторски надпис, намиращ се на западната страна на наоса на църквата. Личен архив, март, 2025 г.

Фиг. 6. Повредени стенописи върху фасадата на църквата. Забелязва се запълването на пукнатината върху стената. Личен архив, март, 2025 г.

Фиг. 7. Ремонтният покрив на сградата и сменената дограма. Личен архив, 2019 г.

Приключила кампания на 18.03.2024

Кампания „Светини“ за съхраняване на ценните стенописи на Сеславския манастир „Св. Николай Мирликийски“ Фондация „Покров Богородичен“

Сподели

Заедно събрахме 0 лв.

Брой еднократни SMS-и от 2 лв.	Брой абонаменти 2 лв.	Брой абонаменти 5 лв.	Брой абонаменти 10 лв.	Дарени онлайн през ПОС ОБЕ	Дарени онлайн през ePay	Дарени с банков превод
0	0	0	0	0 лв.	0 лв.	0 лв.

АКТИВНИ абонаменти за текущия месец: 0 от 2 лв. • 0 от 5 лв. • 0 от 10 лв.

[Месечни справки »](#)

Фиг. 8. Неуспешната кампания „Светини“. <<https://dmsbg.com/3105/kampania-svetini-za-sahranyavane-na-tsennite-stenopisi-na-seslavskia-manastir-sv-nikolay-mirlikiyskifondatsia-pokrov-bogorodichendms-svetini/>> [17 март 2025 г.]

Фиг. 9. Дейности по облагородяване на района. Личен архив, март, 2025 г.

Фиг. 10. Плочките във вътрешността на храма. Личен архив, март, 2025 г.

Фиг. 11. Иманярски изкоп в храма.

https://www.bulgariamonasteries.com/seslavski_manastir/vatreshnostta_na_tsarkvata-2_175_3_big.html [17 март 2025 г.]

Фиг. 12. Манастирът през първата половина на XX в. (по П. Мутафчиев)

<https://istorianasveta.eu/ct-menu-item-25/album/9-tzarkvi-i-manastiri-v-yuz-balgariya-ot-xv-xvii-v.html#media/9-tzarkvi-i-manastiri-v-yuz-balgariya-ot-xv-xvii-v/181-seslavski-manastir-sv-nikolai.html> [18 март 2025 г.]

Фиг. 13. Нарушения върху стенописите. Личен архив, март, 2025 г.

Фиг. 14. Добре запазени стенописи върху свода. Личен архив, март, 2025 г.

Терени (11) 2026 (1)

THE PRESERVATION OF THE SESLAVTSI MONASTERY OF

ST. NICHOLAS OF MYRA

PhD student ILONA STOYANOVA

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, Department of " Archaeology "

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

ilonaaa34@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-7603-0569>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.246-270>

Abstract: This study aims to present the state of the preservation of the Seslavtsi Monastery of St. Nicholas of Myra. The conservation of the cultural heritage is one of the main tasks of the state, as it is directly related to the building of the national identity of the society and Bulgaria's image in the world. The text provides the main terms used in Bulgarian legislation and briefly describes the history and architecture of the object. The problems and activities related to the preservation of the monastery were noted and discussed.

Key words: preservation, monastery, restoration, murals, heritage, church

Terreni (11) 2026 (1)

ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И КУВЕЙТ (1958-1982 г.)

РАЗВИТИЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ, ТЪРГОВСКИТЕ И КУЛТУРНИТЕ ВРЪЗКИ

докторант ГЕОРГ-АЛЕКСАНДЪР СВЕТЛОЗАРОВ ЧЕРНЕВ

Софийски университет „Св. Климент Охридски,

Исторически факултет, катедра „История на България“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, УЦРИА⁹⁴

gschernev@uni-sofia.bg

<https://orcid.org/0009-0006-8904-7041>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.271-296>

Резюме: Българското правителство поддържа силни политически, търговски и културни връзки със страните от арабския свят, включително и с Кувейт, по време на Студената война. Настоящата статия дава отговор на въпроса дали България има важно значение за кувейтската страна и как съумява да развие двустранните отношения на фона на амбициите на съседните арабски страни спрямо малката заливна държава. Акцентът е върху ролята на България като значим партньор на Кувейт в постигането на негови широки политически цели и обезпечаване на сигурността му.

Ключови думи: Кувейт; България; дипломатически отношения; Близък изток; развитие

---

⁹⁴ Статията е част от програмата за научни изследвания на Университетския център за регионални изследвания и анализи (УЦРИА).

Настъпилите през Втората световна война събития свидетелстват за радикални изменения както в политическото състояние на окупираните и зависими арабски страни, така и в съзнанието на населението им. Тяхното въвличане в световния конфликт води до ускоряване на пълната им еманципация от господствалата дотогава колониална система, която вече представлява анахронизъм. Още през 30-те години на ХХ в. арабският национализъм, „прехвърляйки“ Синайския полуостров и Близкия изток, еволюира в панарабизъм. Неговите идеи проличават в публикувания през 1936 г. Манифест на „Сирийския национален комитет на арабските националисти“, в който се посочва, че „арабската нация е съставена от населението, което живее върху арабска територия и е обединено от общността на езика, разбиранията, историческите спомени, нрави, обичаи, интереси и надежди“ (Пеев, 2022, стр. 20). Тази нация се разпростира от Атлантическия океан до Персийския залив. Идеята на панарабистите е да се създаде обединена арабска държава, състояща се от редица арабски страни, като всяка една от тях запазва формата на управление и своя суверенитет във вътрешните работи, докато на федералните власти са възложени отговорностите в областта на външните работи, отбраната, стопанските и социални въпроси. На 22 март 1945 г. в Кайро представителите на Египет, Ирак, Сирия, Ливан, Трансйордания, Саудитска Арабия и Йемен подписват Пакта на Лигата на арабските държави, като учредяването на този междудържавен съюз се явява първа крачка към така мечтаното от арабските националисти панарабско единство (Пеев, 2022, стр. 204).

След края на Втората световна война Лондон се стреми да продължи своето военно присъствие и влияние върху подмандатните емирства в Персийския залив, проявяващи се в сътрудничество и съперничество със САЩ в региона. В тази насока Западът се стреми да превърне областта в стратегическа зона с нанасяне на изменения в колониалните връзки, съпроводени със създаването на военни съюзи. Това среща сериозен отпор от арабските народи и социалистическите държави начело със СССР, като намесата им води до укрепване на арабското национално движение и в същото време го разделя на прозападни и радикални режими и течения.

Кувейт не остава встрани от възхода на арабското национално движение, откривайки мисия в Кайро през 1945 г., докато се намира все още под британски протекторат. Съществено влияние върху вътрешната обстановка в страната оказват настъпилите събития в Близкия изток и вследствие на тях навлизат идеите на арабската националистическа идеология, най-вече на насъризма и баасизма. В дните на Суецката

криза през есента на 1956 г. се провеждат протестни демонстрации пред петролната рафинерия в Кувейт (AlMdaires, 2003, стр. 24). Протестиращите саботират инсталации за добив и пренос на петрол, след като властите отказват да спрат неговата доставка за Англия, която заедно с Франция и Израел се опитват да осуетят обявената национализация на Суецкия канал от страна на египетския президент Гамал Абдел Насар. Иракската революция на 14 юли 1958 г. е посрещната с надеждата, че ще прекрати изпяваните от Багдад териториални претенции, отричащи самостоятелното съществуване на Кувейт.

При тази международна обстановка още през 1959 г. са установени първите контакти между България и Кувейт, фокусирани предимно върху търговията и икономическите връзки, като заливната страна започва да търси нови търговски партньори за своята бързо развиваща се благодарение на огромните си нефтени залежи икономика. За това свидетелства становище по стопански обмен с Кувейт, изготвено от екип от експерти към министъра на търговията Борис Тасков, през периода 1958–1961 г.⁹⁵ В него се описва, че вносът в Кувейт за този период е възлизал на около 200 – 220 млн. долара, като е отбелязал ръст от 250 % за последните 5 години, като по-значими дял във вноса имат: моторни коли, електрически апарати /вкл. домакински/, цимент, текстил, строителни материали, черни метали, санитарни артикули, хранителни произведения, дървен материал, пшеница⁹⁶. Основните му търговски партньори са Великобритания, която е с около 30 % от вноса, последвана от САЩ и Западна Германия. Това засилване на българския стопански интерес в средата на 50-те години на XX в. спрямо арабските страни се основава както на нарасналите икономически нужди от вноса на промишлени суровини в България и износа на индустриални и селскостопански български стоки за натрупване на конвертируема валута, така и от повишаващото се напрежение между арабските колониални сили, водени от Кайро и Дамаск, и бившите метрополии.

Българската страна трудно може да се конкурира успешно със западните икономики – стокообменът в онзи момент между двете страни се реализира само в едно направление, а именно износ на български стоки: доматиено пюре, захар, памучни тъкани, плочни произведения, цимент, фаянсови плочки, строителен фаянс и малки

---

⁹⁵ Централен държавен архив (ЦДА), ф.1-Б, оп.6, а.е.4816, л.6.

⁹⁶ Пак там.

количества от стоките на „Булгарконсерв“ – зеленчукови консерви, конфитюри, компоти, доматен сок и др.⁹⁷

Оттогава се извършват икономически проучвания за установяване на постоянни дипломатически и търговски отношения и откриване на търговско представителство в Кувейт продиктувано от първостепенния интерес за износ на български стоки. Взема се предвид обаче политическо положение на кувейтската страна, тъй като иракското правителство реагира чувствително на установяване на връзки със заливната държава.

Българската страна десетилетия преди това е насочила своето внимание към тази част на света, като показателни примери се явяват установяването на дипломатически отношения с Иран още през 1897 г. (**Орбецов, 2022**, стр. 11) или откриването на българското консулство в Бейрут през 1914 г. (**Матеева, 1988**, стр. 82). Вероятно е това да се дължи на факта, че по време на османското владичество българите са имали достъп до необятния пазар на Османската империя и са могли да установят контакти с народите в този регион.

Българското правителство установява дипломатически отношения с държавата Кувейт на сравнително по-късен етап в сравнение с останалите арабски държави. Една от причините за това са иракските аспирации спрямо Кувейт, датиращи от времето на Османската империя. С оглед на тези териториални претенции и добре развиващите се двустранни отношения между България и Ирак, установени на 14 август 1958 г., българското правителство се опитва внимателно да регулира своите връзки с Кувейт (**Матеева, 1988**, стр. 188). Доста време е необходимо на НРБ за признаване на независимостта на държавата Кувейт и последвалото установяване на дипломатически отношения на 15 юни 1963 г. между двете страни. Показателен пример представлява отказът от участие на ДТП „Техноекспорт“ в търга за строеж на 30 000-тонен силос за зърнени храни в Кувейт през юни 1962 г.⁹⁸ Отдел „Планово-финансово-търговски“ на ЦК на БКП преценява, че трябва да се отклони предложението на министъра на външната търговия Иван Будинов за участие на „Техноекспорт“ в търга, понеже това би влошило отношенията на България с Ирак. Опасенията идват от факта, че малко по-рано държавният глава на Ирак Абд ал-Карим Касем в личен разговор с български

---

⁹⁷ Пак там, л.7.

⁹⁸ ЦДА, ф.1-Б, оп.6, а.е.4816, л.1.

представители е заявил, че смята Кувейт за иракска територия. Българската оценка е, че е нежелателно да се предприемат действия, които водят до признаването на Кувейт като самостоятелна държава – още повече, че поради такива действия Ирак вече е предприел репресивни мерки по отношение на Япония, Ливан и САЩ⁹⁹.

Видно е, че българските власти не са заинтересовани от влошаване на дипломатическите и търговските отношения с Ирак. Те отчитат и това, че благодарение на личното съдействие на Касем България е спечелила търга за построяване на голямо гражданско летище в Багдад, а по този начин се откриват по-нататъшни перспективи за развитие на икономическите отношения с Ирак, докато отдел „Планово-финансово-търговски“ на ЦК на БКП с основание определя търговията с Кувейт като случайна и незначителна¹⁰⁰. Отдел „Международни връзки и външна политика“ на ЦК на БКП и Министерството на външните работи също са на мнение, че трябва да се отклони предложението на министъра на външната търговия Иван Будинов.

Представеният от министъра на външната търговия Лъчезар Аврамов доклад пред Политбюро на ЦК на БКП на 17 май 1962 г. обаче очертава множеството предпоставки, които увеличават значително шансовете за спечелване на търга за силоза в Кувейт, а именно: предполагаемите печалби (приблизително 270 хил. долара) и подходящ сътрудник на ДТП „Техноекспорт“ – местната търговска фирма МОТАБАД, с която работят и други търговски централи¹⁰¹. При това се подчертава, че страната разполага „с големи финансови средства и плащанията се извършват в конвертируема валута – кувейтски динари или английски лири“. Поредният довод, който се представя е, че българската държава има добър опит в сферата на силозното строителство, давайки за пример изградения 35000-тонен силос в гр. Латакия, Сирия, за чиято работа се получават много добри отзиви¹⁰².

Лъчезар Аврамов се опитва да разсее опасенията сред членовете на ЦК на БКП, позовавайки се на информацията, събрана от посланика в Ирак Кръстю Стрезов за участието на България в търга. Той заявява, че тези опасения са неоснователни, тъй

---

⁹⁹ Пак там, л.2.

¹⁰⁰ Пак там, л.2-3.

¹⁰¹ ЦДА, ф.1-Б, оп.6, а.е.4816, л.3.

¹⁰² Пак там, л.4.

като всички чуждестранни фирми търгуват и строят както в Ирак, така и в Кувейт, а и българските търговски предприятия „Разноизнос“, „Хранекспорт“¹⁰³ и други осъществяват активна търговска дейност в Кувейт. Най-силният аргумент е, че „България има дипломатически отношения и активно търгува с израелската държава, която се бойкотира от всички арабски държави включително и от Ирак, без с това да се накърняват добрите отношения, които имаме с арабските страни“¹⁰⁴. Всичко това обаче не успява да убеди членовете на ЦК на БКП.

В множество други доклади се изтъква необходимостта от засилване на търговските връзки с арабските страни поради техните огромни икономически ресурси. По отношение на Кувейт, на основата на предварителни проучвания се смята, че е налице благоприятен момент за установяване на постоянни търговски връзки със заливната държава, тъй като благодарение на огромните печалби от петрола Кувейт се превръща в кредитор на арабските държави и така стабилизира своето политическото положение. Със свалянето на Абд ал-Карим Касем от власт се открива възможност за активизиране на отношенията между България и Кувейт, като новият режим в Багдад проявява готовност да нормализира напълно отношенията си с Кувейт, ако той се откаже от договора за взаимна отбрана с Великобритания¹⁰⁵.

В края на май 1963 г. българската държава признава Кувейт и изразява своята готовност за установяване на дипломатически отношения – такива са установени на 15 юни същата година (**Матеева, 1988**, стр. 93). За първи български посланик в Кувейт е назначен посланикът от Сирия Стефан Стефанов, който връчва акредитивните си писма на емира на Кувейт на 15 март 1964 г. Кувейт акредитира посланика си в Турция Халед Мохамед Джафар и в България, който връчва акредитивните си писма в София на 26 февруари 1971 г. (**Матеева, 1988**, стр. 93).

Българското правителство е поставено пред сериозното предизвикателство да развива своите дипломатически и икономически контакти с наскоро възникналата държава Кувейт в периода на разразилия се арабо-израелски конфликт, ескалирал със Суецката криза през 1956 г. Тогава за първи път САЩ установяват политическо влияние в този

---

¹⁰³ В прегледаните архивни източници не бе открита повече информация относно дейността на тези предприятия в Кувейт.

¹⁰⁴ ЦДА, ф.1-Б, оп. 6, а.е. 4816, л.4.

¹⁰⁵ Пак там, л.3.

регион с доктрината „Айзенхауер“, предвиждаща оказване на военна и икономическа помощ на държавите от Близкия изток с цел ограничаване на „съветското проникване“ в този регион (Аврамов, 1995, стр. 43). В резултат на тези първоначални сблъсъци, породени както от интересите на Великите сили, така и от противопоставянията на страните от региона, се стига до избухването на Юнската война през 1967 г. и войната на Йом Кипур през 1973 г.

Шестдневната война през юни 1967 г. поставя началото на нова епоха в съвременното развитие на арабския свят. „Радикалните“ сили и правителства претърпяват сериозен удар, техните амбициозни програми за реформи и бърз напредък остават неосъществени, спада техният авторитет в собствените им страни и на общоарабската сцена, като там нарастващ превес придобиват „умерените“ режими, оглавени от „петролните монархии“, вече разполагащи с огромни финансови средства (Cleveland, W., Bunton, M., 2009, р. 93). Те поддържат тесни връзки със Запада и най-вече със САЩ, като подкрепят неговата стратегическа цел да „изтласка“ Съветския съюз от невралгичния район.

За да успее да извлече максимални дивиденди от този бурен период, българската страна на 24 ноември 1968 г. назначава за извънреден и пълномощен посланик в Кувейт Райко Николов. Със своите дипломатически умения той успява сериозно да спомогне за развитието на двустранните отношения. В неговите докладни записки в периода 1968–1973 г. са отразени подробно както проблемите в Близкия изток, които се отразяват пряко или непряко върху сигурността на Кувейт, така и дипломатическата активност на кувейтското правителство, насочена към осигуряване на суверенитета на страната. Важно е да се отбележи, че назначаването на Николов съвпада с решението на британците да се изтеглят от Персийския залив в края на 60-те години на XX в. Това създава сериозен геополитически вакуум в региона, който САЩ и СССР се борят да запълнят. Първопричината за британското изтегляне се изразява в поставянето под въпрос на необходимостта и рентабилността от поддържането на империята с цел защита на нейните интереси. Девалвацията на британската лира през ноември 1967 г. допълнително потвърждава необходимостта от вземането на подобно решение.

В доклад от 13 декември 1968 г. Николов описва свой разговор с посланика на САЩ в Кувейт – Хауърд Котъм, в който американският дипломат го уведомява за направените от него постъпки още през пролетта на същата година за инициране на посещение на

емира на заливната държава в САЩ¹⁰⁶. Заради известно забавяне от кувейтска страна, срещата се осъществява едва през декември 1968 г. Интересно е да се отбележи, че визитата се провежда по време на Рамадан, което е доста необичайно за стриктно религиозна страна и то за посещение в САЩ. Тази визита на емира на Кувейт обаче, според недвусмислено изказване на американския посланик, бива разглеждано в рамките на американската политика за „укрепване на суверенитета на Кувейт“ поради непрестанните борби за господство на Ирак и Иран в този регион, продиктувана от техните териториални аспирации съответно към Кувейт и Бахрейн.

Посланик Котъм споделя, че отговорни иракски лица в частни разговори не криели своите аспирации към Кувейт, като от своя страна Иран, с най-голямата и силна армия в Средния изток, както подчертава Котъм, проявява претенции към Бахрейн и някои други аспирации спрямо емирствата на Персийския залив. Що се отнася до Саудитска Арабия, тя – за разлика от Кувейт – провежда консервативна вътрешна политика¹⁰⁷. Хауърд Котъм добавя, че Иран, Саудитска Арабия и Кувейт наблюдавали с известна тревога все по-нарастващото „съветско проникване“ в ОАР, Сирия и Ирак. В това отношение, вземайки предвид особеното си географско и политическо положение, Кувейт гледал да бъде в добри отношения със своите съседи и бил внимателен при вземането на становища по проблемите на външната политика, като също така се въздържал от действия, можещи да предизвикат остра реакция от страна на Ирак, Иран и Саудитска Арабия¹⁰⁸.

При официалното си посещение в САЩ емирът на Кувейт шейх Сабах ал-Салим ал-Сабах е придружаван от министъра на външните работи шейх Сабах Ал-Ахмад ал-Джабър ал-Сабах. По време на своята среща с кувейтския външен министър на 8 януари 1969 г. Райко Николов се интересува от неговата преценка за посещението на държавния глава. Министърът отговаря, че е доволен от резултатите от визитата, посочвайки, че емирът много ясно и категорично е защитил каузата на арабските страни пред Джонсън и Никсън и по-специално арабското становище по въпроса за Палестина. Независимо от това министърът подчертава, че не може да се очаква

---

¹⁰⁶ ЦДА, ф.1-Б, оп.81-д, а.е. 292, л.2.

¹⁰⁷ Пак там, л.3.

¹⁰⁸ Пак там.

промяна на американската политика в Близкия изток¹⁰⁹. Все пак ал-Ахмад смята, че визитата е изключително резултатна за развитието на двустранните отношения. Само че според сведения от съветския посланик в Кувейт Бодров, кувейтската делегация е поставила въпроса за получаване на благоприятни условия и възможности за кувейтски инвестиции в САЩ, за което Николов не получава никакви подробности или дори потвърждение от външния министър на Кувейт. Все пак Ал-Ахмад споменава пред българския посланик, че след девалвацията на английската лира, от която кувейтското правителство загубило 60 милиона паунда, то сметнало за необходимо да не държи своите пари само на едно място, като това най-вероятно обяснява намерението за инвестиране в САЩ¹¹⁰. Във връзка със съперничеството между СССР и САЩ в Близкия изток външният министър подчертава, че заради позициите, които СССР е завоювал в този район, визирайки ОАР, Сирия и Ирак, Вашингтон от гледна точка на американските интереси няма друг избор, освен да подкрепя политически и военно Израел в противовес на подкрепата, която СССР оказва на арабските страни. Същевременно САЩ искат да положат усилия за подобряване на отношенията с арабските страни и изобщо на позициите си в Близкия изток, но според шейх Сабах ал-Ахмад не е възможно да се преследват и още по-малко да се постигнат едновременно тези две цели, противоречащи си взаимно¹¹¹. Той споделя мнението, че макар президентът Никсън да има по-положително отношение към арабските държави и да проявява значително по-голямо разбиране по отношение на каузата им, той не би могъл да измени външнополитическия курс, следван до този момент от САЩ в Близкия изток заради преобладаващото влияние в Конгреса на еврейското лоби. С влиянието на ционизма в САЩ министърът обяснява мълчанието на американския печат, радиото и телевизията относно посещението на емира и неговите речи. Давайки израз на своето недоволство от това, шейх Сабах ал-Ахмад съобщава на Николов, че по време на сесията на Генералното събрание на ООН по искане на американската телевизия дал интервю, което обаче не било излъчено в програмата, без да му се даде каквото и да било обяснение, видимо защото не се харесало по съдържание¹¹².

---

¹⁰⁹ Пак там, л.5.

¹¹⁰ Пак там, л.6.

¹¹¹ Пак там.

¹¹² Пак там.

В една от поредните докладни записки, изготвена на 2 ноември 1969 г. и адресирана до българския външен министър Иван Башев, Райко Николов съобщава, че се наблюдава известно охлаждане в кувейтско-американските отношения, дължащо се на произраелската политика на САЩ относно кризата в Близкия изток. Съобразявайки се с антиамериканските настроения в Кувейт, независимо от своята икономическата обвързаност със САЩ, правителството на заливаната държава се чувства длъжно да обяви официално своето недоволство от все по-нарастващата подкрепа на американското правителство за Израел. Това ясно проличава в изнесена от кувейтския министър на външните работи шейх Сабах реч по време на сесията на Общото събрание на ООН в Ню Йорк и в тронното слово на емира на 28 октомври 1969 г. И речта, и словото критикуват политиката на Никсън спрямо арабските държави, окачествявайки я като по-неблагоприятна, отколкото на предшественика му Джонсън. Съществено се изострят двустранните отношения в резултат на конкретни действия на кувейтското правителство под влияние на общественото недоволство от американската външна политика – отказът да се допусне на посещение в Кувейт делегация на т.н. „Американо-арабска асоциация за търговия“ и внесеното предложение за закриване на американското училище в страната, мотивирано с несъответствието на някои схващания в американските учебници с исляма и високите такси, плащани от родителите на учениците¹¹³. Показателен пример за твърдата позиция на кувейтското правителство е, че новоназначеният посланик на САЩ в Кувейт е принуден да чака по-дълго от обичайното за среща с министъра на външните работи и за връчване на своите акредитивни писма. Това прави впечатление, особено когато се отнася за ръководител на дипломатическа мисия на една велика сила. С езика на дипломатическия протокол кувейтската страна изразява ясно своята позиция относно положението в Близкия изток и все по-тесните отношения между САЩ и Израел.

От сведенията на българския дипломат Райко Николов се разбира, че позициите на България и Кувейт по палестинския въпрос споделят принципни сходства, както по отношение на приемането на Резолюция 242 на Съвета за сигурност на ООН и резолюция 338, така и относно независимостта на палестинската съпротива.

Официално София и Кувейт признават общностната идентичност на палестинските араби, като през 1974 г. българското правителство дава обещания за защита на правото

---

¹¹³ Пак там, л.10.

на единствен законен представител на палестинския народ на Организацията за освобождение на Палестина (ООП).

Обстановката в Кувейт е доста благоприятна за Франция, чийто посланик развива активна дипломатическа дейност за разширяване на сътрудничеството между двете страни в политическата, икономическата и културната области. Виден е стремежът на Франция да използва удобния момент на охлаждане на кувейтско-американските отношения, за да подобри рязко икономическите си позиции в страната¹¹⁴. При това Николов споделя, че според информация на френския посланик в Кувейт Пол Картон, до този момент спечелените от френски фирми контракти за строителство в Кувейт възлизат на 600 млн. френски франка, а френският износ за Кувейт постоянно нараства¹¹⁵.

От особен интерес за френското правителство е сключеното споразумение за въоръжаване на кувейтската армия с френски оръжия. От френския посланик в Кувейт и неговия първи сътрудник Райко Николов научава, че кувейтското правителство още не е дало съгласието си за подписване на споразумението за доставка на оръжие за Кувейт, постигнато през април 1969 г. по време на официалната визита в Париж на кувейтския министър-председател шейх Ахмед ал-Джабър¹¹⁶. Кувейтските управници изчакват развитието на събитията във Франция след оттеглянето на генерал Дьо Гол, тъй като ако френското правителство се отклони от проарабската тенденция във външната си политика в подкрепа на Израел, въпросният договор няма да бъде подписан и изпълнен. По силата на това споразумение Франция трябва да достави на Кувейт оръдия, мортири, картечници, леки танкове, а според непотвърдени сведения – също ракети и радарни инсталации на стойност, далеч по-голяма отколкото спечелените до момента от Франция контракти за строителство (възлизащи на повече от 50 млн. долара), като според френския временно управляващ посолството сумата е приблизително 100 млн. долара¹¹⁷. Френският посланик в Кувейт счита, че благодарение на проарабската политика на генерал Дьо Гол е успял да постигне големи успехи по линия на френското икономическо, политическо и културно проникване в

---

¹¹⁴ Пак там.

¹¹⁵ Пак там.

¹¹⁶ ЦДА, ф.1-Б, оп.81-д, а.е.295, л.1.

¹¹⁷ Пак там.

Кувейт и то в един много кратък срок, като се има предвид, че френската дипломатическа мисия в Кувейт е открита през април 1969 г.¹¹⁸

Посланикът на ОАР в Кувейт съобщава на Райко Николов, че с американска помощ иранското правителство изгражда голяма военноморска база в Бандар Абас с важно стратегическо предназначение, тъй като споменатият пристанищен град е разположен в най-южната част на Иран, на Персийския залив и по-конкретни на протока Ормуз. Така от двете страни вратите на Персийския залив се държат от Иран и Англия, т.е. от СЕНТО¹¹⁹. Тази инициатива на Иран, САЩ и Англия за превръщането на пристанищния град Бандар Абас в огромна военноморска база следва да се разглежда като „заклучване на Залива“ за съветския военен флот. Съобразно политиката на СЕНТО, тези страни целят да възпрепятстват СССР да постигне в Персийския залив това, което е съумял в Средиземноморието. При това кувейтското и саудитското правителство не желаят да допуснат кръстосването на съветски военноморски единици в Персийския залив така свободно, както се движат в Средиземно море.

В тази сложна международна обстановка, породена от борбата за надмощие между СССР и САЩ, кувейтското правителство се стреми, съобразно своите национални интереси, да лавира между тези две суперсили, като показателно за това е членството на Кувейт в Движението на необвързаните страни и активизирането на двустранните му връзки с Франция. Това се дължи на проявяваното дълбоко недоверие спрямо САЩ, оказващи политическа, финансова и военна подкрепа на Израел по отношение на Палестинския въпрос, и страха от разпространението на комунизма чрез незаконно действащите в страната социалистически движения, които пропагандират сред местното население идеите си за извършване на редица изменения в обществено-политическия строй. Наред с това двете регионални сили Ирак и Иран представляват сериозна заплаха за сигурността на Кувейт поради техните териториални аспирации и лостове на влияние във вътрешността на страната в лицето на партията за арабско социалистическо възраждане (Баас) в Кувейт и многобройното шиитско население, макар и със статут на малцинство. Интересното е, че при тези обстоятелства Кувейт започва да активизира отношенията си с България. Показателен пример за това се явява

---

¹¹⁸ Пак там, л.2.

¹¹⁹ СЕНТО (Багдадски пакт) е военно-политическа организация, основана на 24 февруари 1955 г. по инициатива на Великобритания, САЩ и Турция и просъществува до 1979 г.

постепенното засилване на двустранните връзки чрез размяната на правителствени и търговски делегации, завършващи с подписването на споразумения и спогодби в най-различни сфери.

На първо място е обсъждан въпросът по линията на туризма, като българската страна отправя предложения в средата на 1967 г. за организиране на почивки по българското Черноморие и устройването на чартърен полет от Кувейт до България с цел засилване на туристическия поток. Това предложение, разбира се, е прието положително от кувейтската страна¹²⁰. Тогавашният министър на външната търговия Иван Будинов подчертава, че следващото посещение на кувейтската делегация трябва да бъде проведено по време на курортния сезон, за да се създаде добро впечатление, което да тласне туристическите връзки между страните, тъй като този сектор се определя като най-перспективен и доходоносен в дадения момент¹²¹.

Показателно за развитието на двустранните връзки е изпращането на правителствена делегация начело с зам.-председателя от Министерски съвет Лъчезар Аврамов с цел откриване на българска представителна изложба в Кувейт между 20 април и 20 май 1968 г. Това е първо мероприятие от такъв характер и цели да покаже експортните и туристически възможности на българската страна, но също и тези за използването и преработването на нефта и природния газ, постиженията на хранително-вкусовата промишленост, машиностроенето, електропромишлеността, строителството и др. При това по време на изложбата се предвижда откриването на български ресторант и магазин за продажба на български стоки¹²².

В началото на 70-те години на XX в. се поставя началото на своеобразно развитие в двустранните отношения между Кувейт и България. На 27 септември 1971 г. Комитетът за приятелство и културни връзки с чужбина представя доклад пред Министерски съвет, който информира, че са осъществени постъпки за подписване на спогодба за културен обмен с Кувейт, за което е получено съгласието на кувейтската страна¹²³. С разпореждане на Министерски съвет се одобрява проектът за културна спогодба, като

---

¹²⁰ ЦДА, ф.136, оп.46, а.е.377, л.2.

¹²¹ Пак там, л.3-4.

¹²² Пак там, л.2.

¹²³ ЦДА, ф. 363, оп. 8, а.е. 1775, л. 2.

се възлага на председателя на Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина да води преговорите и да подпише спогодбата от името на българското правителство.

На 4 октомври 1972 г. е подписана културната спогодба между България и Кувейт, като в нея са заложили редица средства за координиране на различните степени на сътрудничество в областта на науката, културата и образованието между двете страни, а именно: размяна на преподаватели, научни работници и студенти между съответните университети, институти и училища и осигуряване на стипендии и всичко нужно за обучение, специализация и консултации; провеждане на обучение по литературата и културата на другата страна в университетите и институтите на съответната страна; признаване равностойността на университетски научни степени, дипломи и свидетелства, издавани от университети и други учебни заведения от всички степени; полагане на усилия за поощряване на приятелските отношения между техните народи чрез размяна на посещения на спортни отбори и други спортни деятели, поощряване на туристическите пътувания между двете страни, размяна на студенти, улесняване посещенията на журналисти¹²⁴. В резултат на подписаната спогодба се осъществяват множество мероприятия между двете страни – например посещения на кувейтски спортисти в тренировъчните бази в България и подлагане на редица лечения на някои от тях. Туристическият поток значително се повишава след подписването, като особен интерес за кувейтските туристи представляват черноморските курорти „Златни пясъци“, „Албена“ и др., където някои дори закупуват вили. Редица кувейтски студенти решават да продължат своето образование в български висши учебни заведения или въз основа на обменна програма за кратък период да придобият дадена професионална квалификация. Най-значим интерес има към лекарските специализации поради изключителните постижения в областта на медицината, едно от които е откриването на шестия сърдечен тон от проф. д-р Иван Митев през 1972 г. С това споразумение се дава тласък на двустранните отношения, като напредъкът в тях продължава и през следващите години.

При посещение на българска търговска делегация в Кувейт от 2 до 5 май 1978 г. се подписва търговска спогодба, както и спогодба за сътрудничество в областта на пощите и далекосъобщенията, съпроводена от споразумение за сътрудничество в изследванията, проектирането, оказване на техническа помощ и извършване на

---

¹²⁴ ЦДА, ф.136, оп.53, а.е.485, л.2-3.

строежи в областта на пощите и далекосъобщенията¹²⁵. При визитата на българската делегация начело с министъра на външната търговия Христо Христов са проведени разговори с министъра на съобщенията на Кувейт Сюлейман Хауд ал-Заид, чиято цел е свързана с обсъжданото сътрудничество между двете страни, като първата крачка е извършена с монтирането на българска телефонна централа тип „Кроспойнт“ с 800 линии в новата сграда на радиотелевизионния център в Кувейт¹²⁶. Търговската делегация подчертава пред министър ал-Заид, че българската електронна промишленост е добре развита и е в състояние да достави различни съоръжения в областта на далекосъобщителната техника по документация, представена от кувейтска страна, както и висококвалифициран технически персонал¹²⁷.

От своя страна кувейтските представители заявяват, че в това отношение Кувейт закупува техника на най-високо равнище от водещи световни фирми, ала въпреки това кувейтското правителство изявява желание да се използва и техническия опит на социалистическите страни с оглед да се закупят съоръжения на по-ниски цени и кувейтската съобщителна система да не бъде изцяло зависима от няколко световни фирми. На 4 май 1978 г. е подписана спогодба за сътрудничеството в областта на пощите и далекосъобщенията, наред със споразумение за сътрудничество в изследванията и проектирането, по силата на което се изпращат множество български техници за обучаване на кувейтския състав и обмяна на опит и с други чуждестранни специалисти, работещи в заливната държава.

При посещението на българската търговска делегация е подписана в същия ден и търговска спогодба между България и Кувейт¹²⁸. Проведени са разговори с кувейтския министър на търговията и индустрията Абдул Уахаб ал-Нафиси относно по-нататъшното икономическо сътрудничество. Българската страна излага редица идеи, които са ефикасни и ползотворни и от днешна гледна точка, като в областта на нефтохимическата промишленост се предлага преработване срещу определени капиталовложения от кувейтска страна за строителство на тръбопровод и складово пространство, както и превозът на суровия нефт и преработения продукт да бъде

---

¹²⁵ ЦДА, ф.136, оп.67, а.е.101, л.2.

¹²⁶ Пак там, л.7.

¹²⁷ Пак там, л.8.

¹²⁸ ЦДА, ф.136, оп.67, а.е.113, л.1.

осъществяван с български танкери. В спогодбата се предвижда двете страни да улесняват и поощряват участието си в международни панаири и изложби, както и организирането на отделни изложби на територията на другата страна.

В селскостопанския сектор се лансира идеята за развиване и разширяване на производство на месни, млечни и консервни продукти срещу дългосрочен кредит от кувейтска страна от около 150 млн. долара за срок от 5 години, както и доставяне на българска минерална вода за кувейтския пазар¹²⁹. Ал-Нафиси обаче подчертава, че не съществуват неограничени възможности за внос на минерална вода, тъй като тя бива считана за предмет на лукса и има висока вътрешнопродажна цена. В отговор българските представители отправят предложение за доставка на обикновена сладка вода с танкери, на което получават положителен отговор от страна на кувейтския министър на търговията и индустрията.

От средата на 70-те до края на 80-те години с преминаване към свободна форма на търговия се осигуряват реални приходи в конвертируема валута в българската хазна, но въпреки големите амбиции на българското правителство за разширяване на формите на икономическо сътрудничество чрез изграждане на български промишлени обекти, тази дейност остава ограничена в рамките на предприятията в областта на леката и хранително-вкусовата промишленост. Причината за това е затвърждаването на главните слабости на предлаганите от София обекти за изграждане – високи ценови оферти, остаряло технологично оборудване и забавени срокове за изпълнение.

През декември 1978 г. са направени постъпки за разширяване търговско-икономическото сътрудничество между България и Кувейт, като в резултат е съгласуван текст на спогодба за въздушни съобщения. Тя е подписана на 3 април 1979 г. в гр. Кувейт от извънредния и пълномощен посланик на България Асен Златанов и от генералния директор на гражданската авиация на Кувейт д-р Джабър ал-Атхби Сабах¹³⁰. В спогодбата се предвижда откриване на редовни линии; взаимно освобождаване от митнически и други такси на самолетите, горивото, смазочните материали и резервни части; реда и процедурите за установяване на тарифите по договорените въздушни линии; правото на посочените от двете страни

---

¹²⁹ Пак там, л.22.

¹³⁰ ЦДА, ф.136, оп.68, а.е.259, л.4.

въздухоплавателни предприятия да откриват и поддържат свои представителства на територията на другата страна, а така също и правото да преведат в своята страна чистите си приходи, реализирани в другата страна. В доклада на министъра на транспорта Васил Цанов се отбелязва, че подписаната спогодба е изгодна за българската държава, тъй като дава възможност на въздухоплавателното предприятие да открие нова въздушна линия до Кувейт и да разшири въздушната си мрежа¹³¹.

След разменените визити на високо равнище и най-вече след провеждането на поредната сесия на българо-кувейтския комитет за търговско и икономическо сътрудничество, отношенията в сферата на туризма със заливната държава се активизират, завършвайки с подписването на 21 август 1981 г. на междуправителствена спогодба за сътрудничество в областта на туризма¹³². Първоначалните постъпки са направени през лятото на 1981 г. при посещение на представители на известни кувейтски фирми, които са заинтересовани от инвестиции в туристическия сектор. Следващите 2–3 години се характеризират със стабилно увеличаване на потока туристи от Кувейт за България. Затова допринася и съществуващата пряка въздушна линия на СО „БГА Балкан“¹³³.

През януари 1981 г. в Кувейт е подписан протокол, от който се вижда, че кувейтската полудържавна организация „Кувейт Хотелс“ решава да инвестира в България значителни суми в областта на туризма. Съгласно постигнатата договореност се очертава възможност за започване на смесено строителство на голям балнеоложки обект в гр. Банкя.

Очевидно е, че разширяването на туристическите връзки с Кувейт, както и появата на нови форми на съвместна работа изискват съответна регламентация на държавно ниво, като се оценява, че вече има благоприятни условия за подписване на междуправителствена спогодба за сътрудничество в областта на туризма. Тя ще стимулира кувейтската страна за участие при реализацията на отделни туристически обекти, ще активизира туристическите пътувания от Кувейт към нашата страна, а така

---

¹³¹ Пак там, л.8.

¹³² ЦДА, ф.136, оп.75, а.е.173, л.3.

¹³³ БГА „Балкан“ представлява българска авиокомпания, съществувала през периода 1968-2002 г. с изключително добре развита структура, поддържаша оперирането на десетки международни и вътрешни въздушни линии.

също ще допринесе за по-нататъшното развитие на отношенията между България и Кувейт¹³⁴.

Въпреки че дипломатическите отношения между България и Кувейт се установяват още през 1963 г., икономическите и политически връзки между двете страни се активизират значително в началото на 80-те години на ХХ в. Първопричината за бурното развитие на двустранните отношения през този период се основава на българските амбиции за намаляване на зависимостта от износа на оръжия и стремежа към диверсифициране на стопанските дейности (**Филипова, 2015**, стр. 210). Затова София се насочва през осмото десетилетие на ХХ в. към една от най-перспективните концепции – разработване на газови и нефтени находища. Проучванията свидетелстват, че са налице възможности за развитие на български стопански инициативи при липсата на политически ангажименти в рамките на либерално стопанско законодателство и сравнително стабилна вътрешнополитическа обстановка в тази заливна държава и развиващ се процес на разведряване в отношенията между Изтока и Запада (**Филипова, 2015**, стр. 212). Редица геополитически фактори също дават известен тласък във възходящо развитие на отношенията между Кувейт и България – например пламналата през 1980 г. война между Ирак и Иран през 1980 г. в резултат на Ислямската революция, която избухва година по-рано поради опасността от формирането на „шиитски полумесец“, разпростиращ се от Иран през Ирак до Ливан. През този период зачестяват контактите между двете страни, като се провеждат множество посещения, сред които на министъра на външните работи Петър Младенов и на министъра на външната търговия Христо Христов. Тази активност води до съществено задълбочаване на икономическите взаимоотношения¹³⁵. Според търговски данни за периода 1976 – 1980 г, приходите на българското правителство от всички типове дейности в заливната държава нарастват от 4–5 млн. долара до над 20 млн. долара¹³⁶.

С решение №1 от 24 март 1980 г. на Валутната комисия на Политбюро на ЦК на БКП бива възложено на заместник-председателя на Министерски съвет Андрей Луканов да проведе делово посещение в Кувейт начело на българска икономическа делегация.

---

¹³⁴ ЦДА, ф.136, оп.75, а.е.173, л.5.

¹³⁵ Пак там, л.10.

¹³⁶ Пак там, л.11.

Посещението се осъществява по покана на кувейтското правителство от 5 до 8 декември 1980 г. Предмет на обсъждане с официални правителствени лица е диверсификация на външноикономическите връзки на кувейтската страна с цел равномерно разпределяне на риска, който възниква поради прекалено голямата икономическа и валутно-финансова зависимост от Запада, а именно чрез инвестиции в различните сектори в България¹³⁷.

При визитата си в Кувейт от 5 до 8 декември 1980 г. българската икономическа делегация е приета от емира шейх Джабър ал-Ахмад ал-Сабах и престолонаследника Саад ал-Салим ал-Сабах, който е и министър-председател на страната, като се провеждат срещи с министрите на финансите, на външните работи и на търговията. По време на разговорите представителите на кувейтските власти подчертават, че държавата не се намесва пряко в икономическата дейност, освен при случаите на държавни поръчки, когато задължително се обявяват търгове, като в останалите случаи фирмите се ползват с пълна свобода при избора на партньор¹³⁸. Трябва обаче да се има предвид, че водещите кувейтски фирми са обвързани по фамилна линия с ръководителите от държавната администрация. От една страна, в Кувейтския пазар несъмнено може да навлезе само този, който е конкурентноспособен, но от друга, изключителна роля играят и правилно организирани контакти на съответно равнище с хората, които имат решаваща дума в ръководството на административната и икономическата дейност. Последното е важен критерий за ползата от посещенията и контактите, които се провеждат с крупни бизнесмени и представители на деловата общност¹³⁹. При това е необходимо да се подчертае, че Кувейт представлява основен канал за навлизане в пазарите на ОАЕ и той се ползва със значителен авторитет в Ирак, Саудитска Арабия и в целия регион. Според доклада на заместник-председателя на Министерския съвет Андрей Луканов, изготвен на 23 декември 1980 г., българските постъпления от Кувейт могат да дойдат главно по линията на износа на стоки и услуги и съвместни инвестиции – преди всичко в областта на селското стопанство, туризма, транспорта, съобщенията и здравеопазването¹⁴⁰.

---

¹³⁷ ЦДА, ф. 1-Б, оп. 81-д, а.е. 282, л. 9.

¹³⁸ Пак там, л.13.

¹³⁹ Пак там, л.16.

¹⁴⁰ Пак там.

В резултат на проведените разговори с официалните лица и контактите с представителите на деловите среди са очертани направленията, в които в следващите години ще се развива икономическото сътрудничество между двете страни. В отделните области се очертават възможности за съвместно изграждане на овцевъдния комплекс „Странджа“ и евентуално консервен комбинат в Пловдив. Постигната е договореност за създаване на смесено предприятие в Кувейт за производство на сирене и кисело мляко от кондензирано мляко. В сферата на енергетиката и съобщенията е налице възможност за участие в изпълнението на проекта за цялостното преустройство на телефонната мрежа в Кувейт. В строителството съществуват добри възможности за разширяване на българската дейност, като се използва и укрепи изградената вече база. В транспортния сектор е постигнато съгласие за създаване на смесена фирма със седалище в Кувейт, предвид факта, че страната може да се използва като опорен пункт за дейността на СО „МАТ“¹⁴¹ в региона, най-вече поради очакванията за значително увеличаване на превозите след приключването на иракско-иранския конфликт¹⁴². Важно е да се отбележи, че кувейтското правителство дава съгласието си за основаване на смесена българо-кувейтска банка в трета страна.

Според Луканов тези контакти в икономическата сфера, които са били установени и развити при визитата, създават по-добри условия за съществено разширяване на двустранните делови отношения. Особеностите на Кувейт, наличието на голямо количество ликвидни средства, съчетано с политика да се купува от този, който предлага най-изгодните условия, нарасналите икономически възможности на нашата страна, натрупаният опит за търговия с арабските страни и изградената вече в Кувейт база създават реална перспектива в близките две-три години доходите на нашата страна от всички видове дейности в Кувейт да достигнат 40 – 50 млн. долара, а към 1985 г. около 100 млн. долара. За съжаление, голяма част от тези амбициозни планове остават нереализирани поради необосновани решения от страна на София.

Кувейтско-българските отношения достигат своя връх при установяването на лични контакти между ръководителите на тези двете страни. Първата стъпка е предприета от

---

¹⁴¹ Стопанско обединение „Международен автомобилен транспорт“ представлява българска държавна транспортна компания, която е основана с разпореждане на Министерски съвет през 1960 г. Към края на 80-те години и началото на 90-те години на ХХ в. се явява най-големият автомобилен превозвач в Европа.

¹⁴² ЦДА, ф. 1-Б, оп. 81-д, а.е. 282, л. 16.

кувейтската делегация начело с емира на Кувейт при нейното посещение през септември 1981 г. в София. Тя е последвана от официалното посещение на генералния секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет Тодор Живков в Кувейт от 15 до 17 март 1982 г. Показателно за високото ниво на двустранните отношения е изказването на кувейтския външен министър Абдул Азис Хусейн, който определя посещението на Живков по следния начин: „Това беше едно изключително плодотворно и успешно посещение, което ще има трайни последици за развитие на нашите отношения“ и това на Ф. Шамлан от една от старите и известни кувейтски фамилии: „Може би, ако бе жив Гамал Абдел Насър и бе посетил Кувейт, на него би му било устроено такова народно посрещане, каквото бе посрещането на г-н Живков при нас.“¹⁴³.

Развитието на българо-кувейтските отношения в периода 1958–1982 г. показва, че България успява да изгради стабилно присъствие в Персийския залив, въпреки сложната регионална и международна обстановка вследствие на иракските претенции спрямо Кувейт и геополитическото съперничество през Студената война. Чрез внимателно балансиране на икономическите интереси и дипломатическите контакти с ключовите регионални и световни играчи, България се утвърждава като надежден партньор на Кувейт. При тези обстоятелства София, като верен съюзник на Москва, бива принудена да впише своята външнополитическа доктрина в рамките на глобално противопоставяне между социалистическия лагер и Запада, но въпреки това съумява да наложи своето присъствие посредством внимателно изградена мрежа от дипломатически, икономически и културни връзки, които допринасят за дългосрочното укрепване на двустранното сътрудничество.

Икономическото измерение на българо-кувейтските отношения се явява най-напредничаво, проявяващо се в сключените търговските споразумения и предоставяните инженерни услуги на българските фирми, в резултат на които се поставя основата на едно устойчиво партньорство. Наред с това сътрудничеството в областта на културата и образованието – обменът на специалисти, обучението на кувейтски студенти в България, както и културните мероприятия – значително допринасят за утвърждаването на положителен образ на България сред кувейтското общество. Така българската външна политика не се свежда само и единствено до

---

¹⁴³ Пак там.

Терени (11) 2026 (1)

официалната дипломация, а включва и „меката сила“, като опитът на България в Кувейт ни показва, че дори в рамките на поляризиран международен контекст, какъвто е този на Студената война, малките и средните държави могат да бъдат съществен фактор, ако приспособят правилно своята стратегия към регионалната динамика.

Цитирана литература:

Матеева, М. и Тепавичаров, Х. (1989) *Дипломатически отношения на България 1878-1988*. изд. София: БАН.

Орбецов, А. (2022) *Българо-иранските отношения от Освобождението до края на 50-те години на XX век*. изд. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. ISBN 9789540755793

Пеев, Й. (2022) *Дом на исляма: вяра, общество и събития*. Том 1. изд. София: Изток-Запад. ISBN: 978-619-01-1019-4

Филипова, Н. (2015) *Българският оръжен бизнес в Арабския свят в годините на Студената война, В: България във Втората световна война и следвоенна Европа. В: Сборник доклади от Кръгла маса*, стр. 208-220. изд. Хасково: Полиграф юг АД. ISBN 978-954-2903-49-9

Al-Mdaires, F. (2003) *Marxist views in Kuwait*. (ed.) Qurtas. изд. Kuwait.

Assiri, A.R. (1990) *Kuwait's Foreign Policy: City-state in World Politics*. ed. Westview Press. изд. Routledge, 2018. ISBN: 0429042639, 9780429042638

Cleveland, W. L. and Bunton, M. (2009) *A History of the Modern Middle East*. ed. Westview Press. изд. Avalon Publishing, 2016. ISBN: 0813350379, 9780813350370

Hakima, A. and Mustafa, A. (1983) *The Modern History of Kuwait: 1750-1965*. изд. London: Luzac. ISBN-13: 978-0718902599

Централен държавен архив на Република България

Фонд 136 – Министерски съвет:

оп. 14, а.е. 643.

оп. 37, а.е. 790.

оп. 40, а.е. 583.

оп. 46, а.е. 377.

оп. 47, а.е. 148.

Терени (11) 2026 (1)
оп. 49, а.е. 480.

оп. 53, а.е. 485.

оп. 56, а.е. 123.

оп. 63, а.е. 419.

оп. 67, а.е. 101, а.е.113.

оп. 68, а.е. 259.

оп.73, а.е. 448, а.е. 469

оп. 75, а.е. 173, а.е. 333.

оп. 76, а.е. 177.

оп. 82, а.е.99.

Фонд 1-Б – Централен комитет на Българската комунистическа партия (БКП):

оп. 6, а.е. 4816, а.е.5269.

оп.45, а.е. 8.

оп. 81-д, а.е. 295.

оп.66, а.е.1514.

оп.67, а.е.2, а.е.456, а.е.893. а.е.1089. а.е.1222.

оп.81-д, а.е.299, а.е.338, а.е.343, а.е.282, а.е.4. , а.е.5. а.е. 10, а.е.15 а.е.291. а.е.292.
а.е.293.

Фонд 363 – Комитет за приятелство и културни връзки с чужбина

оп.8, а.е.1622. а.е.1775. а.е.1765. а.е.1853. .е.2033.

Фонд 259 – Министерство на външната търговия

оп.18, а.е. 326. а.е.327.

оп.20, а.е. 481. а.е.483.

Транслитерирана литература / Transliterated literature:

Терени (11) 2026 (1)

Filipova, N. (2015) Balgarskiyat orazheen biznes v Arabskia svyat v godinite na Studenata voyna, V: *Bulgaria vav Vtorata svetovna voyna i sledvoenna Evropa. Sbornik dokladi ot Kragla masa*, str. 208-220. izd. Haskovo: Poligraf yug AD. ISBN 978-954-2903-49-9

Mateeva, M. i Tepavicharov, H. (1989) *Diplomatcheski otnoshenia na Bulgaria 1878-1988*. izd. Sofia: BAN.

Orbetsov, A. (2022) *Balgaro-iranskite otnoshenia ot Osvobozhdenieto do kraya na 50-te godini na XX vek*. izd. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 9789540755793

Peev, Y. (2022) *Dom na islyama: vyara, obshtestvo i sabitia. Tom 1*. izd. Sofia: Iztok-Zapad. ISBN: 978-619-01-1019-4

Tsentralen darzhaven arhiv na Republika Bulgaria

Fond 136 – Ministerski savet

Fond 1-B – Tsentralen komitet na Balgarskata komunisticheska partia (BKP):

Fond 363 – Komitet za priyatelstvo i kulturni vrazki s chuzhbina

Fond 259 – Ministerstvo na vanshnata targovia

Терени (11) 2026 (1)

THE RELATIONS BETWEEN BULGARIA AND KUWAIT (1958-1982)

DEVELOPMENT OF POLITICAL, COMMERCIAL AND CULTURAL TIES

PhD student Georg-Alexander Svetlozarov Chernev

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, Department of "Bulgarian History"

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

gschernev@uni-sofia.bg

<https://orcid.org/0009-0006-8904-7041>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.271-296>

Abstract: The Bulgarian government has for decades maintained strong political, commercial and cultural ties with the countries of the Arab world, especially Kuwait, during the Cold War. This article provides an answer to the question of whether Bulgaria occupied a serious position in the Kuwaiti country and how it managed to develop their bilateral relations against the background of the aspirations of the neighboring Arab countries towards the small Gulf state. The emphasis falls on the role of Bulgaria as a strategic partner of Kuwait in achieving its broad political goals and ensuring its security.

Keywords: Kuwait; Bulgaria; diplomatic relations; Middle East; development

Терени (11) 2026 (1)

ФАХРЕТА ЯХИЧ – ПОСЛЕДНАТА ДАМА НА ЮГОСЛАВИЯ

студент КРУМ МИТОВ

Софийски университет „Св. Климент Охридски,

Исторически факултет,

Магистърска програма „Дипломация и разузнаване на Балканите“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

kvmitov@uni-sofia.bg

<https://orcid.org/0009-0002-5164-399X>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.297-320>

Резюме: Фахрета Яхич-Живойнович, по-известна с псевдонима си Лепа Брена, е представител на жанровете новокомпозирана народна музика и турбофолк. Определяна е като една от най-популярните изпълнители не само в постюгославското пространство, но и на Балканите. В началото на нейното творчество (80-те години на XX век) изпълнява песни, призоваващи за „братството и единството“ на Югославия, въпреки настъпилата политическа и икономическа криза в страната. Дори след кървавия разпад тези песни продължават да печелят вниманието на публиката. Повече от 30 десетилетия след края на Югославия, Лепа Брена продължава да държи спомена за федеративната република жив като част от „югоносталгизма“. Именно по тази причина може да бъде определена като „Последната дама“ на Югославия.

Ключови думи: новокомпозирана народна музика, Лепа Брена, Фахрета Яхич, югоносталгия, Югославия

Текстът има за цел да проследи пътя на балканската певица Фахрета Яхич, позната повече със сценичния си псевдоним Лепа Брена, от босненския град Тузла до „югославския трон“. По заигравка на съдбата, нейната рождена дата – 20-ти октомври, съвпада с датата на смъртта на Първата дама на Югославия – Йованка Броз. Въпреки че днес родината на Фахрета не съществува, тя продължава да бъде неин представител и да поддържа спомена чрез своите песни, концерти и изявления в медиите като една истинска „Последна дама“.

Родена е на 20 октомври 1960 г. в град Тузла, в семейство на босненски мюсюлмани. Детството ѝ преминава в Брџко преди да се установи в столицата Белград. В югославската столица тя първоначално се записва в университет, но в крайна сметка прекъсва учението си за сметка на музикална си кариера, ставайки част от групата „Lira Show“ (по-късно сменила името си на „Slatki greh“ („Сладък грях“) през 1980 г. Едва дебютирала на музикалната сцена, още на следващата година Лепа Брена става част от елитната класация на най-продаваните югославски изпълнители. Там тя заема почетното трето място, изпреварена от „хърватската АББА“ – „Novi Fosili“ на второ място и Мирослав Илич на първо (**Rasmusen, 2002**, стр. 172). Година по-късно излиза и нейният първи албум: „Ѓаџак, Ѓаџак“ („Чачак, Чачак“), кръстен на едноименния град в Сърбия. Към края на 80-те години и началото на 90-те години на XX век, Лепа Брена вече е разпознаваемо лице не само в родината си, но и в съседни страни като Румъния и България. Превръща се в „символ“ на Югославия и запазва този статут до днес, дори и след разпада на страната.

Стилът, в който Лепа Брена се изявява в началото на кариерата си, е познат днес като „новокомпозирана народна музика“. Въпреки името си, той се различава значително от традиционния фолклор в югославските републики. Фахрета Яхич не е първият представител на жанра, който има потенциала да се превърне в неофициален „държавен символ“. За да се разберат причините за нейния успех, освен творческата ѝ биография е нужно да се разгледа и развитието на новокомпозираната музика през годините до появата на Лепа Брена.

Новокомпозираната народна музика се заражда в страната като отговор на различните експерименти на управляващите с автентичната такава. През първите години след Втората световна война традиционният фолклор е разглеждан като остатък от кралския режим, примитивен и възможен проводник на междуетническо напрежение (**Šentevska,**

2015, стр. 156). По тази причина в началото на 50-те години е поета инициатива за създаване на нови произведения, които да заменят местните народни песни с „по-социалистически“, след като КПЮ¹⁴⁴ вижда потенциала на народната музика като средство за пропаганда. Поставено е началото на обработената народна музика, която трябва да отговаря на целите за прогрес и модернизация, а не да бъде социално регресивен елемент от миналото (Nenić, 2020, стр. 133-134). За създаването на „социалистическа“ народна музика Белград използва помощта на доказани народни композитори, народни артисти, научни изследователи и специалисти. За разпространението на новия фолклор основна роля има радиото. Въпреки желанието на властите да „преобразят“ традиционната музика, опитите за нейната трансформация са неуспешни. Самите песни не успяват да наберат желаната от управляващите популярност (Nenić, 2020, стр. 133-134). Слушателите не се припознават в новите песни, смятайки чутата по радиото музика за чужда.

Новокомпозирания народна музика, зародила се паралелно с обработената, се радва на по-голям успех сред жителите на СФР Югославия. Първоначално двата стила си приличат – създават се на основата на фолклорни мотиви, но новокомпозирания не разчита на държавна намеса и/или подкрепа. Изпълнителите в този стил могат да бъдат определени като неговото първо поколение, поставило основите му. Те са обикновените граждани на Югославия. За разлика от колегите си в създадения от властта обработен фолклор, не са научни специалисти и изпълняват своите участия предимно в барове и кръчми, извън големите сцени.

Темите на песните се подбират от изпълнителите, а не от властта. Така песента достига по-лесно до обикновения човек – раждане на дете/внуче, рожден ден и други семейни празници, животът на гастарбайтера и носталгията към родното (Čvoro, 2014, стр. 41). Липсата на държавна намеса се отразява и върху текстовете – не се налагат мотиви, обслужващи партийния или държавния интерес, песента е по-близка до слушателя и по-лесна за възприемане.

Настъпилите промени в Югославия през 1958 г. дават нова посока за развитието на културата в страната. Тя се либерализира и се развива според потребителите (Nenić, 2020, стр. 135). Това спомага на новокомпозирания народна музика да „излезе“ на по-

---

¹⁴⁴ Комунистическа партия на Югославия (*Комунистичка партија Југославије/Komunistička partija Jugoslavije*); от 1952 г. – Съюз на комунистите в Югославия (*Савез комуниста Југославије/Savez komunista Jugoslavije*)

голямата сцена – през 1964 г. Лепа Лукич (Лепава Мушович, р. 1940 г. – сръбска фолклорна певица, чиято кариера ще продължи повече от шест десетилетия) записва за „Продукция „Грамофонни плочи“ към Радио телевизия Белград“ песента „*Od izvora dva putića*“ (*От извора два пътя*) (Nenić, 2020, стр. 136). Смята се, че песента успява да продаде между 100 000 и 260 000 копия (Nenić, 2020, стр. 136-137) (Čvoro, 2014, стр. 42), което отваря пътя за комерсиализиране на жанра (Šentevska, 2015, стр. 157) (Šentevska, 2014, стр. 415).

Лепа Лукич се появява и по кориците на списания, които я обявяват за „кralицата на народната музика“ и изграждат образа на момиче от бедно семейство, което благодарение на музиката постига успех (Čvoro, 2014, стр. 42). Година след излизането на песента, през 1965 г. в Югославия се въвежда пазарният социализъм, което отваря пътя за създаването на консуматорско общество (Nenić, 2020, стр. 136-137). Така допълнително се улеснява комерсиализирането и разпространението на „новия“ фолклор. Хората могат да слушат песните и в домашни условия, а тяхната популярност, заедно с тази на изпълнителите им, се разраства с разпространението на грамофонните плочи. С появата на песента „*Od izvora dva putića*“ започва второто поколение в жанра, оглавено от Лепа Лукич. За разлика от първото, поставило началото, новите изпълнители в новокомпозираната народна музика стават разпознаваеми фигури сред югославското общество, радват се на статута на „звезди“.

Новото поколение се отличава от предшествениците си и по същността на песните. Композиторите и текстописците, творещи в жанра, все по-смело експериментират със своите произведения. Част от тях привидно звучат като народни, но реално нямат нищо общо с традиционния фолклор. Подобен пример е песента от края на 60-те години на Машинка Лукич, по текст на Обрен Пъєвович, „*Apolo 9*“ („*Аполо 9*“), носеща името на деветата мисия (от англ. *Apollo 9*) от едноименна програма на НАСА, която цели изпращането на хора на Луната. Текстът и обложките на плочите¹⁴⁵ опитват да съчетаят традиционното старо (животът на село) и модерното ново (животът на XX век и колонизацията на космоса):

Spavam jedna u drveni krevet
A moj Mile u Apolo devet

Спя нещастна в дървения крeват
А моят Миле в Аполо девет

¹⁴⁵ Върху плочите са изобразени мъж с традиционен сръбски калпак, възседнал космически сателит (Lukić, M. Pjevović, O., 1968) и жена, застанала на полето, а на заден фон са разположени овце и отново фигура на сателит в небето (Lukić, M. Pjevović, O., 1969)

Terenu (11) 2026 (1)

Momci nam se veru na Veneru
Devojke im kiselicu beru

...

Kaži, Mile, vasioni brate

Na Mesecu ima li salate

Il' salate, il pršute stare

Il' su tamo sve gole pustare

... (Jevtić 2021a) (Jevtić 2021b)

Момците ни вярват на Венера
Девојките им киселица 146 берат

...

Кажѝ, Миле, вселенски брате

На Луната има ли салата

Или салата, или прошуто старо

Или там всичко е гола пуштош

...

Жанрът все повече се отдалечава от традиционно познатия фолклор по мелодия и текст.

Наблюдава се и засилващото се влияние на западноевропейската, блискоизточната и латиноамериканската музика, неприсъщи за балканските ширини, а с развитието на технологиите започва и употребата на различни електронни инструменти (Švoro, 2014, стр. 15). Така второто поколение от новокомпозирания народна музика започва да се отдалечава все повече от автентичната фолклорна, но и от налаганата от Белград обработена музика. За разлика от авторите и изпълнителите на тези нови композиции, властите се опитват да доближат преработения фолклор възможно най-много до корените. Те налагат мнение, че е невъзможно е да се поощрява употребата на музикални елементи, нехарактерни за мястото и периода на зараждане на автентичната народна музика, разпространила се на територията на СФР Югославия.

Ето защо създаването и възпроизвеждането на произведения като „*Apolo 9*“ водят до все по-засилващото се неодобрение от страна на властите спрямо разпространението на новокомпозирания народна музика и нейната популярност сред населението. Тя е определяна като „кич“ и „карикатура на масовата култура“ (Šentevska, 2015, стр. 157). Нужно е да се отбележи, че изпълнителите не са преследвани, тъй като не се приемани за заплаха за обществения ред (Švoro, 2014, стр. 42). Така и самите певци остават лоялни на властта, която не им пречи „да си изкарват хляба“. Като пример могат да се дадат издадените песни в държавните звукозаписни компании през 1972 г. – 427 от общо 729, принадлежат на новокомпозирания народна музика, а през същия период певците по заведенията печелят двойно повече от квалифицирани работници с висше образование (Šentevska, 2015, стр. 157-158).

Независимо, че управляващите позволяват на изпълнителите да градят кариера, неодобрението не остава само на думи. Свързаните с новокомпозирания народна музика нямат право да бъдат членове на Съюза на югославските композитори (Šentevska, 2015, стр. 157). С разрастването на развлекателната индустрия в страната

---

¹⁴⁶ Дива ябълка

към края на 60-те и началото на 70-те години на ХХ в., започва все повече да се говори за законово установяване на социални норми и ценности. По тази причина през 1972 г. се приема „Закон за изменение и допълнение на републиканския данък върху дребните стоки и услуги“, според който се налага данък от 31.5% върху продажбата на комикси, списания, книги и музикални записи, определени като „кич“, имащи по-ниска стойност и/или несъответстващи на социалистическите принципи на Югославия (Čvoro, 2014, стр. 45).

Освен чрез данъци, в някои случаи властта налага цензура върху изпълнителите. Така например през 1976 г. в автомобилна катастрофа, заедно със сестра си, загива една от звездите на новокомпозирания народна музика – Силвана Арменулич. Огромна част от населението в Югославия е в траур, но по новините се съобщава единствено за смъртта на третия загинал в катастрофата, Миодраг „Раде“ Яшаревич – ръководител на оркестъра за народна музика на Радио Телевизия Белград (Šentevska, 2015, стр. 157-158). Арменулич си навлича гнева на властите, след като през 1972 г. се появява оскъдно облечена в телевизионно предаване (Čvoro, 2014, стр. 43).

Въпреки специалните данъци, цензурата и дискриминацията към изпълнителите, новокомпозирания народна музика не е преследвана с „железен юмрук“. Тя се развива паралелно с други популярни жанрове. Изпълнителите записват песните си в редица държавни звукозаписни компании. Пикът на популярност достига през 80-те години, състезавайки се с други стилове като поп (наричан в Югославия „забавна музика“) и рок. В началото на десетилетието данък „кич“ е отменен, а цензурата и дискриминацията постепенно изчезват, заменени от негласно поощрение от страна на властите.

През същия период изгрява и звездата на Лепа Брена. Първоначално кариерата ѝ започва подобно на много нейни колежки – изпълнителка в югославските кафани (Delić, 2020, стр. 153). Развитието на популярността ѝ става случайно – след участието ѝ със „Slatki greh“ в предаването „Хум Парада“ изпълнението ѝ е отрязано и предадено на журналиста Милован Илич, познат като Минимакс, който да представи по сатиричен начин групата и тяхната песен (Delić, 2020, стр. 153; Росич, 2023, стр. 70-71). Получава се обратен ефект – телевизията не успява чрез сатира да унижи Фахрета Яхич, а

създава Лепа Брена¹⁴⁷. Подобно на други изпълнители от предишните десетилетия, първоначално тя също привлича гнева на властите чрез своя провокативен образ. Освен със стила на музика, предизвиква вниманието на ЮКП и правителството чрез своя стил на обличане и външен вид – висока руса жена, представяща се със силно чувствен и секуларизиран образ, нищо общо с почти пуританския вид, проектиран от комунистическите власти.

В по-късни години Яхич твърди, че въпреки мнението на управляващите, тя усеща любовта на публиката (**Росич, 2023**, стр. 71). В крайна сметка народът успява да спечели противопоставянето с властта относно Лепа Брена. Както вече стана ясно, това се дължи на появата ѝ на сцена в ключов момент за страната ѝ и Източна Европа – период на политически промени. Югославия посреща 80-те години със смъртта на Тито. Кончината на югославския диктатор отваря политически вакуум. Не се появява изявен политик, който може да го запълни. Освен политическата криза се проявява и икономическата такава. Между 1979 и 1985 г. стойността на югославския динар пада до 90% спрямо западните валути (**Анчев, 2016**, стр. 108) (**Димитрова, 2016**, стр. 115), две години по-късно външният дълг се изчислява на 23 млрд. долара (**Димитрова, 2016**, стр. 116), а инфлацията през 1989 г. достига зашеметяващите 2 800% (**Анчев, 2016**, стр. 108).

Властите нямат време да „водят война“ с кичозната музика. Подобно на други музиканти, въпреки различията между нейните и партийните виждания, Лепа Брена не се превръща в бунтарска фигура. Напротив – тя постепенно става неофициален съюзник на управляващите. По свой начин поддържа девиза на страната „братство и единство“ във времена на криза. През 1983 г. издава песента „*Živela Jugoslavija*“ („*Да живее Югославия*“) по текст и мелодия на Милутин Попович Захар, който умело адаптира фолклорните мотиви в развлекателната музика, създавайки хитове (**Leпа Brena i Slatki Greh, 1983**) (**Delić, 2020**, стр. 153):

Kad pogledam naše more
naše reke, naše gore
svu lepotu gde sam rođena
i sve što bi reći znala
u srcu sam zapisala
živela Jugoslavija

Когато погледна нашето море
нашите реки, нашите планини
цялата красота, където съм родена
и всичко, което съм знаела да кажа
в сърцето съм си записала
да живее Югославия

¹⁴⁷ Самият Минимакс саркастично представя певицата като „Лепа“ (Хубавата) Брена, добавяйки епитета към сценичния ѝ псевдоним към онзи момент (**Росич, 2023**, стр. 70) (**Delić, 2020**, стр. 153)

Терени (11) 2026 (1)

Zemljo mira, zemljo Tita
zemljo hrabra, ponosita
široм sveta o tebi se zna
Volimo te našа mati
nećemo te nikom dati
živela Jugoslavija

Tu je рођен maršal Tito
naše ime ponosito
k'o heroja ceo svet ga zna
Blago zemlji što ga ima
pamtiće se vekovima
živela Jugoslavija

(Lepa Brena, Miroslav Pić, 1985)

Земьо на мира, земьо на Тито
Земьо храбра, горда
по целия свят се знае за теб
Обичае те, наша майко,
няма на никого да те дадем
да живее Югославия

Тук е роден маршал Тито
нашето име гордо
като герой го знае целият свят
Благословена да е земята, която го има
ще се помни с векове
да живее Югославия

Лирическата героиня възпява красотата на страната и нейното величие – „по целия свят за теб се знае“. Дори и 3 години след смъртта му „героят и гордостта на Югославия“ – маршал Тито все още е почитан от народа и подобно на Югославия „целият свят го знае“. „Ще се помни с векове“, а всеки куплет завършва с фразата „да живее Югославия“.

Излизането и разпространението на „Živela Jugoslavija“ показват, че отношението на властта към новокомпозиранията музика започва все повече да се смекчава. Не за първи път¹⁴⁸ изпълнител на жанра включва в репертоара си темата за Югославия и/или Тито – през 1971 г. Силвана Арменулич пуска песента „Jugo, Moja Jugo“ („Юго, моя Юго“), посветена на югославските гастарбайтери. Тя е премахната от всички програми, а албумът е цензуриран с мотива, че на песента „й липсват поетични качества и че е евтин трик за привличане на публика“ (Hofman, 2011, стр. 623). През същия период Тома Здравкович създава песента „O, Stari, stari“, която иска да посвети на рождения ден на Йосип Броз Тито. По време на партийно събрание неговото произведение е обявено за „кич и безвкусно прославяне на председателя“, след което артистът си налага автоцензура и променя песента, посвещавайки я на рождения ден на майките (Hofman, 2011, стр. 623).

Ако изпълнителите от първото и второто поколение на новокомпозиранията народна музика са цензурирани, Лепа Брена участва в конкурса за избор на песен представител на Югославия за Евровизия 1983 (*Yugoslavia 1983, 2009*) и 1986 (**Eurovision National Finals. Yugoslavia 1986, 2009**). Нейни изпълнения са част от откриването на Зимните

---

¹⁴⁸ Самата „Živela Jugoslavija“ е кавър на едноименна песен от 1980 г. (Antić, D., 1980) (Stojićević, G. Marković, R., 1980).

олимпийски игри в Сараево през 1984 (**Hofman, 2012**, стр. 23). Тя участва в концерти, провеждани на 25 май – Деня на младежта в Югославия, обвързан с празненствата по случай рождения ден на Йосип Броз Тито (**Lepa Brena, 2017b**) (**Lepa Brena, 2017c**).

Звездата на Лепа Брена започва да изгрыва и извън границите на Югославия. Подобно на първите дами, „последната“ дама вече предприема и чуждестранни посещения. Важно е да се отбележи нейният концерт в румънския град Тимишоара през 1984 г. Смята се, че – въпреки осезаемата езикова бариера между югославяни и румънци – публиката там наброява 60 000 души, което надхвърля двойно очакваната първоначално бройка, а събитието е обявено за „високо рисково“ и е охранявано от полицията (**Hofman, 2012**, стр. 24). Сред репертоара на Лепа Брена по време на концерта е и песента „*Živela Jugoslavija*“. Румънската публика изобщо не е смутена, че слуша патриотични призови за нейната съседка и хвалебствени слова към покойния Тито – тя ръкопляска по време на изпълнението (**Lepa Brena, 2017a**, с. 00:00:40-00:01:55; 00:02:10-00:02:40).

Докато Лепа Лукич поставя началото на второто поколение в югославската новокомпозирана народна музика, то с Лепа Брена започва третото и последно – поколението на суперзвездите. Те са способни да напълнят стадиони на своите концерти в Югославия и чужбина, очаквани гости са на спортни и държавни събития.

Патриотичната „*Živela Jugoslavija*“ излиза официално през 1985 г. като част от албума „*Jedan dan života*“ („*Един ден от живота*“) (**Brena i Miroslav, 1985**). Четири години по-късно, през 1989 г., когато стабилността на властта в цяла Източна Европа е под въпрос, Лепа Брена отново възпява родината си чрез песента: „*Jugoslovenka*“ („*Югославянка*“).

Odakle si lijepa devojko?
Ko ti rodi oko plavetno?
Ko ti daje kosu zlaćanu?
Ko te stvori tako vatrenu?
Ko ti daje kosu zlaćanu?
Ko te stvori tako vatrenu?

Oči su mi more jadransko
Kose su mi klasje panonsko

Setna mi je duša slovenska
Ja sam Jugoslovenka

....

Откъде си, красива девойко?
Кой ти роди окото синьо?
Кой ти даде косата златна?
Кой те направи така огнена?
Кой ти даде косата златна
Кой те направи така огнена?

Очите ми са морето Адриатическо
Косите ми са житото панонско

Тъжна ми е душата славянска
Аз съм югославянка

...

Терену (11) 2026 (1)

Odakle si lijepa djevojko?
Gdje si rasla cvijeće proljetno?
Gdje te grije sunce slobodno?
Kada plešeš tako zanosno
Gdje te grije sunce slobodno?
Kada plešeš tako zanosno

Откъде си, красива девойко?
Къде си расло, цвете пролетно?
Къде те грее слънцето свободно?
Когато танцуваш така възхитително
Къде те грее слънцето свободно?
Когато танцуваш така възхитително

....
Odakle si lijepa peznanko?
Gdje si krala sunca bjelilo?
Gdje si pila vino medeno?
Kada ljubiš tako slađano
Gdje si pila vino medeno?
Kada ljubiš tako slađano
.... (Lepa Brena 1989)

...
Откъде си, красива непозната?
Къде си краля светлината на слънцето?
Къде си пила виното медено?
Когато целуваш така сладко
Къде си пила виното медено?
Когато целуваш така сладко
...

Текстът на песента представлява лирически диалог, воден между мъж и жена югославяни. Представя се красотата на синеоката, руса и огнена югославянка чрез географски препратки, символ на единна Югославия. Очите са сини като Адриатическо море – най-силна асоциация може да се направи с хърватската област Далмация, но СР Словения, СР Черна гора и СР Босна и Херцеговина (чрез Неумския коридор) също имат морски излаз. Косите са руси като житото на Панонската равнина, която преминава през сръбската област Войводина и част от хърватската област Славония. Тъжната душа е славянска – принадлежи на всички, а не на конкретна славянска група. Мнозинството от гражданите на страната са славяни – югославяни, както и завършва втория куплет – „*Ja sam Jugoslovenka*“ („*Аз съм югославянка*“).

Към песента е изготвен и добре режисиран музикален клип. По време на куплета, изпълняван от Лепа Брена, зрителите наблюдават море и житни поля – препратка към текста. Друг важен компонент в клипа е честата поява на югославското знаме – развявано от певицата или от тълпа – препратка към „братството и единството“. Посланията на песента са засилени и от сценичните партньори на певицата. Фахрета Яхич отново споделя сцената, подобно на предишния си патриотичен опит с „*Živela Jugoslavija*“, партнирайки си не с един, а с трима певци, всеки от които е представител на отделна югославска република – босненецът Ален Исламович (вокалист на *Vijelo Dugme*), хърватинът Владо Калембер (вокалист и басист на *Srebrna Krila*) и черногореца Милан Попович – „Даниел“ (представител на Югославия на Евровизия 1983). По подобие на текст за държавен химн, песента представя във възможно най-добра светлина Югославия. Трябва да се отбележи, че както в предишните десетилетия, така и през 80-те години, въпреки започналите междуетнически напрежения, песни, посветени на Югославия, не са нещо необичайно за музикалната сцена. Подобни

примери са „*Igra rokenrol cela Jugoslavija*“ („Танцува рокендрол цяла Югославия“) на групата „*Električni Orgazam*“, „*Pljuni i zapjevaj moja Jugoslavijo*“ („Плюй и заней моя Югославия“) на групата „*Bijelo Dugme*“, „*Jugo, Jugo, Kućo Moja Jedina*“ („Юго, Юго, Къщо моя единствена“) на група „*Nervozni Poštar*“.

Година след излизането на „*Jugoslovenka*“, през 1990 г. Лепа Брена изнася друг голям концерт в съседка на Югославия – България. За разлика от Румъния, този път събитието е проведено в столицата София, на Националния стадион „Васил Левски“. Друга разлика е още по-голямата грандиозност на софийския концерт – според някои сведения на концерта са присъствали между 80 000 (Delić, 2020, стр. 156) и 100 000 души (Hofman, 2012, стр. 24; Росич, 2023, стр. 69). Самата певица се появява ефектно на сцената от хеликоптера на бившия „първи“ Тодор Живков (Росич, 2023, стр. 69). Чрез репертоара на концерта може да се направи аналог с Тимишоара 6 години по-рано. Отново е изпълнена „политическа“ песен – „*Jugoslovenka*“, чийто куплет „*Ja sam Jugoslovenka*“ („Аз съм югославянка“) се пее и от българската публика (Lepa Brena, 2019, с. 00:50:00-00:50:12; 00:51:30-00:51:40). Макар и за кратко Фахрета Яхич успява да превърне българите в югославяни – за разлика от Йосиф Сталин, Йосип Броз Тито и Георги Димитров, които се опитват, но не успяват поради спорове помежду им.

Славата на Лепа Брена не се простира единствено до музикалната сцена. Липсата на държавна цензура и неофициалното одобрение от властите допринася за допълнително развитие на популярността ѝ. Кариерата ѝ достига нива, невъзможни за нейните колеги от миналите десетилетия. В периода 1988–1991 играе главна роля в своя филмова трилогия – „*Hajde da se volimo*“ („Хайде да се обичаме“) (Horton, 2018, стр. 427), кръстена на едноименния ѝ албум. Не за първи път участва във филми¹⁴⁹, но за първи път играе главна роля. Втората част от поредицата успява да продаде повече от милион билета и 35 000 касетни записа (Horton, 2018, стр. 427). Тя става и първата жена от

---

¹⁴⁹ Преди трилогията „*Hajde da se volimo*“ Лепа Брена участва във филми като „*Tesna koža*“ („Тясна кожа“, 1982) „*Nema problema*“ („Няма проблем“, 1984). В първия филм има кратка роля, в която изпълнява своя песен (*Tesna koža*, 1982) (Filmovi Serije, 2016, 00:59:00-01:05:05). В *Nema problema* Фахрета Яхич играе главна роля и си партнира с Никола Симич, чийто герой разчита на певицата, за да се справи с финансовите си проблеми. (*Nema problema*, 1984). Нейното участие не е необичайно, тъй като тя не е първата певица от жанра на новокомпозираната народна музика с участие във филми. През 70-те години Силвана Арменулич и Лепа Лукич имат кратки роли съответно в „*Ljubav na seoski način*“ („Любов по селски“, 1970) и „*I bog stvori kafansku pevačicu*“ („И Бог сътвори кафанска певица“, 1972). За разлика от своите колежки, участвали през 70-те години, през 80-те години Лепа Брена не влиза в роля на измислен персонаж, а играе себе си. (*Ljubav na seoski način*, 1970) (*I Bog stvori kafansku pevačicu*, 1972) (*Tesna koža*, 1982) (*Nema problema*, 1984) (*Hajde da se volimo*, 1987) (*Hajde da se volimo 2* 1989) (*Hajde da se volimo 3*, 1990)

Югославия, по чийто образ е създадена кукла „Барби“ (Melichárek, 2020, стр. 139; Petrov, 2021, стр. 211; Hofman, 2012, стр. 23).

Освен със „своя играчка“, Лепа Брена се сдобива със „собствена“ марка вино¹⁵⁰ и става „кръстница“ на редица сгради в страната¹⁵¹. Очевидно е, че влиянието ѝ не се простира единствено в развлекателната сфера. Фахрета Яхич става неизменна част от обществения живот в Югославия. Успява да си „присвои“ дори и политическият слоган „*Mi smo Titovi. Tito je naš*“ (Ние сме Титови. Тито е наши.), превръщайки го в „*Mi smo Brenini. Brena je naša*“ (Ние сме Бренини. Брена е наша.) (Hofman, 2011, стр. 23). За първи път думите са скандирани от публиката по време на концерт в Мостар през 1985 г. (Melichárek, 2020, стр. 140) Чрез своето влияние и репертоар, включващ патриотични песни, тя се превръща за част от югославското общество в обединителната фигура, която липсва след смъртта на Тито.

Три години след появата на „*Jugoslovenka*“ приказният образ на страната, създаван от песните на Лепа Брена и други изпълнители, рухва. През 90-те години в страната избухват поредица от военни конфликти. Логично новата обстановка повлиява върху кариерите на множество изпълнители. По време на войната Лепа Брена официално заема неутрална позиция, но въпреки това популярна личност от нейния ранг няма как да избяга от скандалите. Обвинявана е, че пее със „сръбско произношение“¹⁵². Посещава Бръчко по време на войната през 1993 г., облечена в камуфлажни дрехи. По-късно тя твърди, че посещава града, за да изведе близките си, а камуфлажът е сафари облекло, тъй като не било възможно да се влезе в града с цивилни дрехи (Petrov, 2018, стр. 9; Megy M., 2019; Petrov, 2021, стр. 215).

След края на войните Лепа Брена запазва неутралните си позиции. За разлика от нейни колеги като Вице Вуков¹⁵³, не се изкушава от политиката, въпреки контактите си с

---

¹⁵⁰ През 1985 г. Земеделската лозарска кооперация „*Сичево*“ постига сътрудничество с Лепа Брена и пуска в производство вино с нейния образ, носещо сценичния ѝ псевдоним като име. *Sičevo: Oaza mira i lepote* [online] ZVZ „*Sičevo*“ po izlasku iz „*Župskog rubina*“ (достъпен на: <https://www.sicevo.rs/zvz-sicevo-nakon-izlaska-iz-zupskog-rubina/>, посетен на: 09. 03. 2025 г.)

¹⁵¹ През 80-те години редица жилищни сгради в градове като Крагуевац, Ужице, Враня, както и сградата на Енергийната кооперация в Прищина стават известни сред местните като „*Лепа Брена*“ (Stojanović, 2018) (Morina, 2018).

¹⁵² Разликата се получава поради произношението на ятовата гласна (ђ) разпространено като „е“ в Сърбия и като „је/йе“ и/или „іје/ийе“ в Босна и Херцеговина, Черна гора и Хърватия, но по-рядко в Сърбия (Messmer, 2024, стр. 10-14; Melichárek, 2020, стр. 140; Petrov 2018: 10-11).

¹⁵³ Винко Вуков, познат като Вице Вуков, е двукратен представител на Югославия в Евровизия, но след подкрепата му към събитията от Хърватската пролет през 70-те години на ХХ в. става враг на властта и

политици, за които по-късно споделя: „... не е моя тази професия (политическата – б. а.), но благодарение на моята професия и на професията на съпруга ми (тенисистът Слободан Живойнович – б. а.) познавам много политици в бившите югославски републики. Често съм в контакт с хора от политическия, икономическия и социалния елит на страната. Контактите ми с тях са простички и приятелски. Аз и съпругът ми – тенисистът Боба Живойнович – нямаме политически амбиции, така че познанството ни с политиците има частен характер.“ (Росич, 2023, стр. 69).

В началото на XXI век Лепа Брена се оттегля от публичния живот. Това продължава до 2008 г., когато излиза нейният нов албум „*Uđi slobodno*“ („Влез спокойно“), от който са продадени близо 2 милиона копия (Hofman, 2012, стр. 24). На следващата година потегля на турне, завръщайки се в градове като Любляна, Сараево, Загреб, София и Тимишоара (Hofman, 2012, стр. 24).

Въпреки завръщането си по кариерния път от 80-те години на XX век с концерти из постюгославските страни и съседните Румъния и България, тя умишлено избягва проюгославските песни, но понякога именно публиката иска тяхното изпълнение (Petrov, 2021, стр. 214). Яхич избягва да споменава „Югославия“, а говори носталгично за „отминалите времена“. Единствената публична позиция, свързана с нейната разпаднала се родина, която Лепа Брена заема, е нейното самоопределение. В интервюта се определя като „югославянка“, подобно на песента ѝ от 1989 г., и споделя, че съжалява за събитията през 90-те години и изпитва носталгия, защото тя обича Югославия, „както германец обича Германия или японец – Япония“ (Hofman, 2011, стр. 24).

С годините сред някои от жителите на постюгославските държави се появява носталгия към общото югославско минало. Най-често тя е свързана със спомените за миналото и младостта, както и с невъзможността за адаптация към новата реалност (Petrov, 2018, стр. 4). Като певица с дълга творческа биография, а също и с продуцентски опит¹⁵⁴, Лепа Брена приема това като сигнал, че може отново да включи „югославското“ в речника и репертоара си. Така през 2017 г. „неутралитетът“ ѝ е нарушен.

не се връща на сцената до 90-те години. След завръщането си издава няколко патриотични хърватски песни, а в последните години на живота си е депутат от Социалдемократическата партия на Хърватия.

¹⁵⁴ През 1998 г. заедно със съпруга си Слободан Живойнович и Александър Попович – акордеонист в групата Сладки грех, Лепа Брена създава музикалната продуцентска компания Grand Production.

„Югославското“ активно влиза в речника ѝ и репертоара ѝ. През същата година излиза и нейната песен „*Zar je važno da l' se peva ili pjeva?*“ (Дали е важно как се пее?¹⁵⁵):

Ne daj da te krađu od mene
Loši ljudi da nas promene
Ide godina za godinom
Pusti, hajde da se volimo

...

Ako smo nekad bili
Isti nemir, ista želja
желание
Zar je teško da se voli
Barem kao prijatelja

Ako smo nekad bili
Jedna ljubav, duša jedna
Zar je važno dal' se peva ili pjeva
Kad umirem što te nema

Ko još voli puste gradove?
Ljudi se zbog ljudi zavole
Gde smo kada oči sklopimo
Pusti, hajde da se volimo

(Lepa Brena, 2017d)

Не давай да те откраднат от мен
Лошите хора да ни променят
Минава година след година
Стига, нека се обичаме

Ако някога сме споделяли
Същото неспокойство, същото

Защо е трудно да се обича
Поне като приятели

Ако някога сме споделяли
Една любов, една душа
Дали е важно как се пее
Когато умирам, защото те няма

Кой още обича пустите градове
Хората заради хора се обичат
Къде сме, когато очите затворим
Стига, нека се обичаме

...

Мотивът на песента е подобен на „*Živela Jugoslavija*“ и „*Jugoslovenka*“ – братство и единство, но тук държавата не се споменава под никаква форма. Центърът са хората и съжителството между тях: „*Не давай да те откраднат от мен*“. Единствената препратка към миналото се изразява чрез спомени: „*Ако някога...*“. Чрез обръщение към лирическия герой Лепа Брена призовава да се преустанови омразата между хората и да се даде път на обичта. Освен слухово чрез текста, песента действа и визуално чрез музикалния клип, заснет в Белград, Загреб, Сараево и Тузла (Lepa Brena, 2017e). Повтарящ се мотив в клипа е евентуалното заснемане на четвърта част на филмовата поредица от времето Югославия „*Hajde da se volimo*“, като в клипа взимат участие актьори от предишните три издания като Емир Хаджихафизбегович, Никола Койо, Ката Тодорович, както и членове от групата „*Sladki greh*“ (Hajde da se volimo, 1987; Hajde da se volimo 2, 1989; Hajde da se volimo 3, 1990; Lepa Brena, 2017e).

Година след излизането на песента по сръбската телевизионна програма *Prva Srpska Televizija* излиза документална поредица за живота на Фахрета Яхич от три части. В нея тя отново се представя като „типична югославянка“, а за песните си заявява, че

---

¹⁵⁵ Точен превод не може да се направи на български, тъй като и *peva*, и *pjeva* се превеждат като „пее“. Разликата се получава поради различните произношения на ятовата гласна (ѣ). Именно по тази причина „Дали е важно как се пее“ представя идеята и смисъла на оригиналното заглавие.

принадлежат на Югославия (**Petrov, 2018**, стр. 12). Вече спокойно говори за Югославия, а не за „отминалите времена“. Поддържа все по-гласовито носталгията. Трябва да се отбележи обаче, че позициите ѝ обхващат по-скоро спомена за отминалите години, а не представляват политически призови за възстановяването на Югославия например.

Дори и без активното си участие, Лепа Брена поддържа спомена за Югославия. Излиза „*Lepa Brena Prodžekt*“ (Проект „*Лепа Брена*“) – театрална постановка, посветена на Яхич чрез различни персонажи като „Брена Строителката“, „Брена Бизнесдамата“ и „Брена Югославянката“ (**Cvetanović, 2024**). Според създателите пиесата не е биографична, а по-скоро използва „най-големия символ на югославския шоубизнес“, за да представи сложността, вътрешните противоречия, разораванията и надеждите, настъпили през последните четири десетилетия (**Aleksić, V. Dimitrijević, O., 2019**). Освен театралната постановка, през 2019 г. излиза и кавър на песента „*Jugoslovenka*“, изпълнен от Сунай Ибраимович и Едита Арадинович, а знамето на СФР Югославия се развява на заден фон през по-голямата част от клипа (**Sunaj Ibraimović, 2019**).

Дори и да изглежда, че Лепа Брена е известна повече в Сърбия, нейната популярност е очевидна и в останалите бивши югославски републики. В онлайн пространството съществуват записи от нейни концерти в техните столици като Загреб, Любляна и Сараево (**Bojan Krajisnik, 2024; GPJ3333, 2024; Igor Milovac, 2019; spartiataeos, 2017**). Част от репертоара ѝ са и патриотичните песни от 80-те години на ХХ век, призоваващи към единство. Многобройната публика не показва признаци на възмущение, а на одобрение, припявайки заедно с певицата.

За разлика от свои предшественици като Лепа Лукич и Силвана Арменулич, Фахрета Яхич успява да се превърне във фактическа, а не потенциална суперзвезда, във феномен на югославската развлекателна индустрия и обществен живот. Основна заслуга за своята слава тя дължи не само на певческия си талант, но и на условията, в които започва своята кариера. Неодобрението, цензурата и дискриминацията, упражнявани от страна на властите между 50-те и 70-те години на ХХ век спрямо творците от първото и второто поколение на новокомпозирания народна музика, изчезват през 80-те години. Извървява се пътят от заклеяването на жанра като „кич“ и „безвкусица“ до концерти на стадиони и площади, включително и във връзка с държавни празници и събития.

В началото на 80-те години жанрът се превръща в „съюзник“ на властта. Докато страната се тресе от кризи, заедно със своите колеги от третото поколение на новокомпозирания народна музика, Лепа Брена се опитва да „измести“ вниманието на обикновените граждани от случващото се чрез музика, включително създавайки две песни („*Živela Jugoslavija*“ и „*Jugoslovenka*“), посветени на родината си.

Нестабилността в страната обаче е прекалено голяма, за да бъде овладяна с песни. СФР Югославия е обхваната от поредица от войни, каквито Европа не познава от 1945 г. – края на Втората световна война.

Въпреки кървавия разпад на родината ѝ, Фахрета Яхич продължава да пази нейния дух жив чрез своята музикална кариера и своето самоопределение като югославянка, превръщайки се в символ на една отминала епоха. Тя съхранява и спомена за съществуването на страната в живота на онези нейни жители, които игнорират събитията от 90-те години. За носталгиците днес Лепа Брена замества Тито като обединителната фигура, превръщайки се в „последната дама“ на Югославия. От този неин статут се възползват и други творци, които включват нейния образ и репертоара ѝ в свои произведения в сферата на театъра, телевизията и музиката.

Цитирана литература:

Анчев, С. (2016) Фактори и процеси, предхождащи разпадането на Втора Югославия (1980 - 1992 г.). В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие, Том 9, Книга 1*, 104-113. изд. Велико Търново: Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“. Исторически факултет. ISSN: 2603-3860 (Online)

Димитрова, К. (2016) *Югославия без Тито 1980-1992*. В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие, Том 9, Книга 1*, 114-119. изд. Велико Търново: Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“. Исторически факултет. ISSN: 2603-3860 (Online)

Росич, Б. (2023) *Първата между (не)равни*. В: *L'Europeo*, бр. 88/XIV/2023, 68-73 изд. „Кю Ем Медия“ ЕООД. ISBN 978-954-529-266-8

Čvoro, U. (2014) *Turbo-folk music and Cultural Representations of National Identity in Former Yugoslavia*. изд. Farnham: Ashgate. ISBN 978-1-47242-036-7.

Delić, Z. (2020) Fantasy, Sexuality, and Yugoslavism in Lepa Brena's Music. В: Beard, D. Š., Rasmussen, L. V. (ed.) *Made in Yugoslavia. Studies in Popular Music*, стр. 152-161. изд. New York: Routledge Taylor & Francis Group. eBook ISBN 9781315452333; DOI: [10.4324/9781315452333](https://doi.org/10.4324/9781315452333)

Hofman, A. (2011) „Druga Tita rodila je vila“ Kako se pevalo (o) Titu. В: Manojlović-Pintar, O. (ed.) *Tito viđenja i tumačenja*, стр. 615-625. изд. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije. ISBN 978-86-7005-097-6

Hofman, A. (2012) Lepa Brena: Re/politization of Musical Memories on Yugoslavia. В: Radojičić, D. (ed.) *Bulletin of the Institute of Ethnology, vol. 1, LX*. Belgrade: Institute of Ethnology SANU, стр. 21-31. DOI: [10.2298/GEI1201021H](https://doi.org/10.2298/GEI1201021H)

Horton, A. (2018) “Only Crooks Can Get Ahead”: Post-Yugoslav Cinema/TV/Video in the 1990s. В: Ramet, S. P. Adamovich, L. S. (ed.) *Beyond Yugoslavia. Politics, Economics, and Culture in a Shattered Community*, стр. 413-430. изд. New York: Routledge. ISBN 9780367164683

Melichárek, M. (2020) The Role of Brotherhood and Unity Propaganda in Yugoslav Popular Music in 1970s and 1980s. In: *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi/ Journal of Balkan*

Терени (11) 2026 (1)

Research Institute, vol. 9, nos. 1, стр. 121-149. изд. Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü 2147-1371

Nenić, N. (2020) “My Juga, My Dearest Flower” The Yugoslav Legacy of Newly Composed Folk Music Revisited. В: Beard, D. Š., Rasmussen, L. V. (ed.) *Made in Yugoslavia. Studies in Popular Music*, стр. 133-142. изд. New York: Routledge Taylor & Francis Group. eBook ISBN 9781315452333

Petrov, A. (2021) From a Yugoslav to a Balkan Star and Back: Lepa Brena’s Public Figure in Transition. In: *Muzikološki zbornik/Musicological annual*, vol. 57, nos. 2, стр. 207-225. DOI: <https://doi.org/10.4312/mz.57.2.207-225>

Rasmussem, L. V. (2002) *Newly composed music of Yugoslavia*. изд. New York: Routledge Taylor & Francis Group. ISBN 0415939666, 9780415939669

Šentevska, I. (2014) "Turbo-Folk" as the Agent of Empire: On Discourses of Identity and Difference in Popular Culture. В: *Journal of Narrative Theory*, vol. 44, nos. 3, стр. 413-441. DOI: <https://doi.org/10.1353/jnt.2014.0013>

Šentevska, I. (2015) “Turbo folk rules!”: Turbo-Folk, Chalga and the new elites of the post-socialist Balkans. В: *Media Studies/Mediální studia* Vol. 2, nos. 2, стр. 152-171. DOI: [10.1353/jnt.2014.0013](https://doi.org/10.1353/jnt.2014.0013)

Онлайн източници:

Aleksić, V. Dimitrijević, O. (2019) Lepa Brena Prodžekt. В: *Bitef teatar* – достъпен на <https://teatar.bitef.rs/Predstave/545/LEPA-BRENA-PRODzEKT.shtml> [посетен 10. 03. 2025]

Cvetanović, J. (2024) Lepa Brena Project: A symbol of an era and a phenomenon on the Balkan music scene. (08.11.2024). В: *Vogue Adria* – достъпен на: <https://vogueadria.com/lepa-brena-prodzekt/> [посетен 10. 03. 2025]

Eurovision National Finals. Yugoslavia 1983 (2009) В: *Wayback Machine* – достъпен на: https://web.archive.org/web/20091026233611/http://geocities.com/national_finals_70s_80s/Yugoslavia1983.html [посетен 10. 03. 2025]

Терени (11) 2026 (1)

Eurovision National Finals. Yugoslavia 1986. (2009). В: *Wayback Machine* – достъпен на: https://web.archive.org/web/20091026233611/http://geocities.com/national_finals_70s_80s/Yugoslavia1983.html [посетен 10. 03. 2025]

Jevtić, N. (2021a) Fantastično u pesmi Apolo 9 – Mašinke Lukić (28.05.2021). В: *Autostoperski vodič kroz fantastiku* – достъпен на: <https://fantasticnivodic.com/fantasticno-u-pesmi-apolo-9-masinke-lukic/> [посетен 10. 03. 2025]

Jevtić, N. (2021b) Fantastično u pesmi Apolo 9 – Mašinke Lukić (28.05.2021). В: *Wayback Machine* – достъпен на: <https://web.archive.org/web/20250115224849/https://fantasticnivodic.com/fantasticno-u-pesmi-apolo-9-masinke-lukic/> [посетен 10. 03. 2025]

Lepa Brena, Miroslav Ilić. (1985) Živela Jugoslavija. В: *Tekstomanija* – достъпен на: <https://tekstomanija.com/lepa-brena-miroslav-ilic-zivela-jugoslavija/> [посетен 10. 03. 2025]

Lepa Brena. (1989) Jugoslovenka. In: *Lyrics Translate* – достъпен на: <https://lyricstranslate.com/bg/Lepa-Brena-Jugoslovenka-lyrics.html> [посетен 10. 03. 2025]

Lepa Brena. (2017d) Zar je važno dal' se peva ili pjeva. В: *Lyrics Translate* – достъпен на: <https://lyricstranslate.com/en/lepa-brena-%D0%B7%D0%B0%D1%80-%D1%98%D0%B5-%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%BD%D0%BE-%D0%B4%D0%B0-%D0%BB-%D1%81%D0%B5-%D0%BF%D0%B5%D0%B2%D0%B0-%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%BF%D1%98%D0%B5%D0%B2%D0%B0-lyrics.html> [посетен 10. 03. 2025]

Megi M. (2019) Što je Brena 1993. radila u Brčkom? Što je istina o njenoj maskirnoj odori? – video. (18.12.2019). В: *Max Portal* – достъпен на: <https://www.maxportal.hr/magazin/sto-je-brena-1993-radila-u-brckom-sto-je-istina-o-njenoj-maskirnoj-odori-video/> [посетен 10. 03. 2025]

Messmer, K. (2023) N-Gram Text Classification on Standard Croatian, Bosnian and Serbian. Honors Theses and Capstones. 864. В: *University of New Hampshire. Scholars Repository* – достъпен на: <https://scholars.unh.edu/honors/864> [посетен 10. 03. 2025]

Morina, D. (2018) Yugoslav Pop Icon's Memory Fades in Kosovo (20.06.2018). В: *Balkan Insight* – достъпен на: <https://balkaninsight.com/2018/06/20/yugoslav-pop-icon-s-memory-fades-in-kosovo-06-19-2018/> [посетен 10. 03. 2025]

Terenu (11) 2026 (1)

Petrov, A. (2018) Yugonostalgia as a Kind of Love: Politics of Emotional Reconciliations through Yugoslav Popular Music. In: *Humanities*, 7(4), 119. изд. MDPI (Multidisciplinary Digital Publishing Institute) – достъпен на: <https://www.mdpi.com/2076-0787/7/4/119> [посетен 10. 03. 2025]

ZVZ „Sićevo” po izlasku iz „Župskog rubina”. В: *Sićevo: Oaza mira i lepote* – достъпен на: <https://www.sicevo.rs/zvz-sicevo-nakon-izlaska-iz-zupskog-rubina/> [посетен 10. 03. 2025]

Stojanović, M. (2016) Lepa Brena, Sivonja i Pet ludaka: Neobične zgrade u Srbiji i njihovi nadimci (08.06.2018). In: *Gradnja* – достъпен на: <https://www.gradnja.rs/lepa-brena-sivonja-i-pet-ludaka-neobicene-zgrade-u-srbiji-i-njihovi-nadimci/> [посетен 10. 03. 2025]

Видео материали:

Bojan Krajisnik. (2024) *Lepa Brena - Jugoslovenka, Zetra 20.04.2024. Sarajevo, Bosna i Hercegovina.* (21.04.2024). In: *YouTube* – достъпен на: <https://www.youtube.com/watch?v=uZDT-VUBy1E> [посетен 10. 03. 2025]

Filmovi Serije. (2016) *Tesna koža 1 ceo film.* (6.06.2016). In: *YouTube* – достъпен на: <https://www.youtube.com/watch?v=aMpoNMh0QUQ> [посетен 10. 03. 2025]

GPJ3333. (2024) *Lepa Brena: Jugoslovenka (Ljubljana 25. 12. 2017).* (8.12.2024). In: *YouTube* – достъпен на: <https://www.youtube.com/watch?v=iobLpZcAiDY> [посетен 10. 03. 2025]

Igor Milovac. (2019) *Lepa Brena -Hrvatskom se ori Jugoslovenka!!!.* (17.12.2019). In: *YouTube* – достъпен на: https://www.youtube.com/watch?v=bC7_c4nhfVw [посетен 10. 03. 2025]

Spartiataeos. (2017) *Lepa Brena: Jugoslovenka (Ljubljana 25. 12. 2017)* (26.12.2017). In: *YouTube* – достъпен на: <https://www.youtube.com/watch?v=PixBSQdvlyg> [посетен 10. 03. 2025]

Sunaj Ibraimović. (2019) *SUNAJ X EDITA - JUGOSLOVENKA (OFFICIAL COVER VIDEO)* (12.12.2019). In: *YouTube* – достъпен на: <https://www.youtube.com/watch?v=7c6adgebU98> [посетен 10. 03. 2025]

Терени (11) 2026 (1)

Lepa Brena. (2017a) *Lepa Brena - Zivela Jugoslavija - (Temisvar,1984).* (13.04.2017). In: YouTube – достъпен на: <https://www.youtube.com/watch?v=rohAI7Qt5DE> [посетен 10. 03. 2025]

Lepa Brena. (2017b) *Lepa Brena i Miroslav Ilic - Zivela Jugoslavija - Dan mladosti - (Beograd, 1985).* (18.04.2017). In: YouTube – достъпен на: https://www.youtube.com/watch?v=Myzb9yB61_M [посетен 10. 03. 2025]

Lepa Brena. (2017c) *Lepa Brena - Vreme je nase - (Dan mladosti, 25.05.1986.) - (Beograd, 1985).* (29.05.2017). In: YouTube – достъпен на: <https://www.youtube.com/watch?v=5cYwTfXpm68> [посетен 10. 03. 2025]

Lepa Brena. (2017e) *Lepa Brena - Zar je vazno da l' se peva ili pjeva | OFFICIAL VIDEO 2017* (28.11.2017). In: YouTube [online] [Accessed 05.02. 2025] Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=xy2idL0aqFU>

Lepa Brena. (2019) *Lepa Brena - Sofia / Stadion Vasil Levski | Koncert 1990* (12.01.2017). In: YouTube – достъпен на: https://www.youtube.com/watch?v=WhQxB-D_A8A [посетен 10. 03. 2025]

Дискография:

Antić, D. (1980) “Živela Jugoslavija” – *Živela Jugoslavija* [Vinyl], Jugoton, SY 23700, Zagreb, Yugoslavia. In: Discogs – достъпен на: <https://www.discogs.com/release/3251293-Dragan-%C5%BDivela-Jugoslavija?srsId=AfmBOoowJYccWmESymI5EzWdh9u25GECm8smoJFay0CtMGulr4ihbCLM> [посетен 10. 03. 2025]

Brena i Miroslav (1985) “Živela Jugoslavija” – *Jedan dan života* [Vinyl], RTB PGP 2113856, Beograd. In: Discogs – достъпен на: <https://www.discogs.com/release/1076177-Brena-I-Miroslav-Jedan-Dan-%C5%BDivota?srsId=AfmBOoocduYfQ5hjQW2BHpRGoc-BJ9kDRGwNfh9Gmsg2bCVUuxcydOUW> [посетен 10. 03. 2025]

Lepa Brena i Slatki Greh (1983) “Živela Jugoslavija” – *Lepa Brena i Slatki Greh* [Vinyl], RTS Sarajevo, München, Germany. In: Discogs – достъпен на: <https://www.discogs.com/release/27252414-Lepa-Brena-I-Slatki-Greh-Lepa-Brena-I-Slatki-Greh> [посетен 10. 03. 2025]

Терени (11) 2026 (1)

Lukić, M. Pjevović, O. (1968) “Apolo 9” – *Apolo 9 / Ja Sam Ja* [Vinyl], Beograd Disk EBK - 0053, Beograd, Yugoslavia. In: Discogs – достъпен на:

<https://www.discogs.com/release/2442880-Ma%C5%A1inka-Luki%C4%87-Obren-Pjevovi%C4%87-Apolo-9-Ja-Sam-Ja> [посетен 10. 03. 2025]

Lukić, M. Pjevović, O. (1969) “Apolo 9” – *Apolo 9 / Ja Sam Ja* [Vinyl], Sportska Knjiga ESK-3702, Beograd, Yugoslavia. In: Discogs – достъпен на:

<https://www.discogs.com/release/3895028-Ma%C5%A1inka-Luki%C4%87-Obren-Pjevovi%C4%87-Apolo-9-Ja-Sam-Ja?srltid=AfmBOooSGaR8bo0wzb1jaolOxRWOt8Ss28biYEQvn-aMRIJyxRV6qtA> [посетен 10. 03. 2025]

Stojićević, G. Marković, R. (1980) “Živela Jugoslavija” – *Živela Jugoslavija* [Vinyl], Beograd Disk SBK 0540, Beograd, Yugoslavia. In: Discogs – достъпен на:

<https://www.discogs.com/release/1344275-Gordana-Stoji%C4%87evi%C4%87-i-Radi%C5%A1a-Markovi%C4%87-%C5%BDivela-Jugoslavija?srltid=AfmBOoqzQg4ERXREF5XcyIVzT6EHN9rO-K7J0OfgkZzik2aR-врeCaPu> [посетен 10. 03. 2025]

Филмография:

***Hajde da se volimo.* (1987)** Directed by: Aleksandar Djordjević [Film] Belgrade, Yugoslavia: TRZ Film i ton. In: IMDb – достъпен на:

https://www.imdb.com/title/tt0180728/?ref_=ttfc_fc_tt [посетен 10. 03. 2025]

***Hajde da se volimo 2.* (1989)** Directed by: Stanko Crnobrnja [Film] Belgrade, Yugoslavia: TRZ Film i ton. In: IMDb – достъпен на:

https://www.imdb.com/title/tt0175698/?ref_=ttfc_fc_tt [посетен 10. 03. 2025]

***Hajde da se volimo 3.* (1990)** Directed by: Stanko Crnobrnja [Film] Kikinda, Yugoslavia: FIVET. In: IMDb – достъпен на: https://www.imdb.com/title/tt0187868/?ref_=ttfc_fc_tt [посетен 10. 03. 2025]

***I Bog stvori kafansku pevacicu.* (1972)** Directed by: Jovan Živanović [Film]. Belgrade, Yugoslavia: Centar filmskih radnih zajednica SR Srbije. In: IMDb – достъпен на:

https://www.imdb.com/title/tt0125212/?ref_=ttfc_fc_tt [посетен 10. 03. 2025]

Терени (11) 2026 (1)

Ljubav na seoski način. (1970) Directed by: Dragoslav Lazić [Series]. Belgrade, Yugoslavia: RTB. In: IMDb – достъпен на: https://www.imdb.com/title/tt0184679/?ref=ttfc_fc_tt [посетен 10. 03. 2025]

Nema problema. (1984) Directed by: Milivoje 'Mica' Milosević [Film]. Belgrade, Yugoslavia: TRZ Film i ton. In: IMDb – достъпен на: https://www.imdb.com/title/tt0180867/?ref=mv_close [посетен 10. 03. 2025]

Tesna koža. (1982) Directed by: Milivoje 'Mica' Milosević [Film]. Belgrade, Yugoslavia: Film Danas. In: IMDb [online] достъпен на: https://www.imdb.com/title/tt0084780/?ref=ttfc_fc_tt [посетен: 12.03. 2025]

Tsitirana literatura:

Anchev, S. (2016) Faktori i protsesi, predhozhdashti razpadaneto na Vtora Yugoslavia (1980 - 1992 g.). V: Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie, Tom 9, Kniga 1, 104-113. izd. Veliko Tarnovo: Velikotarnovski universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Istoricheski fakultet. ISSN: 2603-3860 (Online)

Dimitrova, K. (2016) Yugoslavia bez Tito 1980-1992. V: Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie, Tom 9, Kniga 1, 114-119. izd. Veliko Tarnovo: Velikotarnovski universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Istoricheski fakultet. ISSN: 2603-3860 (Online)

Rosich, B. (2023) Parvata mezhdu (ne)ravni. V: L'Europeo, br. 88/XIV/2023, 68-73 izd. „Kyu Em Media“ EOOD. ISBN 978-954-529-266-8

Terenu (11) 2026 (1)

FAHRETA JAHIĆ – THE LAST LADY OF YUGOSLAVIA

KRUM MITOV

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History,

Master's Program "Diplomacy and Intelligence in the Balkans"

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

kvmitov@uni-sofia.bg

<https://orcid.org/0009-0002-5164-399X>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.297-320>

Abstract: Fahreta Jahić-Živojinović, better known as Lepa Brena, is a representative of the genres of newly composed folk music and turbofolk. She is considered one of the most popular artists not only in the post-Yugoslav area but all around Balkans as well. At the beginning of her career (the 1980s), she performed songs calling for “brotherhood and unity” in Yugoslavia, despite the political and economic crisis that had begun in the country. Even after the bloody collapse, these songs continued to gain the attention of the audience. More than 30 decades after the end of Yugoslavia, Lepa Brena continues to keep the memory of it alive as part of “Yugonostalgism”. This is why she can be described as the “Last Lady” of Yugoslavia.

Keywords: Fahreta Jahić, newly-composed folk music, Lepa Brena, Yugonostalgism, Yugoslavia

Терени (11) 2026 (1)

СЕРМЕСИАНИТЕ – ЕДИН „ПЛЕНЕН“ НАРОД

студент ДОБРОСЛАВ СЛАВОВ

Софийски университет „Св. Кл. Охридски“,

Исторически факултет, специалност „История и геополитика на Балканите“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

dobrosslav@abv.bg

<https://orcid.org/0009-0001-8767-6585>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.321-333>

Резюме: Седми век е време на значителни политически, икономически, културни и демографски промени на Балканския полуостров. Много от тях имат дълготрайни последици, които могат да бъдат проследени и до днес. Въпреки това темата за демографското и етнокултурното развитие на Балканите от това време е по-слабо проучена в редица научни изследвания и публикации, които предпочитат политическата история. Основната цел на тази статия е да разкрие един недостатъчно проучен проблем – историческите и културните процеси, които водят до възникването и развитието на сермесианите. Също така е направен анализ на тяхното взаимодействие с новите заселници в Югоизточна Европа – авари, славяни и българи, на променящата се римска идентичност и предполагаемото културно и етническо наследство на този „ПЛЕНЕН“ народ.

Ключови думи: Авари-византийски войни, Балкански полуостров, Сирмиум, сермесиани, Керамисийско поле, култура Комани-Круя, власи.

Целта на настоящата статия е да се проследи появата на сермесианите като резултат от взаимодействие между завареното и новопристигналото население в Югоизточна Европа през Ранното средновековие. Изложените факти и аргументи дават възможност да се дооформи представата за мястото и ролята на този „пленен“ народ в историята на Балканите през разглеждания период.

Около 562 г. аварите достигат до Долен Дунав и към 580 г. установяват своето надмощие в земите на Панония и Карпатския басейн (Walter, 1998, с. 18). Те предявяват претенции към района на Сирмиум, което е и повод за избухването на серия от войни с Византия (Petersen, 2013, с. 378). Началото им е през 581/582 г., след като император Тиберий II (578 – 582 г.) отказва да продължи изплащането на трибути, а аварите и славяните превземат Сирмиум. След това те започват да организират постоянни походи срещу балканските земи на Византия (Petersen, 2013, с. 381), като опустошават Мизия, Тракия, Македония, Превалитана и Далмация. Три пъти – през 604 г., 615 г. и 617 г. – безуспешно обсаждат Солун (Maier, 1973, с. 81). Кулминацията на аварското надмощие е през 626 г., когато авари и славяни се опитват да превземат Константинопол (Curta, 2001, с. 189).

Военните нашествия са съпътствани с пленяването на голям брой балканско население, като според анонимния автор на „Чудеса на свети Димитър“ (*Θαύματα του Αγίου Δημητρίου/Miracula Sancti Demetrii*) особено масови са изселванията в периода 614 – 619 г. (Божилов, 1995, с. 14). Пленниците са заселени в областта Панония, чийто главен град тогава е Сирмиум/Сирмион, познат днес като Сремска Митровица в Р. Сърбия. Те произхождат от провинциите Горна и Долна Панония, Крайбрежна и Средиземна Дакия, Мизия, Дардания, Превалитана, Тракия и Родоп. Поради това можем да заключим, че сермесианите не са еднородни в езиков план: някои от тях са романоезични, докато други – гръкоезични (Цветковић, 2017, с. 37).

През Късната античност и Ранното средновековие освен с формите *Sirmium* и *Σίρμιον*, Сирмиум е познат и като *Seremus* и *Σέρμιον*, а по-късно и с имената *Στρίαμος*, *Θράμος*, откъдето произлизат техните славянски съответствия *Стрѣмъ* и *Сремъ* (Петров, 1981, с. 304). По названието на главния град на областта, в която пребивават изселените, техните съвременници ги наричат „сермисиани“ или „сермесиани“ (*Σερμησιάνοι/Σερμησι(ί)ανοι*). Пленниците също използват това наименование при своята самоидентификация (Curta, 2006, с. 106). Във Византийската империя

съществува стара практика населението да бъде обозначавано по названието на града, областта или административната единица, от която произхожда: тракийци са жителите на тема Тракия, македонци – жителите на тема Македония и т.н. (**Петров, 1981**, с. 304). Териториалното име „сермесиани“ показва общия произход на пленниците и постепенно придобива етническа конотация (**Walter, 2018**, с. 268).

Използването на това наименование е породено и от други два фактора. Първо, сермесианите живеят извън пределите на империята и са подчинени на друг владетел. Второ, кризите и упадъкът водят до процес на „регионализация“ на общоримската идентичност. Преди всичко това се отнася до огромното мнозинство от романоезичните провинциални жители, които с времето престават да ползват определенията „римлянин“ и „римски“ в своята самоидентификация. Вместо това те започват да се отъждествяват повече със своите родни земи, отколкото с централната власт (**Walter, 2018**, с. 277). Това явление е видимо на Апенините и Иберийския полуостров, където романското население през Средновековието възприема и назовава себе си посредством ендоними като венецианци, генуезци, кастилци и арагонци. Те са образувани по името на главния град или областта, в която то живее.

Прогонените от родните им места балкански жители са заселени в близост до Панония, първо на юг от Дунав, а след това, вторично, са преселени на север от Дунав (**Божилков, 1995**, с. 14) – по поречието на Тиса, Муреш и Криш. Тяхно основно задължение е да обработват тамошните обезлюдени земи и да осигуряват провизии на аварите.

Числеността им, според съвременните изследвания, възлиза на около 70 000 души (**Микулчиќ, 1996**, с. 71). Периодът на тяхното пребиваване е около 60 години, поради което пленниците се смесват с местните авари, славяни, българи и др., като формират нова етническа общност. Тя ще остане известна във византийските извори от епохата с името „сермесиани“. Смесеното население запазва своята християнска религия, език, обичаи и желае да се завърне по родните места (**Fine, 1991**, с. 44; **Чудесата на свети Димитър, 1960**, с. 158). Това отчасти е възможно, тъй като византийско-аварските търговски и други взаимоотношения се осъществяват най-често през Сирмиум/Сирмион, което означава, че сермесианите поддържат определени контакти със Солун и Константинопол (**Павлов, 2017**, с. 142).

Политическото активизиране на сермесианите съвпада с настаняването в Панония през 642 г. (**Theophanes Confessor, 2006**, с. 498) на българите на Кубер, които признават

властта на аварския хаган. Българският предводител е назначен за управител на Сремската област, в която живеят и сермесианите. Най-вероятно идеята за бунт срещу аварите и бягството от територията на Хаганата е тяхна (**Павлов, 2017**, с. 142). Според „Чудесата на свети Димитър” Кубер разбира за това и се съгласява да ги подкрепи. Така в края на 70-те години на VII в. (678 г.) или около 680 – 685 г. избухва въстание срещу централната власт (**Kardaras, 2018**, с. 136-137). Възможността сермесианите да подготвят такъв голям бунт срещу хагана подсказва, че в периода на пленничество те създават свой автономен политически и военен елит, въпреки опитите на аварите да спрат този процес (**Gračanin, 2013**, с. 47). Очевидно въстанието е добре обмислено и съгласувано с Константинопол. Чрез подкрепата си византийците целят да отслабят Аварския хаганат и да укрепят своето положение на Балканите, като заселят голям брой християнско население в пределите на империята. Въстаниците се състоят от две ясно разграничими групи. От една страна са сермесианите, а от друга – българите, аварите, славяните и др. Едните са християни и искат да се завърнат по родните си места, докато другите са езичници и търсят по-добри места за заселване. Преселението на юг трае около една година, но точният маршрут на придвижване остава неясен (**Kardaras, 2018**, с. 148). За това време бунтовниците нанасят пет или шест последователни поражения на преследващите ги авари (**Fine, 1991**, с. 45).

След като преминава Дунав, Кубер се заселва със своите хора в Керамисийското поле (**τὸν Κεραμῆσιον κάμπλον/Campus Keramensis**) (**Петров, 1981**, с. 188). Според едната хипотеза посочената местност трябва да се свърже с Прилепското поле, където е разположено и античното населено място Керамея, отбелязано на **Tabula Peutingeriana** (**Ациевски, 1990-91**, с. 33) (II – III в.) и в Равенската космография от началото на VIII в. Освен това пристигането на Кубер и неговите хора съвпада с възстановяването на епископията в Стоби (недалеч от Керамея), за което съдим по имената на епископите Йоан и Маргарит, които участват в Шестия вселенски събор от 680 г. и в Трулския събор от 691 – 692 г. За други учени обаче местността трябва да се търси по-близо до град Солун, а името ѝ произхожда от тамошните керамични работилници и пещи (**Попов, 2020**, с. 54). Преселниците получават помощ при настаняването си от славянското племе драговити, които живеят в Солунското поле, в западна и северозападна посока от града (**Ациевски, 1990-91**, с. 34). Също така и в един от Мадарските надписи изрично се говори за „моите чичовци в Солунско” (**ἱεφσα(λο)νικχυ**) (**Ациевски, 1990-91**, с. 35).

Самото обновяване на епископията в Стоби трудно може да бъде използвано като доказателство в полза на установяване на християнско население по север, тъй като това би трябвало да се случи в Хераклея, където и се предполага, че е било Керамисийското поле. В допълнение към това, споменатите Йоан и Маргарит е възможно да не са истински, а само титулярни епископи, тъй като няма данни техните катедри наистина да съществуват. Предположението, че Керамисийското поле е разположено покрай Солун обаче също е уязвимо, тъй като това означава, че нехристиянските преселници са изложени на постоянна опасност от нападение от страна на византийците.

Налице са и интерпретации, които свързват Керамисийското поле с Пела (**Попов, 2020**, с. 54), с Битолското поле (**Попов, 2020**, с. 50) или пък го отъждествяват с триделната равнина на Прилеп, Битоля и Флорина (Лерин) (**Павлов, 2017**, с. 144). Съществува и предположение, че названието „Керамисийско поле“ всъщност произлиза от наименованието „сермесиани“ и може да се подразбира и като „Сермесийско поле“ (**Попов, 2018**, с. 43). Възможното обяснение за местоположението на Керамисийското поле е, че областта в Прилепско е само първоначален център на преселниците, като по-късно зоната на разселването им се разширява на югоизток към Солун, който представлява голям икономически и културен център. По-късно те се разселват и на запад и югозапад, като тази територия е по-обширна от самото Прилепско, Битолско или Солунско поле. Някои данни показват, че са използвани и други близки полета, осигуряващи паша и възможност за земеделие – край Девол, долината на р. Брегалница, Мъгленската котловина и т.н. (**Павлов, 2017**, с. 150).

Чрез налагането от страна на Константин IV Погонат на специален данък върху славянските племена драговити и сагудати, византийците осигуряват провизии на заселниците. По всяка вероятност новодошлите са със статус на **σύμμαχοι** или **socii** (**Тъпкова-Заимова, 1966**, с. 37 – 38). Това означава, че освен да работят в пределите на Византия, те имат и определени задължения, като годишно плащане на данък и служене в армията. Подобно положение не задоволява сермесианите, които започват да бягат на групи в земите, които са под пряката власт на императора. Самите ромеи активно насърчават преселването на сермесиани към останалите територии на империята, като така се стремят да отслабят властта на българския предводител. След като не успява да пресече тези опити, Кубер, заедно със своя приближен Мавър,

замисля да превземе Солун, но без успех. Някои изследователи обаче подлагат на съмнение тази част от разказа в „Чудесата на Свети Димитър“ (Walter, 2018, с. 332).

Особен интерес представлява личността на Мавър. В „Чудесата на Свети Димитър“ Мавър (Μαύρος, Mauros, Mavros), макар и наречен „българин“, е отбелязан като владеещ четири езика, включително „нашия език“, т.е. гръцки, и „този на римляните“ – латински (Walter, 2018, с. 272, 332). Поради това може с голяма сигурност да се приеме, че определението „българин“ по-скоро е свързано с факта, че Мавър е приближен на Кубер. По всяка вероятност споменатият латински език е използван от него в местна простонародна форма, примесена с палеобалкански и варварски думи. Знанието на тези езици загатва за възможността той да произхожда от късноантичното население на Балканите. Косвено потвърждение за такъв произход може да се открие и при Теофан Изповедник, който го нарича „Мавър Бес“ (т. е. Тракиец) (Попов, 2018, с. 47). Определението „Бес“ може да е свързано и с географското название на управляваната от него територия след изселването му от Солун, но може да се отнася и до неговото потекло. Възможно е по този начин византийският автор да подчертава различната му етническа принадлежност в сравнение с гръкоезичното население на империята (Цветковић, 2017, с. 39).

Самият Мавър още в Солун е удостоен с почетната титла „ипат“ (консул) (Попов, 2020, с. 64). След предполагаемия неуспешен опит за овладяването на града той, заедно с голям брой преселници (включително сермесиани), са прехвърлени с кораби в Константинопол (Павлов, 2017, с. 147), а от там според „Чудесата на свети Димитър“ са разселени в Тракия (ἐν τοῖς Θρακώϊς μέρεσιν) (Чудесата на свети Димитър, 1960, с. 165). Вероятно част от сермесианите, които следват Мавър в Тракия, се заселват и в някои райони на Родопите. На реверса от запазения негов оловен печат (моливдовул) се разбира, че той получава титлите „патриций“ и „архонт“ (Бешевлиев, 1981, с. 154; Попов, 2018, с. 46-47). Предвид високите титли, с които Мавър е удостоен, може да се допусне, че той и неговото подчинено население разполагат със значителна автономия. Моделът на тяхната политическа организация има вероятност да е бил близък до този на полунезависимите славянски склавинии, но липсата на допълнителни извори затруднява правенето на точни аналогии. Удостояването на сермесиански първенци с подобни титли е част от процеса на реинтеграцията на това население. В замяна на това те признават върховенството на византийския василевс (Цветковић, 2019, с. 82). По

този начин се институционализират взаимоотношенията на елита на сермесианите с Константинопол, а империята узаконява и укрепва властта си над преселниците.

По-нататъшната съдба на сермесианите остава неясна, поради липсата на сведения за тях. Възможно е голяма част от „пленения народ“ да усяда трайно по тези земи, като свидетелство за това може да се открие в **Notitiae Episcopatum** (Mihajlovski, 2015, с. 434), където се среща постът епископ на Хераклея. Този факт подсказва наличието на немалък брой християнско население. Очевидно в края на 80-те и началото на 90-те години на VII в. групи сермесиани са прогонени от Керамисийското поле от император Юстиниан II (Filiposki, 2010, с. 75) и са разселени из цялата географска област Македония, включително и по долината на река Струма.

По всяка вероятност част от техните потомци, които са гръкоезични или романоезични, постепенно започват да се преселват на няколко вълни към Тесалия, Епир и южните предели на Македония, като участват в етногенезиса на бъдещето каракачанско и арумънско население (Voynikov, 2018, с. 139). Районът на разселването им до голяма степен съвпада с по-късните територии на арумъните, а също и със земите около Дунав и Сава, които византийският автор Кекавмен (XI в.) споменава като прародина на средновековните власи (Кекавмен, 1968, с. 31).

Предполагаемата връзка между сермесианите и влашкото население не се ограничава само дотук. В Дечанската грамота от 1330 г. се среща наименованието „власи сремляни“, които живеят в областта Алтин, край днешния град Дяково, Република Косово (Цветковић, 2017, с. 42). Възможно е тези власи да са потомци на сермесиани, които са се заселили в по-защитени местности след своето пристигане на Балканите. Друг факт, който дава препратка към евентуална връзка между сермесианите и власите, е името на мегленовлашкото село Серменин (**Sirminina**), недалеч от македонския град Гевгели (Цветковић, 2017, с. 42-43). Макар това да не е напълно убедителен аргумент в подкрепа на подобни съждения, е редно да се отбележи, че мегленовласите се различават от останалите романски групи на Балканския полуостров. Те са трайно уседнали земеделци, а не скотовъди и полуномади. Също така в техния език се откриват специфики, които го разграничават от родствените му балканоромански езици (Цветковић, 2017, с. 43).

Процесът на разселване на сермесианите е свързан и с археологическата култура „Комани – Круя“ (VI-IX в.) в днешна Централна Албания. В намерените предмети и

засвидетелстваните погребални обичаи може да се открие определена приемственост с ранновизантийските образци и обекти от V – VII в. (Nallbani, 2017, с. 321 – 322). Неин носител е късноантично балканско население, което в демографски и езиков план е съставено предимно от романизирани жители (Wilkes, 1992, с. 278). Разбира се, сред живеещите в селищата, свързани с културата „Комани – Круя”, напълно вероятно е да има по-слабо, а също и почти нероманизирани общности. Поради това тя може да се разглежда и като ядро на т.нар. „протовласи“ и „протоалбанци“. Тъй като не може да се каже категорично дали носителите на тази култура са изцяло местни, или са се преселили от север на юг, под натиска на славянските племена през VI – VII в., съществува възможност групи сермесиани също да са допринесли за нейното развитие. Важно е също да се отбележи, че в образците и обектите, свързани с тази култура, може да се открие отчетливо християнско влияние (Nallbani, 2017, с. 328 – 329). Това съвпада и с възможната локализация на част от селищата на сермесианите в Западна Македония и Източна Албания. Предполагаемо доказателство за разположението на поселенията е откритото съкровище при Врап и Ерзеке (Микулчиќ, 1996, с. 29 – 33).

Формирането и съществуването на сермесианите са важен елемент от културните връзки между Византия, олицетворяваща наследството на старата антична цивилизация, и варварските народи – авари, славяни и българи, които са новият политически фактор в Югоизточна Европа. Един от начините за взаимодействие на тези твърде различни светове е смесването между завареното и новопристигналото население. Този процес води до появата на нови етнически групи, каквато е и тази на сермесианите. Те са пример за разпадащата се общоримска идентичност и нейната регионализация. Това се вижда ясно от наименованието им – сермесиани, по името на град Сирмиум. Така териториалното название се превръща в етническо.

Несъмнено това население оставя своята диря на Балканите в изпъстрения с дълбоки културни и политически промени VII в. Завръщането му на полуострова води до укрепване на византийската власт, отслабена от многобройните варварски нашествия. Сермесианите играят важна роля и в културния живот на Ранносредновековните Балкани, като вероятно допринасят за развитието на културата „Комани – Круя”. Възможно е те да участват и в етногенезиса на източнороманското и каракачанското население, като по този начин оставят един уникален по своята същност езиков и културен отпечатък в историята на Балканския полуостров.

Цитирана литература:

Ациевски, К. (1991) Пелагонија во VI и VII век. В: *Скопје, Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, 43-44, с. 21-37. изд. Скопје: Филозофски Факултет На Универзитетот - Скопје. YU ISSN 0350—1892

Бешевлиев, В. (1981) *Прабългарски епиграфски паметници*. изд. София: Отечествен фронт.

Божилев, И. (1995) *Българите във Византийската империя*. изд. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. ISBN:9544302972, 9789544302979

Микулчиќ, И. (1996) *Средновековни градови и тврдини во Македонија*. изд. Скопје: МАНУ. ISBN: 9989-756-06-6 ; 9989-756-07-4

Павлов, Пл. (2017) Куберова Българија (VII – IX в.). В: *Славянские чтения*, 2017, № 10 (16), с. 139–155. изд. Кишинев. ISSN 1857-4580

Петров, П. (1981) *Образување на българската държава*. изд. София: Наука и изкуство.

Попов, Т. (2018) Куберова Българија (ок. 680 – 718 г.). В: *Македонски преглед*, № 4, с. 35-56. изд. София: Македонски научен институт. ISSN 0861-2277

Попов, Т. (2020) *Куберовите българи и техните потомци*. изд. София: Македонски научен институт. ISBN 9786197377132

Тъпкова-Заимова, В. (1966) *Нашествия и етнически промени на Балканите през VI – VII в.* изд. София: Издателство на БАН.

Цветковић, М. (2017) Сермисијани – преци појединих влашких скупина? Прилог проучавању порекла влашких заједница на југу Балканског полуострва. В: (съст. и ред.: Симеонова, Л., Тасева, Л.) *Средновековните Балкани като световен кръстопът: Контакти и обмен*. изд. София: ИБЦТ – БАН / ИК „Тендрил“. ISBN: 978-954-92809-6-8

Цветковић, М. (2019) Принципи интеграције неромејских етничких скупина у тематски систем на Балкану, Ниш и Византија. В: *Седамнаести меѓународни научни скуп Ниш, 3-5. Јун 2018, Зборник радова XVII*, уредник Миша Ракоција. изд. НИШ: Niski Kulturni Centar. ISBN: 9788661011733

Curta, Fl. (2001) *The Making of the Slavs. B: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c.500–700.* изд. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN: 9780511496295; DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511496295>

Curta, Fl. (2006) *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250.* изд. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN: 9780511815638; DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511815638>

Filiposki, T. (2010) The Komani—Krue Settlements, and some aspects of their existence in the Ohrid-Struga valley (VII-VIII century). В: *Macedonian Historical Review* 1/2010, с. 67-80. изд. Skopje: Faculty of Philosophy in Skopje, University of SS. ISSN: 1857-7032

Fine, J. V. A. (1991) *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century.* изд. University of Michigan Press. ISBN 0472081497, 9780472081493

Gračanin, H. (2013) Ethnicity and Migrations in the Late Antique and Early Medieval Middle Danube Region: Examples Linking the Areas of Modern Croatia and Slovakia, In: *Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections (until 1780).* изд. Bratislava-Zagreb: Department of Slovak History of the Faculty of Philosophy of Comenius University. ISBN 8089567207, 9788089567201

Kardaras, G. (2018) *Byzantium and the Avars, 6th–9th Century AD Political, Diplomatic and Cultural Relations.* изд. Leiden-Boston: BRILL. ISSN 1106-8949; ISBN 978-960-371-062-2

Maier, F. G. (1973) *Fischer World Histories Volume 13: Byzantium.* изд. Fischer TB.

Mihajlovski, R. (2015) Heraclea, Pelagonia and Medieval Bitola: An outline of the ecclesiastical history (6th-12th century). В: *Folia Archaeologica Balkanica* III, pp. 433 – 453. изд. Skopje: Faculty of Philosophy in Skopje, University of SS. ISSN 2156-2253

Nallbani, E. (2017) Early Medieval North Albania: New Discoveries, Remodeling Connections. The Case of Medieval Komani, *Adriatico altomedievale (VI-XI secolo).* В: *Scambi, porti, produzioni. Studii e ricerche*, с. 311 – 340. изд. Venice University Press. <http://doi.org/10.14277/6969-115-7/SR-4-9>

Petersen, L. I. R. (2013) *Siege Warfare and Military Organization in the Successor States (400-800 AD) Byzantium, the West and Islam.* изд. Leiden-Boston BRILL. ISBN: 978-90-04-25199-1

Терени (11) 2026 (1)

Pohl, W. (1998) Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies. В: (Little, Lester K.; Rosenwein, Barbara H. (eds.)), *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*, Malden, изд. MA and Oxford: Blackwell. Publishers. ISBN: 1577180089, 9781577180081

Pohl, W. (2018) *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe, 567-822*. изд. Ithaca-London, Cornell University Press. ISBN-13: 978-0801442100

Voynikov, Z. (2018) Who are the ancient Bulgarians or Protobulgarians?. В: *Bulgaria, the Bulgarians and Europe - Myth, History, Modernity*. изд. “St. Cyril And St. Methodius” University Of Veliko Tarnovo - University Press. DOI: <https://doi.org/10.54664/WCFL1651>

Wilkes, J. (1996) *The Illyrians (The Peoples of Europe)*. изд. Oxford-Massachusetts, Wiley-Blackwell Publishers. ISBN-13: 978-0631198079

Извори:

„Стратегикон“, Кекавмен. В: *Гръцки извори за българската история* (ГИБИ), т. VII, съст. и ред. Геновева Цанкова-Петкова, Василка Тъпкова-Заимова, Страшимир Лишев, Петър Тивчев, изд. София: издание на БАН, 1968.

Чудеса на свети Димитър. В: *Гръцки извори за българската история* (ГИБИ), т. III, съст. и ред. Иван Дуйчев, Геновева Цанкова-Петкова, Василка Тъпкова-Заимова, Любомир Йончев, Петър Тивчев, изд. София: издание на БАН, 1960.

The Chronicle of Theophanes Confessor. В: *Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813* (Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex), изд. Oxford Clarendon Press, 2006.

Транслитерирана литература / Transliterated literature:

Аџиевски, К. (1991) Pelagonija vo VI i VII vek. В: *Skopje, Godishen zbornik na Filozofskiot fakultet*, 43-44, s. 21-37. изд. Skopje: Filozofski Fakultet Na Univerzitetot - Skopje. YU ISSN 0350—1892

Beshevliev, V. (1981) *Prabalgarski epigrafski pametnitsi*. изд. Sofia: Otechestven front.

Bozhilov, I. (1995) *Balgarite vav Vizantiyskata imperia*. изд. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“. ISBN:9544302972, 9789544302979

Mikulchić, I. (1996) *Srednovekovni gradovi i tvrđine vo Makedonija*. izd. Skopje: MANU.

ISBN: 9989-756-06-6 ; 9989-756-07-4

Pavlov, Pl. (2017) Kuberova Bulgaria (VII – IX v.). V: *Slavyanske chtenia*, 2017, № 10 (16), s. 139–155. izd. Kishinev. ISSN 1857-4580

Petrov, P. (1981) *Obrazuvane na balgarskata darzhava*. izd. Sofia: Nauka i izkustvo.

Popov, T. (2018) Kuberova Bulgaria (ok. 680 – 718 g.). V: *Makedonski pregled*, № 4, s. 35-56. izd. Sofia: Makedonski nauchen institut. ISSN 0861-2277

Popov, T. (2020) *Kubero vite balgari i tehните potomtsi*. izd. Sofia: Makedonski nauchen institut. ISBN 9786197377132

Tapkova-Zaimova, V. (1966) *Nashestvia i etnicheski promeni na Balkanite prez VI – VII v.* izd. Sofia: Izdatelstvo na BAN.

Tsvetkoviћ, M. (2017) Sermisijani – pretsi pojedinih vlashkih skupina? Prilog prouchavaњу porekla vlashkih zajednitsa na jugu Balkanskog poluostrva. V: (sast. i red.: Simeonova, L., Taseva, L.) *Srednovekovnite Balkani kato svetoven krastopat: Kontakti i obmen*. izd. Sofia: IBTsT – BAN / IK „Tendril“. ISBN: 978-954-92809-6-8

Tsvetkoviћ, M. (2019) Printsipi integratsije neromejskih etnichkih skupina u tematski sistem na Balkanu, Nish i Vizantija. V: *Sedamnaesti meђunarodni nauchni skup Nish, 3-5. Jun 2018, Zbornik radova XVII, urednik Misha Rakotsija*. izd. NISH: Niski Kulturni Centar. ISBN: 9788661011733

Izvori:

Chudesa na sveti Dimitar. V: *Gratski izvori za balgarskata istoria (GIBI)*, t. III, sast. i red. Ivan Duychev, Genoveva Tsankova-Petkova, Vasilka Tapkova-Zaimova, Lyubomir Yonchev, Petar Tivchev, izd. Sofia: izdanie na BAN, 1960.

„Strategikon“, Kekavmen. V: *Gratski izvori za balgarskata istoria (GIBI)*, t. VII, sast. i red. Genoveva Tsankova-Petkova, Vasilka Tapkova-Zaimova, Strashimir Lishev, Petar Tivchev, izd. Sofia: izdanie na BAN, 1968.

Терени (11) 2026 (1)

THE SERMESIANS – A “CAPTIVE” PEOPLE

Bachelor student DOBROSLAV SLAVOV

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, program "History and Geopolitics of the Balkans"

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

dobrosslav@abv.bg

 <https://orcid.org/0009-0001-8767-6585>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.321-333>

Abstract: The seventh century was a time of significant political, economic, cultural and demographic changes in the Balkan Peninsula. Many of them have long-lasting consequences and can be traced back to the contemporaneity. However, the topic of the demographic and ethno-cultural development of the Balkans since that time remains less studied in a number of scientific researches and publications, preferring political history instead. The main purpose of the present article is to shed light on an understudied issue – the historical and cultural processes that led to the emergence and development of the Sermesians. Also analysis was made of their interaction with the new settlers in Southeast Europe – Avars, Slavs and Bulgarians, the changing Roman identity, and the supposed cultural and ethnic heritage of this “captive” people.

Keywords: Avar–Byzantine wars, Balkan Peninsula, Sirmium, Sermesians, Keramesian plain, Komani-Kruja culture, Vlachs.

Терени (11) 2026 (1)

ИНОВАЦИИ В КЪСНОСРЕДНОВЕКОВНОТО БЪЛГАРСКО ВЪОРЪЖЕНИЕ И СНАРЯЖЕНИЕ СЪС ЗАПАДЕН ХАРАКТЕР

студент ХРИСТО ЙОЦОВ

Софийски университет „Св. Кл. Охридски“,

Исторически факултет, специалност „История и геополитика на Балканите“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

hyotsov@uni.sofia

<https://orcid.org/0009-0009-6809-8976>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.334->

Резюме: Обект на настоящото изследване е българското въоръжение и снаряжение в периода XIII – XIV в. и западноевропейските влияния върху него. За целта най-напред е разгледано развитието на западното военното дело, а след това – пътищата на европейското „желязо“ до Балканите и България. Основната цел е преодоляване на устойчивата представа за липсата на модернизация във войската на Втората българска държава. Като основни източници са ползвани археологически паметници, фрески от църкви и манастири от XIII и XIV в., някои стилизирани рисунки от средновековните скриптории в Македония, както и от Четвероевангелие на цар Иван Александър. Тъй като все още няма цялостни монографии, които да са фокусирани само върху защитното облекло и въоръжението на Второто българско царство, използваната научна литература се състои предимно от статии.

Ключови думи: снаряжение, тенденции, оръжие, наемници, войска

Обект на изследването са навлезлите западни тенденции в българското въоръжение и снаряжение в периода XIII – XIV в. Ще се опита да проследим техния път до Балканите и как са проникнали в България. Този труд си поставя за цел да пребори закостенялата представа за българския воин, който до края на Втората българска държава носи само ризница и коничен шлем, като авторът ще представи различни видове находки, които показват българското военно дело в съвсем различна светлина. За Западна Европа периодът XIII – XIV в. е изключително динамичен в резултат на кръстоносните походи и промяната на военното дело на континента. След като ясно се вижда, че феодалната система не може да осигури дълги настъпателни военни кампании, започват масово да се използват наемнически армии, което допринася за подобряването на екипировката на пехотата и превръщането ѝ в равностоен противник на тежкия конник. Балканите в този период се отварят заради кръстоносните походи и в следващите няколко века отново са активно бойно поле, на което се използват различен вид оръжия. Това води до нови военни пазари за снаряжение и въоръжение. Наемници започват да идват от Запада и да служат на латинските държави, Византия, Сърбия и вероятно България. След като разгледаме западното развитие на военното дело, ще обърнем внимание и на пътищата на европейското „желязо“ до Балканите и България. За създаването на този труд, освен археологически паметници, ще ползваме и фрески от църкви и манастири от XIII и XIV в., някои стилизирани рисунки от средновековните скриптории в Македония, както и от Четвероевангелие на цар Иван Александър. Средновековните автори използват тогавашните тенденции в облеклото и въоръжението при изобразяването на светци или сюжети от Библията. Последните двадесет години са изключително ползотворни за българската археология по отношение на въоръжението и снаряжението. За жалост, все още няма цялостни монографии, които да са фокусирани само върху защитното облекло и въоръжението на Второто българско царство. За да се изготви този труд, най-вече са ползвани статии.

За да разберем по-добре промените, които ще настъпят на Балканите и по-конкретно в България, първо трябва да обърнем внимание на започналите през XIII и XIV в. процеси в сферата на военното дело в Западна Европа. През XIII в. в Западна Европа тежката конница, в лицето на добре снаряжени рицари, е основен играч на бойното поле. Това се доказва в началото на века, когато малки военни части, съставени от нормански рицари, разбиват много по-големи византийски части в Южна Италия. В началото на походите към Светите земи рицарите са непобедими. Сарацините обаче бързо успяват да измислят начин за противодействие на западните рицари. Щом тежката конница се впусне в атака, сарацините ги примамват, обстрелвайки ги със стрели, докато отстъпват. Така тежките воители се изморяват и когато вече не са в състояние да отвърнат на удара, сарацините се възползват и ги унищожават. Рицарите си взимат поука от

несгодите в Близкия изток и вкарват леко въоръжена кавалерия или ползват византийски „спомогателни“ части, т.нар. тюркополи, които да противодействат на подобен тип тактики. Този вид практика бавно ще навлиза до края на века в Западна Европа. Тогава също ще се усети и основният проблем на феодализма – възможността за разцепление и претендиране за повече власт, което ще доведе до поредица от вътрешни конфликти като Войната на бароните в Англия, борбата за короната на Свещената римска империя и др.

По това време въоръжението на рицарите не се различава много – дълга кавалерийска ризница, към която са прикачени качулка от халки (hauberk) и ръкавици от халки. Към ризницата се добавят халчести чорапи (chausse) затворен шлем, щит, копие и меч (избр.1). Затвореният шлем (enclosed helmet) във времето ще се превърне в т.нар. голям шлем (Great Helm), като ще се удължи и ще се уголеми, така че да предпазва врата от удари, а горната му част ще стане по-обла, така че чрез нанасяне на удар с меч да не се разцепва, както се наблюдава в Библията на Морган (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 50). Големият шлем се носи с малка метална каска – сервелиере (servelliere), която се носи под него, прикрепена към халчеста качулка (coif). За да могат рицарите да се разпознават на бойното поле, върху шлема започва да се поставя гребен или вид украсение, което служи за създаване на по-страшен вид (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 53-54). Друг тип шлем, който се появява в разглеждания период, е „желязната шапка“ (kettle helmet) (изобр. 3). Този шлем (capel de fer или kettle helmet,) представлява най-общо широкопола шапка, която покрива ушите и ги предпазва от сечащи удари, нанесени отгоре. Шлемът е направен от няколко части, скрепени чрез нитове или ковашка заварка. „Желязната шапка“ е лесен за изработка, има ниска стойност, възможност за широк обзор и добро проветряване на лицето по време на бой. Шлемът се носи най-често с халчеста качулка от пехотата, като остава любим избор на пехотинците до XV в. (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 55). В Библията на Морган, изработена в Париж около 1250 г., този шлем е изобразен в няколко миниатюри. Там е носен от пехотинците и от конните сержанти – рицарите винаги са изобразени с т.нар. конични шлемове или с голям шлем. В италиански договор от 1260 г. е записано, че наемниците трябва да притежават, освен останалите доспехи, и „шлем с периферия“. През XIV в. желязната шапка (capel de fer) постепенно се превръща в символ на ниския клас бойци (**Димитров, Хрисимов, 2007**, стр. 84-86).

Основна защита на тялото през този период остава ризницата. Върху нея обаче започва да се носи нагръдник, който в началото се изработва от варена кожа. Друг тип защита на тялото е сюркотът, подплатен с пластини, които пазят гърба и гърдите.

Пластини от този тип са намерени при разкопки на крепостта Монтофорт в Светите земи (изобр. 4). Вероятно са попаднали там преди 1257 г., когато крепостта пада в ръцете на сарацините (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 57). Сама по себе си ризницата спира сечащия удар да осакати тялото, но въпреки това ударът причинява тъпа травма – счупени кости и пр. – затова под ризницата се носят акетони или гамбезони, които да пазят от подобен тип наранявания.

Друг важен елемент на бойното поле по това време е все по-усиленото използване на арбалет. Това оръжие се доказва в битката при Арсуф през 1191 г. Ричард I побеждава сарацините, като разделя пехотата на две части (арбалетисти и копиеносци) и поставя копиеносците пред арабалетистите, така че да бъдат пазени, докато стрелят по сарацинската кавалерия. Тази практика е бързо усвоена в Европа. През 1259 г. флорентинската пехота е разделена на две части от копиеносци и арбалетисти. Вследствие в Европа започва да се появява огромно количество наемници арбалетисти, които стават важен елемент за всяка европейска армия по онова време (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 62-66).

В края на XII в. и началото на XIII в., редовият пехотинец в Европа става изключително добре екипиран и дисциплиниран – главно в резултат на опита, придобит от походите към Светите земи. Така тежкия конник вече се изправя на бойното поле срещу почти равен опонент от по-нисшата класа. Известен пример за това е Ричард I. Прочутият с уменията си крал-рицар губи живота си от прост арбалетист, който го ранява при обсадата на замъка Шалю-Шаброл (Франция) през 1199 г., вследствие на което Ричард умира от гангрена. Изравняването на пехотата, съставена от ниските социални слоеве, с тежката кавалерия, съставена от висшите, ще доведе до нещо много важно – наемническите армии ще станат основният начин за водене на война. През XIV в. ще се усети много ясно, че феодалният режим не работи добре за средновековната военна машина. Силно разчленени, феодалните връзки се губят и рицарите не винаги знаят на кой лорд трябва да се „стекат“ под знамената. Трябва също да се отбележи, че феодализмът не благоприятства дълги офанзивни операции, защото системата снабдява владетеля с рицари, но не предоставя адекватна логистика за дадената кампания. Поддържането на опълчение, събрано от кралството, било до 40 дни, което връзвало ръцете на кралете за операции. Това било ключово за започването на масово ползване на наемническите армии (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 67-68).

Динамичното развитие на западното военно дело поставя сложна задача пред европейските оръжейници (**Рабовянов, Димитров, 2010**, стр. 81). Еволюцията на меча, започналото масово ползване на арбалета и подобряването на неговата конструкция прави неефикасна ризницата – основен елемент на защитното облекло до края на XIII в. Както може да се види по-долу, за да се справят с този проблем, рицарите започват да добавят различни видове защита – от китова кост, кожа и метал. През този период се появяват и развиват „масивните“ доспехи, които до началото на XVI в. ще станат лицето на Западното средновековие – т.нар. plate armor. Този тип броня се състои от различни видове нагръдници, наколенници, нараменници, метални ръкавици, шлемове със забрала и пр. Така през XIV в. се наблюдава процес на усложняване на защитното облекло, което често се състои от многопластова отбрана. Все повече започват да се ползват пластинчати доспехи (**Рабовянов, Димитров, 2010**, стр. 82-83).

Рицарите вече поставят правоъгълни пластини, прикрепени с нитове към сюркота, носен над ризницата. Това вероятно е началото на т.нар. пластинчат доспех (coat of plates). За първи път може да се види изобразен на статуята на Св. Маврикий в катедралата в Магдебург (Германия) ок. 1250 г. (изобр. 5). Към 1330 г. този тип доспех става основна защита за тялото, като под него се е носела ризница. За разлика от ламелара и люспестата ризница, закопчаването било разположено на гърба, което предпазвало воина по време на сражение (**Рабовянов, Димитров, 2010**, стр. 83). Най-важното място, което ни носи материални сведения, са масовите гробове след битката при Висби (Швеция) през 1361 г., защото убитите са били погребвани със снаряжението им. До нас са достигнали пластини, които са били прикрепени с нитове към някакъв вид плат (**Edge, Paddock, 1993**, стр. 57). Повечето воители, взели участие в битките при Поатие и Креси (Франция), са носели този тип доспехи. Средата на века вижда и друг нов вид – нагръдник, изработен от едно желязно парче, като към него са се прикрепяли нараменници.

След като обърнахме внимание на защитата за тялото, сега ще разгледаме генезиса на шлемовете през XIV в. Рицарите наследяват от предходния век т.нар. голям шлем, който е тежък, затруднява виждането и дишането, затова при атака се слага, а след нея се сваля. Под него се носи халчеста качулка с шлема сервелиере, който представлява метална шапка. Големият шлем често има различни видове украса – гребени, рога и пр. Към началото на XIV век този шлем става по-дълбок, а към него се добавя още един пласт халчеста защита за врата, спускащ се до гърдите и раменете. Това го прави на

практика неефикасен и досегашният господар на бойното поле спира да се ползва масово във военните кампании, превръщайки се в част от турнирния инвентар на рицарите, въпреки че е изобразяван в бойните сцени в различни ръкописи чак до XV в. Големият шлем е изместен от базцинета (Bascinet), към който се прибавя голяма триъгълна плочка (наносник) за защита на лицето. Около 1370 г. за по-добра защита на лицето се прикачва забрало, което може да се вдига и сваля по желание на воина (Димитров, 2009, стр. 300). Това позволява на рицарите, без да свалят шлема, да могат да откриват лицето си, когато е нужно, а при възникване на заплаха бързо да го покриват. За да се завърши окомплектоването на бронята, воините започват да ползват бойни ръкавици, като в началото те наподобяват състава на пластинчатата броня, но по-късно се правят от две части – горна, изработена от метал, покриваща дланта и заемаща нейната форма, и долна – платнена ръкавица. Що се отнася до краката, в началото на века се използват прости халчести чорапи, а върху тях понякога се поставят малки метални наколенки. Към 1330 г. започват да се появяват по-големи наколенници, състоящи се от две части – предна и задна. Този тип защита може да се види в абатство Тюксбъри (Англия), изобразена върху статуята на лорд Гай Браян, взел участие в битката при Креси (Edge, Paddock, 1993, стр. 79-81).

След като описахме различните видове промени през XIII в. и XIV в., можем да заключим, че европейското военно изкуство значително се усложнява.

След един общ преглед как се развива военното дело – снаряжението и въоръжението – в Западна Европа в периода XIII-XIV в., сега ще видим как всичките тези тенденции достигат до Балканите, за да разберем и пътищата им към българските земи.

След консолидирането на властта си на континента западните сили като Англия, Франция и Свещената римска империя обръщат поглед към богатия Левант, където се намира Божи гроб. Под претекст за освобождението на Светите земи „божиите воители“ потеглят на поход „в името Господне“. Някои от участниците в Първия кръстоносен поход минават по Via Militaris, пресичащ Балканския п-в. Ако до XII в. все още Западът и Изтокът живеят откъснати заради Българо-византийските войни, то след консолидацията на Византия в региона през XI в. вече Балканите се превръщат в транзитно преминавана територия, а Ориентът – в често бойно поле за западните воители.

Най-важният кръстоносен поход за нашето изследване е Четвъртият, който се отклонява заради венецианските стремежи към Византия и се насочва към Константинопол. През 1198 г. на Апостолическия престол се възкачва амбициозният папа Инокентий III, който, за да консолидира своята власт, решава да обяви нов кръстоносен поход за освобождението на Йерусалим. С цел да избегнат Балканския п-в, труднопроходимата Мала Азия и да изненадат арабите, рицарите решават да направят десант в Египет. Но това би нанесло вреди на венецианската търговия, а без флота на Венеция кръстоносците няма как да извършат десанта. В този момент на историческата сцена се появява дожът Енрико Дандоло, който успява да отклони похода. Тъй като рицарите няма с какво да платят договорената сума за превозването си с венециански кораби до Египет, те потеглят по избрания от него маршрут и в крайна сметка, към Константинопол.

Дванадесети век е турбулентен за властта на Източната римска империя. Прогоненият Алексий IV привиква рицарите на помощ, обещавайки, че ще им плати дълга към венецианците, но след като не успява да им изплати обещаното, отношенията им се развалят. През 1201 г. кръстоносците и венецианецът организират среща, на която решават как да си разделят териториите на Византия, след като ги завладеят и кой ще е следващият император. На 13 април 1204 г. рицарите превземат града. На мястото на Византия ще изгрее за кратко Латинската империя – Латинска Романия, както рицарите наричат земите на Византия. Това ще доведе до трайно установяване на западния елемент на Балканите в следващите няколко века. След падането на Константинопол вратите към Балканите са отворени от Латинската империя, което довежда до преселването на голям човешки ресурс от Запада, като преселниците избират най-често континентална Гърция и Пелопонес, където латинската власт е по-силна (Матанов, 2005, стр. 219-226) (изобр. 6).

На Балканите се установяват три големи латински държави – Солунското кралство, Ахейското княжество и Атинското херцогство. Солунското кралство издържа най-малко, въпреки големия си териториален растеж. То покорява земи от Северна Гърция до Пелопонес и остров Евбея (Негропонте), който скоро след това преминава в териториите на Венецианска Романия. След загубата на кръстоносците при Адрианопол (1205 г.) цар Калоян се отправя към Солун. Когато владетелят на Солунското кралство научава за българското нападение, поема към столицата си, но близо до крепостта Месинопол попада на засада – главата му е отсечена и изпратена на цар Калоян. Това

довежда до бавното разложение на държавата му, която през 1228 г. е официално заличена от Теодор Комнин (**Матанов, 2005**, стр. 225).

Атинското херцогство е създадено през 1204 г. и просъществува до 1458 г. През херцогството преминават наварци, каталани и други наемници от западни народности – то е една от най-активните за времето си латински държави (**Матанов, 2005**, стр. 229-300).

Ахейско княжество (1205-1430) се отличава с икономическа и военна стабилност. Територията му обхваща почти цял Пелопонес.

В Егейско море се установяват оръжейни пазари, които са жизнено важни за поддържането на влиянието и властта на кръстоносците. Находки от подобен тип дейност са намерени при разкопки на крепостта в Халкис – важен венециански център. Открити са парчета от италианска пластинчата броня и други образци на защитно облекло. Предполага се, че са били включени няколко производствени работилници от различни области от Италия. Най-близката област според проучването е Ломбардия. Следователно стотиците брони, открити в Халкис, представляват ценно доказателство за документиране на източния средиземноморски пазар на оръжия.

Освен изградените морски пазари на оръжие, за континентален пример може да дадем Сръбското кралство, което чрез пет големи поръчки между 1341 и 1349 г. внася през Венеция 1700 брони тип „кораца“ и впечатляващ брой друго защитно въоръжение. Това превъоръжаване води до промяна в ударното ядро на сръбската армия – появата на многобройна тежка кавалерия, съставена в по-голямата си част от западноевропейски наемници (**Рабовянов, Петрунов, 2021**, стр. 312). Запазен е археологически паметник на дръжка от меч на испански наемник, най-вероятно от каталанските части, които побеждават българите в битката при Велбъжд (1330 г.). В изследването на Йордан Николов и Константин Захариев „Въоръжение и снаряжение на българския елит от XIV в.“ (**Николов, Захариев, 2014**) от направените справки¹⁵⁶ и откритите документи за периода 1329–1349 г. най-отличително е следното:

---

¹⁵⁶ Авторите цитират и две югославски изследвания – Petrovic Durdica „Dubrovacko oruzje“, Beograd, Vojni muzej (1976) и Gavro A. Skrivanic „Oruzje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku“, SAN, Beograd (1957) (**Николов, Захариев, 2014**).

Бройки	Видове
Ок. 1300	Пластинчати брони
Ок. 800	Barbute
Ок. 400	Bascinet
Ок. 250	наколеници
Ок. 250	Пълни комплекти броня
Ок. 50	Kettle hat

Тези процеси по обмен на западно оръжие се засилват през XIV век – латинските държави, които се задържат в района, постоянно влизат в сблъсъци и вътрешни конфликти, в района на Черно море се разразява активна борба между Генуа и Венеция, а Венеция води активна отбранителна политика срещу идващите селджукски турци (**Матанов, 2005**, стр. 331). Западното оръжие спомага за проливането на кръв почти на всяко балканско крайбрежие.

Освен появата на държави, проводници на западно влияние, или изградена от тях оръжейна търговска мрежа, друг елемент, който потенциално може да донесе или пренесе западното оръжие, са наемниците от XIV в. Каталански, италиански, германски и други дружини се бият по бойните полета на Западна Европа. Балканите не остават по-назад. Латинските държави в Южна Гърция ползват услугите на подобни наемници. Пример за това е пристигането на наварската дружина в Пелопонес, извикана от великия магистър на хоспиталиерите. Византия, която не може да организира силен отпор срещу османските турци и техните бейлици, повиква на помощ западни наемнически части – каталанската дружина е такъв пример, повикана е от Андроник II Палеолог (**Матанов, 2005**, стр. 377).

За да видим примерно разпространение на оръжие със западен характер на Балканите, ще разгледаме това на арбалета. За ползване на арбалет са нужни инженерни и технически знания за направата му, като оръжието е предназначено за защита и атака на защитни укрепления (**Матанов, 2005**, стр. 379). Арбалетът е нетипичен за византийската армия и се свързва със западните войски. Най-ранното свидетелство за прототип на арбалет на Балканите имаме от Скопие – датирано е около 1085 г., когато градът попада в ръцете на норманския благородник Боемунд Тарентски. То предшества Анна Комнина в „Алексиада“ (**Божиноски, 2013**, стр. 87). Оръжието масово навлиза в

Западните Балкани, в Далмация и Унгария. В крепостта Добор в Босна са открити върхове на стрели от края на XIV – средата на XV в., като те са само арбалетни, което говори за по-масово използване. А на изток оръжието е внесено от генуезците на Крим, откъдето имаме находки. Кантакузин го нарича „латински лък“. В съседна Сърбия има свидетелства за употребата на арбалет от Рашката крепост. Открити са върхове за арбалетни стрели (10% от всички), два ореха и кука за натягане от края на XII до началото на четвъртото десетилетие на XIII в. Стенописите от 1316-1324 г. в черквата „Св. Димитър“ в Печ също показват арбалет. И латинските държави в Южна Гърция са източник на новото оръжие. В селището Панактон, което е било населено от XIV до XV в., са намерени 26 арбалетни стрели. Във византийските извори се среща названието „цангра“ или „цагра“ (τζάγρα). В сръбските документи от XIV – XV в. е наричан „самострел“ (Рабовянов, 2010, стр. 563).

След Четвъртия кръстоносен поход Балканите са изключително гореща точка и контактна зона на различни интереси. Освен чрез кръстоносците, западно влияние навлиза и през Сърбия и Унгария, които са постоянни съперници на България. Както се вижда, оръжейната търговия не познава граници и балканските държави често се възползват от опитните западни оръжейници. Обобщено, тук се срещат източните и западните оръжия. Небезизвестната куманска конница, руски наемнически отряди, татарски наемни части, алани, по-късно и селджуци, каталани, наварци и др. воюват на Балканския полуостров под един или друг флаг. Това дава изключително голямо разнообразие при въоръжението на местните феодали.

Оръжието прониква по два начина – война и търговия. По отношение на войната трябва да се отбележат кръстоносните походи, които оставят трайна следа по българските земи. За българските контакти със западните воители типичен пример са активните преговори с германския император Фридрих Барбароса за обща военна операция срещу Византия. През XIII в. други държави, воюващи с България, са Унгария и Сърбия. Освен западно въоръжение, те ползват и много наемници – каталани и германци. През XIV в. българските земи стават още по-разгорещена точка на конфликти, в които се включват и западни войници – унгарската окупация през 1365 г., походът на граф Амадей Савойски по черноморския бряг през 1366 г., конфликтът на деспот Иванко с Генуа (1373-1387 г.), кръстоносният поход от 1396 г., воден от император Сигизмунд.

Първият случай, който ще разгледаме, е оръжието да се придобие като плячка или трофей след военна кампания. Едно от най-важните събития за този период е битката при Адрианопол през 1205 г. (**Матанов, 2005**, стр. 171). Тук Жофроа дьо Вилардуен, френски рицар и свидетел на събитията, отбелязва, че след поражението на латинците, куманските съюзници на българите се радвали много на западните бойни коне на убитите рицари, които останали в кумански ръце. В книгата си „Забравеното Средновековие“ Пламен Павлов отбелязва и нещо друго – археологическо откритие в Лукоморието. В гроб на кумански военначалник, участвал в кампаниите на Калоян, са намерени западни предмети, явно плячка. Анри дьо Валансиен отбелязва, че са ползвани бохемските копия от българските войски през 1208 г. Всички тези кампании показват, че един от пътищата на западното „желязо“ е трофейното оръжие или по-просто казано плячката, както се вижда в случая с битката при Адрианопол (**Павлов, 2019**, стр. 183).

Другият канал за проникването на западните тенденции са наемниците. Както видяхме, те активно са ползвани на Балканите от латинските държави в Южна Гърция, Византия и Сърбия. Този обръч от държави около България ни подсказва, че сигурно западните воители са били част и от редовете на българската войска. Според д-р Александър Стоянов българската държава ползва основно наемници с номадски характер от Изток – татари, алани, кумани, контингенти руски наемници от Волиния, власи и др. Пак според него отсъствието на западни наемници в България най-вероятно е породено от прекия контрол на пазарите за този тип военни части от Византия, невъзможността те да бъдат транспортирани, както и вече намаляващите финанси на България (**Стоянов, 2014**). Но според Пламен Павлов, имайки предвид, че точно Византия създава военен корпус Латинон със западни рицари, едва ли България е останала по-назад и не е потърсила подобни умели бойци. След гибелта на Латинската империя вероятно част от военния ѝ потенциал се е насочил към България. Историята ни пази следните спомени за наемници – унгарецът Инас, вероятно участвал със свой отряд в редовете на Михаил III Шишман, и Мартин, началник на тежковъоръжената кавалерия при Теодор Светослав, както отбелязва Константин Иречек (**Павлов, 2019**, стр. 184).

След като разгледахме военните пътища, ще обърнем внимание на втория метод – търговия и културен обмен. В това отношение е важна ролята на българската търговия с Венеция и Генуа през Черно море, а с Дубровник по суша. Главен експорт на тези държави е оръжието. Италианското оръжие, както се видя по-горе, е купувано и от

Сърбия, което кара Стефан Душан да забрани търговията с други страни, в които влиза и България. В онлайн статията „Въоръжение и снаряжение на българския елит от XIV в.“ се отбелязва следното сведение от късносредновековната венецианска хроника „Cronaca Carrarese“:

„В земята унгарска имало голямо сражение между Негово величество крал Людовико (Лайош) и Радано – княз от/на България, схизматик. На всяка една от страните имало по 40 000 души и имало голямо избиване на християни и схизматици, а кралят почти изгубил от схизматиците и причината била, че схизматиците закупили 10 000 рицарски брони от нашето господарство и почти погубили крал Людовико. Но Божията помощ внезапно дошла и схизматиците изгубили битката и мнозина били убити или взети в плен. И за тази победа кралят на Унгария писа на господаря на Падуа, защото беше сигурен, че той щеше да се радва много на тези победи. Писмото, което той е написал, е тук, в четвъртия екземпляр“ (Николов, Захариев, 2014).

Този извор ни представя колосална оръжейна поръчка от българите.

По отношение влиянието на културния обмен и развитие, важно е да отбележим развитието на рударското дело по българските земи. Пристигат саксонски рудари, които възобновяват рудните залежи край Чипровци, около Етрополе и Кратово. Подемът на занаятчийството също допринася за производството на западно оръжие. Като заключение можем да кажем следното – благодарение на контактите с търговци, моряци и наемници България не е изолирана от военната търговия със Запада (**Rabovyanov, Dimitrov, 2017**, стр. 50). Археологията ни дава следните сведения за арбалета: върхове са намирани при Червенската цитадела, Шуменската крепост, Мезек, Търново и др. В изследването си за използването на арбалета по българските земи доц. Деян Рабовянов дава много важна информация – при разкопки близо до цитаделата на Царевец са намерени няколко върха за арбалетни стрели, части от спусков механизъм и кука за натягане на арбалет. Арбалетът е описан в единствения, макар и късен, домашен извор „Българската анонимна хроника“ от XV в. При описанието на първата турска обсада на Константинопол се посочва, че франките стрелят с „цагри“ и „ломбарди“: „...стреляха със своите самострели и цагри“. Затова е много вероятно българите да са използвали за название на арбалета както славянското „самострел“, така и заетата от византийците дума „цагра“ (чангра). Трябва да се посочи, че поради своите качества арбалетът е типично оръжие за наемнически формирования и опълчение. Предимството е

сравнително лесното обучение в стрелбата с арбалет и по-малките физически изисквания към стрелеца в сравнение със стрелбата с лък. Това обяснява широката му популярност сред градските милиции и в някои селски райони. Според доц. Рабовянов, откриването на свидетелства за арбалета в градската среда на Царевец позволява да се изкаже следната хипотеза – има евентуален зачатък в създаването на гражданска милиция, която да помага в защитата на града. Друг вариант за защита на града е наемането на западни стрелци, които да са част от отбранителните сили (**Рабовянов, 2010**, стр. 564).

До нас са достигнали както археологически образци, така и рисунки и част от стенописи на западноевропейския меч. Изображение, което ще разгледаме по-подробно, е от Четвороевангелие на цар Иван Александър. В изследването си „Воините и въоръжението в миниатюри от Лондонското четвороевангелие“ проф. д-р Ивелин Иванов обяснява, че тенденция при мечовете в средата на XIV в. е преминаване към клиновидна форма и заострен връх на острието, което е логично следствие от подобряването на защитното въоръжение и от масовото въвеждане на ковани елементи на броня, поставяни над ризницата. Такъв нарисуван образец имаме на Fol. 212 v. в Четвороевангелие (**Иванов, 2019**, стр. 8). Археологически образци от този тип мечове са намерени в Североизточна България и са част от колекцията на НИМ с инв. No 33851/1 и 33851/3 (**Кънев, 2017**, стр. 19).

След като разгледахме по-изразените примери за оръжия, които идват от Западна Европа, нека обърнем внимание и на защитното облекло. За да видим какви типове брони е имало в България, ще ползваме както археологически паметници, открити при разкопки, така и стенописи в църквите от XIII – XIV в., в които художниците изобразяват светци в доспехи, показващи тогавашните военни тенденции, което остава ценно свидетелство. Ще се опрем и на илюстрации в различни книги от периода.

При описване на западното защитно облекло, използвано в България, ще започнем отгоре-надолу – с шлемовете. Първият шлем, на който ще обърнем внимание, е kettle helmet. За жалост, в България за периода XIII – XIV в. са запазени само илюстративни материали. Имам един запазен материален образец, който вероятно е бил част от снаряжението на воин, участвал в похода на Владислав III, но тъй като е попаднал в Българските земи след окончателното падане под османска власт, няма да му отделим внимание. Цялостно kettle helmet се е запечатал в стенописния канон за представа за

шлем. Тук на помощ идват изображенията от Драгалевския манастир, където Св. Меркурий е изобразен със стилизиран kettle helmet, (изобр. 8) и от манастира „Св. Прокопий“ (изобр. 9) в Лесново, където виждаме подобен стилизиран шлем върху Архангел Михаил (**Божиноски, 2013**, стр. 188). Освен запазен в канона, друго място, в което Ивелин Иванов е открил подобна рисунка, е в Четвороевангелие на цар Иван Александър (fol. 200r) (изобр. 10) (**Иванов, 2019**, стр. 9). Не е чудно, че този шлем се е запазил, както го описахме в началото на изследването – той е удобен за носене от пехотата и лесно изработваем, а имайки предвид, че България преживява няколко сериозни кризи, този шлем би бил изключително улеснение за армията ѝ. Шлем от типа Bascinet (изобр. 11), който има запазен археологически паметник, случайно открит в района на м. Узана в Стара планина. Вероятно шлемът е бил носен от царския елит. Друг важен елемент от защитата за лицето е забралото, като то също е намерило своето място в стенописния канон. Имаме запазени изображения, които са стилизирани канонично от манастир „Високи Дечани“ и манастир „Св. Арахангел Михаил“ (изобр. 12). Единият образец на забрало е намерен в района на Кърджали (изобр. 13), като в унгарската хроника „Пиктум“ (изобр. 14) откриваме запазено стилизирано изображение, много подобно на това забрало. Другият археологически паметник е от Велико Търново, където имаме запазен образец на забрало от типа „кучешка муцуна“ (на немски hansgugel), който се отличава със заострения си връх (изобр. 15). По своите характеристики забралото от Велико Търново стои най-близо до шлем, съхраняван в Германския исторически музей в Берлин, датиран ок. 1390 г. Подобен тип забрало е открито при разкопки в Халкис, Гърция, като шлемът от Гърция е изработен в Италия ок. 1400 г. (**Николов, Захариев, 2014**). Тъй като за търновското забрало липсва информация как е стигнало до колекцията на музея, това затруднява обяснението и за попадането му в България. Хронологически най-близък е кръстоносният поход от 1396 г., от който може да е останал по нашите земи. По-склонни сме да смятаме, че предметът е попаднал в България по други пътища – военен трофей или чрез внос на оръжие, подобно на Сърбия. Имайки предвид случая от Халкис, вероятно е ползван от някой висш аристократ в последните отпори срещу османските турци.

След като разгледахме шлемовете, идва ред на доспехите, предпазващи тялото. В България имаме много запазени елементи от пластинчатата броня, като те са откривани в Царевец, Никопол, Лютица, Русокастро и Храстово (**Рабовянов, Петрунов, 2021**, стр. 311). По запазените метални пластини има следи от тъкан по лицевата и тилната страна.

Някои пластини ясно показват, че са били прикрепени върху текстилна основа и покрити с плат, което е типично за вида нагръдници от този тип (**Рабованяв, Найденов, 2014**, стр. 620). От археологическите разкопки се вижда, че тези брони са съхранявани в крепостите, което говори, че са били ползвани от най-високите български ешелони. Пример за този тип съхранение може да се види в Царевец, където бронята е открита в помещение, долепено до югоизточната стена на крепостта. Заедно с нея са намерени и каменни топки – снаряди за метателни машини, и други железни предмети, което свидетелства, че най-вероятно става въпрос за склад за оръжие. Най-близък аналог до българския случай са находките от масовия гроб при Висби на о. Готланд. Елементите от брони, намерени в Никопол и Царевец, също са близки до тези от Халкистр. Както бе споменато, Халкис е център, който явно е бил важен за оръжейната търговия. Тази близост между находките от България и Гърция показва, че стоките от латинските оръжейни пазари в Егейско море са достигали до Второто българско царство (**Рабовянов, Димитров, 2010**, стр. 170).

Относно защитата на ръцете трябва да споменем стилизирана рисунка на бойна ръкавица, наподобяваща по изработка пластинчат доспех от фреска от Марковия манастир, Македония (изобр. 16).

Последният тип защитно облекло, което ще разгледаме, е за краката, като в България имаме само един запазен археологически паметник – т. нар *chausse*, или халчест чорап, който произхожда от Брацигово, Пловдивско (изобр. 17). Тази защита за краката е изработена от метални халки. „Чорапът“ може да бъде само приблизително датиран и поставен в периода XIII – първата половина на XIV в. Като художествен паметник може да ползваме пак една стилизирана рисунка на кована броня за крака от Марковския манастир (изобр. 18).

В допълнение бих искал да покажа схематична рисунка, която ще добавим към илюстративния материал – част от монографията на Николай Овчаров „Проучвания върху Средновековието и по-новата история на Вардарска Македония“ (1994). Там виждаме рисунка на рицар, който носи пластинчатата броня, докато в ръката си държи голям перест шлем (изобр. 19) (**Овчаров, 1994**, стр. 30).

Второто българско царство е важен културен и военен фактор и със сигурност се е възползвало от всяко едно предимство, което имат неговите съседи – било то наемници, оръжия, защитно облекло и пр. Следователно са се търсили начини за закупуването, пленяването или изработването на западен тип снаряжение и въоръжение. След целия

преглед на исторически събития, факти, археологически и художествени паметници можем да направим следния извод: в българската средновековна армия са проникнали западните тенденции и в някои аспекти тя не се е различавала от западните. Намерените находки в България показват ясно, че българските воители не са носили само плетена ризница и коничен шлем.

Археологическите паметници в два центъра, свързани с централната власт, показват образци на западно снаряжение и въоръжение, които се доближават до други намерени на Балканите (Халкис, Евбея). Това доказва следните предположения: Първо, че латинските оръжейни пазари в Егейско море са достигали до Второто българско царство. Второ, че българските боляри, като част от елитната тежка кавалерия, са ползвали западно оръжие. Използваният аргумент, че балканският климат не позволява този тип „тежки доспехи“, се опровергава от находките от Халкис. Също така българската историография погрешно схваща западното защитно облекло за неудобно, поради неговата тежест и трудното движение с него.

Като заключение може да се каже следното – българската войска се развива активно през XIII в., а през XIV в., въпреки че българската държава започва бавно да запада, армията ѝ продължава да търси начини за подобрения, включително и чрез тенденциите, които описахме.

Цитирана литература:

Божиноски, Гл. (2013) *Ръчно метателно оръжие от XIII и XIV век на територията на Република Македония.* изд. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. ISBN 9789543226245

Военна история (2007) *История на българите V.* изд. София: Труд. ISBN 9789545287527

Димитров, Ст. (2003) Западноевропейски шлем от Великотърновския археологически музей. В: *Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов*, стр. 299-308. изд. Велико Търново: Регионален исторически музей. ISBN 954-427-536-3

Димитров, Ст., Хрисимов, Н. (2007) Една реликва от паметната битка на народите край Варна (10 ноември 1444 г.). В: *Известия на народния музей Варна, XLII (LVII) 2006*, стр. 84-95. изд. Варна: Зограф. ISSN: 3033-0491

Иванов, Ив. (2019) Войните и въоръжението в миниатюри от Лондонското четвроевангелие. В: *Търновската книжовна школа – пространства на паметта*, 11, стр. 489-504. изд. Велико Търново: Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий“: ФАБЕР. ISBN 978-619-208-181-2. DOI: <https://doi.org/10.54664/BOSB7094>

Кънев, Ив. (2017) *Колекция средновековно въоръжение VII–XVII в.* изд. София: Чудомира ЕООД, ISBN 9786199085301

Николов, Йо., Захариев, К. (2014) *Въоръжение и снаряжение на българския елит от XIV в.* Достъпен от: <https://terrazagora.blogspot.com/2014/08/> (прегледан: 20.04.2024)

Овчаров, Н. (1994) *Проучвания върху Средновековието и по-новата история на Вардарска Македония.* изд. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. ISBN 9540701341, 9789540701349

Павлов, Пл. (2019) *Забравеното Средновековие.* изд. София: Българска история. ISBN 9786197688320

Рабовянов, Д. (2010) За употребата на арбалета в Средновековна България. Във: *Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология.* 1. стр. 561-570. изд. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. ISBN 978-954-524-743-9

Терени (11) 2026 (1)

Рабовянов, Д., Димитров, Ст. (2010) Средновековното защитно въоръжение от царския дворец в Търновград. В: *Археология* (1-2), стр. 77-89. изд. София: БАН. ISSN 0324-1203

Рабовянов, Д., Найденов, Вл. (2014) Средновековна броня от разкопките на Никополската крепост. В: *България в световното културно наследство*. стр. 619-637. изд. Шумен. ISBN 978- 954-577-869-8.

Рабовянов, Д., Петрунов, Ф. (2021) Елемент от пластинчатата броня от средновековния град Лютица. В: *Лютица Известия на националния исторически музей* том XXXV, стр. 297-314. изд. София: Уникарт. ISSN 1311-5219

Стоянов, Ал. *Наемниците на Второто българско царство*. Достъпен от: <https://bulgarianhistory.org/naemnitsi-vtoro-bulgarsko-tsarstvo/> (посетен: 20 април 2024 г.).

Bérard, Emilie, Carò, Federico, Dillmann, Philippe. *War and commercial exchanges in the late medieval Aegean: Investigating the metal provenance of the Chalcis Hoard*. Достъпен от: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2352409X24000932> (Прегледан: 20.04.2024).

Cervelliere. Достъпен от: <https://en.wikipedia.org/wiki/Cervelliere> (Прегледан: 20.04.2024).

Edge, D., Paddock, J. (1993) *Arms & Armor of the Medieval Knight: An Illustrated History of Weaponry in the Middle Ages*. New York: Crescent. ISBN-10: 0517103192, ISBN-13: 978-0517103197

If armor developed faster in Europe during the Middle Ages, full-body plate armor popularized knights in the early 13th century. How influential is it to history? Достъпен от: <https://www.quora.com/If-armor-developed-faster-in-Europe-during-the-Middle-Ages-full-body-plate-armor-popularized-knights-in-the-early-13th-century-How-influential-is-it-to-history> (Прегледан: 20.04.2024).

Kettle hat Достъпен от: https://en.wikipedia.org/wiki/Kettle_hat (Прегледан: 20.04.2024).

Latin Empire Достъпен от: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:LatinEmpire-fr.png> (Прегледан: 20.04.2024).

People of Color in European Art History Достъпен от: <https://medievalpoc.tumblr.com/post/141491176022/im-still-outside-though-cos-on-the-left-pillar> (Прегледан: 20.04.2024).

Rabovyanov, D., Dimitrov St. (2017) Western European Armour from Bulgaria. *Acta Militaria Mediaevalia*, 13. Kraków – Sanok – Wrocław 2017, pp. 37-53.

Транслитерирана литература / Transliterated literature:

Bozhinoski, G. (2013) Rachno metatelnno orazhie ot XIII i XIV vek na teritoriyata na Republika Makedonia. izd. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“. ISBN 9789543226245

Voenna istoria (2007) Istorija na balgarite V. izd. Sofia: Trud. ISBN 9789545287527

Dimitrov, St. (2003) Zapadnoevropeyski shlem ot Velikotarnovskia arheologicheski muzey. Yubileen sbornik v chest na prof. Yordan Yordanov, s. 299-308. izd. Veliko Tarnovo: Regionalen istoricheski muzey. ISBN 954-427-536-3

Dimitrov, St., Hrisimov, N. (2007) Edna relikva ot pametnata bitka na narodite kray Varna (10 noemvri 1444 r.). Izvestia na narodnia muzey Varna, XLII (LVII) 2006, s. 84-95. izd. Varna: Zograf. ISSN: 3033-0491

Ivanov, Iv. (2019) Voynite i vaorazhenieto v miniatyuri ot Londonskoto chetveroevangelie. Tarnovskata knizhovna shkola – prostranstva na pametta, 11, s. 489-504. izd. Veliko Tarnovo: Velikotarnovski universitet „Sv.sv. Kiril i Metodiy“, FABER. ISBN 978-619-208-181-2. DOI: <https://doi.org/10.54664/BOSB7094>

Kanev, Iv. (2017) Kolektsia srednovekovno vaorazhenie VII – XVII v. izd. Sofia: Chudomira EOOD, ISBN 9786199085301

Nikolov, Yo., Zahariev, K. (2014) Vaorazhenie i snaryazhenie na balgarskia elit ot XIVv. Dostapen ot: <https://terrazagora.blogspot.com/2014/08/> (Pregledan: 20 april 2024 g.)

Ovcharov, N. (1994) Prouchvania varhu Srednovekovieto i po-novata istoria na Vardarska Makedonia. izd. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 9540701341, 9789540701349

Pavlov, Pl. (2019) Zabravenoto Srednovekovie. izd. Sofia: Balgarska istoria. ISBN 9786197688320

Rabovyanov, D. (2010) Za upotrebata na arbaleta v Srednovekovna Bulgaria. Velikotarnovskiyat universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ i balgarskata arheologia. 1. s. 561-570.

Терени (11) 2026 (1)

izd. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. ISBN 978-954-524-743-9

Rabovyanov, D., Dimitrov, St. (2010) Srednovekovnoto zashtitno vaorazhenie ot tsarskia dvorets v Tarnovgrad. Arheologia (1-2), s. 77-89. izd. Sofia: BAN. ISSN 0324-1203

Rabovyanov, D., Naydenov, Vl. (2014) Srednovekovna bronya ot razkopkite na Nikopolskata krepost. Bulgaria v svetovnoto kulturno nasledstvo. s. 619-637. izd. Shumen. ISBN 978- 954-577-869-8.

Rabovyanov, D., Petrunov, F. (2021) Element ot plastinchata bronya ot srednovekovnia grad Lyutitsa. Lyutitsa Izvestia na natsionalnia istoricheski muzey tom HHHV, s. 297-314. izd. Sofia: Unikart. ISSN 1311-5219

Stoyanov, Al. Naemnitsite na Vtoroto balgarsko tsarstvo. Dostapen ot: <https://bulgarianhistory.org/naemnitsi-vtoro-bulgarsko-tsarstvo/> (Pregledan:20 april 2024 g.).

ПРИЛОЖЕНИЯ

(изобр. 1) Възстановка на рицар с показани различни образци шлемове и оръжия от XIII в. (<https://www.quora.com/If-armor-developed-faster-in-Europe-during-the-Middle-Ages-full-body-plate-armor-popularized-knights-in-the-early-13th-century-How-influential-is-it-to-history>)

(Изобр. 2) Шлем тип servelliere
<https://en.wikipedia.org/wiki/Cervelliere>

(изобр. 3) Шлем тип kettle helmet, XIV в.

https://en.wikipedia.org/wiki/Kettle_hat

FIG. 55. ARMOR AND ARMS OF 1270, MAINLY FROM SPECIMENS FROM CHAMBER C (OBJECTS ABOUT ONE THIRD NATURAL SIZE EXCEPT HELMETS (ONE ARMY) AND CROSSBOW (ONE TENTH))

(изобр. 4) Изображения на находките от археологическите разкопки на крепостта Монтфорт.

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=689977633228895&id=100066499938265&set=a.325936446299684&locale=fi>

FI

(изобр. 5) Статуя на Св. Маврикий, катедралата в Магдебург.

<https://medievalpoc.tumblr.com/post/141491176022/im-still-outside-though-cos-on-the-left-pillar>

(Изобр 6.)

Карта на Балканите XIIIв.

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:LatinEmpire-fr.png>

(изобр. 7) Български воин изобразен върху съд, съкровището от Наг Сент Миклош .

<https://offnews.bg/kultura/zlatnoto-sakrovishte-ot-nag-sent-miklosh-v-balgaria-prez-april-646163.html>.

(изобр. 8) Стилизиран kettle helmet, Лондонско четвроевангелие (Иванов, 2019, стр. 8).

(изобр. 9) Св. Меркурий, манастир „Св. Архангел Михаил“, Лесново след 1347 г. (Божиноски, 2013, стр. 188).

(изобр 12.) Забрало, Дечански манастир
(Николов, Захариев, 2014).

(избор. 13) Забрало, открито край Кърджали (Николов, Захариев 2014).

(изобр. 14) Хроника Пиктум, в ляво се вижда забрало, подобно на кърджалийското (Николов, Захариев, 2014).

(изобр.15) Забрало тип "кучешки череп", Търновски музей (Николов, Захариев, 2014).

(изобр. 16) Пластинчат доспех от фреска от Марковия манастир, Македония (Николов, Захариев, 2014).

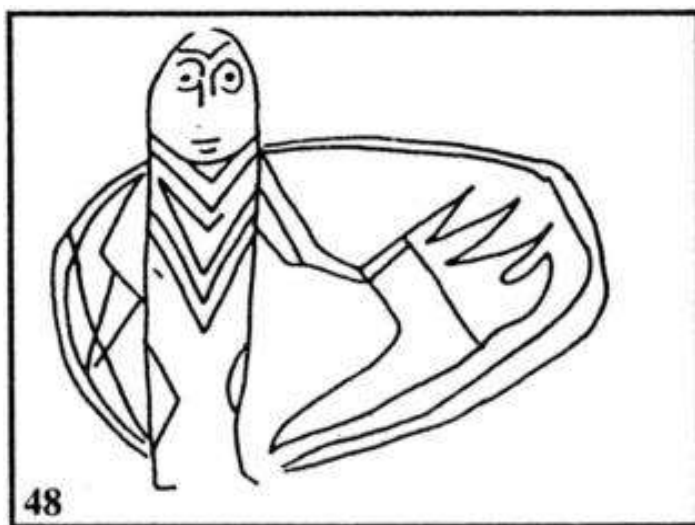

(изобр. 17) Халчест чорап, Брацигово (Николов, Захариев, 2014)

(изобр .18) Ковани защиты за крака, Марков

манастир, Македония (Николов, Захариев, 2014).

(изобр. 19) Рисунка на рицар, който носи пластинчатата броня, докато в ръката си държи голям перест шлем (Овчаров, 1994, стр. 30).

INNOVATIONS IN LATE MEDIEVAL BULGARIAN WEAPONS AND EQUIPMENT OF A WESTERN CHARACTER

Bachelor student HRISTO YOTSOV

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, program "History and Geopolitics of the Balkans"

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

hyotsov@uni.sofia

<https://orcid.org/0009-0009-6809-8976>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.334-361>

Abstract: The object of the study are the western trends that entered Bulgarian armaments and equipment in the period XIII-XIV centuries. We will try to trace their way to the Balkans and how they penetrated into Bulgaria. This work sets itself the goal of overcoming the ossified idea of the Bulgarian warrior, who until the end of the Second Bulgarian State wore only a chainmail and a conical helmet, and the author will present different types of finds that show the Bulgarian military work in a completely different light. For Western Europe, the period XIII-XIV c. was extremely dynamic as a result of the Crusades and the change of warfare on the continent. After it was clearly seen that the feudal system was not suitable for long offensive military campaigns, mercenary armies began to be used massively, which contributed to the improvement of the equipment of the infantry and turning it into an equal opponent of the heavy cavalry. The Balkans in this period opened up due to the Crusades and in the next few centuries were again an active battlefield where different types of weapons were used. This leads to new military markets for equipment and armaments. Mercenaries began to come from the West to serve the Latin states, Byzantium, Serbia and possibly Bulgaria. After looking at the western development of military affairs, we will also pay attention to the routes of the European "iron" to the Balkans and Bulgaria. For the creation of this work, in addition to archaeological monuments, we will also use frescoes from churches and monasteries from the 13th and 14th centuries, some stylized drawings from the medieval scriptoria in Macedonia, as well as from the Four Gospels of Tsar Ivan Alexander. Medieval authors used contemporary trends in clothing and weaponry to depict saints or scenes from the Bible. The last twenty years have been extremely fruitful for Bulgarian archeology in terms of armaments and equipment. Unfortunately, there are still no comprehensive monographs focused only on the protective clothing and armaments of the Second Bulgarian Empire.

Keywords: gear, trends, weapons, mercenaries, army

Терени (11) 2026 (1)

КРЪСТОНОСНАТА ДЕЙНОСТ НА ВЕНЕЦИЯ (XI – XIII ВЕК)

Студент МАРИЯ ТОНЕВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Исторически факултет, специалност „История“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

mariaet@uni-sofia.bg

<https://orcid.org/0009-0001-1075-1735>

<https://researchid.co/mariaet>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.362-378>

Резюме: Участието на Венеция в Кръстоносните походи, може би с изключение на Четвъртия кръстоносен поход, е слабо известно и силно дискусивно. То е противоречиво отразено в наративните извори, което създава проблеми на изследователите. Неяснотата се засилва от дълго доминиращия подход към историческото развитие на Венеция, при който се подчертават търговските интереси на републиката, а религиозният ѝ порив остава пренебрегнат.

В настоящото изследване е разгледана темата за венецианското участие в класическите Кръстоносни походи въз основа на информация, известна от различни по произход източници – венециански, западни и византийски. Ролята на Венеция в първите пет похода е засегната в изворите, с изключение на Втория (за което са посочени предполагаеми причини). Представен е още и т.нар. Венециански кръстоносен поход. Заедно с информацията от изворите се хвърля светлина и на някои историографски проблеми. В заключението са представени наблюдения за развитието на венецианската кръстоносна политика и факторите, обуславящи това развитие.

Ключови думи: Венеция, Кръстоносни походи, Средновековие, Византийска империя, Генуа, Енрико Дандоло, Отвѣдморието

Кръстоносните походи оказват огромно влияние в историческото развитие не само на Средиземноморието, но и на цяла Европа. Участието на италианските морски републики в тях обикновено се разглежда едностранчиво. В общите кръстоносни истории традиционно се представят заслугите им за охраната на морските конвои и за транспортирането на доставки и военни части, но често отстъпките, получени от морските републики в завладените територии, се оценяват като прекомерни и изнудващи. Още когато се разглеждат мотивите им (особено на венецианците), предимно се подчертава търговският им интерес, а се пренебрегват религиозната им ревност и кръстоносният плам (Queller and Katele, 1986, стр. 15).

За изследването на темата от особено значение са приносите на някои изследователи. John Pryor (2008) хвърля светлина върху венецианското участие, макар и в ограничени мащаби, в Първия кръстоносен поход, представяйки и някои по-слабо познати извори към момента. По този въпрос не може да не бъде споменато и изследването на Donald E. Queller и Irene B. Katele (1986) – в същината си цялостен прочит на подготовката и реализацията на Първия кръстоносен поглед, обхващащо ролята на Комуната в Леванта почти до средата на дванадесетото столетие. Темата за венецианското кръстоносно дело е най-мощно засегната у Louise Robbert (1985), който изчерпателно разглежда изворите, споменаващи венецианската кръстоносна политика, като накрая прави изводи за териториалните придобивки и търговско влияние на Комуната преди и след Четвъртия кръстоносен поход. По-аналитично подхожда Christopher Wright (2021), който обръща внимание не толкова на събитията, в чиито рамки се проявява венецианската кръстоносна дейност, а на нейния характер през вековете, поставяйки Третия кръстоносен поход като вододел.

Целта на настоящото изследване е да систематизира достъпната на науката информация за венецианското кръстоносно дело от Първия до Петия кръстоносен поход, да проследи неговия характер в развитие, както и отражението му върху оформянето на Венеция като морска колониална сила.

За нуждите на изследването стъпвам на основополагащите трудове по темата, както и на различните по характер извори: домашни (венециански), западни и византийски. При прочит на изворите с „противоречива“ информация правя опит за представяне на начин, по който да се съчетаят и да се обяснят за техните различия.

Повечето историци приемат, че по време на Първия кръстоносен поход венецианската флота се появява край Леванта чак след превземането на Йерусалим, въпреки че съществуват исторически извори, които твърдят обратното¹⁵⁷. В по-старите изследвания учените обясняват забавянето на Венеция със съмнения на републиката в успеваемостта на похода, а действията ѝ след това – със страха от евентуалното разширяване на генуезкото и пизанското влияние в Леванта (**Morossi, 2018**). Тези разсъждения в по-ново време са оборени от Джон Прайър (**Pryor, 2008**). Той изтъква безпрецедентния мащаб на ангажираното войнство в Първия кръстоносен поход и необходимостта от по-продължителна подготовка на Венеция¹⁵⁸. В действителност малко повече от година след събора в Клермон (27 ноември 1095 г.), както ни разказва Андреа Дандоло (**Dandolo, 1938**), новият дож Витале I Микеле (1096-1102) проважда пратеничества в Далмация с призив за подпомагане на венецианското участие в експедицията с флот. Не можем да обвиним в пристрастие и неосведоменост венецианския хронист от XIV в., защото в негова подкрепа свидетелстват два запазени документа – съгласие на Сплит и Трогир по въпроса (**Sakcinski, 1874**, стр. 187-188).

Венецианците организират огромен флот от близо 200 кораба, който се отправя към Източното Средиземноморие (есента на 1099 г.) и презимува на о-в Родос. В близост до него преминава ескадра от около 50 пизански кораба, разпръснати и потопени от венецианците. След това венецианците спират в анадолския град Мира, където пленяват онези мощи на Свети Николай, които не са били взети от гражданите на Бари през 1087 г., както и тялото на едноименния чичо на светеца. Едва тогава венецианците помагат на кръстоносците. Докато християните се провалят в опита си да завладеят Акра, моряците и воините от адриатическия град допринасят за превземането на

---

¹⁵⁷ Гило например, автор на *Historia gestarum viae nostri temporis Jerosolymitanae* (в Thesaurus Novus Anecdotorum. Tomus Tertius, Complectens Chronica Varia, Aliaque cum ecclesiastica tum civilia omnium pene nationum Monumenta Historica. 1717, pp. 211-266), написана около 1120 г., съобщава за венецианско участие в обсадата на Антиохия (1097-1098). Също в анонимната *Estoire de Jerusalem et d'Antioche*, кратък наратив на Фуше дьо Шартр (Fulcher of Chartres, *Historia Hierosolymitana* (1095-1127), ed. by H. HAGENMEYER, Heidelberg 1913, p. 7), примесен с легендарни елементи, нарежда венецианците с другите участници в обсадата.

¹⁵⁸ Не бива да пренебрегваме и Алексей I Комнин като фактор. Той е силно резервиран към похода и най-вече, не без основание, към участието на Боемунд. Малко по-рано, през 1082 г. (или 1097 - датата е спорна) Алексей издава хрисовул в полза на венецианските търговски интереси и е твърде логично Венеция да е била резервирана към поемане на тази кръстоносна инициатива (по-сетнешните събития оправдават подобни опасения – наследниците на Алексей, особено Йоан и Мануил Комнини, далеч не са толкова добре настроени към комуната). Queller, D., Katele, I. (1986). 'Venice and the Conquest of the Latin Kingdom of Jerusalem', *Studi Veneziani*, 21, p. 19

малкото пристанище Хайфа. През юли 1100 г. венецианците в Палестина получават от Годфроа дьо Буйон щедри обещания за привилегии в кралство Йерусалим. След смъртта му те подкрепят християнските сили, обсаждащи Хайфа през есента на 1100 г., преди да се върнат у дома (**Robbert, 1985**, стр. 389-390). В резултат на действията си венецианците се сдобиват с една трета от града, както и с търговски привилегии в него, в Яфа и в Антиохийското княжество на Боемунд от Отвил (**Queller, 1986**, стр. 22-26).

Обещанията на Годфроа включват специални права във всички вътрешни и крайбрежни градове, завладени от кръстоносците, като във всеки от тях имат разрешение за строеж на църква и пазар, както и освобождаване от всякакви данъчни налози. Общите права са подновени от Бодуен I, крал на Йерусалим, някъде между 1101 и 1104 г. Републиката на св. Марко се сдобива и със собствена улица в Акра като награда за подкрепата ѝ при завладяването на Сидон, където през 1110 г. изпраща военна помощ от 100 кораба.

(**Queller, 1986**, стр. 23)

Важно е да се има предвид, че по това време Венеция съвсем неотдавна е получила първите си търговски привилегии във византийската столицата и частично политическо признаване след столетия на формален или дори реален византийски протекторат. Това означава, че дори в самата византийска столица венецианците не са разполагали със собствено законодателство и ключови структури, които тепърва предстои да бъдат изградени. Вече така представени, привилегиите, които Комуната получава в Йерусалим и Антиохия, е възможно да бъдат подобаващо оценени. Оттук насетне венецианският поглед е трайно насочен към Източното Средиземноморие поне до края на XIII век.

Минава десетилетие преди венецианците да участват отново в кръстоносно начинание или да получат някакви допълнителни привилегии в латинското кралство в Йерусалим. През 1119 г., по молба на крал Бодуен II, дожът Доменико Микеле изпраща венециански флот в Сирия. Той извоюва голяма победа срещу египетските кораби край Аскалон през 1123 г. и помага на кръстоносците при обсадата на Тир до неговата капитулация на 7 юли 1124 г. Освен това Комуната предлага и финансова помощ на християните в града: 100 000 безанта са дадени като заем на патриарха и краля (**Robbert, 1985**, стр. 390). Венецианските привилегии, обещани преди тези битки, са описани подробно в документ, издаден от Гормонд (Вармунд). Този договор, известен като *pactum Warmundi*, дава на Венеция една трета от градовете Тир и Аскалон, които

все още не са били завладени. Освен това нейните граждани се сдобиват с толкова недвижими имоти на Пиаца Сан Марко в Йерусалим, колкото и кралят. Заедно със земята си в Акра те получават мелница, пещ, баня, освобождаване от данък и, освен ако не купуват от невенецианци, правото да използват собствените си мерки и теглилки. Гражданите на морската република се радват и на право на собствено съдопроизводство за дела помежду си или когато венецианец е съден от невенецианец. Заемът, отпуснат на кръстоносците в Тир, следва да бъде върнат на Комуната чрез плащане всеки юни на 300 „сарацински безанти“ (динара) от приходите на Тир. Тези привилегии са потвърдени от Бодуен II след освобождаването му през май 1125 г. В замяна, за бъдещата отбрана на Тир, Бодуен II задължава венецианците да се съгласят да предоставят защитници пропорционално на своя дял от една трета от града. Тир става главното венецианско пристанище в кралство Йерусалим, а катедралата на Св. Марко в Тир, подчинена на Св. Марко в Метрополията – главната венецианска църква в Сирия (Queller, 1986, стр. 22-23).

След падането на Тир крал Бодуен II е освободен от плен срещу плащане на голям откуп и дождът скоро се завръща във Венеция. Докато все още е в Сирия, последният научава както за агресията на унгарския крал Ищван II (1116-1131) в Далмация, където е превзел Сплит и Трогир, така и за враждебните мерки, които все още се предприемат срещу венецианските поданици от византийския император. При последния венецианският дож успява да нанесе удар на път за дома си, акостира и ограбва някои от византийските острови. До следващата година той съумява да превземе далматинските градове, да се върне с подкрепления в ромейски води и да окупира Кефалония. Сега император Йоан Комнин е принуден да потвърди на дожа хрисовула, с който баща му Алексий (1081-1118) е предоставил търговски привилегии на венецианците (Hodgson, 1901, стр. 252-259).

Оформянето на гр. Тир като политически и религиозен център на венецианската власт в Източното Средиземноморие е ключов момент в историята на Републиката на Св. Марко. Не само, че затвърждава властта ѝ на изток, но и показва колко нестабилни по своята същност са отношенията ѝ с Константинопол. Новият император и наследник на Алексий Йоан Комнин отказва да препотвърди венецианските привилегии в столицата, докато не претърпява поражение от войските на Метрополията. От друга страна, възходът на Унгария в началото на XI век след приобщаването ѝ към католическия запад създава нова опасност за Комуната, чиито адриатически владения биват

оспорвани от север. Тези тенденции, зародили се през средата – края на XI век определят стриктно външната политика на Венеция до края на XIII век и още повече след това, когато източната перспектива за Комуна е останала в миналото и тя трябва да се насочи към Апенинския полуостров.

През 1144 г. на кръстоносните държави на изток е нанесен удар с мюсюлманското завоевание на Едеса. Новините за това събитие достигат латинския запад, който започва подготовка за Втория кръстоносен поход. (Nicol, 1989, стр. 84). Участието на Венеция в него е една от множеството въпросителни. Санудо ни съобщава, че при дожа Пиетро Полани (1130-1148) венецианците изпращат голяма експедиция до Светите земи. Не знаем нищо повече по въпроса¹⁵⁹. Междувременно Републиката на св. Марко бива въввлечена от византийския император Мануил I Комнин във война с Роже II Сицилиански, чиито кораби по това време превземат Корфу и плячкосват Кефалония, Коринт, Тива, Атина и Негропонт (Hadgson, 1901, стр. 263-265).

Флот тръгва от Венеция под командването на дожа, в голяма бързина, тъй като норманите вече са опожарили предградията на Константинопол. Дожът се разболява и се налага да акостира в Каорле, откъдето се връща във Венеция и умира през 1148 г. Неговите брат и син, Джовани и Раниери Полани, остават да командват флота и побеждават норманите край нос Малеа. След това заедно с византийците продължават обсадата на Корфу, държан все още от норманите. Впоследствие обаче между съюзниците избухва конфликт, който е притъпен от поредното норманско поражение.

През 1154 г. Роже умира и венецианците веднага подписват мир с неговия наследник Гийом, който се съгласява да не посяга на Адриатика на север от Рагуза. Папа Адриан IV (1154-1159) им предоставя палиума на архиепископа в Задар, така че градовете, останали под унгарска власт, да не са подчинени на унгарската, а на венецианската катедра в Градо (Hadgson, 1901, стр. 265).

Значението на венецианската морска подкрепа в Отвъдморието от края на XI до средата на XII век е тясно свързана с необходимостта от християнски военноморски флот, който

---

¹⁵⁹ По-вероятна е липсата на каквато и да е подкрепа в кръстоносната експедиция. Причини може да търсим не само в ангажираността на Венеция във византийско-норманския конфликт, но и в обстановката в Леванта. Участието на венецианска морска подкрепа е безсмислено след християнското овладяване на пристанищата в Сирия и Палестина и отстъпването на египетската военноморска мощ (респективно с нейното възстановяване в навечерието на Третия кръстоносен поход венецианската военноморска подкрепа отново е активизирана). Така бихме могли да обясним както липсата на венецианска кръстоносна подкрепа, така и участието с голям флот на Генуа в Испания, а не на изток.

да се противопоставя на египетския. Към средата на дванадесетото столетие обаче се наблюдава стесняване капацитета и значението на египетския флот. Имайки предвид, че Венеция не взема участие във Втория кръстоносен поход (въпреки вече изведените обективни предпоставки), а Генуа изпраща силите си в Иберия, си струва да се запитаме дали липсата на силен противников флот не е една от ключовите закономерности, обезсмислящи венецианското и генуезкото участие в поредното кръстоносно начинание. Нещо повече, към края на века в навечерието на Третия кръстоносен поход се наблюдава съживяване на египетските военноморски сили, както и участие на републиките в кръстоносното начинание.

През последната четвърт на дванадесети век във Византийската империя, в кръстоносните държави и в самата Венеция се наблюдават събития, които предвещават Четвъртия кръстоносен поход и променящите се венециански търговски интереси в Леванта (**Robbert, 1985**, стр. 407-411). Отношенията между Комуната и василевса навлизат в нова фаза, която определя тяхното политическо, икономическо и социално развитие чак до османското завоевание. През 1162 г. пизанците, подпомогнати от венецианците и ромеите, нападат колонията на Генуа в Константинопол. Малко по-късно подобна съдба сполетява и пизанското средище в столицата. Така към края на десетилетието функционира само венецианският търговски квартал (**Hadgson, 1901**, стр. 288-290). Това положение не се запазва за дълго време. Андреа Дандоло ни разказва, че в Града на лагуната са подозирали за недоброжелателните намерения на Мануил I Комнин (1143-1180) (**Dandolo, 1938**, стр. 250). Според Йоан Кинам, след връщането на генуезците в Константинопол (ок. 1169 г.) венецианците нападат техния квартал. Когато императорът ги кара да възстановят щетите, те отказват и Мануил прибегва до мерките от 12 март 1171 г. като наказание (**Kinnamos, 1976**, стр. 209-214). Подобни събития не са засвидетелствани обаче във венецианските хроники. Дандоло всъщност ни разказва за две венециански пратеничества в Константинопол, на които василевсът предлага разширяване на привилегиите (в частност поле за реализиране на повече стоки на пазара в столицата). Легатите чули слух за измамните намерения на императора, но въпреки това се доверяват на обещанията на Мануил. Ако всички сведения поотделно са верни, то ние можем да реконструираме събитията така: след отказа на легатите да възстановят щетите, нанесени на генуезкия квартал, императорът само се престорил, че иска да подобри и задълбочи отношенията си с Венеция. Изводът би бил, че Мануил нарочно е постъпил така, за да може да конфискува повече

венециански стоки, тоест да нанесе по-голям удар на Комуната. Все пак не бива да изпадаме в подобни крайности, твърдейки, че василевсът е имал „голям анти-венециански план“, но е факт, че събитията от 1171 г. нанасят жестоки поражения на венецианската икономика и общество. Последвалите промени в правителството на морската република и неговите силни, динамични решения на проблемите подготвят града за предизвикателствата на Четвъртия кръстоносен поход. От тази гледна точка не би било пресилено да кажем, че агресията на Мануил I Комнин спрямо Комуната е колкото катастрофална, толкова и конструктивна. Тя дава начало на кратък, но изключително богат в държавно-творческо отношение период – период на интензивни социално-икономически и държавно-политически преобразувания, подготвили републиката за следващия етап от нейния политически живот – този на т.нар. „Венецианска колониална империя“.

След превземането на Йерусалим от Саладин през 1187 г. Ричард I Лъвското сърце (1189-1199), Филип II Огюст (1180-1223) и Фридрих I Барбароса (1155-1190) започват подготовка на Третия кръстоносен поход. През ноември 1188 г. дожът Орио Мastroпиеро организира флота, която да снабдява кръстоносците и да транспортира армиите. Напускайки Венеция веднага след Великден 1189 г., тази флота отплава първо към Тир и след това, през септември 1189 г., към подложената на обсада Акра (**Dandolo, 1938**, стр. 272). Чрез интриги, битки и преговори кръстоносците наистина отвоюват Акра от Саладин, докато Ричард I урежда привилегии за християните в кръстоносните княжествата. Църквите и другите недвижими имоти, държани от Венеция в Акра от 1124 г. насам, са ѝ препотвърдени от Конрад дьо Монфера (1192), новоизбран крал на Йерусалим. От април до юли 1190 г. венецианската флота отплава от Тир през Абидос за Константинопол (**Hadgson, 1901**, стр. 336-341).

По-късно през десетилетието морската република организира друга флота до Сирия. През 1197 г. един голям ветроходен кораб е построен в северните лагуни близо до Аквилея и неговите рицарски, невенециански акционери се споразумяват с великите мъже на Венеция, дожа Енрико Дандоло (1192-1205) и Себастиано Дзиани от Каорле, син на покойния дож. През април 1198 г. е договорено този кораб и други венециански плавателни съдове да отплават за Сирия (**Robbert, 1985**, стр. 411-412).

Оттук нататък значително нараства ролята на Венеция в кръстоносната политика на християнския свят. Това и последвалите кръстоносни начинания не са придружени

просто от венециански флот, а самото корабостроителство, транспорт и провизии са в по-голямата си част финансирани и процедурно немислими без Комуната.

През пролетта на 1201 г. венецианците получават предложение от пратеници на френските кръстоносци да осигурят морски транспорт, военни кораби и провизии за предстоящия поход. Дожът Енрико Дандоло предлага стандартно партньорство за кръстоносното начинание. Пилигримите следва да осигурят сухопътните сили, а венецианците — петдесет бойни галери. Договорът е за срок от една година, започвайки от юни 1202 г., и при изпълнението му всички печалби трябвало да бъдат разделени наполовина. Освен това сухопътните сили на кръстоносците ще бъдат транспортирани и снабдени от венецианците срещу такса от 94 000 марки. Въпреки че точната дестинация не е посочена, решено е експедицията да се насочи към Египет. Френските пратеници приемат договора, след като се споразумяват да намалят транспортната такса от 94 000 на 85 000 марки (**Dandolo, 1938**, стр. 276).

През лятото на 1202 г. пилигримите не могат да изпълнят обещанието си и да предплатят част от договорената сума. Венецианците предлагат да се отложи плащането в замяна на помощта им в подчиняване на северното далматинско крайбрежие. След значителни спорове кръстоносците се съгласяват. Флотата отплава на 1 октомври 1202 г. и скоро северното адриатическо крайбрежие е покорено и е превзет гр. Задар, където войските презимуват (**Hadgson, 1901**, стр. 357-359).

По време на престоя им там пред кръстоносците се открива нова възможност, предоставена им от пратеници на младия Алексей, претендент за византийския престол, и на Филип Швабски, негов шурей. Ако пилигрими и венецианци продължат към Константинопол, за да възкачат Алексей на трона, той им предлага 200 000 сребърни марки, както и помощ за експедицията в Египет за една година, като осигури цялата войска и я увеличи за своя сметка с още 10 000 души. Накрая е сключен нов договор, с който предложението на Алексей е прието (**Hadgson, 1901**, стр. 371-377).

Експедицията напуска Задар рано през април 1203 г. Кръстоносците пристигат пред Константинопол на 24 юни и го превземат, свалят узурпатора от престола и интронизират Алексей IV (1203-1204) и неговия затворен баща Исак II Ангел (1185-1195). До март 1204 г. целият кръстоносен поход трябвало да бъде преоценен. Първоначалният договор за френско и венецианско сътрудничество за една година е изтекъл. Неговото подновяване с допълнителното участие на Алексей IV е обезсилено

със смъртта му. Затова венецианците и франките подписват нов договор (т.нар. Мартенски пакт), който да регламентира тяхното начинание (**Dandolo, 1938**, стр. 279; **Villehardouin, 1961**, стр. 34-37). Те се съгласяват да работят съвместно за една година, за да завладеят град Константинопол и да установят властта си над него. Според договора дългът на кръстоносците за транспорт ще се счита за платен, когато венецианците получат три четвърти от плячката, докато останалата част трябва да бъде разделена поравно. Нов император ще бъде избран от шестима венециански и шестима кръстоносни представители и той трябва да притежава императорските дворци във Влахерна и Буколеон, както и една четвърт от империята. Патриаршията на Константинопол с голямата църква „Света София“ ще бъде присъдена на онази страна, кръстоносна или венецианска, която загуби изборите. Всички права, които всяка от страните е притежавала преди това под византийска власт, ще бъдат зачетени. Всеки, който има феодална почта в империята, с изключение на дожа на Венеция, трябва да отдаде феодална почта на новият император (**Robbert, 1985**, стр. 414-416).

След това споразумение латинските сили обсаждат и превземат града на 13 април 1204 г. и го разграбват за три дни. Отмъстителният венециански хронист коментира: „жалките греховни дела на император Мануил срещу венецианците сега бяха напълно наказани.“ (**Dandolo, 1938**, стр. 279).

След това победителите си поделят завоеванията. Първо, плячката е събрана и три четвърти са дадени на венецианците. В Константинопол маркиз Бонифас дьо Монфера окупира двореца Буколеон; Анри дьо Ено, бъдещият латински император, превзема двореца Влахерна, а дожът Енрико Дандоло – друг дворец. Редовите служители на кръстоносците се настаняват в превзетия град, а венецианците се връщат в своя квартал.

Съгласно договора от март 1204 г. дванадесет електори избират латински император за Константинопол. Те се срещат в двореца на Дандоло и при втория тур гласуват в полза на Бодуен, граф на Фландрия и Ено, който започва трудното си управление на 16 май 1204 г. Според договора венецианците след това номинират духовниците за катедралата „Света София“, които избират венецианеца Томазо Морозини за латински патриарх на Константинопол (**Hadgson, 1901**, стр.396-398).

Така е завършена подялбата на плячката от разграбването на градската недвижима собственост и на политическите и религиозни титли между кръстоносци и венецианци

в Константинопол. Както е предвидено в договора, комисия от дванадесет венецианци и дванадесет кръстоносци започва да разделя тези огромни византийски територии според договорената формула, с изключение на Солун и Крит, заявени като законна собственост от Бонифас дьо Монфера, и Константинопол, разделен преди това. По време на разискванията на комисията повечето от земите, които трябвало да бъдат разделени, все още били в ръцете на гърците (или българите), но все пак се подписва нов договор – *Partitio terrarum imperii Romaniae*. Трябва да се подчертае, че в него териториите, обещани на всяка страна, са единствено упоменати. Остава земите да бъдат завладени. Латинците никога не успяват да покорят цялата бивша византийска територия. Договорът за разпределението на империята представлява работен списък и много местности в Егейския регион претърпяват развитие, различно от предложеното в споразумението (**Robbert, 1985**, стр. 418-419).

Повечето от зоните, обещани на Венеция, са крайбрежни, защото републиката се нуждае от контрол над морските пътища. Близко до Константинопол на Венеция е дадено тракийското крайбрежие, морските пристанища Родосто и Хераклея до Галиполи, също така и вътрешността на Тракия до Адрианопол. Сред островите в Егейско море за Комуна са отредени Андрос, Егина, Саламин и двата края (северен и южен) на Негропонт (Евбея). В континенталната част на Гърция Договорът за разделяне присъжда на Венеция цяла Морея с изключение на Арголида и Коринт. За да ѝ дадат господство над Адриатическо и Йонийско море, комисарите обещава на Венеция крайбрежието на Албания, Епир, Йонийските острови, както и земите на запад от билото на планината Пинд. От тези огромни територии републиката в крайна сметка завладява и управлява само няколко. От друга страна, остров Крит и пристанищният град Негропонт не са предоставени на Комуна чрез Договора за разделяне, но въпреки това те стават две от ключовите точки на Венецианската „империя“ през XIII век (**Hadgson, 1901**, стр. 421-423).

Венеция и нейните граждани придобиват контрол над части от Византия след Четвъртия кръстоносен поход по различни начини. В някои случаи чрез завоевателни експедиции, изпратени и подкрепени официално от правителството. В други Комуна купува земи, а в трети случаи богатите граждани организират свои собствени частни експедиции, за да придобият лична недвижима собственост (**Robbert, 1985**, стр. 417-438). Така или иначе, действията на венецианците в началото на XIII в., направлявани

умело от дожа Енрико Дандоло и наследниците му, създават основите на морското и търговско господство на републиката в Романия.

През 1216 г. унгарският крал Андраш II (1205-1235) поема ръководството на армията на Петия кръстоносен поход и си осигурява помощта на венецианското корабоплаване, като дава на републиката постоянен суверенитет над Задар и различни търговски привилегии в своето кралство. Комуната трябва да предостави десет големи кораба, за наем от 550 венециански сребърни марки всеки, и множество по-малки плавателни съдове (**Dandolo, 1938**, стр. 286-287). Следващото лято кръстоносците се събират в Сплит в такъв брой, че за тях няма подготвени достатъчно кораби. В крайна сметка транспортът за всички е осигурен и кръстоносците продължават към Акра. Няма сведения за венецианско участие в кампанията на Андраш. Болен и отслабнал след неуспеха си, той се завръща у дома по суша, водейки армията си през Сирия, Киликийска Армения, Латинската империя и Българското царство. Петият кръстоносен поход продължава без него през 1218 г., тръгвайки от Акра, за да атакува Дамиета в Египет. Най-вероятно венецианските кораби участват в транспорта на кръстоносците до Египет, тъй като нейните галери и войски присъстват в Дамиета по време на военното бедствие при Мансура. Петият кръстоносен поход е последното подобно начинание за Венецианската комуна. Освен за засилване на спора си с Генуа, Градът на лагуната не участва в нито един друг кръстоносен поход от XIII век. Някои венецианци пребивават в Акра и помагат в защитата на града до падането му през април 1291 г. в ръцете на мамелюките (**Cleve, 1969**, стр. 387-388).

През ранните години на кръстоносното движение морските сили на Комуната подпомагат християните в битките срещу мюсюлманските флоти, оказват логистична подкрепа и помощ при превземането на пристанищата чрез блокада и десанти. През този период Венеция организира свои експедиции и призовава подвластните си адриатически градове към военноморска подкрепа, с която се включва в експедициите на пилигримите. След хиатуса по време на Втория поход кръстоносната дейност на Венеция, а и на останалите италиански морски републики навлиза в нова фаза. До XIII век флотите им до голяма степен престават да плават независимо и стават неразривно свързани с движението на сухопътните сили. Не само че кръстоносните войски спират да пътуват на изток без помощта на транспортни флоти, но и големите ескадри вече не тръгват без импулса на армия, изискваща транспорт. Третият кръстоносен поход отбелязва момента на преход и от двете страни. Флотите запазват традиционните си

функции – битки с мюсюлмански кораби, снабдяване с провизии, комуникации и помощ при превземането на пристанища, но участието им вече е подтикнато от назначаването им за транспорт (**Wright, 2021**, стр. 333-336).

През вековете на класическите Кръстоносни походи Венеция разширява енергично своята търговия, колонии, население и богатство. През XII век нейните търговци се радват на привилегии във Византийската империя, живеят според собствените си закони в латинското кралство Йерусалим и организират търговски експедиции до мюсюлмански Египет. От всички кръстоносни експедиции преди 1291 г. Венеция участва най-пълноценно и печели най-много от Четвъртия кръстоносен поход. След този поход венецианците имат по-големи права в Романия и владеят много острови в Егейско море. През XIII век Венеция получава търговски привилегии в Египет, Тунис, Киликийска Армения и Черноморското крайбрежие. През тези векове на кръстоносни походи Венеция става всъщност „кralицата на Адриатика“ и владетел на най-богатата търговска империя в Средиземноморието (**Robbert, 1985**, стр. 451).

От казаното дотук за хода и спецификите на венецианското участие в кръстоносната политика на християнска Европа става ясно следното:

1. В началото на венецианското кръстоносно начинание Комуна тапърва (и то оспорвано) заса тава на равни начала в отношенията си с дотогаващия си съюзерен – Византийската империя;
2. До средата на XII век Комуна та играе съществена роля в защита на кръстоносните владения, а център на източното ѝ влияние се явява Тир;
3. При разглеждането на въпроса за венецианското участие или липса на такова в кръстоносните начинания до края на XII век е необходимо да се има предвид каква роля играе египетският (мюсюлмански) флот в Отвъдморието.
4. Третият кръстоносен поход е вододел между участието на Венеция в Кръстоносните походи като защитник на кръстоносните владения и влизането ѝ в ролята на осигуряваща транспорт за тях.

Търговските привилегии, които Комуна та придобива през първото столетие на кръстоносната си дейност, отварят хоризонтите ѝ към източното крайбрежие на Средиземно море във време, когато очертаващото се нейно „привилегирано“ положение във Византийската империя определя и променливите ѝ отношения с

последната. Така Изтокът се явява една алтернатива за политическо и търговско влияние. От друга страна Комуната, използвайки своите досегашни позиции в Константинопол и новите на изток, съумява да се противопостави на потомците на Алексей I Комнин да оспорват нейните позиции в столицата. След Третия кръстоносен поход Венеция, освен досегашните си роли, започва да играе нова важна такава в кръстоносната дейност на Европа – транспорт на войски и провизии към Светите земи. Самите Кръстоносни походи за Венеция вече не са средство за създаване на нови властови позиции – погледът на Комуната се насочва към Адриатическото и Егейското крайбрежие. Статуквото с някои незначителни изменения се запазва до ликвидирането на последния остатък кръстоносна държавност на изток през 1291 г.

Цитирана литература:

Cleve, Thomas Curtis van. (1969) *The Crusade of Frederick II*. В: ed. K. Setton, supra. *A History of the Crusades* 2 p. 429-463. изд. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.

Dandolo, A. (1938) *Chronica brevis*. В: Pastorello, E. (ed.) *Rerum italicarum scriptores*, 12 (1). изд. Bologna: Nicola Zanichelli.

Hodgson, F. (1901) *The Early History of Venice: From the Foundation to the Conquest of Constantinople, A.D. 1204*. London: George Allen. Достъпен от: <https://archive.org/details/cu31924080933983/page/n10/mode/1up> (Прегледан: 23.10.2025).

Kinnamos, J. (1836) *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. by August Meineke. изд. Bonn: Weber. Достъпен от: https://archive.org/details/bub_gb_eM0GAAAAQAAJ (Прегледан: 23.10.2025).

Monk of Lido (1895) *Translatio Sancti Nicolai, terra marique miraculis gloriosi, eiusdem avunculi alterius Nicolai, Theodorique, martyri pretiosi, de civitate Mirea in monasterium S. Nicolai de Littore Venetiarum: 6 dec. 1100*, ed. by Paul Riant and François Delaborde, В: *RHC Historiens occidentaux*, 5, ed. by Paul Riant. изд. Paris: Imprimerie nationale. Достъпен от: https://books.google.bg/books/about/Recueil_des_historiens_des_croisades_His.html?id=2cc-AQAAIAAJ&redir_esc=y (прегледан: 10.12.2025)

Morossi, D. (2018) *Political and economic relations between Venice, Byzantium and southern Italy (1081-1197)*. Достъпен от: <https://theses.whiterose.ac.uk/id/eprint/23526/1/Tesi.pdf> (Прегледан: 23.10.2025).

Nicol, D. M. (1988) *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*. изд. Cambridge: Cambridge University Press. Достъпен от: <https://archive.org/details/donald-m.-nicol-byzantium-and-venice-a-study-in-diplomatic-and-cultural-relations/page/n3/mode/1up> (Прегледан: 23.10.2025).

Pryor, J. (2008) *A View from a Masthead: The First Crusade from the Sea*. В: *Crusades*, 7 (1), 87-152. doi: <https://doi.org/10.1080/28327861.2008.12220214>

Терени (11) 2026 (1)

Queller, D., Katele, I. (1986) Venice and the Conquest of the Latin Kingdom of Jerusalem. В: *Studi Veneziani*, 21, pp. 15-43. Достъпен от: <https://deremilitari.org/2014/08/venice-and-the-conquest-of-the-latin-kingdom-of-jerusalem/> (Прегледан: 23.10.2025).

Robbert, L. B. (1985) Venice and the Crusades. В: *A History of the Crusades*, Vol. 5, 379-451. Достъпен от: <https://archive.org/details/HistoryOfTheCrusadesVol2/History%20of%20the%20Crusades%20Vol%205/page/n8/mode/1up> (Прегледан: 23.10.2025).

Sakcinski, I. (ed.) (1874) *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae, et Slavoniae*. изд. Zagreb: Tiskom D. Albrechta. Достъпен от: https://books.google.com.sb/books?id=Q60-AQAAMAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_book_other_versions_r&cad=4#v=onepage&q&f=false (прегледан: 10.12.2025)

Skoblar, M. (ed.) (2021) *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic: Spheres of Maritime Power and Influence, c. 700-1453*. изд. Cambridge University Press. ISBN: 9781108886987; DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108886987> Достъпен от: https://www.researchgate.net/publication/344349525_Byzantium_Venice_and_the_Adriatic_Spheres_of_Maritime_Power_and_Influence_c750-1453_British_School_at_Athens_Studies_in_Greek_Antiquity_II_Cambridge_University_Press_2021 (Прегледан: 23.10.2025).

Tafel, G. and Thomas, G. (ed.) (1964) *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*. изд. Amsterdam: Hakkert.

Достъпен от: <https://archive.org/details/urkundenzurlter01thomgoog/page/n8/mode/1up> (Прегледан: 23.10.2025).

Терени (11) 2026 (1)

THE CRUSADES AND VENICE (XI – XIII CENTURIES)

Bachelor student MARIA TONEVA

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, program of "History"

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

mariaet@uni-sofia.bg

<https://orcid.org/0009-0001-1075-1735>

<https://researchid.co/mariaet>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.362-378>

Abstract: Venice's participation in the Crusades, with the possible exception of the Fourth Crusade, remains insufficiently understood and the subject of considerable scholarly debate. Narrative sources present this involvement in a contradictory manner, thereby posing significant challenges to researchers. This ambiguity has been further reinforced by a long-dominant interpretative framework in the historiography of Venice that privileges the Republic's commercial interests while largely overlooking its religious motivations.

This article examines Venetian participation in the classical Crusades on the basis of evidence drawn from sources of diverse provenance—Venetian, Western, and Byzantine. The role of Venice in the first five Crusades is attested in the sources, with the exception of the Second Crusade, for which possible explanations are proposed. The study also addresses the so-called Venetian Crusade. In addition to an analysis of the primary sources, the article highlights several historiographical issues. The conclusion offers observations on the evolution of Venetian crusading policy and the factors that shaped its development.

Keywords: Venice, Crusades, Middle Ages, Byzantine Empire, Genoa, Enrico Dandolo, Outremer

Терени (11) 2026 (1)

ОПОЖАРЯВАНЕТО НА МОНАСТИРА „ЗОГРАФ“ – РЕЛИГИЯ, ДИПЛОМАЦИЯ И ПРОПАГАНДА

студент СЛАВ МОНЕВ

Софийски университет „Св. Кл. Охридски“,

Исторически факултет, специалност „История“

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

stmonev@uni-sofia.bg

<https://orcid.org/0009-0002-4593-0466>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.379-399>

Резюме:

Настоящата работа представя систематизиран и обобщен историографски прочит на основните проблеми около опожаряването на манастира „Зограф“. По традиция то се отбелязва на 10 октомври, когато през 1275 г., заради несъгласието на монасите от манастира с униатската политика на византийския император Михаил VIII Палеолог и на константинополския патриарх Йоан Век, „Зограф“ бил нападат, ограбен и опожарен. В името на православната вяра загинали 26 мъченици – 22 иноци и 4 миряни. Те се затворили в манастирската кула, която била опожарена, а в пламъците, освен жертвите, били унищожени и 193 книги, църковна утвар и одежди. Така най-кратко може да бъде резюмирано едно прелюбопитно сведение, достигнало до нас в няколко различни варианта. Разгледани са въпросите за жанра, автентичността, авторството, датировката и произхода на сведението. Основният проблемен кръг е центриран както около липсата на съвременни извори, които категорично да потвърждават събитието, така и около изключителната му популярност в православния свят. Целта на настоящата работа е да се предложи един цялостен поглед върху сведението в контекста на религията, дипломацията и пропагандата през Средновековието.

Ключови думи: Зографски манастир, Света гора, православие, пропаганда, Лионска уния

Униатската политика на византийския император Михаил VIII Палеолог и на константинополския патриарх Йоан Век довежда до сключването на Лионската уния на 6 юли 1274 г. Това събитие е прието изключително враждебно от мнозинството монаси на Света гора. Особено силна била съпротивата на Зографския манастир. Поради тази причина той бил нападат, ограбен и опожарен. В името на православната вяра загинали 26 мъченици – 22 иноци и 4 миряни. Те се затворили в манастирската кула, която била опожарена, а в хода на пожара, освен жертвите, били унищожени и 193 книги, църковна утвар и одежди. Това злощастие се случило на 10 октомври 1275 г.

Така най-кратко може да бъде резюмирано едно прелюбопитно сведение, достигнало до нас в няколко различни варианта. Около него в историографията се водят остри спорове, засягащи най-различни въпроси: жанра, автентичността, авторството, датировката, произхода. Допълнителен проблем създава липсата на съвременни извори, които по категоричен начин да отразяват въпросното събитие. Тъкмо това поражда небезоснователни съмнения у редица автори, като някои от тях категорично отхвърлят автентичността му. Ето защо широката му разпространеност в православния свят е не само озадачаваща, но и поставя нов кръг от въпроси. Целта на настоящата работа е – като се обобщят и систематизират отделните мнения на различните автори, работили по въпроса – да се предложи един цялостен поглед върху сведението в контекста на религията, дипломатията и пропагандата през Средновековието.

„Мъчение на зографските монаси“, срещан в литературата още като „Разказ за зографските мъченици“, е запазен в два преписа. Първият е познат по фрагмент от Стишен пролог, който се е съхранявал в с. Шипка. Открит е по време на пътуването на руския учен Виктор Григорович, като написването му е датирано през XVII в (Милтенова, 2016, стр. 233). За пръв път текстът е публикуван от Константин Радченко (Божилков, 1996, стр. 175 – 188), а впоследствие е популяризиран и публикуван отново от Йордан Иванов (1970, стр. 438 – 439). Превод на съвременен български език е направен от Климентина Иванова (1986, стр. 283 – 285). Вторият препис е открит от Анислава Милтенова (2016, стр. 229 – 239) в ръкопис № 1785/696 от сбирката на манастира в Драгомирна, дн. Румъния. В каталога на ръкописите той е определена като миней за месец октомври и е датиран в 1606 г. на базата на бележка, намираща се на л. 1976.

Жанрът на текста е неуточнен. Спорът по този въпрос, макар на пръв поглед той да изглежда тривиален, не е без значение – правилното класифициране на извора би ни позволило да определим по-точно неговата историческа стойност. Ако ползваме класификацията на изворите, предложена от Васил Гюзелев (1981, стр. 24 – 28), със сигурност трябва да отнесем сведението към групата на „църковно-богословската книжнина“. С това обаче се изчерпва нашата категоричност. Можем да посочим, че по-голямата част от произведенията от този тип извори са били предназначени за слушатели, а не за читатели. В този смисъл те са риторични, назидателни, поучителни и често целят да изградят представата за „съвършения християнин“. Разглежданият извор не прави изключение в това отношение. Първият изследовател на текста – Й. Иванов (1970, стр. 438 – 439), го определя като „разказ“ и „повест“, което е възприето и от Боню Ангелов (1964, стр. 475 – 483). Подобно е становището на Кирил Павликянов (2005, стр. 27 – 28), който, следвайки А. Риго, смята, че става въпрос за литературен текст. Кл. Иванова (1986, стр. 602 – 604) застъпва гледището, че изворът трябва да се определи като проложно житие и дори счита, че това е най-ранното българско житие от мъченически тип, посочвайки като аргумент триделната структура на текста и други особености на съдържанието. Иван Божилов (1996, стр. 175 – 176) и Дмитрий Буланин (2012, стр. 17) пък го определят като особен тип творба, наречена „мъчение“. Екзотично в тази връзка изглежда предложението на Лили Щамлер (2009, стр. 253 – 266), която разглежда извора като „обърнат типик“. Аргументира се с факта, че вместо да указва броя на монасите, които трябва да живеят в манастира, той свидетелства за този на загиналите в името на вярата мъченици; вместо да дава сведения за юридическия и икономическия статут на манастира, текстът се фокусира върху религиозната ревност, свързана с мястото; вместо да упоменава правилата, регламентиращи ежедневието монашески живот, описва трагичната съдба на монасите. От всичко, казано дотук, става ясно, че консенсус по отношение жанра на творбата няма и не би било грешно, ако приемем, че тя не е представител на определен жанр, а е по-скоро от смесен тип. Това обаче изключително затруднява определянето на нейната историческа стойност.

Повечето изследователи на сведението са скептични относно неговата автентичност. Й. Иванов и Б. Ангелов я приемат почти безкритично. В. Гюзелев също, като в „Папството и българите през Средновековието (IX – XV в.)“ (Гюзелев, 2009, стр. 153 – 155, 258 – 259, 267 – 269) той често се позовава на извора, когато разглежда отношенията между

Рим и българите в периода XIII – XIV в. Един от най-критичните автори е И. Божилов, според когото случката с разорението на Зограф е плод на атонска легенда или местен фолклор. Той основателно се спира първо на проблема с широкото разпространение на няколко различни варианта на сведението, като според него три са основните версии, които си струват да бъдат разгледани: „Мъчение на зографските монаси“, „Сказание за Света гора“, поместено в книгата на Стефан Светогорец „Рай мысленный“, и на трето място гръцкият текст, който присъства в Τὰ Πάτρια τοῦ Ἀγίου ὄρους, наричана по-нататък в текста „Патрия“. Значително по-детайлен по отношение на типологизацията на версиите на това сведение е Д. Буланин (2012, стр. 3 – 23), който сравнява общо 5 разновидности – но за това по-нататък. Божилов се опитва да аргументира критичното си отношение към сведението с текстуална съпоставка между различните варианти, като изтъква приликите и разликите между трите версии. За целите на настоящия текст си струва тя да бъде представена в съкратен вариант. Приликите между „Мъчение на зографските монаси“ и „Сказание за Света гора“, открити от Божилов, са: описанието на разорението на Зограф като централно събитие, кулата като място на действие, игуменът, броят на жертвите, техните имена, датата, случката с епископа Партений. Внимателният прочит на двата текста показва дори текстуални заемки. Разликите между двете се състоят в това, че „Мъчението“ е текст, посветен конкретно на съдбата на Зограф и паметта на 26-те мъченици, докато „Сказанието“ е цялостен разказ за основаването на Зографската обител, като основните елементи са заети от други текстове. Отделно там се говори за шест атонски манастира във връзка с латинския поход през Света гора – Великата Лавра, „Св. Атанасий“, „Ивирон“, „Ватопед“, „Зограф“, „Протата“ и „Ксиропотаму“. Въпреки това нападението срещу българската обител, както и нейното унищожаване, са описани много по-подробно от бедите, застигнали останалите пет манастира, и несравнимо (поне според Божилов) по-подробно от „Мъчението“. Особено подробно са представени споровете, които води игуменът Тома с еретиците – „латинофрони“. В „Сказанието“ обаче липсват някои конкретни елементи от „Мъчението“, а именно: унищожаването на кулата на цар Асен, имената на българските царе и благодетели на манастира Симеон, Петър и Иван Асен II, унищожените книги и то посочени с точност – 193. Приликите между „Мъчението“ и „Патрия“ са следните: латиняните от Италия (Рим в „Мъчението“) заедно с Михаил VIII Палеолог, наречен „Матеолог“ (т.е. пустослов), се отправят към Константинопол, епизода с кулата, точният брой на мъчениците. Разлики – „Мъчението“ е самостоятелен текст, а „Патрия“ разглежда въобще събитията на „Зограф“; в „Патрия“ всички

мъченици са монаси, докато в „Мъчението“ е конкретизирано, че са 22 монаси и 4 миряни; в „Мъчението“ липсва текст, който да осведомява за възстановяването на „Зограф“. Сравнявайки „Патрия“ и „Сказанието“, изследователят посочва следните прилики – обща текстова схема с два елемента: 1. империята е заплашена от българите („Кало Йоан“) и от турците, което предизвиква ответните действия на Михаил VIII Палеолог 2. Разоряване и опожаряване на шестте манастира. Разлики – в „Сказанието“ обемът на текста е по-голям, в българския вариант отпадат агаряните, но се набляга на ролята на българския цар „Кало Йоан“ като заплаха, „Сказанието“ посочва имената на 22 монаси и 4 миряни, докато в „Патрия“ всички са монаси, в „Сказанието“ е засвидетелствана ролята на игумена Тома, както и епизодът с еклезиарха Партений. Изводите, които Божилов прави от този сравнителен анализ, са три: 1. и трите варианта ползват една и съща обща схема и едни и същи основни детайли; 2. според него връзката между „Патрия“ и „Сказанието“ е безспорна; 3. „Мъчението“ е извлечение от основния текст, съответно преработено, за да постигне търсената жанрова форма и е налице подчертано засилване на българизацията. Критиката на Божилов към сведението стъпва на този анализ и на гореизложените изводи, но далеч не се ограничава с тях. На първо място той посочва, че няма как унищожената църковна утвар, книгите и одеждите да са дарени от царете Симеон и Петър, тъй като манастирът е основан след тяхното царуване – през 972 г. (Божилков, 2005, стр. 17). След това той се насочва към изгорелите 193 на брой книжа. Според него това число е по-скоро плод на преписваческа грешка. Божиловата интерпретация на сведението е, че целият манастир „Зограф“ е изгорял, а с него и всички документи, който е притежавал. Това му дава основание да изтъкне противоречието, че са запазени документи, предхождащи 1275 г., когато се е случило въпросното опожаряване. Според К. Павликянов към 1275 г. зографският архив е съдържал най-малко 10 документа (Павликянов, 2005, стр. 24 – 28). Що се отнася до онези, издадени след това – те по никакъв начин не указват, че се е случило въпросното нападение, още по-малко, че целият манастир е бил унищожен. Разбира се, редно е да се изтъкне, че интерпретацията на Божилов стъпва на предпоставката, че е изгорял целият манастир. В текста на „Мъчението“ обаче не пише това, а „...запалиха кулата на цар Асен и тя изгоря напълно с църквата“. Освен с църква и кула, манастирите по принцип разполагат с многобройни други постройки: стопански и жилищни сгради, трапезария, скрипториум, библиотека, параклиси и прочее. Не е невъзможно да допуснем, макар да е малко вероятно, че в някои от тях са се съхранявали и част от въпросните документи. По-трудно е да обясним защо по-късните

документи не отразяват латинското нападение. Особено предвид факта, че някои от тях се датират непосредствено след 1275 г. – простагмата на Андроник II от 1276 (1291?) г., в която за пръв път Зограф е определен категорично като „манастир на българите“, и практикона, издаден от апографевсите Алексей Амнос и Константин Цимпанос/Цимпеас, в който за втори път се казва, че манастирът е „обител на българите“. Други автори, работещи със сведението, като К. Павликянов, Димо Чешмеджиев (2016, стр. 62 – 64) и Д. Буланин, са склонни да смятат, че то отразява в някаква степен действителни събития и в този смисъл не отхвърлят категорично неговата истинност, но допускат, че тя е силно изкривена и митологизирана. По-подробно на част от аргументацията им ще се спрем по-нататък. От казаното дотук можем да направим следните заключения: 1. сюжетът на разказа, въпреки че в различните варианти се повтаря една основна схема, е „нестабилен“ и търпи определени изменения; 2. наблюдава се известно „българизиране“, което се изразява в посочването на царете Симеон, Петър, Иван Асен като дарители на манастира, каквито знаем, че не са; 3. трудно обяснимо е наличието на документи, предхождащи 10 октомври 1275 г., и е почти напълно необяснимо защо документите, издадени непосредствено след 1275 г., дори не споменават за опустошителното нападение.

Така достигахме до един от основните проблеми, свързани със сведението – неговото авторство и произход. Й. Иванов смята, че неизвестен зографски монах, който е почти съвременник на злощастieto, е автор на текста. Според него това е станало между 1303 и 1311 г. и трябва да се разглежда в контекста на заплахата, която представляват в този момент каталаните. Константин Мечев (1968, стр. 106 – 113) дава екзотичното предположение, че „Разказът“ е написан от Григорий Цамблак, но това необосновано твърдение бързо е отхвърлено (Ангелов, 1968, стр. 119 – 121). Кл. Иванова (1986, стр. 602 – 604) е на мнение, че употребеният израз „за спомен, та да не бъдат помрачени такива неща в дълбочината на забравата“, както и добрата осведоменост на автора, косвено доказват, че става въпрос за съвременник, вероятно зографски монах. Според нея смъртта на Михаил VIII през 1282 г. е *terminus ante quem*, тъй като в текста се говори за неговото управление като вече отминало. А. Милтенова (2016, стр. 229 – 239) също подкрепя тази датировка и насочва вниманието към факта, че проложното житие на св. Иван Рилски, проложното житие на св. Петка Търновска и проложният разказ за пренасяне на мощите на св. Иларион Мъгленски са непосредствен контекст на „Разказа за Зографските мъченици“ и в октомврийския миней от Драгомирна, и в Григоричевия

препис. Изброените жития на светци, чиито мощи са пренесени в Търново по времето на Асеновци, се причисляват към т.нар. търновски агиографски цикъл, възникнал още през XIII в. В тази връзка можем да посочим, че в архива на „Зограф“ се съхранява и датираният в XIII в. Драганов миней, определян като първия сборник на българската химнография, в който са поместени ранни редакции на службите на св. Иван Рилски, цар Петър, св. св. Кирил и Методий, св. Петка Търновска. Тъкмо това дава основание на Милтенова да допусне, че „Разказът“ може се датира непосредствено след смъртта на Михаил VIII през 1282 г. Ако се впуснем в хипотезата на авторите, които са скептични относно автентичността на сведението, то значимостта на някои въпроси нараства – защо е създадено, в какъв контекст, защо сюжетът в различните версии търпи промяна. Без да повтаряме отново аргументите на И. Божилов, ще кажем, че той смята, че става въпрос за атонска легенда, възникнала най-рано през XV в. Въпреки това не дава аргументи защо тъкмо през XV в. е възникнала, нито в какъв контекст, нито коментира нейните цели.

Д. Буланин (2012, стр. 3 – 23) е изследователят, който отговаря на поставените въпроси най-задълбочено, макар че остава скептичен относно автентичността на сведението. Абсолютната датировка според него е трудно осъществима, дори невъзможна, но със сигурност различните варианти на текста „знаят“ за падането на Константинопол, т.е. датират се поне от втората половина на XV в. Неговият подход към проблема разчита на относителната датировка на възникване на различните версии на сведението, като според Буланин те са общо пет. От тях три са славянски – „Разказ за зографските мъченици“, „Сказание за Света гора“, което той нарича „Повест за „Зограф“, и „Разказ за Ксиропотамския манастир“, а два са гръцки – синаксарна повед, която той нарича „Стандартна“, и още една друга синаксарна повед. По отношение на славянските варианти Буланин посочва, че „Разказ за зографските мъченици“ е първичен спрямо „Сказание за Света гора“. Също така допуска, че двата текста предшестват „Разказа за Ксиропотамския манастир“, тъй като в тях Михаил VIII е наречен „Матеолог“ (ματαολόγος), докато в Ксиропотамския разказ той е назован „суетнослов“, т.е. преведено е гръкоезичното прозвище. По-важно според него по отношение групирането на версиите е несъответствието в текстовете за това кои са преките участници в нападението. Въпреки че във всички варианти императорът е признат за виновник за трагедията, тъй като иницира унията, от сведенията на два славяноезични текста – „Разказ за зографските мъченици“ и „Сказание за Света гора“ – следва, че

латинците са извършили клането на Атон по своя инициатива и на своя глава. По друг начин стоят нещата в „Стандартната“ и Втората синаксарна повест, както и в „Разказа за Ксиропотамския манастир“, който ги следва. В тях император Михаил отива в Италия, за да търси лично помирение с католическата църква, като взема със себе си съмишленици. На връщане оттам те решават да възстановят реда на Атон, което води до безчинствата. В същите три източника Андроник II Палеолог е споменат с ласкави думи като възстановител на православието, осквернено от унията. Според версиите на гръкоезичните разкази византийският император Михаил VIII се съгласил на приятелство с папата, изтощен от натиска на два враждебни народа – турците (агаряните) и българите. Това описание обаче отговаря повече на историческата ситуация на XIV в., отколкото на годините на царуването на Михаил VIII. Буланин основателно насочва вниманието към въпроса дали в гръкоезичните текстове образът на Михаил VIII не е бил насложен върху образа на Йоан V Палеолог, който в крайна сметка действително отива в Рим и приема латинския символ на вярата през октомври 1369 г. (Острогорски, 1998, стр. 676 – 678). Забележително е също, че нито един от вариантите на сюжета не знае за нито един църковен събор, който да е одобрил унията – съответно навсякъде унията с латинската църква се оказва дело изцяло и само на императора.

Подобно на родовите особености на гръкоезичните разкази, не е трудно да се забележи обща тенденция и в славяноезичните произведения. Тя може да се определи като желание за възвеличаване на миналото на българите по време на Първото и Второто царство, както посочва и И. Божилов. Така в „Разказ за зографските мъченици“ се съобщава, че когато бил превзет от латинците, манастирът изгубил книги и църковна утвар, дарени на Зограф „от благочестивите и приснопаветни царе – сиреч от светия цар Петър, от великия Иван Асен и от Симеон“. Освен това Буланин посочва, че в „Сказание за Света гора“, въпреки историческата хронология, „Кало Йоан“ е направен съвременник на Михаил VIII Палеолог. Съставителят на текста, който нарича Калоян „велик“, представя царя като непобедим воин без страх и упрек, жив контраст на страхливия и измамен византийски император. Българофилските мотиви на „Сказанието“ според Буланин затвърждават предположението за Порфирий Успенски, че Стефан Святогорец, под чието име се разпространява „Сказание за Света гора“, е българин. Интересно впечатление прави и това, че в „Разказ за Ксиропотамския манастир“ се споменава, че тогава седалището на вселенския патриарх се намирало не

в Цариград, а в Търново. Противно на изказаните по-рано мнения, според Буланин историята с опустошаването на Атон е възникнала преди всичко, за да прослави религиозната ревност на светогорското монашество – и особено на онези манастири, които са свързани със славянските народи. Този изследовател твърди, че в художествено отношение „Разказ за зографските мъченици“ е най-съвършеният текст от цикъла истории и показва, че е излязъл изпод ръката на истински литературен майстор. Той е първичен по отношение на другите сродни текстове и е по-близо до архетипа на легендата, отколкото всички останали варианти. Макар че произведението носи печата на индивидуалното творчество, Буланин твърди, че неговият скелет очевидно е извлечен от панорамен разказ за погрома на Атон, който не е достигнал до нас. Показателно за него е „Послание от Света гора до великия княз“, което държи ключа към загадката относно датировката и произхода на сведението. Посланието е адресирано до московския велик княз Василий II Василевич и е свързано с отрицателната реакция на светогорци към Фереро-Флорентинския събор от 1439 г. В него се посочва като пример за православната вяра подвигът на зографци, загинали мъченически под натиск от „рушителите на вярата“. От друга страна, някои от монасите от манастира „Ватопед“, които били подложени на същото това изпитание, не последвали своя игумен, който изоставил обителта в опит да спаси правоверието си, а останали и приели латинското учение. След смъртта им телата на предателите почернели като въглени, което текстът посочва като Божи знак за техния грях. Буланин акцентира върху няколко неща във връзка с това послание: 1. не се казва нито дума за антигероя Михаил VIII Палеолог – напротив, наказателната акция на латинците се датира от годините, предшестващи възкачването му на престола и изглежда като инициатива на Латинската империя, за която е посочено, че продължила своето съществуване 60 години; 2. опустошението на Света гора се свежда до противопоставянето само на два манастира – българския „Зограф“ и гръцкия „Ватопед“; 3. посланието е запазило детайл, който реферира към архетипа на текста и косвено служи като доказателство за автентичността на събитието, а именно – телата на колаборационистите от Ватопед не се разложили след смъртта, а почернели като въглени. Накрая Буланин заключава, че основната идея на легендата в нейния архетип е да се покаже чрез примера на зографци посмъртния триумф на онези, които предпочитат мъките на тялото пред сделка със съвестта. Чрез българския „Зограф“ се внася известна идеализация на славянския елемент, който е по-отдаден на православието от непостоянните гърци. Подобна интерпретация обяснява отчасти

произхода на сведението и дава отговор на въпроса защо то не е отразено в документите, издадени непосредствено след 10 октомври 1275 г., но не ни помага в опита за датировка.

От казаното дотук става ясно, че съществуват сериозни пречки пред установяването на авторството, произхода и датировката. Все пак няколко неща си струва да бъдат посочени: 1. по всичко личи, че авторът е добре школуван и почти със сигурност е част от зографската монашеска общност; 2. възможно е сведението да е възникнало още през XIII в., макар че за *terminus ante quem* служи доста по-късното обръщение на атонци до московския княз Василий II Василевич през 1439 г.; 3. нестабилността на сюжета в различните варианти се обяснява с влиянието на политическата конюнктура, която го натоварва с нови смисли, но е твърде вероятно най-близо до т.нар. „архетип“ да е тъкмо „Разказа на зографските мъченици“; 4. по отношение на православие то се наблюдава определена идеализация на славянския елемент спрямо гръцкия.

Опитвайки се да дадем отговор на въпросите около сведението, се налага да обърнем внимание на непосредствения контекст, в който то възниква. На първо място трябва да припомним разразилия се през 1267 г. конфликт между „Великата лавра“ и „Зограф“ по повод притежанието на два имота. Двамата манастира се обърнаха за арбитражство към Константин Торникий, солунски управител по това време, който отсъдил в полза на „Зограф“. „Великата лавра“, несъгласна с взетото решение, се отнесла директно до императора и обвинила зографци в измама. Императорският съд обаче потвърдил вече взетото решение и отпратил иноците. Те напуснали Цариград, но един монах от „Великата лавра“ на име Теодул останал в столицата малко по-дълго и изготвил фалшив императорски орисмос, който по-късно представил на Константин Торникий. В документа се казвало, че той трябва да предаде имотите на „Великата лавра“ и да унищожи всички по-ранни зографски документи, отнасящи се до въпросния спор (Павликянов, 2005, стр. 25 – 26). К. Павликянов неслучайно обръща внимание на този спор като допуска, че е възможно „Разказ за зографските мъченици“ да съдържа отглас от сторената срещу „Зограф“ неправда. Не бива да се пропускат и събитията, непосредствено предхождащи Лионската уния. През август 1272 г. Михаил VIII Палеолог издава хрисовул на Охридската архиепископия. Към него са приложени и три грамоти на император Василий II, от които следва да се види колко обширен е бил диоцезът на Охрид (Младенов, 2009, стр. 170 – 179). С този ход императорът се опитва да подкопае авторитета на Гърновската патриаршия и Печката архиепископия, като

подканя Охридския архиепископ да възвърне загубените си епархии. Това се случва на фона на появилите се в последните почти 100 години противоречия между Търново и Охрид по повод политиката на Асеновци да пренасят свети мощи от западните части на Балканите, намиращи се формално под юрисдикцията на Охридската архиепископия. Можем да посочим пренасянето в столицата на мощите на св. Иван Рилски, св. Иларион Мъгленски, св. Гаврил Лесновски, св. Йоаким Осоговски, св. Прохор Пчински. Ясен е замисълът на водената от Търново политика – духовна приемственост с всички земи, население с българи, и изграждане на силна централизация. Трябва да имаме предвид също, че още по времето на първите Асеновци Охридската архиепископия е оцетена сериозно от Търново – както се изразява Иван Снегаров: „Петър и Асен даже не са я питали, когато основали нова българска архиепископия“. Съответно от нея само до 1204 г. отпаднали следните епархийски центрове: Скопие, Призрен, Белград, Браничево, Ниш, Велбъжд, Средец, Видин (**Снегаров, 1995**, стр. 90 – 92). През 1272 г. Охридска архиепископия се смалила още след завладяването на албанските области от Шарл Анжуйски, чиито епархии останали извън непосредствената юрисдикция на Охрид. В тази ситуация за Михаил VIII е било важно да демонстрира своето благоразположение. По време на преговорите с папството императорът поставя и въпроса доколко легитимни са Търновската патриаршия и Печката архиепископия. Негов основен аргумент е фактът, че двете църкви добиват автокефален статут без папско позволение. Папата очевидно се възползва от създадената ситуация, както може да се види в част от решенията на Лионския събор, където се казва: „Понеже, както всички знаят, никой не може да придобие патриаршески или друг върховен църковен сан без волята и съгласието на Апостолическия престол, император Юстиниан се допита за страната Загора (България) и за Сърбия до негово светейшество папа Вигилий и удостои родината си, а именно град Охрид на първо място, като включи в нейния диоцез Сърбия и страната Загора. Ала след завладяването на Константинопол, когато настана голям хаос, българите и сърбите се стекоха и се съюзиха с гърците, за да победят латинците. За тази цел те сключваха бракове помежду си и удостоиха страната Загора с патриаршество, а Сърбия – с архиепископство. Но всички тези неща бяха извършени пряко каноните и църковния закон и ние искаме да бъдат изправени.“ (**Гюзелев, 2009**, стр. 258). Не бива да се изпуска от внимание и друг важен факт – в това време българска царица е Мария, дъщеря на сестрата на василевса, Ирина Палеологина, която остро се противопоставя на своя брат и на преговорите със Запада. Според Георги

Пахимер българската царица и нейната майка смятали Михаил VIII за „омразен на Бога и нарушител на вярата в него“. Знае се също, че Мария приемала в търновския царски двор мнозина монаси – противници на унията и дори проводила пратеничество при Йерусалимския патриарх. Според В. Гюзелев защитниците на истинското православие във Византия намирали убежище, морална и материална подкрепа в Българското царство. Трябва да се има предвид също, че след 1204 г., когато Константинопол е превзет от латинците и въпреки унията с Рим, се налага непрекъснато схващането, че българският цар станал опора и защитник на православието. Това е видно и от факта, че в периода XIII – XIV в. значително нараства антилатинската литература (**Николов, 2016**, стр. 121 – 130). Симптоматична за настроенията в българската столица по времето на Мария Палеологина и Константин Тих е приписката на Васа Граматик от 1276-1277 г., в която за българските управници се казва следното: „превисокият цар Константин, неговата царица Мария и тяхното чедо Михаил Порфиророден, и патриарх Игнатий – стълбът на православието“ (**Дуйчев, 1944**, стр. 279 – 280). Това сведение трябва да се разглежда в съпоставителен план заедно със сведението на „Разказ за Ксиропотамския манастир“, че тогава седалището на вселенския патриарх се намирало не в Цариград, а в Търново. Вероятно култивирането на антиуниатска атмосфера се е насложило на вече съществуваща пропаганда, свързана с историко-апокалиптичната литература, която подчертава преди всичко ролята на България и българите в православния свят (**Каймакамова, 2011**, стр. 231 – 234). Показателни в това отношение са „Солунската легенда“, в която авторът възвеличава българите като богоизбран народ и принизява гърците, които са представени като негови врагове, и „Сказание за Сивила“, където се казва: „първият род са славяните, т.е. българите – добри, гостолюбиви и смирени, истинни и незлобливи, обичащи чужденците и християнството... третият род са елините, т.е. гърците – те свалят царете си, смесват се с други народи и са самохвалци, лъжесвидетели, горделиви, златолюбци, осъждащи с подкупи; те трикратно ще разколебаят вярата си и ще предадат царството си Богу, обичайки църквата“. Непосредственият контекст на „Разказ за зографските мъченици“ – житията на св. Иван Рилски, на св. Петка Търновска и разказът за пренасяне на мощите на св. Иларион Мъгленски – също ни насочва към връзката на сведението с историко-летописното творчество на Търново, особено когато вземем под внимание факта, че в архива на „Зограф“ се съхранява и Драгановият миней (XIII в.), определен като първия сборник на българската химнография. От изброените дотук произведения и от общия религиозно-политически контекст, се вижда, че „Мъчение на зографските

мъченици“ носи същия идеен заряд и притежава всички белези на литературата от края на XIII – началото на XIV в. Това се проявява най-силно в подчертаната идеализация на българите като пазители на православието, което е видно във всички варианти на сведението.

Всичко това ни дава основание да допуснем, че тъкмо в тази религиозна и политическа обстановка сведението за зографските мъченици е било записано, като е адаптирано за нуждите на идейната пропаганда на българското царско семейство и българската патриаршия. Ако приемем за достоверно допускането на Д. Буланин, че е съществувал недостигнал до нас архетип на текста, то той, или по-точно събитието, което отразява, датира от времето на Латинската империя (1204 – 1261). Най-вероятно преди да бъде записано самото сведение, историята за опустошението е циркулирала като устно предание, в което мащабът на разрушението е бил увеличен. Едва в края на XIII в., когато то е било записано, са добавени като елементи негативната роля на Михаил VIII и „българизацията“, за което свидетелстват гореизброените фактори. Макар и силно спекулативна, подобна хипотеза би обяснила редица неясноти. Чрез нея например веднага разбираме защо нито съвременниците, нито документите, издадени в годините непосредствено след 1275 г., отразяват опустошението. Що се отнася до онези документи в архива на „Зограф“, датирани преди 1275 г., те, както вече споменахме, са били общо 10. Ако приемем обаче, че опожаряването на манастира е станало преди 1261 г., броят им намалява на 5. От тях само един, датиран от 1051 г., засяга пряко манастира „Зограф“ (**Павликянов, 2005**, стр. 22 – 23). Засега това изглежда като един от големите пропуски в хипотезата, но само в случай, че приемем пожара за толкова опустошителен, че след него не са останали никакви документи. Въпреки това съществуването на две паралелни традиции – устна и писмена – изглежда почти сигурно. То би обяснило и появата на различните варианти на текста, които, изглежда, са си влияели взаимно. Доказателство за това взаимно влияние е смесването на елементи от гръкоезичната и славяноезичната традиция в „Разказ за Ксиропотамския манастир“. Изглежда гръцките текстове са били повлияни от писмения разказ по отношение на сюжетната структура, като същевременно са инкорпорирали части от паралелната устната традиция, смесвайки ги с актуалните политически събития. Така можем да обясним факта, че политическата ситуация, която се рисува от тях – заплахата от българи и турци – е много по-близка до реалностите след 50-те години на XIV в. и управлението на Йоан V, отколкото до това на Михаил VIII. От друга страна,

споменаването на българският цар „Кало Йоан“, който по всичко изглежда е много по-близо до събитието, когато реално се е случило – след превземането на Константинопол от латинците през 1204 г, е една реминисценция, която трудно бихме обяснили иначе. Що се отнася до мястото на написване – не е невъзможно това да се е случило в „Зограф“, където по всяка вероятност след смъртта на цар Иван Асен II и неблагоприятията, които сполетели българските земи – татарските нашествия, войните за престола, нахлуванията на унгарци и сърби – част от българското монашество потърсило спокойствие и сигурност. Това се потвърждава косвено от двата документа от 1276 и 1279 г., съхранявани в зографския архив, където за пръв път се казва изрично, че манастирът е български. Бихме могли да предположим, че авторът е зографски монах, който е попаднал под непосредственото влияние на културно-идейната пропаганда на Търново от края на XIII – началото на XIV в.

Дотук единственият проблем около сведението, който не сме засегнали, е предполагаемата роля на латинците за опустошаването на Зограф. На първо място изниква въпросът за тяхното присъствие на Атон, тъй като изглежда прекалено подозрително те случайно да са се озовали там, предвид планинския терен на полуострова и трудния достъп до него. В този смисъл най-вероятната причина за тяхното присъствие е била набег с цел грабеж, но в такъв случай възниква въпросът: защо само „Зограф“ е пострадал – още повече, че по това време манастирът е бил от средна величина. Естествено, можем да допуснем, че това се дължи на обстоятелството, че Зограф е един от манастирите, разположени най-близо до провлака, но това не звучи правдоподобно, тъй като „Хилендар“ и „Есфигимен“ са по-близо до него, а освен това едва ли дошлите за плячка ще се задоволят с ограбването и опожаряването само на един манастир. В други варианти на сведението, както вече отбелязахме, се говори за шест манастира, които са пострадали, което звучи по-правдоподобно. Грабителската цел на латинците, макар че изглежда логична, не се сочи като основна причина от текстовете, където тя отстъпва място на религиозния им мотив – да принудят православните монаси да приемат католицизма. Проблемът тук е, както вече имахме възможност да посочим, че не ни е известно да има сведения за подобна политика, която е почти изключено да бъде самостоятелно, водена без да е съгласувана. Основният заподозрян – Шарл Анжуйски – не изглежда да има ясен мотив, тъй като в неговото кралство общо взето цари религиозна търпимост поради наличието на православни, евреи, мюсюлмани и католици. По отношение на православните кралят

бързо разбира, че няма полза да прави каквото и да е, което би провокирало тяхното недоволство и би ги тласнало към Михаил VIII. В тази връзка той се опитва да ограничи тормоза от страна на латинския клир, потвърждава част от привилегиите им, като специално уточнява в декретите си, че всички духовници, били те гръцки или латински, се ползват с еднакви данъчни облекчения. Освен това Шарл Анжуйски гледа да поддържа добри отношения с гръцките епископи Анджело от Росано и Роджеро от Сан Северино, които използва за посланици (**Dunbabin, 2014**, стр. 119 – 120, 151 – 152). Михаил VIII Палеолог от своя страна предприема редица репресивни мерки спрямо несъгласните с Лионската уния. На 16 юни 1277 г. в „Св. София“ е проведен църковен събор, на който са анатемосани епирският деспот Никифор I Комнин и тесалийският севастократор Йоан I Дука, тъй като отказват да приемат Лионската уния (**Младенов, 2022**, стр. 230 – 232). За отбелязване е, че в този момент и двамата са съюзници на Карл Анжуйски и са крайно враждебно настроени срещу Михаил VIII. Освен анатемите, василевсът използва и много по-тежки репресивни мерки срещу духовниците и миряните, които опонират на униатската политика. Показателен е случаят с Теодор Музалон, който отказва да отиде с мисия в Италия и поради тази причина е бичуван. Подобна е съдбата и на братята Мануил и Исаак Раул, които са затворени, бичувани и ослепени. Не са пожалени и роднините на императора – протостратор Андроник Палеолог, братовчед на владетеля, умира в затвора. На гонения са подложени и много монаси – бичувани и затворени са Теодолит, Мелетий и Галактион, които критикуват Михаил VIII в Константинопол, сравнявайки го с Юлиан Апостат. По-късно езикът на Мелетий е отрязан, а Галактион е ослепен (**Младенов, 2022**, стр. 231 – 236). Светогорските документи от т.нар. „гръцко досие на Лионската уния“ обаче не свидетелстват за погрома срещу „Зограф“, още по-малко срещу другите манастири (**Божилков, 1996**, стр. 184 – 185). Интересно впечатление прави, че докато славяноезичните версии на сведението за опожаряването на „Зограф“ само споменават Михаил VIII, гръкоезичните директно го сочат като главен виновник за погрома. Вероятно това се дължи на репресивната му политика спрямо византийското монашество, илюстрирана с горните примери. Засега остава отворен въпросът дали не е възможно в някое от пътуванията на папските пратеници да се е случило въпросното опустошаване на „Зограф“. Това като че ли би могло да обясни и религиозния мотив на латинците да нападнат манастира. В периода 1274 – 1280 г. можем да посочим следните случаи: на 28 юли 1274 г. папа Григорий X праща в Константинопол абата на Монте Касино Бернар; едно неуспешно пратеничество от май 1276 г., което се налага да се

върне поради смъртта на Инокентий V; пратеничество от името на папа Йоан XXI, в чийто състав влизат епископите на Ферентино и Торино от декември 1276 г.; през октомври 1278 г. са пратени от папа Николай III Бартоломео д'Амелия, Бартоломео от Сиена, Филипо от Перуджа и Анджело д'Орвието; пратеничество на Марко и Маркетто от 1280 г. Това са общо четири (пет с неуспешното) пратеничества от Рим към Константинопол (**Младенов, 2022**, стр. 229 – 234). През 1281 г. в отношенията между Рим и Константинопол настъпва обрат, когато през февруари е избран за папа Мартин IV. На 18 октомври с.г. той анатемосва византийския император, с което слага край на фиктивната уния, а една година по-късно на 11 декември 1282 г. Михаил VIII Палеолог умира. Въпреки всичко това възможността по време на някое от тези пратеничества да се е случило опожаряването на „Зограф“ е малко вероятно.

В заключение може да се каже, че много от въпросите около сведението за атаката срещу манастира „Св. великомъченик Георги Зограф“ и изгарянето на зографските монаси и миряни остават отворени. Систематизирането и обобщаването на литературата по темата ни дава възможността да изясним няколко момента. Сведението е част от „църковно-богословската книжнина“, но като цяло не принадлежи към определен жанр и е от смесен тип. Авторът му определено е добре школуван, като е много вероятно той да е монах от „Зограф“ и да е с български произход. По отношение на различните варианти на сведението е оправдано да допуснем, че „Мъчение на зографските монаси“ или още „Разказ за зографските мъченици“ ги предхожда. Анализът на историко-летописната и богословската литература, както и политико-религиозната обстановка в края на XIII – началото на XIV в. показва, че то носи същият идеен заряд и по цел и замисъл се родее с произведенията на Търновската школа. Въпреки това въпросът за неговата автентичност остава неясен. Възможно е описваните събития да са се случили в периода на съществуване на Латинската империя (1204 – 1261), като може да се допусне, че първоначално сведението се е разпространявало в устна форма и едва непосредствено след Лионската уния е било записано, като това е станало под прякото влияние на българската религиозно-политическа идеология. В този случай разминаванията между различните версии се дължат на успоредното съществуване на устната и писмената форма, които са си влияели взаимно, а политическите събития допълнително са ги обогатявали с нови елементи.

Цитирана литература:

Ангелов, Б. (1964) Три исторически разказа. В: *Известия на института за история*, 14-15, стр. 475 – 494. изд. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.

Ангелов, Б. (1968) Григорий Цамблак не е автор на „Разказа за Зографските мъченици“. В: *Литературна мисъл*, 12 (5), стр. 119 – 121. изд. София: Институт за литература на БАН.

Божилков, И. (1996) „Мъчение на зографските монаси“. Легенди и факти“. В: *Светогорската обител Зограф*, 2, стр. 175 – 189. изд. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Буланин, Д. (2012) Антилатинский цикл Афонских легенд и болгарский Зограф. В: *Старобългаристика*. 36 (1), стр. 3 – 23. изд. София: Кирило-Методиевския научен център при БАН. ISSN 0204-4021; ISSN 2603-2899 (online)

Гюзелев, В. (1981) *Средновековна България в светлината на нови извори*. 1. изд. София: Народна просвета.

Гюзелев, В. (2009) *Папството и българите през Средновековието (IX-XV в.)*. 1. изд. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“. ISBN 9789549198348

Дуйчев, И. (1944) *Из старата българска книжнина. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство*. 2. 1 изд. София: Хемус.

Иванов, Й. (1970) *Български старини из Македония*. 1. изд. София: Наука и изкуство.

Иванова, Кл. (ред.) (1986) *Стара българска литература – Житиеписни творби*. 4. София: Български писател.

Каймакамова, М. (2011) *Власт и история в Средновековна България (VII-XIV век)*. 1. изд. София: Парадигма. ISBN 9789543261482

Мечев, К. (1968) Безименен ли е старобългарският “Разказ за зографските мъченици”. В: *Литературна мисъл*, 12 (3), с. 106 – 113. изд. София: Институт за литература на БАН.

Милтенова, А. (2016) Непроучен препис на разказа за зографските мъченици. В: *Сребърният век: нови открития. Доклади от международна конференция*, стр. 229 – 244. София, България. 10-11.05.2015. изд. София: Гутенберг. ISBN 9786191760633

Младенов, М. (2020) Папството, Константинополската патриаршия и Вторият Лионски събор (1274 г.). В: *Епохи*, 28 (2), стр. 211 – 248. изд. Велико Търново: Ровита. DOI: <https://doi.org/10.54664/GHCM5185>

Николов, А. (2016) *Между Рим и Константинопол. Из антикатолическата литература в България и славянския православен свят (XI – XVII в.)*. 1. изд. София: Фондация „Българско историческо наследство“. ISBN 978-954-8536-20-2

Острогорски, Г, Славова, И. (прев.) (1998) *История на Византийската държава*. 1. изд. София: Прозорец. ISBN 978-954-733-503-5

Павликянов, К. (2005) *История на българския светогорски манастир Зограф – от 980 до 1804 г.* 1. изд. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. ISBN 9540722608

Снегаров, И. (1995) *История на Охридската архиепископия. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците*. 2, 1. изд. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. ISBN 9544303448

Чешмеджиев, Д. (2016) Българите и Атон до края на XIV в.. В: *Poznańskie Studia Slawistyczne*, 10, стр. 53 – 68. изд. Poznan: [Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu](http://www.uniwersytet.poznan.pl). ISSN 2084-3011 e-ISSN 2450-2731

Dunbabin, J. (2014) *Charles I of Anjou – Power, kingship and state-making in thirteenth-century Europe*. изд. New York: Longman. ISBN 0582253713, 9780582253711

Stammler, L. (2009) Creating Sacred Space by Commemorating Destruction: The case of the Monastery of Zographou. В: *Scripta & e-Scripta*, 7, с. 253 – 266. изд. София: Институт за литература на БАН. Print ISSN: 1312-238X; Online-ISSN: 2603-3364

Транслитерирана литература / Transliterated literature:

Angelov, B. (1964) Tri istoricheski razkaza. V: *Izvestia na instituta za istoria*, 14-15, стр. 475 – 494. изд. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.

Angelov, B. (1968) Grigoriy Tsamblak ne e avtor na „Razkaza za Zografskite machenitsi“. V: *Literaturna misal*, 12 (5), str. 119 – 121. izd. Sofia: Institut za literatura na BAN.

Bozhilov, I. (1996) „Machenie na zografskite monasi“. Legendi i fakti“. V: *Svetogorskata obitel Zograf*, 2, str. 175 – 189. izd. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.

Bulanin, D. (2012) Antilatinskiy tsikl Afonskih legend i bolgarskiy Zograf. V: *Starobalgarijstika*. 36 (1), str. 3 – 23. izd. Sofia: Kirilo-Metodievska nauchen tsentar pri BAN. ISSN 0204-4021; ISSN 2603-2899 (online)

Gyuzelev, V. (1981) *Srednovekovna Bulgaria v svetlinata na novi izvori*. 1. izd. Sofia: Narodna prosveta.

Gyuzelev, V. (2009) *Papstvoto i balgarite prez Srednovekovieto (IX-XV v.)*. 1. izd. Plovdiv: Fondatsia „Balgarsko istorichesko nasledstvo“. ISBN 9789549198348

Duychev, I. (1944) *Iz starata balgarska knizhnina. Knizhovni i istoricheski pametnitsi ot Vtoroto balgarsko tsarstvo*. 2. 1 izd. Sofia: Hemus.

Ivanov, Y. (1970) *Balgarski starini iz Makedonia*. 1. izd. Sofia: Nauka i izkustvo.

Ivanova, Kl. (red.) (1986) *Stara balgarska literatura – Zhitiepisni tvorbi*. 4. Sofia: Balgarski pisatel.

Kaymakamova, M. (2011) *Vlast i istoria v Srednovekovna Bulgaria (VII-XIV vek)*. 1. izd. Sofia: Paradigma. ISBN 9789543261482

Mechev, K. (1968) Bezimenen li e starobalgarskiyat “Razkaz za zografskite machenitsi”. V: *Literaturna misal*, 12 (3), s. 106 – 113. izd. Sofia: Institut za literatura na BAN.

Miltenova, A. (2016) Neprouchen prepis na razkaza za zografskite machenitsi. V: *Srebarniyat vek: novi otkritia: Dokladi ot mezhdunarodna konferentsia*, str. 229 – 244. Sofia, Bulgaria. 10-11.05.2015. izd. Sofia: Gutenberg. ISBN 9786191760633

Mladenov, M. (2020) Papstvoto, Konstantinopolskata patriarshia i Vtoriyat Lionski sabor (1274 g.). V: *Epohi*, 28 (2), str. 211 – 248. izd. Veliko Tarnovo: Rovita. DOI: <https://doi.org/10.54664/GHCM5185>

Nikolov, A. (2016) *Mezhdur Rim i Konstatninopol. Iz antikatolicheskata literatura v Bulgaria i slavyanskia pravoslaven svyat (XI – XVII v.)*. 1. izd. Sofia: Fondatsia „Balgarsko istorichesko nasledstvo“. ISBN 978-954-8536-20-2

Терени (11) 2026 (1)

Ostrogorski, G, Slavova, I. (prev.) (1998) *Istoria na Vizantiyskata darzhava. I. izd.* Sofia: Prozorets. ISBN 978-954-733-503-5

Pavlikyanov, K. (2005) *Istoria na balgarskia svetogorski manastir Zograf – ot 980 do 1804 g. I. izd.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 9540722608

Snegarov, I. (1995) *Istoria na Ohridskata arhiepiskopia. Ot osnovavaneto y do zavladyavaneto na Balkanskia poluostruv ot turtsite. 2, I. izd.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 9544303448

Cheshmedzhiev, D. (2016) Balgarite i Aton do kraya na XIV v.. V: *Poznańskie Studia Slawistyczne*, 10, str. 53 – 68. izd. Poznan: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. ISSN 2084-3011 e-ISSN 2450-2731

Stammler, L. (2009) Creating Sacred Space by Commemorating Destruction: The case of the Monastery of Zographou. B: *Scripta & e-Scripta*, 7, c. 253 – 266. izd. Sofia: Institut za literatura na BAN. Print ISSN: 1312-238X; Online-ISSN: 2603-3364

Терени (11) 2026 (1)

SETTING THE ZOGRAPHOU MONASTERY ON FIRE - RELIGION, DIPLOMACY AND PROPAGANDA

Student SLAV MONEV

Sofia University "St. Kliment Ohridski",

Faculty of History, program "History"

15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria

stmonev@uni-sofia.bg

<https://orcid.org/0009-0002-4593-0466>

<https://doi.org/10.60053/TER.2026.11.379-399>

Abstract:

The unionist policy of Byzantine Emperor Michael VIII Palaiologos and Patriarch John Bekkos of Constantinople led to the conclusion of the Union of Lyons on July 6, 1274. This event was met with extreme hostility by the majority of monks on Mount Athos. The resistance of the Zographou Monastery was particularly strong. For this reason, it was attacked, looted, and burned down. In the name of the Orthodox faith, 26 martyrs died – 22 monks and 4 laymen. Initially they locked themselves in the monastery tower, but it was set on flames, and in the course of the fire, in addition to the victims, 193 books, church utensils and vestments were destroyed. This tragedy occurred on October 10, 1275. This is the shortest summary of a very interesting story that has reached us in several different versions. There are heated debates in historiography concerning various issues around it: genre, authenticity, authorship, dating, and origin. Additional problem is the lack of contemporary sources that reflect this event. This is precisely what raises well-founded doubts among a number of researchers, some of whom categorically reject its authenticity. Nevertheless, its widespread circulation in the Orthodox world is puzzling, which raises a whole set of questions. The aim of this work is to summarize and systematize the individual opinions of the various authors who have worked on the issue and to offer a comprehensive view of the information in the context of religion, diplomacy, and propaganda in the Middle Ages.

Key words: Zographou Monastery, Mount Athos, Orthodoxy, Union of Lyons, propaganda, Middle Ages